

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

**KIRGIZ TÜRKÇESİ'NDE
MASTAR, PARTİSİP VE GERUNDİUMLAR**

(Doktora Tezi)

Tez Yöneticisi
Prof. Dr. NURİ YÜCE

Hazırlayan
Selahittin TOLKUN
94-13088

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

İstanbul, 1999

İÇİNDEKİLER

SAYFA NO:

ÖN SÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
TARANAN ESERLER	X
GİRİŞ	1
KIRGIZLAR VE KIRGIZİSTAN HAKKINDA KISA BİLGİ	1
KIRGIZ TÜRKÇESİ'NİN ÖZELLİKLERİ	1
TEZLE İLGİLİ BAZI NOTLAR	2
1. MASTAR EKLERİ	3
11 -UU	4
12. -MAK	15
13. -MAY	19
14. -MA	20
1.5. -Ş	23
2. SIFAT FİİL EKLERİ	29
21. BASİT SIFAT FİİL EKLERİ	29
211.-AÇAK	29
212. -AR	30
213. -ASA	41
214. -ASI	43
215. -BAS	43
216. -ÇU I	49
217. -ÇU II	57
218. -DIK	61
219. -GAN	62
2110. -GU	79
2111. -GUR	84
2112. -MAKSAN	86
2113 - (I)MIŞ	89
2114. -UU	91
22. TÜREMİŞ SIFAT FİİL EKLERİ	93
221. MASTAR EKLERİNDEN TÜREMİŞ SIFAT FİİL EKLERİ	93

2211. - <i>MAKÇI</i>	93
2212. - <i>UUÇU</i>	96
222. SIFAT FİİL EKLERİNDEN TÜREMİŞ SIFAT FİİL EKLERİ	101
2221. SIFAT FİİL EKİ + ÇI İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ TARZINDAKİ SIFAT FİİL EKLERİ	101
22211. - <i>GIÇ</i>	101
2222. SIFAT FİİL EKİ +LIK İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ TARZINDAKİ SIFAT FİİL EKLERİ	105
22221. - <i>A ELEKTİK</i>	106
22222. - <i>A TURGANDIK</i>	106
22223. - <i>ARLIK</i>	107
22224. - <i>BASTIK</i>	108
22225. - <i>GANDIK</i>	109
22226. - <i>GULUK</i>	110
22227. - <i>UUÇULUK</i>	111
2223. SIFAT FİİL EKİ +SIZ İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ TARZINDAKİ SIFAT FİİL EKLERİ	112
22231. - <i>GISIZ</i>	112
22232. - <i>GIS</i>	113
2223.3. - <i>GIZ</i>	114
23. BİRLEŞİK SIFAT FİİL EKLERİ	115
231. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT FİİL EKLERİ	115
2311. - <i>A // -Y / -P CATKAN</i>	116
2312. - <i>A // -Y / -P CÜRGÖN</i>	119
2313. - <i>A // -Y / -P OTURGAN</i>	121
2314. - <i>A // -Y / -P TURGAN</i>	122
232. - <i>A ELEK</i>	125
233. - <i>A TURGAN</i>	132
24. ESASEN SIFAT FİİL OLMAYIP SIFAT FİİL GİBİ KULLANILAN EKLER	137
241 - <i>AYIN</i> EMİR EKİ	137
242. - <i>DI</i> GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN EKİ	138
243. - <i>AT // -YT</i> GENİŞ-GELECEK ZAMAN ÇEKİM EKİ	143
244. SIFAT FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN - <i>MA</i> MASTAR EKİ	148
245. SIFAT FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN - <i>MAK</i> MASTAR EKİ	149
246. SIFAT FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN - <i>MAY</i> MASTAR EKİ	154

247. SIFAT FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN -Ş MASTAR EKİ	157
3. ZARF FİİL EKLERİ	158
31. ASIL ZARF FİİL EKLERİ	158
311. -A / -Y	158
312. -BAY	174
313. -GALI	178
314. -GANI	179
316. -MAYIN	182
316. -P	184
32. TÜREMİŞ ZARF FİİL EKLERİ	203
321. FİİLİMSİ + İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	203
3211. MASTAR EKİ +SİZ EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	203
32111. -UUSUZ	203
3212. ZARF FİİL EKİ + İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	204
32121. -ARAAK	205
32122. -(I)BIRAAC	206
32123. -GANÇALIK	207
32124. -MAYINÇA	208
322. FİİLİMSİ + HAL EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	210
3221. MASTAR + HAL EKİ TARZI	210
32211. MASTAR EKİ + ABLATİF EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	210
322111. -MAKTAN	210
322112. -UUDAN	211
32212 MASTAR EKİ + LOKATİF EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	211
322121. -UUDA	211
322122. -ŞINDA	212
32213. MASTAR EKİ + EŞİTLİK EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	212
322131. -ŞİNÇA	213
3222. SIFAT FİİL EKİ + HAL EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	215
32221. SIFAT FİİL EKİ + ABLATİF EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	215
322211. -A ELEKTEN	215
322212. -A TURGANDIKTAN	215
322213. -BASTAN	216
322214. -BASTIKTAN	218
322215. -GANDAN	219

322216. - <i>GANDIKTAN</i>	224
32222. SIFAT FİİL EKİ + LOKATİF EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	225
322221. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT FİİL EKİ +DA TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	226
3222211. -A // -P <i>CATKANDA</i>	226
3222212. -A // -P <i>CÜRGÖNDÖ</i>	227
3222213. -A // -P <i>TURGANDA</i>	228
3222214. -A // -P <i>OTURGANDA</i>	228
322222. - <i>ARDA</i>	229
322223. -A <i>ELEKTE</i>	232
322224. - <i>ÇUDA</i>	234
322225. - <i>GANDA</i>	234
32223. SIFAT FİİL EKİ + DATİF EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	241
322231. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT FİİL EKİ + DATİF EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	242
322232. - <i>ARGA</i>	243
322233. - <i>BASKA</i>	244
322234. - <i>GANGA</i>	245
32224. SIFAT FİİL EKİ + EŞİTLİK EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	248
322241 - <i>GANÇA</i>	249
322242 - <i>GIÇA</i>	256
322243. - <i>GINÇA</i>	259
322244 - <i>ARÇA</i>	260
32225. SIFAT FİİL EKİ + <i>DAY</i> EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	261
322251. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT FİİL EKİ + <i>DEY</i> EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	263
3222511.-A <i>CATKANDAY</i> / -P <i>CATKANDAY</i>	263
3222512. -P <i>CÜRGÖNDÖY</i>	264
3222513. -P <i>OTURGANDAY</i> / -P <i>OLTURGANDAY</i>	264
3222514. -P <i>TURGANDAY</i>	265
322252. -A <i>ELEKTEY</i>	265
322253. -A <i>TURGANDAY</i>	266
322254.- <i>ARDAY</i>	267
322255.- <i>ARLIKTAY</i>	267
322256. - <i>BASTAY</i>	268
322257. - <i>ÇUDAYI</i>	269

322258. -ÇUDAY II	269
322259. -GANDAY	270
3222510.. -GIDAY	273
3222511.. -GISTAY	275
3222512.. -UUÇUDAY	276
33. BİRLEŞİK ZARF FİİL EKLERİ	277
331. -GIÇAKTI	277
332. -GİÇEÑDİ	278
333. -GANÇAKTI	279
34. FİİLİMSİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	280
341. MASTAR + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	280
3411. HAL EKSİZ MASTAR EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	280
34111. -UU + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	280
341111. -UU ARKILUU	280
341112. -UU BOYUNÇA	281
341113. -UU MENEN	281
341114. -UU ÜÇÜN	282
34112. -Ş + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	282
341121. -Ş BOYUNÇA	282
341122. -Ş MENEN	283
341123. -Ş ÜÇÜN	283
34113. -MAK + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	284
341131. -MAK TURGAY; -MAK TURSUN; -MAK TÜĞÜL	284
3412. MASTAR + ABLATİF EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	285
34121. -UUDAN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	285
341211. -UUDAN MURDA	285
341212. -UUDAN MURUN	285
3413. MASTAR EKİ + DATİF + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKİ	286
341221. -UUGA + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKİ	286
3412211. -UUGA ÇEYİN	286
342. SIFAT FİİL EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	286
3421. YALIN HALDEKİ SIFAT FİİL EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	286
34211. -AR + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	286
342111. -AR ALDINDA	286
342112. -AR MENEN	287

342113. -AR ZAMAT	288
342114. -AR TÜRÜ	289
34212. -BAS + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	289
342121. -BAS ÜÇÜN	289
34213. -ÇU + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKİ	290
342131. -ÇU TÜRÜ	290
34214. -GAN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKİ	291
342141. -GAN BOYDON	291
342142. -GAN BOYUNÇA	292
342143. -GAN KEZDE	292
342144. -GAN MENEN	293
342145. -GAN ÖNDÜÜ	294
342146. -GAN SAYIN	295
342147. -GAN SEBEPTEN	296
342148. -GAN SIMAK	296
342149. -GAN SİÑARI	296
3421410. -GAN SOÑ	297
3421411. -GAN ÜÇÜN	299
3422. SIFAT FİİL EK + ABLATİF EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	299
34221. -A ELEKTEN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	299
342211. -A / -Y ELEKTEN MURUN	300
34222. -ARDAN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	300
342221. -ARDAN MURDA	300
342222. -ARDAN MURUN	300
34223. -BASTAN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	301
342231. -BASTAN MURUN	301
342232. -BASTAN BAŞKA	301
34224. -GANDAN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	302
342241. -GANDAN BAŞKA	302
342242. -GANDAN BAŞTAP	302
342243. -GANDAN BERİ	303
342244. -GANDAN BÖLÖK	304
342245. -GANDAN ELE	304
342247. -GANDAN KİYİN	305
342248. -GANDAN KÖRÖ	306

-	VII
342249. - <i>GANDAN SIRT KARI</i>	307
3422410. - <i>GANDAN TARTIP</i>	307
3422411. - <i>GANDAN ULAM</i>	308
343. ZARF FİİL EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	308
3431. - <i>A / -Y // -P TURUP</i>	309
344. FİİL ÇEKİM EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ	310
3441. - <i>SIN ÜÇÜN</i>	310
35. BAZI EK VEYA EDATLARLA GENİŞLEYEREK ZARF FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN ÇEKİM EKLERİ	311
351. - <i>AT DA</i>	311
352. - <i>DI DA</i>	313
353. - <i>DIBI</i>	314
354. - <i>GANBI</i>	315
36. ZARF FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN EKLER	316
361 - <i>SA</i>	316
Infinitives, Participles and Gerunds in Kirghiz.	324
Bibliyografiya	325

ÖN SÖZ

Kırgız Türkçesi ile Türkiye Türkçesi birbirinden çok uzun zamandır kopuk iki Türk topluluğu tam anlamıyla tanışması ancak Kırgızistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığıyla mümkün olmuştur.

Kırgız Türkçesi, Türk lehçe ve şivelerinin tasnifinde bugün Kuzey-Batı grubuna girmektedir. Ancak bu şivede *-a elek*; *-çu* gibi öyle şekiller ve kelimeler vardır bunlar Altay şiveleri veya Moğolca ile birleşmektedir.

Bu tezde Kırgız Türkçesi'ndeki mastar, partisip ve gerundium yapıları ele alınmıştır. Tezin içerisinde partisip için “sıfat fiil eki” ve gerundium için “zarf fiil eki” terimleri kullanılmıştır.

Kırgız gramerlerinin bu konuda yetersizliğinden dolayı bilhassa sıfat fiil ve zarf fiil ekleri yapılan taramalar sonucu tespit edilmiştir. Bu tespitte öncelikle ekin kalıcı olmaması yani geçici olarak kullanılması esas olmuştur. Yine zarf fiil ekleri meselesinde bilhassa Nuri Yüce'nin *Gerundien im Türkischen* adlı çalışma; Tahsin Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri* ile Leylâ Karahan ve diğer dilcilerin konuyla ilgili makalelerinden istifade edilmiştir.

Tezin hazırlanması boyunca bilgi ve görgüsünden yararlandığım hocam Prof. Dr. Nuri YÜCE'ye esirgemediği ilgi ve emeklerinden dolayı teşekkürlerimi bildirmeyi bir borç bilirim.

Selahittin TOLKUN
İstanbul, Eylül 1999

KISALTMALAR

KATGr.	<i>Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası</i>
KTGr.	<i>Kırgız Tilinin Grammatikası</i>
TDK	Türk Dil Kurumu
Bk.	Bakınız
A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale

TARANAN ESERLER:

- ABDRAYEV, Sultan 1993: *Akcuurat*, Bişkek, 96.
- ALADİN, Balkiz 1992: *Muhamaddın Ömürü Cönündö Bayan*, Bişkek, 96.
- ALIMOV, B.-MURATOV A. 1992: *Kırgız Adabiyatı* 7, Bişkek, 544.
- ARAT, Reşid Rahmeti 1979: *Kutadgu Bilig* 1 metin, TDK, Ankara, 656.
- ASANALİYEV, Keñeşbek Asanaliyev 1984: *Povestler*, Frunze, 416.
- ATAHANOV, Avazbek 1996: “Ceti Til Bilgen Cerde Kalbayt”, Kırgız Ruhu gazetesi, Bişkek 22. 3. 1996/ No: 12(197), s.5.
- AYTMATOV, Çingiz 1988a: *Kıyamət*, Frunze, 352.
- AYTMATOV, Çingiz 1982: *3 Tomdon Turgan Çıgarmalar*, cilt 2. Frunze, 512.
- AYTMATOV, Çingiz 1983: *3 Tomdon Turgan Çıgarmalar* cilt 3, Frunze, 432.
- AYTMATOV Çingiz 1988b: *Biz Düynönü Cañırtabız, Düynö Bizdi Cañırtat*, Frunze, 400.
- BEKTENOV Z - BAYCİYEV T. 1993: *Kırgız Adabiyatı* 9, Bişkek, 288.
- BOLOBALAYEV Osmonkul 1960: *Osmonkul*, Frunze, 428.
- CUMAGULOV Sultanbek 1988: “Kanıkey” Ala Too 10, Bişkek, s. 85-92.
- CUSUMATOV Esen 1988: “Muras” Ala Too 10, Bişkek, s. 102-113.
- ÇAĞATAY Saadet 1972: *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara, 264.
- ÇALOV Temirbek 1988: “Otun” Ala Too 10, Bişkek, s. 92-97.
- DESALİ Randjit 1996: “Tac-Mahaldı Kim Kurgan” Kırgız Ruhu Gazetesi, Bişkek 22.3.1996 / No: 12 (197), s.5.
- ELEBAYEV Mukay 1980: *Kıyın Kezeñ*, Frunze, 279.
- ERALİYEV Süyünbay 1988: “Bir İrdın Tarihınan”, Ala Too 5, Frunze, s. 3-4.
- ERALİYEV Süyünbay 1992: “Saga Aytkan Sır” Ala-Too 4-5, Bişkek, s.63-109.
- ERALİYEV Süyünbay 1992: “Saga Aytkan Sır”, Ala Too 4-5, Bişkek, s. 63-109.
- KAİMOV Kasım 1976: *Tandalgan Çıgarmalar*, Frunze, 524.

- KARALAYEV Sayakbay Karalayev 1989: *Semetey*, Frunze, 344.
- KARALEYEV Semetey 1989: *Semetey* c. 2. Frunze, 344.
- KASIMBEKOV Tölögön 1990: *Eki Tomduk Tandalgan Çıgarmalar*, Frunze, 736.
- KAYBILDAYEV Asan 1988: “Kıl kayrığındagı ömür”, *Ala Too* 10, Bişkek, s. 144-150.
- QUNANBAYEV Abay, İ. 1986: *Eki Tomdıq Şıǵırmalar Cıynaǵı*, c. 2. Almatı 1986, 200.
- KURMANİLEYEVA V. 1969: *Azırkı Kırgız Tilinin Leksikasının Ösüşünün Kee Bir Maseleleri*, Frunze, 76.
- KUŞBEKOV Kasım 1988 : “Tüş”, *Ala-Too* 4, s.50-105.
- KUŞBEKOV Kasım 1992: “Uluu Toogo Çıkkın Barbı”, *Ala-Too* :4-5, Bişkek, s.3-60.
- MAMBETKULOV Aşar 1996: “Köñüldö Turat”, *Kırgız Ruhı gazetesı*, Bişkek 22.3.1996/ No: 12(197), s.4
- MANAS 1984: *Manas* c.1, Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 544.
- MANAS 1988 : *Manas* c.2, Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 688.
- MÄNSUR Äläüddin 1990: “Qur’ân” *Şärq Yulduzı*, Taşkent sayı: 10, s.151-159.
- MATİSAKOVA Canargül 1996: “Kılı üzülgön komuz” *Zaman Kırgızstan*, 23.3.1996, s.14.
- MUSAYEV S.- TAŞTEMİROV C. 1992: *Kırgız Adabiyatı* 9, Bişkek, 304.
- ORUZBAYEVA B. O. 1983 : *Kırgız Terminologiyası*, Frunze, 168.
- ÖMÜRBAYEV Sagındık 1989: *Kör Özön*, Frunze, 368.
- ÖNER Mustafa 1998: Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK Yayınları: 703, Ankara, 270.
- RONKİN Mihail, (çev.: ALIBAYEV Caparkul) 1992: “Şiirler”, *Ala Too* 4-5, Bişkek, s. 61-62.
- SABIR UULU Buudaybek 1980: *El Şayırları*, Frunze, 184.
- SABIROV Mamatcan 1988: “Baatır” *Ala Too* 10, Bişkek, s.97-99
- SADIKOV Calil 1988: “İçki Buşaymandar”, *Ala-Too* 6, Bişkek, s. 3-18.
- SADIKOV Sakı 1996: “Nooruz”, *Kırgız Ruhı* gazetesı, Bişkek 22.3.1996, No:12(197), s.4.
- SAKTANOV K.1991: *Markumdar Ünü*, Bişkek, 416.

- SAPARBAYEV A.,-ÖMÜRALİYEVA S.,-EGEMBERDİYEV R., 1991: *Kırgız Tili*, Bişkek, 239.
- SARTBAYEV K. K., 1962: *Türk Tildlerinin Salıştırma Grammatikası*, Frunze, 112.
- SIDIKBKOV Tügölbay 1988: “Akmurut Ümütöy bagbanga kezdeşü”, Ala-Too 4, Bişkek, s. 3-46.
- SOLTONOYEV Belek 1993: *Kızıl Kırgız Tarıhı*, Bişkek, 208.
- ŞARŞEYEV Cumatay 1991: *Alakandagı Kün*, Bişkek 1991, 304.
- ŞERİYEV Ceenalı-MURATOV Abdikerim 1994: *Adabiyat Terminderdin Tüşündürmö Sözdüğü*, Bişkek, 161.
- TULPAROVA Zaken 1996: “Muzıka - Tagdırım” Kırgız Ruhı gazetesı, Bişkek 22.3.1996 / No:12(197), s.5.
- TURSUNALİYEV Estebes 1975: *Eskerüülör*, Frunze, 156.
- TURSUNOV Ernis 1991: *Kuran*, Bişkek, 608.
- VÂHİDOV Erkin 1992: *Iztırâb*, Taşkent, 335.
- VÂHİDOV Erkin1991: *Ortädä Begänä Yoq*, Taşkent, 32.
- VİNOGRADOV Viktor 1988: “Toktogul Cönündö Eskerüülör”, Ala Too 5, Frunze, s.10-11.
- YÄKVÄLXOCÄYEV Yâqubbek1990: “Qäytär Dünyâ” Yaşlık Dergisi, Taşkent, sayı 4. s. 50-63.
- ZATAYEVİÇ Aleksandr 1988: “Toktogul Cönündö Eskerüülör”, Ala Too 5, Bişkek, s. 9-10.

GİRİŞ

KIRGIZLAR VE KIRGIZİSTAN HAKKINDA KISA BİLGİ:

Kırgızlar, günümüzdeki Türk toplulukları içinde tarih bakımından en kadim olanlarındandır. Orhun Kitabeleri ve eski Çin kaynaklarında ismi geçen bu topluluk devlet ve yazı diline ancak bu yüzyıl içinde ulaşmışlardır.

Kırgızlar bugün esas olarak Orta Asya'daki Kırgızistan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu cumhuriyet 1924'te muhtar bölge olarak kurulmuş, 1926'da ise Sovyet Sosyalist Birlik Cumhuriyeti statüsüne geçmiştir. 80'li yılların sonunda Sovyetler Birliği'nde başlayan "açıklık" ve "yeniden yapılanma" sürecinde Kırgız milliyetçilerinin çabalarıyla ilk önce, uzun yıllar boyunca Sovyetler Birliği içerisindeki Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yazı dili olarak kullanılan Kırgız Türkçesi devlet statüsüne ulaşmıştır. Bu sürecin sonunda Kırgızistan Cumhuriyeti, 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir.

KIRGIZ TÜRKÇESİ'NİN ÖZELLİKLERİ:

Kırgız Türkçesi, modern Türk şive ve lehçeleri içinde Kuzey-Batı Türkçesi grubunda Kazak, Karakalpak, Kumuk, Karaçay, Karayım, Balkar, Kazan Tatarcası gibi şivelerle birlikte yer alır.

Kırgız Türkçesi, Kırgızistan dışında komşu, Özbekistan Tacikistan, Kazakistan, Afganistan ve Çin hakimiyetindeki Doğu Türkistan bölgesinde konuşulur. Bunların haricinde değişik sebeplerle Sovyetler Birliği devrinde ülkesini terk ederek Türkiye, Suudi Arabistan, Almanya, ABD gibi ülkelerde küçük topluluklarca konuşulmaktadır.

Nuri Yüce'in, İslam Ansiklopedisi'ndeki tespitlerine göre Kırgız Türkçesi'nin özellikleri şöyle sıralanabilir:

1) Kırgız yazı dilinde şu vokaller vardır: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü*.

2) *g, b, v, y, ñ* gibi konsonantların düşmesi neticesinde ikincil uzunluklar görülür: *coo* "düşman" (< *yagı*); *muzoo* "buzağı" (< *buzagı*); *taap* "bularak" (< *tapıp*); *söök* "kemik" (< *süñek*); *oor* "ağır" (< *agır*) vb.

3) Bu şivede *eg > iy; ıg > -uu, ı; agu > uu, oo* olur: *tag > too* "dağ"; *beg > biy* "bey"; *tirig > tiri* "diri"; *küdegü > küyöö* "güvey"; *buzagı > muzoo* "buzağı" vb.

4) İlk hecelerde *o*, *ö* ve *ü* vokalleri varsa sonraki hecelerde *a* > *o*; *e* > *ö* değişikliği görülür: *yolda* > *coldo*; *ördek* > *ördök*; *kürek* > *kürök* vb.

5) Büyük ünlü uyumu tamdır: *yolmı* > *coldu* “yolu”; *közniñ* > *közdü* “gözü” vb.

6) İstisnaları olmakla birlikte konsonant uyumu vardır. *tutkun* “tutsak”; *alğan* “alan, almış”; *kaçkan* “kaçan, kaçmış”; *curtta* “yurtta; çadırdı”; *coldo* “yolda” vb. İstisna olarak *ilgerteden* “çok eskiden”; *ezelmeden* “ezeden” vb.

7) Kelime başında *y*-> *c*- değişikliği görülür: *cer* < *yer*; *cigit* < *yigit* vs.

8) Konuşma dilinde ve daha önceden Arap ve Fars dillerinden geçen kelimelerde *f* sesi bulunmaz: *payda* < *faide*; *apta* < *hafta*; *alippe* < *elifbe* Ancak Sovyet döneminde giren Rusça kelimelerde bulunur. fakultet “fakülte” vs.

9) *h* > *k* değişikliği görülür: *kızmet* < *hizmet*; *kalk* < *halk* vb. Kelime ortasında ise *h* > *Ø* değişikliği görülür: *baa* < *baha* vs. *h* konsonantı ise kelime başında *h* > *Ø* ; *k* veya olur: *aba* < *hava*; *bakıt* > *baht* vb.

10) Kelime sonundaki -k ve -p konsonantları vokalle başlayan ek geldiğinde -g- ve -b- dönüşür: *sap+ı* > *sabı* “sapı”; *ek+i+n* > *egin* “ekin”;

11) Sedasız konsonantlardan sonra *l* > *t*; *n* > *t*; sedalılarından sonra ise *l* > *d*; *n* > *d* değişikliği görülür: *taştar* < *taşlar*; *coldor* < *yollar*; *attuu* > *atlıg* “atlı”; *curttun* < *yurtniñ* “yurdun”; *közdü* < *közni* “gözü” vb.

12) Yazı dilindeki imlâ oturmamışlığından dolayı bazan aynı kelime veya ek birden çok şekilde yazılabilmektedir: *tabış*; *tıbış*; *doos* “ses”; *bolçu*; *boluçu*; *boluuçu*; *bolçuu* “idi” vb.

TEZLE İLGİLİ BAZI NOTLAR:

Tezde Kırgız Türkçesi’ndeki vokal ve konsonant uyumlarından dolayı ekler çok şekilli olabilmektedir. Böyle durumlarda kalın sıradaki tek şekli esas alınmış ancak diğer şekiller açıklamalarda verilmiştir.

Kırgız Türkçesi metinlerin Türkiye Türkçesi’ne daha ziyade anlam yönünden çevirisi yapılmıştır.

Kırgız sözlüklerinin yetersiz olması dolayısıyla bazı kelimelerin anlamı bulunamamıştır. Bu durumda Türkiye’deki Kırgız öğrenciler ile Kazak ve Özbek sözlüklerine müracaat edilmiş ancak bir netice alınmazsa dipnotta kelimenin anlamının bulunamadığı belirtilmiştir.

Bu teze başlamadan önce 10 ay Kırgızistan’da kalarak öğrendiğim için, tezde zaman zaman bazı eklerin fonksiyonlarının daha iyi anlaşılması için kendim örnek cümleler kurdum.

1. MASTAR EKLERİ:

Türkçe’de mastar;¹ adfiil,² ad-eylem³ ve isim-fiil⁴ gibi isimlerle adlandırılan ve bir kılış, bir oluş veya bir durum adı ifade eden kelimeler bu tezde mastar eki olarak ele alınmıştır.

Mastar eki dediğimiz bu tür kelimelerin özellikleri şunlardır:

- 1.Hem isim hem de fiil görevi bulunur.
- 2.Mastar eklerinde ne kişi ne de zaman anlamı bulunur. Gramer bakımından yalnızca fiilin adıdır.
- 3.Olumsuzluk eki alabilirler.
- 4.İsimler gibi hal ekleri alırlar ve isim tamlamalarında görev alırlar.

Bazı dilciler Türk dilinde mastar diye ayrı bir kelime çeşidi kabul etmemektedirler. Bu konuda M. Ergin “Bu fiil isimlerine öteden beri masdar, -mak, mek ekine de masdar denilir. Fakat masdar Türkçe’nin bu fiil isimlerine uygun bir tabir değildir. Türkçe’de masdar diye ayrı bir kelime çeşidini kabul etmeğe lüzum yoktur. Gördüğümüz bu şekiller fiillerden -mak, -mek eki ile yapılmış isimlerden başka bir şey değildirler.” demektedir.⁵

Mastar, Kırgız Türkçesi’nde *kıymıl atooç* terimiyle karşılaşılır. Müstakil mastar ekleri dışında sıfat fiil eklerinin büyük bir kısmı da bazı durumlarda mastar görevini üstlenir.

Kırgız Türkçesi’ndeki mastar ekleri şunlardır:

- uu
- mak
- may
- ma
- ş

¹ Mastar, Batı dillerinde Alm. Infinitiv; Fr. Infinitif ve İng. Infinitive kelimeleriyle karşılaşılır.

² Bk. T. Banguoğlu: *Türkçenin Grameri*, s. 420.

³ Bk. T. N. Gencal: *Dilbilgisi*, s.313.

⁴ *Zeynep Korkmaz Armağanı*, s. 207.

⁵ Bk. M. Ergin: *Türk Dil Bilgisi*, § 264.

11 -UU:

Kırgız Türkçesi'nde mastar fonksiyonunda birden çok ek vardır. Türk dili tasnifinde Kıpçak grubuna giren hemen bütün şivelerde görülen -w mastar eki bunlar içinde en yaygın olanıdır.

Kıpçak grubundaki diğer şivelerde -w şeklinde olan bu ek, Kırgız Türkçesi'nde w konsonantının erimesinden dolayı uzun telaffuz edilen ve çift harfle yazılan -uu (< uw) şeklinde kullanılır. Ek, Kırgız Türkçesi'ndeki ünlü uyumlarına girerek -uu / -üü; -oo / -öö şekillerinde görülür.

Sonu konsonantla biten fiillere geldiğinde -uu / -üü şeklinde görülen ek, vokalle biten fiil tabanlarına geldiğinde diğer Kıpçak şivelerinde görülmeyen geniş yuvarlak vokalli olarak yani -oo / -öö (< -ow / -öw < -aw / -ew) şekilleri ortaya çıkar. Bunun sebebi konsonantlara geldiğinde yardımcı ses olarak -ı- / -i- veya -u- / -ü- dar ünlüleri alır. -ı- / -i- dar ünlülerini ise gerileyici benzeşmeyle -u- / -ü-'ye çevirir (-ı-w / -i-w > -uw / -üw > -uu / -üü). Aynı şekilde sonu vokalle biten fiil tabanlarındaki a / e geniş ünlülerini de gerileyici benzeşmeyle o / ö'ye çevirir (-a-w / -e-w > -ow / -öw > -oo / -öö).

aluu "almak" (< *al-uu* < (diğer Kıpçak gruplarında) *al-u-v*)

kelüü "gelmek" (< *kel-üü* < (diğer Kıpçak gruplarında) *kel-ü-w*)

karoo "bakmak" (< *kara-uu* < (diğer Kıpçak gruplarında) *kara-w*)

küröö "küremek" (< *kürö-üü* < (diğer Kıpçak gruplarında) *küre-w*)

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan ve istisnâ şartlar dışında yalnız olumlu fiil tabanlarına gelebilen diğer mastar eklerinden farklı olarak bu ek hem olumlu hem de olumsuz fiillere gelir. Ancak yukarıda izah edilen sebepten ötürü olumsuz fiil tabanlarına geldiğinde fiilin sonu tabii olarak geniş vokalle bittiği için ek daima -oo / -öö şekillerinde görülür.

satuu "satmak" (< *sat-uu*)

satpoo "satmamak" (< *sat-ba-uu*)

berüü "vermek" (< *ber-üü*)

berböü "vermemek" (< *ber-be-üü*)

karoo "bakmak" (< *kara-uu*)

karaboo "bakmamak" (< *kara-ba-uu*)

tilöö "dilemek" (< *tile-üü*)

tileböü "dilememek" (< *tile-be-üü*)

Daha tarihî Kıpçak sahasında, Codex Cumanicus'un⁶ yazıldığı devirlerde ortaya çıkan ekin menşei meselesine gelince bu konuda iki teori ileri sürebilir.

1. Eski Türkçe⁷ metinlerde fazla görülmemekle birlikte Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgati't-Türk'de bahsettiği -ğ / -g ekinden geldiği söylenebilir.

Kırgız Türkçesi'nde de Türkiye Türkçesi'nde ve bilhassa da Eski Anadolu Türkçesi devresinde olduğu gibi Eski Türkçe'den gelen bir takım kelime veya eklerin sonundaki -ğ / -g sesleri düşer, düşerken de kendisinden önceki umûmen vokali uzatır.

Eski Türkçe	Kırgız Türkçesi	Türkiye Türkçesi
tirig	tiri, tirüü	diri
+lıg / +lıg	+luu / +lüü ; +duu / +düü; +tuu / +tüü	+lı / +li
uluğ	uluu	ulu
ölüg	ölüü, ölük	ölü
açığ	açuu	acı
kuruğ	kuru	kuru

-uu mastar ekinin yukarıdaki örneklerde görülen bu durum, Kâşgarlı Mahmud'un bahsettiği -ğ / -g mastar ekinin de aynı şekilde -ğ / -g > -w > -uu seyri neticesinde ortaya

⁶ Ave kız hanım tuurğan / şaytanı erksiz etken / asrovıng bizge teyirgil / mengülik ongğa yetkirkil (Çağatay: Türk Lehçeleri Örnekleri II, s. 111). Burada asrov kelimesi, muhafaza, koruma anlamında olup halen Kırgız Türkçesi' asroo "korumak" anlamında yaşamaktadır.

Diğer örnek: ulu papaz ol ölgende / boşov teydi tutkunlarga (Çağatay: Türk Lehçeleri Örnekleri II, s. 112). Burada da boşov kelimesi "kurtuluş" anlamındadır. Kırgız Türkçesi'nde de boşo- "serbest kalmak" anlamında halen yaşamakta olup bu fiili isim fiil yapacak olursak, boşoo, boşomok, boşoy şekillerinde "kurtulmak, serbest kalmak" anlamlarında olur. Ayrıca burada da daha o devirlerde ileri derecede dudaksızlaşma görülmektedir.

⁷ Gerçekten de eski Türkçe metinlerde -ğ / -g mastar ekinin yaygın olarak kullanıldığı görülmez. Kâşgarlı Mahmud bu eki mastar ekleriyle içerisinde ele alarak örnekler verir. Ancak sadece örnek olarak barıg, kelig, urug, yorug, sökük, tepik, kelimelerini verir. Yalnız burada Kâşgarlı'nın verdiği bu kelimelerin kullanılışını gösteren örnek cümlelerde, ek, mastar ekinden ziyade farklı fonksiyondaki ekler benzer. Mesela, mening barıgım [+] bolso manğa tuşgil "Ben gidecek olduğunda bana kavuş"; keyik keligi bolso okta "Yaban hayvanı gelecek olsa okla vur!"; taz keligi borkçıge "Kelin geleceği yer takkeci dükkânı" örneklerde adı geçen ek daha ziyade gelecek zaman fonksiyonlu sıfat fiil eki ifadesi taşımaktadır. ol kulın urug urdı "O, kölesini çok döğdü"; amı sökük sökti "ona söğüş söğdü, çok söğdü"; ol kulın tepik tepti "o, kölesini tepiş tepti, çok tekmeledi" gibi örneklerde ise ek daha ziyade kalıcı isim fonksiyonundadır. Ancak, barıg bardı "çok gidiş gitti"; anıg yorukı netek "onun gidişi nicedir" örneklerinde ise ekin mastar fonksiyonu çok net olmasa da sezilmektedir. Ancak burada dikkat çeken nokta nedense urug, sökük, tepik, barıg kelimelerinin kullanıldığı örneklerde çok anlamında bir kelime kullanılmamasına mukabil tercüme de çok kelimesi ısrarla kullanılmıştır. bargı bardı, sökük sökti, tepik tepti gibi örneklerden eylemin çokça yapıldığı göstermek için kullanılan bir yapı olduğu düşünülebilir (bk. Besim Atalay: Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, s.26-27).

Eski Türkçe metinlerde de bu ekin mastar fonksiyonunda kullanıldığı pek görülmez. R. R. Arat, Eski Türk Şiiri adlı eserinde kelig kelimesini önce "gelme, geliş (tarzı)" anlamıyla verir ve burada Kâşgarlı'dan küz kiligi yayın belgölüg "güzün gelişi yazdan belli olur" örneğini verir daha sonra yine kelig kelimesinin küü veya kü kelimeleriyle birlikte kullanılmak şartıyla kü / küü kelig "değişme yolu ile gelme" anlamında verir (bk. s. 343-344).

Bunların dışında Eski Türkçe devresinde bu ekin üzerine başka ekler alarak yani birleşik ek bünyesinde kullanılması da söz konusu olabilir. Mesela: taluy-qa kiriksäyür-m(ä)n tep ötündi "denize girmek isterim ben diye arzetti" (bk. H. N. Orkun: Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası, s. 119). Buradaki, kiriksä- "girmek istemek" (< kir-i-g + sa-) fiilinin bünyesindeki -g ekinin, mastar eki olduğu düşünülebilir.

çıktığı söylenebilir. K. Eraslan da bu görüştedir.⁸ F. Kirişçioğlu da Saha (Yakut) Türkçesi'nde, Kırgız Türkçesi'ndeki *-uu* mastar ekine benzer ancak vokal uyumuna girerek *-u / -ii; -uu / -üü* şeklinde hem mastar ve hem isimden isim yapma eki olarak kullanılan ekin eski Türkçe'deki *-i-g / -i-g* ekinen geldiğini belirtmektedir.⁹

Bu noktada dikkate alınması gereken bir husus da Moğolca'da mastar ekinin *-h* olmasıdır. Elövset Zakiroğlu Abdullayev¹⁰ makalesinde verdiği örneklerde *bolox* "olmak", *tatax* "çekmek, tartmak" verilmektedir. Moğolca'da da hareketlerin sonuçlarını, mücerret düşünceleri bildiren *-g / -g* eki bulunmaktadır.¹¹

2. Bir diğer ihtimal de metinlerden anlaşıldığına göre Eski Türkçe'de *-g / -g* mastar eklerinden çok daha yaygın olarak kullanılan hem mastar ve hem de sıfat fiil eki fonksiyonlu *-gu / -gü > -uu / -üü* ekinen gelmesidir.¹² Hatta Kırgız dilcileri bugün dahi bu eki sıfat fiil ekleri içinde değil de mastar ekleri içinde ele alırlar.¹³

Ancak yukarıda da kısaca belirtildiği gibi K. Eraslan¹⁴ ekin kesinlikle *-gu / -gü* ekinen değil, Kıpçak şivelerindeki *-w* ekinin *-g / -g* geldiği görüşündedir.

Bilindiği gibi Eski Türkçe ve Orta Türkçe devresinden sonra Çağatay ve Kıpçak sahalarında sonunda *-ağı / -egi; -ağu / -egü* yapısı bulunan kelimelerde *-ağı / -egi; -ağu / -egü > -av / -ev* değişikliği ortaya çıkmıştır. İşte bu değişiklikten sonra bu tür kelimeler Kırgız ve Kazak Türkçelerinde aşağıdaki son merhaleye ulaşmışlardır:

⁸ Bk. Eraslan: *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*, dip not 38, s. 84).

⁹ Bk. M. F. Kirişçioğlu: *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, s. 43.

¹⁰ Elövset Z. Abdullayev: "Azerbaycan - Moğol Dil İlişkileri" Belleten 1987, Ankara 1992, s. 1-9.

¹¹ Mesela, *cirug* "resim" (< *ciru-* "çizmek, resim yapmak"); *biçig* "mektup" (< *biçi-* < Tü. Biti- < Çince pitka "yazmak"); *ideg* "rüşvet" (< *ide-* "yemek") vs.(bk. N. Poppe (Çev.: G. Karaağaç): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, s. 53).

¹² Eski Türkçe'de ekin mastar fonksiyonunda kullanımına örnek:

alkaş başık sözlegüg
ayığ kalıncığ ökü[ngüg].
Amvardışın kalıp yıgıngüg
Ayu yarlıkadıngız olarka

Sana hamd ve senâ etmeği,
Günahlardan tövbe etmeği,
Cemâat hâlinde toplanmağı
Onlara bildirmek lutfunda bulundunuz..
(bk. R. R. Arat: *Eski Türk Şiiri*, s. 56-57)

Bir başka örnek: *amvardışın kalıp yıgıngüg ayu yarlıkadıngız olarka* "Cemaat halinde toplanmayı onlara bildirmek lutfunda bulundunuz (K. Eraslan: *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*, § 62).

¹³ KATGr.'de *-gu* sıfat fiil ekini *atooçtor* yani sıfat fiil ekleri içinde değil de *kymıl atooçtor* yani mastar arasında ele alınmıştır (bk. s.452). Ayrıca bk. § *-gu* sıfat fiil eki.

¹⁴ Bu konuda Eraslan, Özbek Türkçesi'ndeki *-gu* sıfat fiil ekinin varyantı kabul edilen *-uv, -iv, -v* şekilleriyle, Kırım Türkçesi'ndeki *-uv/-üv* eklerinin (dolayısıyla Kırgız Türkçesi'ndeki *-uu/-oo* ekinin), *-gu* ile hiç bir ilgisinin bulunmadığını bunların *-uv, -iv, -v < -g/-g* olduğunu söyler (bk. K. Eraslan: *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*, dip not 38, s. 84).

Eski Türkçe	Kazak Türkçesi	Kırgız Türkçesi	Türkiye Türkçesi
biregü	birew	biröö	“birisi”
küdegü	küyew	küyöö	“güvey”
buzagı	buzaw	muzoo	“buzagı”
yağı	jaw	coo	(F. >) “düşman”
yaşağı	-	çaşoo	“yaşama, hayat ”
tilegü kerek	tilew kerek	tilöö kerek	“dilemek gerek, dilemeli”

Yine bilindiği gibi Türkiye Türkçesi’nde, Eski Türkçe’deki bir takım tek konsonanttan oluşan ve vokalle biten fiil tabanlarına tek konsonant halinde gelen eklerin konsonantla biten tabanlara gelirken araya aldıkları yardımcı seslerin zamanla ekin bünyesinde zannedilerek vokalle biten fiil tabanlarına da genişlemiş şekillerin¹⁵ getirilmesi durumu söz konusudur. Tıpkı bu şekilde Eski Türkçe devresinden sonra, öncelikle vokalle biten olumlu fiiller ile olumsuzluk eki *-ma-* / *-me-* ile genişletilen fiillere *-ğu* / *-gü* eki getirilmesi neticesinde bu kelimelerin sonlarında görünen *-ağı* / *-egü* yapısında *agu* / *-egü* > *-aw* / *-ew* değişimi ile *-aw* / *-ew* şekli ortaya çıktığı düşünülebilir. Ortaya çıkan bu yeni ek zamanla konsonantla biten fiil tabanlarına gelmeye başlamış olabilir.

S. Çağatay, Nogay Türkçesi’ndeki *asaw* ve *yasaw* kelimelerini “*asaw* “yemek, yeme” < *aş-a-ğu*” ve “*yasaw* “yaşama, hayat sürme” < *yasa-ğu*” şeklinde açıklamaktadır.¹⁶ Burada verilen kelimelerin anlamlarına bakıldığında, S. Çağatay’ın kelimelerin bünyesindeki master eki fonksiyonunda kullanılan *-w* ekinin, *-ğu* / *-gu* ekinden geldiği görüşünde olduğu söylenebilir.

Ekle ilgili olarak ayrıca ekin, isimden isim yapan *+cı* ekiyle birleşerek daha Eski Türkçe devresinde meydana getirdiği yeni *-ğuçı* / *-güçi* sıfat fiil ekinin günümüz Özbek Türkçesi’ndeki üç ayrı imlâsını göz önünde tutmak lazımdır.

Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Çağatay Türkçesi devrelerinde kullanılan *-ğuçı* / *-güçi* sıfat fiil eki günümüz Özbek yazı dilinde yaygın olarak *-uvçı* / *-âvçı* şekillerinde kullanılmaktadır. Ancak dinî ve tarihî tarzda yazılmış metinlerde ekin Çağatay devresinde olduğu gibi *-ğuçı* / -

¹⁵ Bu durum tablo olarak verilirse:

Eski Türkçe	Türkiye Türkçesi
-p	-ıp / -ip; -üp / -üp
-ş	-ış / -iş; -uş / -üş
-ñ (emir eki) örnek: başlañ	-ın / -in; -un / -ün örnek: başlayın

¹⁶ Bk. S. Çağatay, “Nogay Atasözleri’nden Bir Kaç Örnek”, Belleten 1961, s. 51.

güçi şeklinde kullanıldığını, nadiren de olsa bilhassa bazı şairlerin eki *-güvçi* / *-güvçi* şeklinde de kullandıkları görülür.¹⁷

Kırgız Türkçesi'ndeki *-uu* ekinin Eski Türkçe'deki *-g* / *-g* veya *-gu* / *-gü* ekinen mi geldiği tartışmalı bir durum olduğuna örnek olarak *suroo* "soru" kelimesi verilebilir. Bu kelime Özbek şivesinde "*sorâq*", Kazak şivesinde "*suraw*" şeklindedir. Bu noktada Kırgız Türkçesi'ndeki *suroo* kelimesi *suroo* < *suraw* < *soragu* (tıpkı *küdegü* > *küyew* (Kazak T.) > *küyöö* (Kırgız T.) gibi) mudur yoksa *suroo* < *sorâq* / *sorâg* mıdır? Bu duruma kesin cevap vermek güçtür.

Eski Türkçe metinlerde bu ekle yapılan taranmalarda mastar fonksiyonundaki *-g* / *-g* eki ile türemiş kelimeler çok azdır. Buna karşılık bilindiği gibi *-gu* / *-gu* sıfat fiil ekinin mastar eki fonksiyonunda kullanımı son derece yaygındır.

-gu sıfat fiil ekinin böyle mastar fonksiyonu Eraslan'ın¹⁸ da belirttiği gibi aslında bütün sıfat fiil eklerinin ortak özelliklerindendir. Hatta bazan şivelerde sıfat fiil ekleri tamamen mastar eki fonksiyonunu üstlenebilmektedir.¹⁹

Yine de bütün Kıpçak gruplarında *-gu* sıfat fiil ekinen gelişen bir mastar eki (*-w* ~ *-uu* / *-oo*) aynı zamanda son derece işlek şekilde hem *-gu* şekliyle sıfat fiil eki ve çeşitli ekler olarak zarf fiil eki (mesela *-gıça*; *-gıçaktı*; *-gıday*) hem de *-gu* / *-gü* > *-w* ~ *-uu* / *-oo* değişimi neticesinde mastar eki olarak aynı kökten gelerek iki ayrı şekilde aynı sahada kullanılması mümkün olabilir mi sorusu akla gelmektedir.

¹⁷ Mesela: *Pirpirâp yânguvcı şâmni mâhi tâb âylâr hâyâl* "Titreyerek yanan mumu dolunay olarak hayal eder" (Vâhidov: 1991/12); *Âfsuski, bizdâ çet elgâ cıquvcılâr üçün bir tâlây sun'iy tosiqlâr mâvcud* "Maalesef, bizde dış ülkeye çıkacaklar için bir dizi suni manialar mevcut (E. Vâhid: 1992/95); *Xâzır qândâyılığını bilmâymân-u, ilgâri vâdiy degânlâridâ âdâmlârlıng köz âldıgâ Ândicân kelgüci edi* "Şimdi nasıl olduğunu bilmem ama eskiden vâdi dediklerinde insanların gözlerinin önüne Andican gelir idi (Y.Yâkvâlxocâyev: 1990/2).

Özbek Türkçesi'nde bu ekin kullanımıyla ilgili taramalar yaparken bir şey dikkatimi çekti. Şârq Yulduzı mecmuasının yayınlamış olduğu Kur'an'dan Yunus suresinin Özbek Türkçesi tercümesinde genel olarak sonu vokalle biten fiillere ek *-âv*; sonu konsonantla biten fiillere ise ek *-güvçi* şeklinde getirilmiştir. Mesela, *âqlâvçı* "aklayıcı, aklayan", *tâsdiqlâvçı* "tasdikleyici, takdikleyen"; *sâçguvcı* "saçıcı, saçan"; *tutguvcı* "tutucu, tutan"; *bilgüvçi* "bilici, bilen" vs. (bk. Şârq Yulduzı, 10/90, s.151-155).

Bu eklerle ilgili olarak şunu belirtmek lazımdır: Bilindiği gibi Özbek Türkçesi genel olarak, Orta Türkçe devresinde Eski Türkçe'den gelen bazı kelimelerdeki *-g* / *-g* seslerini düşürmüş (mesela *yapurğak* > *yapraq*; *kulğak* > *kulak*; *yanğak* > *yanak* vs.), ancak Orta Türkçe'den sonra ise asrımızın başına kadar diğer kelimelerde mezkur sesler korunagelmıştır. Fakat günümüz Özbek Türkçesi'nde de bazı kelime veya eklerde *-g* / *-g* seslerinin düştüğü görülmektedir. Mesela: *qâçqâq* "kaçak" yanında *qâçâq*; *qâyerlig* "nereli" yerine *qâyerli*; *âlguçı* "alıcı, alan" yerine *âlvuçı*; ekseriya şiirde olmak şartıyla zaman zaman datif eki olarak *-gâ* yerine *-â* kullanılması vs.

¹⁸ Bk. K. Eraslan: *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*, § 9.

¹⁹ Kazan Tatar Türkçesi'nde *-ar+ga* > *-arga* ekinin tamamen mastar fonksiyonunu üstlendiği görülmektedir (bk. F. S. Safiullina: *Hezergé Tatar Edebi Télé*, s. 237).

Türk şivelerinde yukarıdaki soruya cevap olabilecek aynı ekin farklı şekillerde gelişerek aynı anda bu farklı şekillerin bir arada kullanılmasına örnek başka ekler de vardır. Misal olarak, Kırgız Türkçesi'nde *-mak / -may / -ma* mastar ekleri *-gusuz / -gus / -guz* sıfat fiil ekleri ; Türkiye Türkçesi'nde *-mak / -ma* mastar eki; Çağatay Türkçesi'nde bildirme eki fonksiyonunda *erür* ve *turur* yapılarının yanı sıra kullanılan *-dur / -tur* ekleri; Özbek Türkçesi'nde *-guç / -guvç / -uvç* sıfat fiil ekleri; *-gāl / -gān* ve *māy / -māy* zarf fiil ekleri; *-dék / -dāy / -dāk*; *-dāq / -dāg* edat menşeli benzetme ekleri gösterilebilir.

Son olarak Kıpçak şivelerinde bu ekin, Eski Türkçe'deki iki ayrı ekin yani *-ġu / -gu* ve *-ġ / -g* eklerinin kaynaşmasıyla ortaya çıktığı da düşünülebilir.²⁰ Kırgız dilcileri de bu görüştedirler.²¹

Kırgız Türkçesi'nde en işlek kullanılan *-uu* mastar eki, yukarıda da belirtildiği gibi esasen bütün Kıpçak grubu Türk şivelerinde görülmektedir ve en yaygın biçimde kullanılmaktadır. Ancak ek, değişik Kıpçak şivelerinde farklı telaffuz ve imla ile karşımıza çıkmaktadır. Mesela Kazan Tatarcası'nda yazıda ek konsonantla biten kelimelerin sonunda *-u / -ü* ile görülürken, vokalle biten kelimelerin sonunda *-w* şeklinde; Kazak Türkçesi'nde de ek konsonantla biten fiillere *-uw / -üw*; vokalle biten fiillere ise *-w* şeklinde geldiği görülmektedir. Karakalpak Türkçesi'nde ise ek konsonantla bitenlerin sonunda ünlü uyumuna göre *-ıw / -iw*; *-uw / -üw* şeklinde görülmektedir. Tablo halinde verilecek olunursa:

Türkiye	Karakalpak	Kazak	Kazan	Kırgız
gitmek	kitiw	kitüw	kitü	kitüü
başlamak	başlaw	bastaw	başlaw	baştoo

Bu ek hatta Kıpçak grubu Türk topluluklarıyla iç içe yaşayan diğer Türk şivelerine de geçmiş ve bu şivelerde mastar eki olarak olmasa da isimden isim yapan ek olarak kullanılmaktadır. Mesela Özbek Türkçesi'nde belki Özbeklerin C'leyici Özbek diye

²⁰ Bu duruma örnekler: İlk olarak Türkiye Türkçesi'ndeki *-ıç / -ici* ekini örnek gösterebiliriz. Bilindiği gibi bu Eski Türkçe'deki *-guç / -güç* eki ile *-gç / -gçi* Eski Anadolu Türkçesi devresinde eklerinin bünyesindeki g seslerinin düşmesi ve akabinde ünlü uyumlarına girmeleriyle *-ıç / -ici* eki şeklinde müşterek bir görünüme geçmişlerdir. Eski Türkçe'deki iki ayrı yapı Türkiye Türkçesi'nde olduğu gibi Kazak Türkçesi'nde *-awş / -ewş*; Kırgız Türkçesi'nde *-uuçu / -üüçü* ve Özbek Türkçesi'nde *-āvç / -āv* şeklinde birleşmiştir.

Çağatay Türkçesi'nde de Eski Türkçe'den gelen *-matın / -metin*; *-madın / medin* ekleri ile *-mayu / -meyü* şekilleri hatta hatta I. teklik şahıs emir ekinin menfi görünüşi olan *-mayın / -meyin* şekilleri *-mayın / -meyin* ve *-may / -mey* eklerinde sestek olarak birleşmişlerdir.

Kırgız Türkçesi'nde de normal isimlerden fiil yapan *+la- / +le-* eki ile tabiat taklidi kelimelerden fiil yapan *+da- / +de-* ekleri Kırgız Türkçesi'ndeki konsonant uyumu sebebiyle *+la- / +le-*; *+da- / +de-*; *+ta- / +te-* ekinde birleşmiştir. Keza aynı ekler Özbek Türkçesi'nde bu defa *+lā-* şeklinde birleşmiştir.

²¹ Bk. KATGr. s. 442.

adlandırdıkları kabileleri sebebiyle, belki de komşu Kazak ve Kırgız şivelerinden alma yoluyla giren ve konsonantla biten fiil tabanlarına *-uv* / *-üv* vokalle biten fiil tabanlarına ise *-äv* şeklinde gelerek kullanılan bu ek, hem mastar hem de isimden kalıcı isimler yapan ek olarak kullanılmaktadır. Mesela, *éšittürüv* “1) duyurma, duyuru. 2) radyo programı”, *körsätüv* “1) gösterme. 2) televizyon programı” vs. Türkiye Türkçesi’nde bu ekle türetilen *türev*, *ödev*, *görev*, *sınav* kelimelerini örnek olarak verebiliriz.

-uu mastar ekinin kullanımıyla ilgili bazı durumlar:

1) *-uu* mastar ekinin kullanımında istisnai durumlar söz konusu olabilmektedir.

İlk olarak Kırgız Türkçesi’ndeki ses hadiselerinden dolayı genel Türkçe’deki tek heceli ve sonu *-g* ile biten fiil tabanlarında, fiil kökünde gelişen *g > w > uu / oo* değişimi sebebiyle bu fiiller *oo-* “ağmak” (< *ağ-*), *caa-* “yağmak” (< *cağ-*) *cuu-* “yıkamak” (< *yug-*) vs. gibi şekillerde yazılmakta ve telaffuz edilmektedir. Dolayısıyla bu gibi fiillere bu ekin getirilememesi fiili durumu ortaya çıkmaktadır.

İkinci olarak sonu vokalle biten tek heceli fiiller olan *de-* “demek” ve *ce-* “yemek” fiillerinde de aynı durum görülmektedir.

Yapılan taramalarda her iki çeşit fiillerin bu ekle kullanıldığına rastlanmamıştır. Ayrıca Kırgız sözlükçülüğünde de fiillerin madde başı olarak mastar ekleriyle değil de doğrudan fiil tabanının verilmesi sebebiyle bu tür fiillerin *-uu* mastar ekini alıp alamadıkları tespit edilememiştir. Büyük ihtimalle bu tip fiillerin mastar hali Kırgız Türkçesi’ndeki diğer mastar ekleri yani *-mak* / *-may* / *-ma* ve *-ş* ile yapılıyor olmalıdır. Örnek olarak *caa-* “yağmak”, *ce-* “yemek”, *oo-* “ağmak”, *cuu-* “yıkamak” gibi fiillere bu ek getirilememektedir. Bu sebeple de bu fiillerin mastar hali *caamak*, *caaş*; *cemek*, *ceş*, *oomak*, *ooş*; *cuumak*, *cuuş* olarak kullanılıyor olmalıdır. İki veya daha fazla hecelerden meydana gelen veya sonu konsonantla biten fiil tabanlarına *-uu* eki getirilebildiği için, bu tür olumlu yani kök halindeyken *-uu* mastar ekini almayan fiiller olumsuzluk eki aldıkları takdirde *-uu* mastar ekiyle kullanılabilmeleri söz konusu olabilmektedir. Mesela, *caaboo* “yağmamak” (< *caa-ba-uu*), *ceböo* “yememek” (< *ce-be-üü*), *ooboo* “ağmamak” (< *oo-ba-uu*), *cuubaa* “yememek” (< *cuu-ba-uu*).

2) Kırgız Türkçesi için çok önemli bir fonksiyonu vardır. O da *-uu* mastar ekinin olumsuz köklere gelebilmesidir. İleride de izah edileceği gibi Kırgız Türkçesi’nde kullanılan diğer mastar ekleri *-mak*; *-may*; *-ma* ve *-ş* (bu ekin istisnai durumu vardır) olumsuz fiil tabanlarına gelmez. Bu durumda da mastar eki görevini *-uu* veya *-bastık* ekleri üstlenir (bk. § 22224. *-bastık*).

Ekin kullanımına örnekler:

1. Ek yukarıda belirtilen istisnâî durumlar hariç bütün olumlu fiil tabanlarına gelir.

pikir aluuları “fikir almaları, fikir alışverişinde bulunmaları” (< *pikir al-uu+lar+ı*)

çıgaruu “çıkarma” (< *çık-ar-uu*)

Kalemdin ulam cañı türün çıgaruu için, anı casap catışkan adamdar öz ara pikir aluuları kerek ele “ Kalem de yeni türünü çıkarmak için, onu yapmakta olan adamlar kendi aralarında fikir alışverişinde bulunmaları lazımdır” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/6)

boluuga “olmaya” (< *bol-uu+ga*)

Uşu suudan içirgen eesine Gülsarı ömür boyu kul boluuga ıraazı bolup içti “O sudan içiren sahibine Gülsarı ömür boyu kul olmaya razı olarak içti” (Aytmatov: 1988a/53).

bilüügö “bilmeye, anlamaya” (< *bil-üü+ge*)

Til cönündögü maseleni toluguraak bilüügö adam balası bayırkı zamanda ele kızığa baştağan “Dil hakkındaki meseleyi tam manasıyla anlamayı insanoğlu daha en eski zamanlarda arzu etmişlerdir” (Saktanov: 1991/8)

es aluuga “dinlenmeye, tatile” (< *es al-uu+ga*)

Es aluuga barışat, / Emgekçi eldin balası “Dinlenmeye giderler, / Emekçi halkın çocukları” (Bolobalayev: 1960/164).

tayanuunu “dayanmayı” (< *taya-n-uu+nı*)

Oşondo al musulmandardın ordosu Bağdad kalıypasının küçünö tayanuunu oyloodu “Bunun üzerine o, müslümanların başşehri [olan] Bağdat halifesinin gücüne dayanmayı planladı” (Kuşbekov: 1992/14).

aytuudan murda “söylemeden önce” (< *ayt-uu+dan murda*)

Munun sebebini aytuudan murda, “Kırgız Adabiyatı” okuu kitebinin kandaçça cazılgandığı cönündö kıskaçça aytıp bereyin “Bunun sebebini söylemeden önce, “Kırgız Edebiyatı” ders kitabının nasıl yazıldığı yönünde kısaca açıklayayım” (Musayev-Taştemirov: 1992/3).

2. Yukarıda da belirtildiği gibi *-uu* mastar eki konsonantlardan ve dar vokallerden sonra gerileyici benzeşmeyle *-uu / -üü*, geniş vokallerden sonra da yine gerileyici benzeşmeyle *-oo / -öo* şeklinde gelir. Ancak *-ba-* (< *-ma-*) olumsuz fiil tabanlarına ise, fiil sonu geniş vokalle bittiği için daima *-oo / -öo* şekilleri gelir. Ayrıca *-ba-* / *-be-* olumsuzluk ekinin başındaki *b* konsonantının, konsonant uyumuna girmesinden dolayı ek, *-boo / -böo* ; *-poo / -pöo* şekilleri görülür.

col berböö “yol vermemek” (< *col ber-be-üü*)

Tişiştüü kompetenttöö organlar (aytaylık, terminkom), ılayıksız sözdü koldonu ce bir ele tüşünüktöö maanisinde bir neçe maanileş sözdördü çarcayıt koldono berme “ildetine”sın köz menen mamile kılıp, terminologiyanı tartipke keltirüügö toskoolduk kluuçu minday körünüştörgö col berböögö tiyiş “Gerekli yetkili organlar (diyelim terminkom), uygun olmayan kelimeyi kullanmayı veya tek bir terim anlamında bir kaç anlamdaş kelimeleri devamlı tertipsiz kullanma “illetine” tenkitçi gözle yaklaşarak, terminlojiyi düzene koymaya mani olan bu tür durumlara yol vermemek gerek” (Oruzbayeva: 1983/33).

kötörüp cürböo “beraberinde taşımamak” (< *kötör-ü-p cür-be+üü*)

Andan soñ sıyanı dayıma kötörüp cürböo üçün, porşendüü kalemdi oylop tabışkan, bara-bara anı da örkündötüp, şariktöö kalemdi oylop çıkarıştı “Ondan sonra mürekkebi devamlı yanında taşımamak için dolma kalemi düşünerek bulmuşlar ve gitgide bunu daha da geliştirerek tükenmez kalemi bulmuşlardı” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/5).

kaltırboo “bırakmama” (< *kal-tır-ba-uu*)

V. İ. Lenin Gorkide oorup catıp cazgan “S’yezdge kat” degen katında Stalindin kee bir kemçil caktarın sindap, anın Gensektik mildetge mindan arı kaltıruunun ce kaltırboo maselesin BK (b)nın büyrö müçölörünön oylonup körüünü ötüngön “V. İ. Lenin, Gorki’de hasta yatarken yazdığı “Kongreye mektup” adlı mektubunda Stalin’in bazı hatalarını tenkit ederek, onun Komünist Partisi genel sekreterliği görevinde bundan sonra bırakılması veya bırakılmaması meselesini Büyük Kongre’nin²² büro üyelerinden [bir kez daha] düşünmelerini rica etmişti” (Saktanov: 1991/113).

²² Kısaltmanın anlamı bulunamamıştır. Ancak yapılan araştırmada kısaltma Büyük Kongre anlamında olabileceği tahmin edilmiştir.

colukpoonu “rastlamamayı” (< *col+u+k-ba-uu+nı*)

Cumuşka kelgen sayın Bayasbekke coluguu zakon katarı iş eken. /... / Aga colukpoonu oylop, tsehke kirgende anın çok boluusun içinen tilep kirüüçü. Birok, tigi master emespi, dayıma iş baştalaarda oşol cerde “İşe her geldiğinde Bayasbek’e rastlamak kural gibiymiş. /.../ Ona rastlamamayı düşünerek, atölyeye girerken onun olmamasını içinden dileyerek girerdi. Ancak o, âmir değil mi, daima iş başlarken orada” (Abdrayev: 1993/6).

3. Kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığı görülür:

kıynoo “eziyet, işkence, azap” (< *kıyın+a+uu*)

Alar bu düynödö maskara bolsa, tigil düynödö oor kıynoo tartat! “Onlar bu dünyada rezil oldukları gibi, öteki dünyada ağır azap çekecekler” (Tursunov: 1991/61).

oynoo “şımarık” (< *oyun+a+o*)

Anan kalsa suu eşiktin tübünön agat, oynoo bala cön turmak bele, kündö suuga cügüröt “Zaten su kapının dibinden akmakta, şımarık çocuk rahat durur muydu, her gün suya gider” (Aytmatov: 1982/26).

süyüü “sevgi, aşk” (< *süy-üü*)

Süyünün ölümön da küçtü ekeni cönündö köp cazıldı “Sevginin ölümünden de güçlü olduğu yönünde çok yazıldı (Eraliyev: 1992/67).

tıyuu “yasak, men, haram” (< *tıy-uu*)

Alla taala silerge kan içip, tarptı, çoçko etin ceşke - allaga arnalbagan aram tamaktarga tıyuu salgan “Allah teala sizlere kan içerek, leş, domuz etini yemeye, Allah için olmayan haram yiyeceklere yasak koydu” (Tursunov: 1991/67).

4. Ablatif ekiyle genişlemiş şekli yukarıda *aytuudan murda* örneğinde görülen -makta fonksiyonunun dışında nadiren de olsa -makla; -arak fonksiyonlarında kullanılır (bk. § *Mastar ekleri + edat yapısındaki zarf fiil ekleri*).

5. Ablatif ekiyle genişlemiş şekli ise yaygın olarak *-makta* fonksiyonundan başka *-rken* zarf fiil eki fonksiyonu da vardır (bk. § *mastar ekleri + sız eki tarzındaki zarf fiil ekleri*). Ekin bu fonksiyonuyla ilgili olarak burada tek örnek verilecektir.

kabil aluuda “kabul ederken” (< *kabil al-uu+da*)

Orus tilinen kabil alınuuçu kee bir sözdördü kabil aluuda töl sözdörgö cañı (ötmö) maani berilet “Rus dilinden kabul edilen bazı kelimeleri kabil ederken isimlere yeni (özel) mana verilir” (Tursunov: 1991/19).

6. Mastar eki *-uu*, isimden isim yapma *-çu* ekiyle genişleyerek *-uuçu* sıfat fiil ekini oluşturur (bk. § *-uuçu* sıfat fiil eki). *-uuçu* eki de *+lık* ekiyle genişleyerek *-uuçuluk* sıfat fiil ekini (bk. § *-uuçuluk* sıfat fiil eki) ile de edat menşeli *-day* ekiyle genişleyerek *-uuçuday* zarf fiil ekini (bk. § *-uuçuday* zarf fiil eki) oluşturur.

7. Bu ekten türemiş ayrıca *-uuda* / *-ooda* ve *-uusuzdan* zarf fiil eki mevcuttur (bk. § *Mastar ekleri + hal ekleri tarzındaki zarf fiil ekleri*; § *Mastar ekleri +sız eki tarzındaki zarf fiil ekleri*).

8. *-uu* mastar eki *+sız* isimden isim yapma ekiyle birleşerek *-uusuz* zarf fiil ekini meydana getirir (bk. § *-uusuz* zarf fiil eki).

9. Bunların dışında *-uu+datif eki + bol-* yapısıyla “*-mak mümkün ol-*” fonksiyonda bir tür muktedirlik kipini oluşturur.²³

çıgaruuga bolot “çıkarmak mümkün, çıkarılabilir” (< *çık-ar-uu+ga bol-at*)

Mından kanday cıyıntık çıgaruuga bolot? “Bundan nasıl bir netice çıkarmak mümkün?” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/6).

²³ Bu şekilde kullanım Kazak Türkçesinde de görülmektedir: *Keşqurım söziniñ quramındağı qurım da osı tübirge baylanıstı boluw kerek*. “Keşqurım sözünün kuruluşundaki qurım sözül de bu köke bağlı olmalıdır / bağlı olsa gerektir” (Isqaqov-Sızdıqova-Sarıbayev: *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi*, s.134).

10. Bir önceki şıkta belirtilen yapıya benzer bir yapı da *-uu+datif eki + tiyiş “-mak gerek, -maya değer”* bir çeşit gereklilik yahut tercih kipi fonksiyonundaki yapıyı oluşturur.

kötörüügö tiyiş “kaldırmak gerek, kaldırmaya değer” (< *kötör-üü+ge tiyiş*)

Eki cigittin ortosunda özünön bölök kız cok bolgon soñ, kanday gana erkelikke col berbesin tigil eköo mildettüü türdö kötörüügö tiyiş dep esepedi, ... “İki delikanlının arasında kendisinden başka kız olmayınca ne denli şımarırsa şımarsın, diğer ikisinin mecburen bu şımarıklığı kaldırması gerek diye düşündü ...” (Şarşeyev: 1991/34).

12. -MAK:

Eski Türkçe’den²⁴ beri kullanılagelen bu ek, Kırgız yazı dilinde²⁵ yaygın olarak hem mastar eki, hem zaman bildiren çekim eki, hem de bildirdiği zaman ifadeli sıfat fiil eki olarak kullanılır.

-mak eki, tıpkı tarihî Çağatay ile günümüz Karakalpak, Kazak, Özbek, ve Uygur şivelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesi’nde de olumsuz köklere gelmez.²⁶ Bu görevi *-bas* sıfat fiil eki ile bu ekin *+lık* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş *-bastık* (< *-maz+lık*) sıfat fiil eki üstlenir (bk. § *-bas* sıfat fiil eki; § *-bastık* sıfat fiil eki) . *-mak* mastar ekinin olumsuz görünüşüyle hal ekleri alacağı durumlarda bu görevi yukarıda belirtilen *-bastık* şeklinden ziyade doğrudan *-bas* sıfat fiil eki üstlenir.

²⁴ Ekin Eski Türkçe devresinde kullanılmasına iki örnek:

b(e)gleri : bod(u)nı : tüz(s)üz üç(ü)n : t(a)bg(a)ç : bod(u)n : t(e)bl(i)gin : kürl(ü)g <in> üçün: (a)rm(a)kçısıñ : üçün : in(i)li : (e)çili : kışkırtıkin : üçün : b(e)gli : bod(u)nılg : yoñ(a)şurtukin : üçün: türük : bod(u)n : ill(e)dük : ilin: içg(i)nu ıdm(i)ş “Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için,Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş (bk. Tâlat Tekin: Orhon Yazıtları s. 10).

Tuğmak bolmasar, karımak ölmäk bolmaz “doğmak olmasza, yaşlanmak (ve) ölmek olmaz” (bk. A. V. Gabain: *Eski Türkçe’nin Grameri*, s. 240).

²⁵ Burada yazı dilinde ifadesi özellikle kullanılmıştır. Çünkü Kırgızistan’ın güneyinde Celalabad ve Oş şehirlerinde bulunduğum yaklaşık 10 ay ve Bişkek’te geçirdiğim 10 gün zarfında konuşma dilinde bu ekin mastar eki fonksiyonunda kullanıldığına pek rastlamadım.

²⁶ Eski Türkçe’de ekin tıpkı Türkiye Türkçesi’nde olduğu gibi olumsuz fiil tabanlarına da getirilerek kullanıldığı görülür. Ancak Çağatay Türkçesi’nde genel olarak olumsuz fiil tabanlarına *-mak* yerine direkt olumlu tabana *-maslık* getirilir. Borovkov Nevâî’nin dilinde görülen menfi fiil tabanına gelmiş *-mak/-mağ* mastar şekillerini Batı Türkçesi unsuru sayar. Dolayısıyla bu ekin olumsuz köke gelmiş şeklinin normalde Doğu Türkçesi’nde bulunmadığı söylenebilir. (bk. Borovkov, A. K., “Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâî”, BELLETEN 1954, s. 85).

Bu durum *-mak* mastar ekindeki bir takım ses hadiseleri sonucu ortaya çıkan *-may* ve *-ma* mastar ekleri için de geçerlidir (bk. § *-may* mastar eki; § *-ma* mastar eki).

Kırgız Türkçesi'nde, diğer şivelerde *m-* ile başlayan bir takım ekler *b-* ile başlar. Fiilden fiil yapan olumsuzluk eki olan *-ma-/me- ~ -ba- / -be-*, soru edatı *mı / mi ~ bı / bi*; Eski Türkçe, Çağatay ve günümüz Kazak, Özbek ve Uygur Türkçelerindeki zarf fiil eki *-may* (*-madan < -madan* ve *-mayu < -ma-y-u*) ~ *-bay* vs. Bütün bunlara mukabil Kırgız Türkçesi'nde *-mak*, *-may*, *-ma*, *-mayınça*²⁷ ekleri böyle bir değişme göstermez. Bu da bu eklerin acaba diğer komşu şivelerden alınan ödünçlemeler olabilir mi sorusunu düşündürmektedir. Ancak bu eklerin bu şekilde veya az farkla Kırgızların neredeyse ansiklopedisi denilebilecek Manas destanında da bulunması bunların Kırgız Türkçesi'nde Eski Türkçe'den beri kullanageldiği ekler olduğuna delil olabilir.

Ek, Kırgız Türkçesi'ndeki ünlü uyumlarına göre *-mak / -mek* ; *-mok / -mök* şekillerinde kullanılır.

öltürmök “öldürmek” (< *öl-tür-mek*)

östürmök “büyütmek” (< *ös-tür-mek*)

tuumak “doğurmak” (< *tuu-mak < tuv-mak < tug-mak*)

Adamdı tuumak kıyın, bağıp östürmök kıyın, a öltürmök köz açıp-cumgança “İnsanı doğurmak zor, bakıp büyütmek zor, ama öldürmek göz açıp yumana kadar” (Aytmatov: 1982/47).

körünmök “görünmek” (< *kör—ü-n-mek*)

Adamga caman körünmök / Ar kimdin öz peylinen “İnsanlara kötü görünmek / Herkesin kendi karakterinden” (Bolobalayev: 1960/88).

bolmogu “olması” (< *bol-mak+ı*)

Attın cakşı bolmogu, / Arıktatpay minüüdön “Attın iyi olması / Zayıflatmadan binmekten[dir]” (Bolobalayev: 1960/90).

²⁷ Kırgız Türkçesi'nde *-mayınça* ekinin *-ınça / -inçe* şekilleri yoktur. Üstelik fiillerden olumsuz fiil yapma eki *-ba-* (< *-ma-*) iken ek, *-mayınça* ekinin bünyesinde *-ma-* şeklindedir (bk. § *-mayınça* zarf fiil eki).

kelmegi “gelmesi” (< *kel-mek+i*)

Ketken soñ kızıl gül uçup, / Kelmegi kıyın casalıp “Gittikten sonra kızıl gül uçup, / Gelmesi zor yeniden yapılarak” (Bolobalayev: 1960/147).

bilip almagı “(kendisi için) bilmesi, öğrenmesi” (< *bil-i-p al-mak+i*)

taanımagı “tanınması” (< *taanı-mak+i*)

Küçüktör küçük çağında ele köp cortup, cer taanımagı caştayınan keleşektegi çabıttın aymağın cıbit-cılğalarına çeyin bilip almagı abzel “Eniklerin daha eniklik çağlarında çok dolaşıp yaşadığı yeri tanınması, küçüklüğünden itibaren gelecekteki baskın yapılacak bölgenin çaylarına derelerine kadar öğrenmesi efzeldir” (Aytmatov: 1988a/15).

alıp ketmekke “alıp gitmeye, götürmeye” (< *al-ı-p ket-mek+ke*)

Dem alış sayın seni alıp ketmekke atañ araba menen kelip, tehnikumdun aldında zarıga kütön kündörün meni bilbeyt deysiñbi “Her tatilde seni götürmeye babanın arabayla gelip tehnikumun önünde hasretle beklediği günlerini beni bilmez mi sanıyorsun?” (Saktanov: 1991/169)

körünmökkö “görünmeye” (< *kör-ü-n-mek+ke*)

Kışkısın Orozkul aba menen Bekey tayece dogdurga körünmökkö şaarga ketip kalışat “Kışın Orozkul amca ile Bekey teyze doktora görünmeye şehire giderler” (Aytmatov: 1982/36).

-mak mastar eki ablatif ekiyle birlikte kullanıldığında iki fonksiyonda bulunur. Birinci normal olarak mastar fonksiyonunda, ikincisi *-maktansa*, *-acağına*, *-acağı yerde*, *-acaksa* gibi fonksiyonları üstlenir (bk. § *Mastar ekleri + hal eki tarzındaki zarf fiil ekleri*).²⁸

bolmokton “olmaktansa, olacağına” (< *bol-mak+dan*)

[Rıskul:] - *Maa dese cerjant bolmokton genaral bol. Serjant imiş degele!* “[Rıskul:] - Bana kalırsa çavuş olacağına / olmaktansa general ol. Çavuş imiş güya!” (Şarşeyev: 1991/87).

²⁸ Ekin bu fonksiyonda kullanıldığı Fuzûlî’nin dilinde de görülür. Zynep Korkmaz ekin yukarıdaki fonksiyonlarını zikrettikten sonra aşağıdaki örneği verir (bk.Z. Korkmaz: *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. 2., s. 15):

yârı ağıyar ile görmek ‘âşıka düşvâr olur
beyle görmekden görmektense” esir-i derdi hicrân olsa yeg

Ekin kalıplaşarak kalıcı isimler yaptıkları da görülmüştür.

karamak “bakmak, tabiyet” (< *kara-mak*)

Muhammad Madinadan seksen çakırım aralıkta caygaşkan Badr degen cerge koşunun toptoyt. Anın karamagında 313 adam bar bolçu “Muhammed Medine’den seksen çakırım”²⁹ uzaklıkta bulunan Bedir denilen yerde orduyu toplar. Onun *tabiiyetinde* 313 adam vardı” (Aladin: 1992/63).

caşınmak “saklanmak; saklambaç oyunu” (< *caşın-mak*)

Coldoş Bökönbayev, siz menen caşınmak oynop oturuuga bizde azır ubakit çok “Yoldaş Bökönbayev, sizinle *saklambaç* oynamaya bizim şu anda vaktimiz yok” (Saktanov:1991/199)

Eckmann, Çağatayca’da *-mak* / *-mek bol-* veya *é(r)-* yapısını “niyet etmek, karar vermek, belirlemek” anlamlarında verir.³⁰ Aynı şekilde *-makçı* / *-mekçi bol-* veya *é(r)-* yapısını da “niyet etmek, karar vermek, belirlemek” anlamlarında verir.³¹ Kırgız Türkçesi’nde de her iki durum mevcuttur. Ekin bu şekilde *bol-* veya *é(r)-* yardımcı fiilleriyle beraber kullanılmasının yanı sıra ayrıca doğrudan zamir menşeli çekim eklerini alarak “*-mak niyetinde; -acak; -ır idi*” fonksiyonlarda kullanılır.

Eckmann’ın Çağatayca’daki *-mak* veya *-makçı* eklerinin *bol-* veya *é(r)-* fiilleriyle kullanıldığı zaman üstlendiklerini belirttiği anlamlar açısından fark olmadığı görülmüştür. Kırgız Türkçesi için de aynı şey söz konusudur. *-mak bol-* ile *-makçı bol-* arasında fark yok gibidir. Ancak *-makçı* + *zamir menşeli şahıs ekleri* ile *-mak* + *zamir menşei şahıs ekleri* yapısı arasında fark vardır (bk. § *-makçı* sıfat fiil eki; § Sıfat fiil eki *olmayıp* sıfat fiil eki *gibi kullanılan ekler*, § *-mak eki*);

-mak mastar ekinin çekim eki olarak üstlendiği fonksiyonlar ekin *-may* ve *-ma* şekillerinde de görülmüştür (bk. § *-may mastar eki*; § *-ma mastar eki*).

Yine *-mak* ekinin çekim eki olarak kullanılmasında dikkati çeken bir diğer nokta da Türkiye, Azerbaycan, Özbek şivelerinde lokatif eki olarak şimdiki zaman çekim eki fonksiyonu üstlenirken Kırgız Türkçesi’nde bu görevi *-uu* mastar ekine bırakmıştır.

²⁹ 1. İnsan sesinin duyabileceği mesafe. 2. 1,067 km.’den ibaret uzunluk ölçüsü (bk. *Kırgız Sözlüğü*, 1.c. 246a).

³⁰ J. Eckmann: *Çağatayca El Kitabı* § 76a.

13. -MAY:

-may mastar eki, Kırgız Türkçesi'nde -mak mastar eki kadar yaygın olmamakla birlikte fonksiyon olarak tamamen -mak gibi kullanılabilir (bk. § 12. -mak).

Ek ayrıca tıpkı -mak ve -makçı ekleri gibi sıfat fiil eki ve niyet bildiren gelecek zaman çekim eki olarak da kullanılır. (bk. § 12. -mak).

işenmey “inanmak” (< *işen-mey*)

Murdağı din taptaza, işenmek çok başkaga “Önceki din tertemiz, inanmak yok başkasına” (Tursunov: 1991/89).

cılmay “ilerlemek, ayrılmak, kaymak, sapmak” (< *cıl-may*)

Mektep programmasınan karış cılmay çok “Okul programından karış sapmak yok” (Eraliyev: 1992/67).

karmagansıp kalmayı “aniden tutması” (< *karma-gan+sı-p kal-may+ı*)

Kündö bir maal anın kolunan daam sızbasa biydin şakıyı karmagansıp kalmayı bar “Her gün bir defa onun elinden yemek yemezse beyin baş ağrısının aniden tutması [adeti] var” (Kuşbekov: 1992/26).

ötmöyü “geçmesi, dönüşmesi” (< *öt-mey+i*)

Külkü ıyga, tokçuluk çokçullukka ötmöyü bar “Gülmenin ağlamaya, varlıklı olmanın yoksulluğa dönüşmesi var” (Aytmatov: 1982/61).

Daha önce de belirtildiği gibi -mak ve -makçı eklerinin *bol-* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılması gibi -may *bol-* “-acak ol-, niyetinde ol-” şekli mevcuttur (bk. § -makçı sıfat fiil eki; § Sıfat fiil eki *olmayıp* sıfat fiil eki *gibi* kullanılan ekler, § -may eki)

-may ekinin kalıplaşmasına taranılan metinlerde rastlanmamıştır.

³¹ A.g.e. § 76b.

14. -MA:

-ma mastar eki, Kırgız Türkçesi'nde -mak ve -may ekleri kadar yaygın olmamakla birlikte fonksiyon olarak tamamen -mak ve -may gibi kullanılabilmektedir (bk. § 12. -mak; § 13. -may).

Ekin fonksiyonları:

1. Öncelikle mastar eki olarak kullanılır:

ıçmesi “ıçmesi” (< *ıç-me+si*)

Ökürüğü baş carıp, / Kıyırığı taş carıp, / Arstanday köz caynap, / Kan ıçmesi çın karmap, / Tünörgöndön kararıp “Bağırtısı başı yarıp, / Haykırığı taşı yarıp, / Arslan gibi gözü parlayıp, / Kan ıçmesi gerçekten tutup, / Karardıkça kararıp” (S. II, 20b)

koldono berme “devamlı kullanma” (< *kol+la-n-a ber-me*)

Tiyyıştöö kompetenttöö organdar (aytaylık, terminkom), ılayıksız sözdü koldonuu ce bir ele tüşünüktöö maanisinde bir neçe maanileş sözdördü çarcayıt koldono berme “ildetine”sın köz menen mamile kalıp, terminologiyanı tartipke keltirüügö toskoolduk kaluuçu minday körünüştörgö col berböögö tiyış “Gerekli yetkili organlar (diyelim terminkom), uygun olmayan kelimeye kullanmayı veya tek bir terim anlamında bir kaç anlamdaş kelimeyi devamlı tertipsiz kullanma “illetine” tenkitçi gözle yaklaşmak, terminlojiyi düzene koymaya mani olan bu tür durumlara yol vermemek gerek” (Oruzbayeva: 1983/33)

baştalması “başlanması, başlangıç” (< *baş+la-l-ma+si*)

Aytayın degenim: ar kanday körköm okuyanın fenomendin kelip çığışın kandaydır bir baştalması bolot “Söylemek istediğim her türlü güzel olayın menşeinin bir çeşit başlanmasıdır /başlangıcıdır. (Aytmatov: 1988a/8).

2. Bazı kelimelerde kalıplaşarak kalıcı isim yaptığı görülür:

anıktamaga “izaha, açıklamaya” (< *anık+la-ma+ga*)

Bul çındıkka ılayık berilgen ilimiy anıktamaga koşulbay koyuuga bolboyt “Bu gerçeğe uygun yapılan ilmî açıklamaya katılmamak mümkün değil” (Çağatay: 1972/168).

asma “asma” (< *as-ma*)

Asma köprügö cetkende suu tübünö süñgümök, anan çırkanaktuu kemer ceekti tüptöp, kürkürögön kapçıgaydan ötmök. “*Asma* köprüye ulaştığımızda suyun dibine atlardık, sonra çırkanaklı³² kemer kıyaya dikkat ederek, çağıldayan dar ve uzun dereden geçerdik” (Aytmatov: 1982/32).

bakma “bakılan, ehli, evcil” (< *bak-ma*)

Moyunkumdu tuş-tuştan kısıp, cıldan cılga bakma mal köböyüp, cayıt izdep, cañı kazılğan kuduklardın artınan koşo eerçip, Moyunkumdu bardık caktan basıp kelattı “Moyunkum’u her taraftan sıkıştırarak, yıldan yıla ehli hayvan çoğalarak, otlak arayarak, yeni açılan kuyuların ardından beraberce takip ederek, Moyunkum’a her taraftan akıp geliyorlar” (Aytmatov: 1988a/13).

basma “matbaa” (< *bas-ma*)

Çıgarıp catat basmadan, / Elibiz kitep tomдорun “Çıkarmakta matbaadan / Halkımız cilt cilt kitapları” (Bolobalayev: 1960/160).

üylömö “üfleli” (< *üylö-me*)

Mektepte okup cürgöndö ele üylömö aspaptarga kızıku belef? “Daha okulda okurken üfleli çalgılara meraklı mıydım? (Tulparova: 1996/5).

3. Kırgız Türkçesi’nde fiillere gelerek fiilin anlamını kuvvetlendiren veya mutata hale geldiğini bildiren *-mala-* fiilden fiil yapma eki vardır. Bu ekin *-ma + la > -mala-* şeklinden geldiği muhtemeldir. Bu ek fonksiyon olarak biraz *-gıla-* ekine benzemektedir (bk. § -gu).

kıy-ma+la- > kıymala-

cul-ma+la- > culmala-

tıt-ma+la- > tıtmala-

³² Lâtincede adı *hippohearhanoides* olan bitki.

4. Aşağıdaki örneklerde *-ma* mastar eki tıpkı *-an / -en* sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanılmaktadır.

cadatma “sıkan” (< *cada-t-ma*)

A kündör bolso ötö berdi. Kün menen tün, tün menen kün almaşıp, keede nōşörlöp, a keede künü boyu sebelep cadatma ak caan caayt “O günler ise geçti gitti. Gündüz geceyle, gece gündüzle yer değiştirerek, bazan sağanak halinde, bazan da gün boyu sepeleyerek can sıkıcı yağmur yağar. (Saktonov: 1991/18).

ooz köpürtürmö “abartıcı, abartan, abartılı” (< *ooz köpür-tür-me*)

Kollektivdeştirüü mezigilindegi aşı çapma “tıygundardın” ooz köpürtürmö uraanınan ulam Kırgızstan ele emes, buyağı Kazakstan, tıyağı Rossiyaga çeyin otuz eki, otuz üçünçü cıldarı kaatçılık, açarçılık basıp, dal oşol cıldarı Kırgızstan egin dayardoonun mamlekettik planın atkara albay kalgan “Kollektifleştirme devrinde aşırıya kaçan “atmacaların” abartılı sloganlarından dolayı yalnızca Kırgızistan değil, bu taraftan Kazakistan, daha ötesi Rusya’ya kadar olan bölgeleri 1932, 1933’lü yıllarda kıtlık ve açlık kaplamış, işte o yıllarda Kırgızistan’ın tahıl karşılama ülke planını gerçekleştirememiştir” (K.S. 145).

özgörülmö “değişir, değişen, değişken” (< *özgö-r-ü-l-me*)

Zaremanın kıyal-corugunun tez özgörülmö ekenin Frunzeden çıkkandan beri cakşı baamdagan Dosoy da kirpikteri kirdey anday koyup, öz katasın mümkün boluşunça ertereek oñdop kaluunun kamın oylop : - Üşüdüñbü, Zaremoçka? - dep suradı “Zarema’nın düşüncelerinin çabuk değişir olduğunu Frunze’den çıkalı beri iyice idrak eden Dosoy da kirpikleri taş gibi (ağır vaziyette) öylece bırakarak kendi hatasını mümkün olduğunca çabuk düzelmenin çaresini düşünerek: - Üşüdüñ mü Zaremoçka? diye sordu” (Şarşeyev: 1991/37).

15. -ş:

Kırgız Türkçesi'nde en yaygın kullanılan eklerdendir. Ek, Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Çağatay Türkçesi'nde olduğu gibi -ş olarak kullanılmaktadır.

Yapılan taramalarda bu eke Eski Türkçe devresinde bugünkü fonksiyonuyla yaygın olarak rastlanmamıştır.³³ Gabain, bu eki, fiilden isim yapma ekleri içerisinde ele alarak ekin fonksiyonunu belirtmeden yalnızca örnekler vermekle yetinir.³⁴ Aynı şekilde Kâşgarlı Mahmut, Divan'ın I. cildinde mastar ekleri içinde bu eki zikretmez.³⁵

Ceval Kaya, Eski Türkçe devresinin önemli eserlerinden olan *Altun Yaruk* incelemesinin arkasında verdiği ek dizininde -ş mastar ekini vermez.

Ekin, Eski Anadolu Türkçesi devresinde yaygın olmadığı görülmüştür.³⁶

Netice olarak bu ek de tıpkı -gan sıfat fiil eki gibi Eski Türkçe devrinde yaygın olarak bugünkü fonksiyonunda kullanılmaz. Büyük ihtimalle Eski Türkçe devresinden sonra bugünkü fonksiyonunu kazanmış olmalıdır.³⁷

Zaten Eski Türkçe devresindeki bazı kalıcı isim yapan eklerin zamanla çekim ekine veya sıfat fiil veyahut zarf fiil eklerine dönüşebildiği görülmektedir.³⁸

³³ Eski Türkçe'de fiillerden -ş ekiyle türemiş kelimeler daha ziyade kalıcı isim görünümündedir. Meselâ, *uruş* "savaş", *küşüş* "arzu, istek", *busuş* "keder", *yaraş* "sıfat, selamet" *sığış* "sıkıntı" vb.

Orhun Kitabeleri'nde bu ek yalnızca Kül Tigin Kitabesi'nin kuzey yüzü K 5'de bulunan *sü [t](e)gişinte* kelime grubunda görülmektedir. M. Ergin *sü tegişinte* kelime grubunu "*askerin hücumunda*" şeklinde günümüz Türkçesine aktarırken, T. Tekin "*ordular kapıştığında*" şeklinde aktarmaktadır (bk. M. Ergin *Orhun Abideleri*, s. 24-25; T. Tekin: *Orhun Yazıtları* s. 28-29). Buradaki *tegiş* kelimesi hem *kapışma* hem de *hücum* olarak aktarılabilirdiğine göre bu kelime -ş eki, kalıcı isim yapmış ve kelime de hücum anlamında olabilir.

Orhun Kitabeleri'ndeki ikinci örnek olabilecek kelime belki de *İlteriş* ismidir. Ancak *İlteriş* şayet halkı *derleyen*, *toparlayan* anlamında kullanılmışsa o takdirde de burada -ş mastar eki olmayıp olsa olsa -an / -en sıfat fiil eki fonksiyonundadır.

³⁴ bk. Gabain ETGr. § 130

³⁵ Kâşgarlı Mahmut *Divan ü Lügati't-Türk* adlı eserinde mastarların önce asıl mastarlar diyerek "*bardı*, *barır*, *barmak*" şekillerini sonra da ızafet yoluyla mastarlar olarak da -ğ / -g ekiyle türemiş "*barıg*, *kelig*" örneklerini verir ve -ş ekinden hiç bahsetmez (bk. c.1 s. 26-27). Kâşgarlı Mahmut -ş ekiyle türemiş ancak bir takım isimler verir meselâ, *bulgaş* "düşman gelmesi üzerine halk arasında çıkan karışıklık, *tirkeş* "sıkıntı, kalabalık yüzünden yürümekte güçlük" vs. (bk. c. 1 s. 459-451).

³⁶ S. Çağatay "Eski Osmanlıca'da Fiil Müştakları" adlı makalesinde -ş mastar eki için "15- -ş mastarı Şimdi yeni Osmanlıcada fevkalâde çok olan -ş mastarı dahi, -ma gibi pek ender bir şekildir. Bunlar ekseriya verbal-nomen'dırlar, ve ancak XV-ci asırdan itibaren mastar olarak kullanılmaya başlıyorlar" (bk. s. 368).

Bu hususta ayrıca G. Gülsevin'de *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* adlı kitabında "-(y)lîş: İşlek değildir. +(y)lîşlik şekli de vardır" (bk. s. 122) diyerek bu fikri desteklemektedir.

³⁷ Bk. N. Hacıeminoğlu: *Karahanlı Türkçesi Grameri*, s.26-17.

³⁸ Meselâ, görülen geçmiş zaman çekim eki -dı / -di hakkında Gabain, ekin şahıs bildiren unsurlarının iyelik eki olmasından dolayı ekin -t+iyelik yoluyla çıktığını dolayısıyla da bu ekin -t fiilden isim yapma ekinden ortaya çıktığını söyler (bk. A.V. Gabain: *Eski Türkçenin Grameri*, § 217). M. Ergin de aynı görüştedir (bk. M. Ergin: *Türk Dil Bilgisi* § 463). Gabain de aynı görüştedir. -t morfeminin eski bir sıfat fiil eki olduğunu söyleyenler de vardır (bk. T. Banguoğlu *Türkçenin Grameri* § 378).

Bunun tam tersi de görülmektedir. Yani yaygın kullanılan bir takım fiilimsiler kullanımdan düşerek kalıplaşmış fiilden isim yapma eklerine dönüşmüştür.³⁹

Bilindiği gibi Özbek ve Uygur şivelerinde bu ek en yaygın mastar eki olarak kullanılmaktadır. Yalnız dikkati çeken nokta mesela Özbek Türkçesi'nde *ye-* ve *de-* fiillerine bu ek getirilirken *yeyiş* “yeme, yiyiş” (<*ye-y-iş*) ve *deyiş* “deme, deyiş” (>*de-y-i-ş*) şeklinde istisnai bir durum olarak ek *-iş* şeklinde genişlemişken Kırgız Türkçesi burada dahi eki Eski Türkçe'deki gibi *-ş* olarak *ceş* “yeme yiyiş” (<*ce-ş*), *deş* “deme, deyiş” (<*de-ş*) şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

Ek, bilindiği gibi Türkiye Türkçesi'nde hem olumlu hem de olumsuz fiil tabanlarına getirilebilmektedir. Oysa Kırgız Türkçesi'nde de tıpkı Özbek ve Uygur şivelerinde olduğu gibi ek genel olarak olumlu fiil tabanlarına gelebilmektedir. Ekin olumsuz halini daha ziyade *-bastık* (<*-bas+lık* <*bastık*) veya *-boo* (*-ba-uu* <*-ma-uu*) ekleriyle karşılanmaktadır (bk. § 215. *-bas*). Yapılan taramalarda olumsuz fiil tabanına getirilmiş tek örnek bulunabilmiştir.

Ekin aşağıda verilecek olan örneklerde de görüleceği gibi olumsuzluk eki *-ba-* ile genişlemiş fiil tabanlarına gelebildiği istisnai bir durum vardır. Tıpkı *-p* zarf fiil ekinin normalde olumsuz fiil tabanlarına gelmeyerek yalnızca öğrenilen geçmiş zaman çekim eki olarak kullanıldığında gelebilmesi gibi, *-ş* mastar eki de gereklilik kipini oluşturduğu *-ş kerek* yapısında olumsuz fiil tabanına geldiği görülmüştür.⁴⁰

-ş mastar eki, *-uu* veya *-mak* ekleri kadar farklı ve geniş kullanıma sahip değildir. Şöyle ki *-mak* ve *-uu* mastar ekleri bazı şivelerde zaman çekim eki olabilmektedir. Meselâ Türkiye Türkçesi'ndeki şimdiki zaman çekim eki görevini *-makta*, Kırgız Türkçesi'nde ise *-uuda* (<*-uu+da*) yapısı üstlenir. Ayrıca *-mak* eki Kırgız Türkçesi'nde mastar fonksiyonunun yanı sıra “-

M. Ergin, *-madan / -meden* zarf fiil ekini ele alırken, ekin etimolojisinin izahlarından birisini şöyle belirtir: “Yapısı ve teşekkülü oldukça karışık olan bu ekin aslında menfi fiilden *-t* ile yapılan bir ismin instrumental şekli olduğu, yani *-ma-t-i-n* veya *-me-t-i-n* şeklinde olduğu ileri sürülmektedir” (bk. M. Ergin a.g.e. § 589).

Yine diğer bir örnek Eski Türkçe'den beri kullanılagelen *-gınça / -ginçe* morfemini Gabain eki *-g+m+ça* şeklinde izah ederek *-g* fiilden isim yapma ekine *+ı 3. Teklik şahıs iyelik + eşitlik* eklerinin getirilmesi suretiyle ortaya çıktığını belirtir (bk. Gabain a.g.e. § 236). Bu konuda M. Ergin ise *-gin+çe* yoluyla türeyerek zarf fiil eki fonksiyonunu üstlendiğini, buradaki *-gin* morfeminin de yapım eki olduğunu belirtir (bk. M. Ergin a.g.e. § 587.).

-gan sıfat fiil eki de Eski Türkçe devresinde ancak bir iki kelime de isim yapan ek gibi görülür (bk. K. Eraslan *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller* § 90). Bu ek ancak Orta Türkçe'den itibaren hemen bütün şivelerde işlek sıfat fiil eki olarak kullanılır olmuştur (bk. § *-gan* Sıfat fiil eki).

³⁹ Mesela *-daçı*; *-gma* (*te-gme* > *tegme*); *-n*; *-yin* (*ti-yin* > *tiyin*) vs.

⁴⁰ Hatta bu durum hakkında KATGr.'de “*-ış* ekli fiil isimleri de, *-oo // -uu* şeklindeki fiil isimleri gibi, olumsuz fonksiyonda kullanılır, ancak buna her zaman *kerek* modal sözü ilave edilir” (bk. s. 445).

Ancak İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde okuyan Kırgız talebelere bu konu sorulduğunda, talebeler yazı dilinde bulunmayan bu şeklin geldikleri Güney Kırgızistan'daki Oş bölgesi konuşma dilinde bulunduğunu belirtmişlerdir.

mak niyetinde, -acak, -ırdı” gibi farklı zaman çekimlerini de üstlenmiştir (bk. § 11. -uu; § 12. -mak; § 24. Esasen Sıfat Fiil Olmayıp Sıfat Fiil Gibi Kullanılan Ekler).

İşte -ş ekinin yukarıdaki gibi çekim eki fonksiyonları yoktur.

Bunun dışında -ş ekinin zaman zaman öyle kullanımları vardır ki bunlar Türkiye Türkçesi’ne ancak sıfat fiil eki veya zarf fiil eki olarak aktarılabilir.

-ş mastar ekinin Kırgız ve Özbek Türkçelerinde kullanılan “*şasılış*” kelimesindeki fonksiyonuna dikkat çekicidir. Kelime “acele etmek” anlamındaki *şas-* fiilinin pasiflik eki getirilmiş gövdesine -ş mastar ekinin (*şas-ı-l-ı-ş*) getirilmesiyle oluşmuştur. Ancak buradaki *şasılış* kelimesinin “*acele ediş*” anlamı yanında “*aceleyle*” şeklinde instrumental ekli anlamı da vardır ve bu anlamıyla cümle içinde zarf olarak kullanılır.

Ayrıca aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi *taanış* “tanış, tanıdık” ve *biliş* “bildik” kelimelerindeki -ş mastar ekinin fonksiyonu da dikkati çekmektedir. *Taanış* ve *biliş* kelimeleri gerçi Türkiye Türkçesi’nde de mevcuttur ancak esas olarak *tanıdık* ve *bildik* kelimeleri daha yaygın kullanılır. Yine Kırgız ve Özbek Türkçelerindeki *taanış biliş* / *tānış biliş* tekrar grubu yerine Türkiye Türkçesi’nde *tanış biliş* değil de tamamen *tanıdık bildik* tekrar grubunun kullanıldığı görülmektedir. Burada aynı fiillere -ş mastar eki getirilirken diğer şivede ise *-dik* sıfat fiil ekinin getirilerek aynı fonksiyonda kelimeler türetilmiştir. Üstelik her iki türetmede de -ş mastar eki, tıpkı sıfat fiil eklerinin Eski Türkçe’de görülen⁴¹ ve halen de Doğu Türkçelerinde devam edegelen genel özelliklerinden olan aktif fiillere pasif anlam kazandırma durumu da söz konusudur. *Tanış / tanıdık - biliş / bildik* kelimeleri “tanınan bilinen” anlamındadır.

Yukarıda verilen *taanış* ve *biliş* kelimelerinde -ş mastar eki bir noktada *-dik / -dik* sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanılmıştır. Ayrıca zarf fiil ekleri bahsinde işlenecek olan *-şınça* zarf fiil ekinin anlamca “-dığına göre; -dığı kadarıyla” olan fonksiyonunu dikkate alınca -ş mastar ekinin bazı durumlarda *-dik / -dik* eki yerine kullanılması söz konusu olduğu görülür (bk. § 32. Türemiş Zarf Fiil Ekleri).

Ekin fonksiyonları:

§ 1 Mastar fonksiyonu:

⁴¹ K. Eraslan, sıfat fiil eklerinin aktif fiilleri anlamca pasifleştirdiklerini söylemektedir (bk. *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller*, § 25). Ayrıca konuyla ilgili olarak bk. § *Sıfat fiil ekleri*.

aylanışında “dönmesinde, dönüşmesinde” (< *aylan-ı-ş+ı+n+da*)

önüğüşündö “gelişmesinde, tekâmülünde” (< *ön-ü-k-ü-ş+ü+n+de*)

Eñ bayırkı zamandardagı kişi sımal maymıldardın anık kişige aylanışında, anın seziminin, sözünün önüğüşündö emgektin rolu ebegeysiz zor bolgon “En eski zamanlarda insan benzeri maymunların malum [günümüz] insanına dönüşmesinde ve bu insanın duygu ve dilinin gelişmesinde çalışmanın rolü fevkâlede büyüktür” (Bektenov-Bayciyev: 1993/14).

kalıptanışı “şekillenmesi” (< *kalıp+la-n-ı-ş+ı*)

Kırgızdın teatr-dekoratsiya önörünün kalıptanışı dal uşu Yakov Ştofferdin ismi menen baştalat “Kırgız sahne dekorasyonu sanatının şekillenmesi bizzat Yakov Ştoffer’in ismiyle başlar” (Saktanov: 1991/157).

turuştuk berişi “karşı koyması, dayanması” (< *tur-u-ş+lık ber-i-ş+i*)

Birok köpçülökkö calgız kişinin turuştuk berişi kıyın emespi. Kıyın tügöl, mümkün da emes “Ancak kalabalık topluluğa tek bir kişinin karşı koyması zor değil midir? Değil zor, mümkün dahi değildir” (Şarşeyev: 1991/108).

Yukarıda da belirtilen olumsuz fiil tabanına getirildiği istisnâî örnek:

daay albaş üçün “cesaret edememeleri için” (< *daa-y al-ba-ş üçün*)

Bular kamalgandardın ayaldarı. Celdetter alarga ança daay albaş üçün kiçine baldarın atayın ala cürüşöt “Bunlar mahpusların hanımları. Gardiyanlar, onlara bu kadar [sataşmaya] cesaret edememeleri için çocuklarını bilhassa yanlarında getirirler (Saktanov: 1991/143).

§ 2 Bazan kalıplaşarak kalıcı isimler yapar.

okşoşuraak “daha ziyade ... gibi” (< *okşo-ş+ıraak*)

Anıkı cılmayganga karaganda ıylamsıraganga okşoşuraak ele “Onunki gülmeye nazaran daha ziyade ağlamaklı gibiydi” (Şarşeyev: 1991/12)

şaşılış “acele, aceleyle, alelacele” (< *şaş-ı-l-ı-ş*)

Cokem Moskvadan keleri menen şaşılış Ketmen-Töböğö ketti “Cokem Moskova’dan gelmesiyle alelacele Ketmen Töbö’ye gitti” (Saktanov: 1991/166).

taanış “tanış, tanıdık” (< *taanı-ŝ*)

... *murutu baltaday polkovnik cana anı eerçip bayagı Kasınga taanış celdet kirdi* “... bırıǵı balta gibi olan albay ve onu takip ederek az evvelki Kasım’a tanıdık muhafız girdi” (Saktanov: 1991/191).

-ŝ ekiyle türemiş kalıcı isimler çoǵu zaman da *-luu* (< E.T. *-lıǵ*) isimden sıfat yapım ekiyle genişlemiş olarak ve çoǵu zaman da edat olarak kullanılan kelimeleri oluşturur.

baylanıŝtuu “ait, ilgili, sebebiyle, dolayısıyla” (< *bag+la-n-ı-ŝ+luu*)

Cıyırma cetinçi cıldan otuzunçu cılga çeyin Kırgız ASSR el agartuu ministri bul kızmattan den sooluguna baylanıŝtuu, öz arızı menen ketken “1927 yılından 1930 yılına kadar Kırgız Muhtar SSC eğitim bakanı, bu hizmetten hastalıǵı dolayısıyla, kendi isteǵiyle ayrılmıŝtır” (Saktanov: 1991/96).

karaŝtuu “baǵlı, ait, tâbî” (< *kara-ŝ+luu*)

SSSRde ilimiy-teknikalık terminderdi tartipke keltirüünü 1933-cıldan baştap SSSR ilimler akademiyasına karaŝtuu atayın tüzülgön Tehnikalık terminologiya komiteti kolgo algan “SSCB’de ilmî ve teknik terimleri türetmeyi 1933 yılından itibaren SSCB İlimler Akademisi’ne baǵlı özel olarak kurulan Teknik Terminloji komitesi ele almıştır (Oruzbayeva: 1983/6).

§ 3 *-uu* + *iyelik* + *kerek* yapısıyla birlikte, *-ŝ* + *iyelik* + *kerek* yapısı da Kırgız Türkçesi’nde *gereklilik* kipi ve aynı zamanda Türkiye Türkçesi’ndeki *-ma* + *iyelik* + *lâzım* / *gerek* yapısının karşılığı olarak kullanılır. Burada dikkati çeken nokta Kırgız Türkçesi’ndeki *-mak* mastar ekinin bu fonksiyonda kullanıldıǵı tespit edilememiştir (bk. § 1.2. *-mak* mastar eki).

boluŝum kerek “olmam gerek, olmalıyım” (< *bol-u-ŝ+u+m kerek*)

Men cokto töröp kalıŝınan çoçulagamın. Eñ negizgisi, ayalımdın canında boluŝum kerek ele “Ben yokken doğurmasından korkmaktayım. En önemlisi hanımımın yanında olmalıydım / olmam gerekti” (Saktanov: 1991/125).

berişibiz kerek “vermemiz gerek, vermeliyiz” (< *ber-i-ş+i+biz kerek*)

Cıl ayagında mobul katka coop berişibiz kerek “Sene sonunda işte bu mektuba cevap vermemiz gerek / vermeliyiz” (Saktanov: 1991/98).

okuşum kerek “okumam lâzım, okumalıyım” (< *oku-ş+u+m kerek*)

işteşim kerek “çalışmam lâzım, çalışmalıyım” (< *iş+le-ş+i+m kerek*)

Okuşum kerek ele. Birok bıyılıksınan keçiktim, baarı bir işteşim kerek. Şaarga barıp, anın şartına könüp, dayardanam “Okumam lâzımdı. Ancak bu yıl geciktim, ama her hâlükârda çalışmam lâzım. Şehre giderek şehrin şartlarına alışarak hazırlanacağım” (Şarşeyev: 1991/77).

§ 4 -ş eki bazı durumlarda sıfat fiil eki gibi kullanılır. Bu durumda daha ziyade gelecek zaman -*acak* sıfat fiil eki fonksiyonundadır. Konuyla ilgili olarak bk. § 2.4. Esasen sıfat fiil eki olmayıp sıfat fiil eki gibi kullanılan ekler.

berişimdi “vereceğimi” (< *ber-i-ş+i+m+ni*)

**Aga kaday coop berişimdi bilalbadım* “Ona nasıl cevap vereceğini bilemedim”.

§ 5 -ş + iyelik + ça ekleriyle birlikte -*dığım kadarıyla* / -*dığıma göre* türemiş zarf fiil ekini oluşturur.⁴² Konuyla ilgili olarak bk. § 3.2. Türemiş Zarf Fiil Ekleri.

aytışınça “dediğine göre” (< *ayt-ı-ş+ı+n+ça*)

**Anın aytışınça bugün kar caat eken* “Onun dediğine göre bugün kar yağacakmış.”

bilişimçe “bildiğim kadarıyla” (< *bil-i-ş+i+m+çe*)

**Menin bilişimçe al keçe kelbedi* “Bildiğim kadarıyla o dün gelmedi.”

§ 6. Diğer -*mak* ve -*uu* mastar ekleri ile sıfat fiil ekleri gibi -ş eki de bazı edatlarla birleşerek -ş *boyunça*; -ş *menen*; -ş *üçün* vs. gibi zarf fiil eki yapılarını oluşturur (bk. § 31. *Mastar eki + edat tarzındaki zarf fiil ekleri*).

⁴² Yukarıda da ele alındığı gibi Orhun Kitabeleri’nden Bilge Kagan Kitabesi’nin kuzey yüzünde *sü regişinte* (K 5) kelime grubunu T. Tekin “ordular kapıştığında” şeklinde günümüz Türkçesi’ne aktarmaktadır (bk. T. Tekin: *Orhon Yazıtları*, s.28-29). Burada -*şinta* (< -*ş+ı+n+ta*) morfeminin tıpkı Kırgız Türkçesi’ndeki -*şınça* zarf fiil eki gibi kullanılması dikkat çekicidir. Ayrıca bu örnekte -ş mastar ekinin daha evvelce de belirtilen -*dık* / -*dik* sıfat fiil eki gibi kullanımının Eski Türkçe devresinde de mevcut olduğu görülmektedir.

2. SIFAT FİİL EKLERİ:

21. BASİT SIFAT FİİL EKLERİ

211.-AÇAK:

Kırgız Türkçesi'nde yalnızca kalıplaşmış olarak “*boloçok*” ve “*keleçek*” kelimelerinde görülen bu ekin yalnızca bazı diğer Türk şivelerinden bilhassa Kazan Tatar cası'ndan yapılan aktarmalarda kullanıldığı görülmektedir.

Orta Asya Türk topluluklarının gelişmesinde son iki asırda Kazanlı Tatar aydınların mühim tesirleri olduğunu ve Kazan Tatarcası'nda *-acak* ekinin *-açak*⁴³ şeklinde kullanıldığını dikkate alınca *boloçok* ve *keleçek* kelimelerinin Kırgız Türkçesi'ne bu şiveden geçtiği söylenebilir.⁴⁴

Tıpkı *-mış* ve *-dik* ekleri gibi bu ek de Kırgız gramerlerinde sıfat fiil ekleri kısmında yer almaz.

boloçok “müstakbel” (< *bol-açak*)

Boloçok ırçının talantına özgöçö enesi kömökçü bolgondugun aytuu kerek “Müstakbel şairin kabiliyetinin gelişmesine bilhassa annesinin yardımcı olduğunu söylemek gerek.” (Bolobalayev: 1960/4).

keleçek “gelecek, müstakbel” (< *kel-eçek*)

Tamak içüünün aldında, Şadıkan menin keleçektegi mildetimdi tüşündürüp oturdu “Yemek yemeden önce Şadıkan benim gelecekteki işimi oturup [uzun uzadıya] izâh etti” (Elebayev: 1980/137).

⁴³ bk. F. S. Satiullina ve M. Z. Zekiyev *Hezergé Tatar Edebi Têlé* adlı eserlerinde Kazan Tatarcası'nda mevcut üç tür gelecek zaman sıfat fiil eklerinden ilki olarak *-açak* / *-eçek*; *-yaçak* / *-yeçek* şekillerini verir (bk. s. 235).

⁴⁴ *-açak* / *-acak* ekinin menşei üzerine değişik görüşler vardır. Ancak ekin daha ziyade Oğuz-Kıpçak gruplarında yaygın olarak kullanıldığını görülmektedir. Ekin eski şeklinin yalnızca sıfat olarak kullanımı Abû Hayyan'da *tur-ğaçak* “durulacak yer”; *kel-eçek* “gelinecek yer” kelimelerinde görülmektedir (Bk. Mecdut Mansuroğlu: “Türkçede *-ğay* / *-gey* eki ve Türemeleri”, *Jean Deny Armağanı*, s. 182).

212. -AR:

Eski Türkçe'den beri bütün Türk şivelerinde kullanılagelen *-ar* eki, Kırgız Türkçesi'nde yaygın olarak hem sıfat fiil eki, hem çekim eki hem de bir takım ek ve edatlarla birleşerek zarf fiil eki olarak kullanılır.

Kırgız Türkçesi'nde nadir kullanışlar bir yana tutulursa, bu ek esas itibariyle geniş vokallidir. Ünlü uyumlarına tâbî olur. Çoğu zaman da vokali uzun telaffuz edilir ve yazıda aşağıdaki gibi çift harfle yazılır.⁴⁵

<i>satar</i>	yanında	<i>sataar</i>	"satar"
<i>keler</i>	yanında	<i>keleer</i>	"gelir"
<i>süylör</i>	yanında	<i>süylöör</i>	"söyler"
<i>oylor</i>	yanında	<i>oyloor</i>	"düşünür"

Yukarıda da belirtildiği gibi genel olarak ek *-ar* // *-aar*; *-er* // *-eer*; *-or* // *-oor*; *-ör* // *-öör* şekillerinde kullanılır. Bu şekillerden başka aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi nadiren de olsa *-r* şeklinde de kullanıldığı vâkidir. Kısa kullanımlar olan *-r*; *-ar*; *-er*; *-or* ve *-ör* şekilleri, daha ziyade hal ekleriyle genişleyerek zarf fiil eki görevini üstlendiğinde görülür. Ekin olumsuz görünüşü diğer şivelerde olduğu gibi *-bas* (< ET. *-maz*) sıfat fiil ekiyle gerçekleştirilir.

Ekin fonksiyonları aşağıda sıralanmıştır.

1. Yaygın olarak öncelikle geniş zaman *-an* / *-en* sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanılır.

bolor "olan" (< *bol-ar*)

[Ömürzak:] - *Koy, Begimkul. Bolooru boldu. "Caş kezde ketet kata köp, tuncuray tüşöm capa yep" deptir bir akın* "[Ömürzak:] - *Bırak, Begimkul. Olan oldu. "Gençlikte çok hata yapılır, cefa çekerek düşünceye dalarım" demiş bir ozan*" (Şarşeyev: 1991/150).

⁴⁵ Kırgız, Kazak ve Özbek Türkçelerinde ek genel olarak *-ar* / *-er* şeklinde olup, *-ur* / *-ür*; *-ır* / *-ir* şekilleri yoktur. Yalnız Özbek Türkçesi'nde nadiren de olsa bilhassa şiir dilinde görülebilir (*başlayur, ortanur, bolmayur* gibi). Buna mukabil bu şivelerde nedense şimdiki zaman çekimi için kullanılan *yat-* tasvir fiilinin bazan *-ır* ekiyle kullanıldığı görülür. Meselâ *kel-* fiilinin şimdiki zaman çekimi Özbek Türkçesi'nde *keläyatıbdı, keläyatgân; keläyatır; keläyaptı*; Kazak Türkçesi'nde *kelip jatır, kele jatır* ve Kırgız Türkçesi'nde ise *kele catat, kele batat; kelip atat, kelat, kele catır* ve son olarak *kele catırı* "geliyor, gelmekte" şekillerinde kullanılır. Kazak Türkçesi'nde *kele jatır* ve *kelip jatır*, Kırgız Türkçesi'nde *kele catır*, Özbek Türkçesi'nde *keläyatır* olan şekillerinin aslında *kele yata turur* yapısının kısalmasıyla ortaya çıktığı da düşünülebilir (*kele yata turur* > *keleyatadır* > *keleyatadır* > *keleyatır*).

bolor “olan” (< *bol-ar*)

Kişinin korkunuçtu bolor cönü da bar. Koluna taş tiyse taş, tayak tiyse tayak menen urgulap al cazıksızdı öltürmöyün tınbayt “İnsanın korkunç olan tarafı da var. Eline taş geçince taş, sopa geçince sopayla habire vurarak o masumu öldürmeden rahat etmez” (Şeriyev: 1994/7).

körör “gören” (< *kör-er*)

Alısın körör közdüüdön, / Aytışaar cüyruk sözdüüdön, / Akılı toluk estüüdön / Astı neme kalbasın “Uzağı gören gözlüden, / Çok konuşan gevezeden, / Akı çok akıllıdan / Hiç birşey kalmasın” (Manas: 1988/19).

2. Gelecek zaman *-acak* / *-ecek* sıfat fiil eki görevinde kullanılır. Ancak bazı durumlarda Türkiye Türkçesi’ndeki *-acak* / *-ecek* eki yerine *-acak* / *-ecek olan*, yapısı karşılığında kullanıldığı da görülür.

aytaar başka armanım “söyleyecek başka dileğim” (< *ayt-ar baka arman+ı+m*)

[Kümüşay kempir:] *Emi eptep Şaribim menen Abirimdin baldarın körgönçö tirüü tursam kundayga aytaar başka armanım dele cok. Uşul üçöönö den sooluk berse, maa okşogon kempirge andan artık kubat, dem barbı?* “[İhtiyar Kümüşay] Artık hayırlısıyla Şarip’im ile Abirim’in çocuklarını görünceye kadar yaşamaktan başka, Tanrı’dan isteyecek başka dileğim yok: Bu üçüne sağlık esenlik verirse benim gibi ihtiyar bir kadına bundan ziyade güç kuvvet olur mu?” (Şarşeyev: 1991/119).

kıların “yapacağımı” (< *kıl-ar+ı+n*)

Tanabay emne kıların bilbey eki cagın karandı “Tanabay ne yapacağımı bilmeden iki tarafına bakındı” (Aytmatov: 1988a/34).

ölörün “öleceğini” (< *öl-er+i+n*)

Urup ketken Tekeshan / Unutup koydu ölörün “Vurup kaçan Tekeshan / Büsbütün unuttu öleceğini” (Manas 1988/28).

Kırgız Türkçesi’nde hemen daima geniş vokalli (*-ar* hatta *-aar*) olan ekin aşağıdaki örnekte *-r* olarak kullanıldığı görülüyor. Bu da Kırgız Türkçe’sinin imlasının henüz

oturmamışlığından olmalıdır. Çünkü bu şekilde sonu vokalle biten bir çok fiile hatta daha aşağıda görüleceği gibi bizzat *tünö-* “gecelemek” fiiline ek *-ar* şeklinde getirilmektedir. Mesela *başta-ar* > *baştaar* “başlar, başlayacak”; *süylö-er* > *süylöör* “söyler, söyleyecek” vs.

tünör “geceleyen, tüneyen” (< *tün+e-r*)

- *Anan kimsiñ?! -Berki bayagıdan beter atırıldı. - Mazarga tünör dubana, ce şayıksıñbı?! “-Sonra kimsin?! -Beriki az evvelkinden beter saldırdı. - Mezarda geceleyen meczup ve yahut şeyh misin?!” (Ömürbayev: 1989/7).*

3. Türkiye Türkçesi’nde *-acak* sıfat fiil ekiyle kurulan fiilimsi genel olarak ismi nitelendirdiğinde şayet iyelik eki kullanılacaksa iyelik eki *-acak* ekinden sonra getirilir. Ancak Kırgız Türkçesi’nde bunun tersi olarak tıpkı *-gan* sıfat fiil ekinde olduğu gibi iyelik ekinin nitelenen isme geldiği görülür (bk. § 2.1.9. *-gan* sıfat fiil eki):

barar ceri “varacağı yer” (< *bar-ar cer+i*)

Munun barar ceri kıştaktan kıyla alıs, ... “Bunun varacağı yer köyden hayli uzak, ...” (Ömürbayev: 1989/6).

kaltırar murasım “bırakacağım miras” (< *kal-tır-ar muras+ı+m*)

- *Silerge kaltırar murasım - calgız kıyak “-Sizlere bırakacağım miras, yalnızca keman” (Kaimov: 1976/40).*

4. Sıfat fiil eklerinin aktif fiili anlamca pasifleştirme özelliği bu ekte de görülür:

aytar “söyleyecek, söylenecek” (< *ayt-ar*)

Bay Cakıp aytar kep bolso, / Altaydan köçüp alsak deym “Bay Cakıp söyleyecek // söylenecek söze gelince, / Altay’dan göçüp gitsek diyorum” (Manas: 1988/8).

salar “salınan, konulan” (< *sal-ar*)

Obolu kara dermatin portfeli kolgo tiydi. Boorunda kalem-salemi salar camak çöntöktüü, caltırgan temir kiliti bar, ... “Evvela siyah sun’i deri çanta eline geçti. Ön tarafında kalem falan konulan yamama cepli, parlak demir anahtarı var, ...” (Aytmatov: 1982/5).

5. İster hal ekleriyle isterse hal eki olmadan kullanılsın, ek Türkiye Türkçesi'ndeki mastar eki görevini de üstlenir.

boloruñ “olman, olacağın” (< *bol-ar+ı+ñ*)

Caman-cakşı boloruñ / Mañdayga бүткөн бактында “İyi veya kötü olman // olacağın / Alınma yazılmış bahtında” (Bolobalayev: 1960/94).

bölünöörü “bölünmesi” (< *bölün-er-i*)

Anday aymaktık acıroo bara-bara cakın cana alıs tekteş tilderge bölünöörü bolcolduu “Böyle kabilevî ayrılmanın gitgide yakın ve uzak kökteş dillere bölünmesi tabii bir sonuçtur” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/7).

siñeerin “sinmesini, sindirilmesini” (< *siñ-er+i+n*)

“Aş cebey turup, amın siñeerin oylo” degendey, tamaktın siñimdüülügünö köñül buruu zarıl “Yemek yemeden evvel, onun sindirilmesini düşün” dedikleri gibi, yemeğin kolay sindirilmiş olmasına dikkat etmek şart” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/9).

moyun sunardagı “boyun eğmekteki” (< *moyun sun-ar+da+gı*)

Biri - iñaalap carık düynögö kelgendigi kubanıç, biri - o düynögö moyun sunardagı kaygı “Birinin ıngalayarak aydınlık dünya gelmesi sevinci, birinin öbür dünyaya boyun eğmesindeki üzüntü” (Kuşbekov: 1992/26).

-ga datif ekiyle birleşerek -maya / -meye kullanımıyla mastar işlevini üstlenir. Bu konuda -arga / -erge yapısının Kazan Tatarcası'nda tam olarak -mak yani mastar eki fonksiyonunda kullanıldığı dikkate alınmalıdır.⁴⁶ Yine yukarıda verilen örnekler arasında -ar ekinin doğrudan mastar fonksiyonunda olduğu görülmektedir. Bir başka hususiyet de datif eki araya iyelik eki olarak veya almayarak getirilebilir. Ayrıca bu yapı Kırgız Türkçesi'nde sebep bildiren zarf fiil eki olarak da kullanılır (bk. §-arga zarf fiil eki).

⁴⁶ Kazan Tatarcası'nda -ar+ga > -arga ekinin tamamen mastar fonksiyonunu üstlendiği görülmektedir (bk. F. S. Safiullina: *Hezergé Tatar Edebi Têlé*, s. 237).

6. *-ar* sıfat fiil eki, nadiren de olsa *-dik / -dik* sıfat fiil ekinin fonksiyonunu da üstlenir. Bu konuda Gabain⁴⁷ kitabının ekler bölümünde Eski Türkçe’de *-r* geniş zaman şekli, “*belirsizlik, şimdiki zaman (Präsens) ve gelecek zaman arasında sallanan*” bir şekil olduğu belirtilmiştir. Ancak verilen örnek *mn inçip .. tãgin-ür+üm+tã* “ben böylece, değindiğimde (değinirken=tadarken)” (UII 30, 28) şeklinde Türkiye Türkçesi’ne aktarılmıştır. Bu örnekte ekin Eski Türkçe devrinde de bugün Kırgız Türkçesi’nde olduğu gibi sıfat fiil veya zarf fiil eki olarak *-dik / -dik* fonksiyonunun bulunduğu görülüyor (bk. § *-rda* zarf fiil eki).⁴⁸ Ayrıca B. Paçacıoğlu⁴⁹ kitabında *sıfat-fiil ekleriyle hal eklerinin birleşmesinden ortaya çıkan zarf-fiiller* arasında verdiği bir örnekte *körürde* yapısını “*gördüğü zaman*” anlamında vermiştir.

bererin “verdiğini” (< *ber-er+i+n*)

A Stalin ömüründö bir gana col aşık boldu, birinçi da, akırkısı da uşu Nadejda boldu. Aşık otu adamga çenemsiz küç, talıbas kanat bererin oşondo sezdi “Fakat Stalin ömründe yalnızca bir defa aşık oldu, ilki de sonuncusu da Nadejda idi. Aşk ateşinin insana ölçsüz güç, yorulmaz kanat verdiğini o zaman hissetti.” (Saktanov: 1991/118).

cakşı körörünö “sevmesine, sevdiğine” (< *cakşı kör-ör+ü+n+e*)

Birok alariñ köçmöndüktü emne mınçalık cakşı körörünö alikünçö akalı cetpedi “Ancak onların göçebeliği niçin bu denli sevdiklerine şimdiye kadar akli ermedi” (Kuşbekov: 1992/21).

surarımız “istediğimiz, rica ettiğimiz” (< *sura-r+ı+bız*)

- O caratkan, keçir! Keçire kör beykünö pendeñdi! Kesir emes, keyip süylögön sözün keçire kör, caratkan. Senden surarımız cakşılık “- Ey Yaratan bağışla! Lütfen bağışla günahsız kulunu! İstihfaf değil, kendinden geçerek söylenen sözünü lütfen bağışla, Yaratan. Senden istediğimiz iyilik” (Kuşbekov: 1992/24).

tiriçilik ötköröörün “geçindiklerini, yaşadıklarını” (< *tiri+çi+lik öt-ker+er+i+n*)

ceerin “yediğini” (< *ce-er+i+n*)

tünöörün “tünediği” (< *tüne-er+i+n*)

⁴⁷ Bk. A.V. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 129, 35. ek.

⁴⁸ Konuyla ilgili olarak bk. Nuri Yüce, *Gerundien im Türkischen*, § 243

⁴⁹ Bk B. Paçacıoğlu, *Orta Türkçe*, s. 15.

Eñ bayırkı zamanda adamdardın kılğan kesipteri ańçılık bolgonduktan alar ar türdüü kayberenderdin cana ilbeesinderdin kanday tiriçilik ötköröörün, emne ceerin, kanday cerge cayılıp, kanday cerge tünöörün baykaşıp, alardı köbüröök kolgo tüşürüünün araketinde boluşkan “En eski zamanda insanların yaptıkları meslek avcılık olduğu için onlar her türlü yabanî av hayvanlarının ve yırtıcı kuşların nasıl yaşadıklarını, ne yediklerini, ne tür yere yayılıp, ne tür yerde tünediklerini anlayarak, onları çoğunlukla ele geçirme çabasında olmuşlardır” (Bektenov-Bayciyev: 1993/100).

turar maalınan “kalktığı zamandan” (< *tur-ar mahal+ı+n+dan*)

Kaa nışörlöp camgır tögüp tursun, kaa burganaktap kar caap tursun colunan kalbayt, buga tañ gana sürgönü kısıp, ar dayım turar maalınan keçigip da körgön emes “İster sağanak halinde yağmur halinde yağadursun, ister kasırga halinde kar yağadursun yolundan geri kalmaz, buna henüz şafak atmış gibi, daima kalktığı zamandan bir defa dahi gecikmiş değil” (Ömürbayev: 1989/5-6).

7. Ek, Kırgız Türkçesi’nde *+lık* ekiyle genişletilmiş olarak⁵⁰ *-(a)rlık ~ -aarlık / -erlik ~ -eerlik; -orluk ~ -oorluk / -örlük ~ -öörlük* şekillerinde yani *-lık* ekinin *-dık*’a dönüşmemiş haliyle kullanılır.⁵¹ Burada tek örnekle yetinilecektir (bk. §22223. *-arlık* sıfat fiil eki).

bererlik “verecek” (< *ber-er+lik*)

Al kişinin zamanga coop bererlik körköm çıgarma cazuusu öto kümöndüü iş “O adamın zamana cevap verecek bedii eser yazabilmesi son derece şüpheli bir iş” (Aytmatov: 1988b/20).

8. Gelecek zaman sıfat fiil eki olarak kullanıldığı gibi aynı zamanda gelecek zaman çekiminde de kullanılır. Bu ek Kırgız gramerinde “*arsar keler çak*” (=şüpheli gelecek zaman) olarak tarif edilmektedir.⁵²

⁵⁰ Aslında bu durum diğer şivelerde de rastlanır. Türkiye Türkçesi’nde mesela *yeterli para* diyebilirken *akar su* denir, *akarlı su* denilemez. Özbek Türkçesi’nde ise hemen bütün sıfat fiil ekleri gibi bu eke de getirilir, meselâ *yetârlık pul* veya *yetâr pul* (yeterli para veya yeter para) gibi. Ayrıca Z. Korkmaz da bu durumdan bahsederek *yararlı, değerli* gibi örnekleri verir (bk. *Türkçe’de Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, s.52).

⁵¹ Bunun sebebi de *l > d* değişiminin *y, r* konsonantları ile vokallerden sonra görülmemesinden kaynaklanmaktadır. Aslında burada *-lık* eki *-luu* şeklinde olmalıydı. Çünkü Kırgız Türkçesi’nde isimlerden sıfat yapan Eski Türkçe’deki *-lıg* eki *-luu* (tabii sert konsonantlardan sonra *-tuu*, yumuşak konsonantlardan sonra *-duu* şeklinde) kullanılmaktadır.

⁵² Bk. KATGr. s. 399.

alarmin “alırım, alacağım” (< *al-ar+men*)

Kelgendi asker alarmin, / Askerden keçtep kalgandın / Keldesin kesip alarmin, Geleni asker alacağım, / Askere gecikenin / Kellesini kesip alacağım” (Manas: 1988/ 19).

baştaar “başlayacak” (< *baş+la-ar*)

Emi ele abışkanın topołoñuna kübö bolup, anan kayra keñ peyildik kılğanına içi cılıp baratkan cürgünçülör anın bul aynıkey adatına tañdanıp, dağı emneni baştaar eken degen kıyazda kızığa karap kalıştı “Daha az evvel yaşlı adamın patırtısına şahit olup, daha sonra onun anlayışlı davranmasına içi ısınmakta olan yolcular onun bu değişken karakterine şaşırarak, yine neler yapacak acaba, diye düşünerek merakla bakakaldılar” (Sabırov: 1988/101).

9. Kırgız gramerlerinde bu yapı yukarıda da belirtildiği gibi gelecek zaman eki olarak verilir. Hatta bu durum Özbek ve Kazak gramerlerinin kitaplarında da görülür. Oysa gelecek zamanın yanı sıra Türkiye Türkçesi’nde olduğu gibi geniş zaman çekim eki fonksiyonu da mevcuttur. Bu durum aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

boloursuñ “bolursun” (< *bol-ar+sen*)

Bir colu kalpıñ bilinse, sözgö algısız boloursuñ “Bir defa sahtekârlığın bilinirse, hesaba alınmaz olursun” (Şarşeyev: 1991/109).

boloor ele “olurdu” (< *bol-ar ele*)

Bayağı cıldarı eşiktin aldına at baylooçu mamı boloor ele, ... “Geçmiş yıllarda kapının önüne at bağlanan direk olur idi, ...” (Şarşeyev: 1991/110).

neter “ne yapar” (< *ne + et-er*)

keter “gider” (< *ket-er*)

Kabilan Manas oylandı: / “Katuu saysam neter - dep, - / Kokus ölüp keter - dep - / Özüm alçu kız eken, / Ölüp keter beker” - dep “Kaplan Manas düşündü: / “Sert saplarsam ne yapar diye / Aniden ölüp gider diye, / Kendim için almaya layık kız imiş, / Ölüp gider boşuna” diye” (Manas: 1988/42).

cetersiñ “yetişirsin” (< *cet-er+sen*)

Közdögön cerge cetersiñ / Külük at bolso astında “Hedeflediğin yere yetişirsin / Yüğrük at varsa altında” (Bolobalayev: 1960/94).

10. Kırgız Türkçesi’nde de normalde *-ar* geniş-gelecek zaman çekim ekinin olumsuzu diğer Türk şivelerinde olduğu gibi *-bas* (<*-mas* < *-maz*) ile yapılır (bk. § 2.1.5. *-bas* sıfat fiil eki). Ancak taramalarda bulunan aşağıdaki iki örnekte olumsuzluğu *cok* “yok” ve *emes* “değil” ile yapıldığı görülmektedir. Bunun sebebi belki örneklerde ekin fonksiyonunun geniş zaman değil gelecek zaman ifadeli olmasındandır. Çünkü Türkiye Türkçesi’nde de *gelir değil* yapısı bulunmazken *gelecek değil* ve *geleceği yok* yapıları mevcuttur. Ayrıca Kırgız Türkçesi’nde ve hatta diğer Asya şivelerinde yani Özbek, Kazak, Karakalpak ve Uygur Türkçelerinde bilindiği gibi *-gan*, *-a turgan* // *-adigan* // *-atın* yapıları da olumsuzluk için *-ma-* // *-ba-* // *-pa-* eklerinin yanında *yok* // *cok* // *jok* ve *emes* // *imes* kelimeleri kullanılır. Bu tür kullanış muhtemelen anlamı daha da kuvvetlendirmek içindir. *-ar* ekinin de bu eklere benzeşerek bu şekilde kullanılması söz konusu olabilir.

keler emes “gelecek değil” (< *kel-er emes*)

Körüşkön menen alarga / Keler emes dermanım “Görüşmekle beraber onlara / Gelecek değil dermanım” (Manas: 1984/30).

ötörü cok “geçeceği yok; geçecek değil” (< *öt-er-i cok*)

Anda kalıñsız çauken ayaldan ötörü cok “O halde başlıksız bir çauken⁵³ hanımı geçen yoktur (yani daha iyisi yoktur)” (Kuşbekov: 1992/59).

11. *-ar*, çekim eki olarak *yat-* tasvir fiiline gelince şimdiki zaman çekim eki ifadesi kazanır (bk. § 231. *Şimdiki zaman sıfat fiil ekleri*).⁵⁴

körö catarbız “görüyoruz, görmekteyiz, incelemekteyiz” (< *körö cat-ar+bız*)

- *Emi al cagın körö catarbız, ece, - dep koygon Camal cılmayıp gana* “-Şimdi o tarafına bakmaktayız (incelemekteyiz), abla, dedi Cemal gülümseyerek” (Abdrayev: 1993/5).

⁵³ Çauken : Kâşgar’da dışarıdan gelenlerle evlenen dul veya sahipsiz kız.

⁵⁴ Bk. Mehmet Tulum, *Özbekçe’de Tasvir Yardımcı Fiilleri*, s. 226.

12. *Çık-* fiili, sıfat fiil yapılarının yahut isimlerin sonuna çekimli fiil olarak daima geniş zaman ekiyle gelerek bunlara “*herhalde, galiba*” anlamı katar. Burada belki bir *-ar* eki kalıplaşmasından söz edilebilir. Burada dikkate edilmesi gereken nokta şahıs unsurları *çıgar* yapısına getirilmektedir.

üşügön da çıgaarsıñ “üşümüşsündür de herhalde” (< *üşü-gen da çık-ar+sıñ*)

- [*Cediger*] *Cürü, çay içebiz. Maa coldoş bolosuñbu? Kursagıñ dele açkandır? Üşügön da çıgaarsıñ?* “-[*Cediger*] Yürü, çay içeceğiz. Bana yoldoş olur musun? Karnın da acıkmıştır. Üşümüşsündür de herhalde” (Şarşeyev: 1991/13).

13. Sıfat fiil eki olarak kullanılırken zaman zaman kalıplaşarak kalıcı isimler yapar.

caşar “yaşında” (< *caş-ar*)

Ayaldarga ele emes, baldarga da Stalin kyla suz, kara mürtöz ele, birok on bir caşar sekelek kızı Svetaga gana daroo cüzü cibip, közdörünön cıluu-cumşak içki şamı cark ete cıga kelçü. “Sadece hanımlara değil, çocuklara karşı da Stalin epey sabırsız, taş kalpliydi, ancak yalnızca on bir yaşındaki küçük kızı Sveta’ya derhal yüzü yumuşayarak, gözlerinde sıcak kalp ışığı yüzünde belirirdi” (Saktanov: 1991/115).

kelerki “gelecek” (< *kel-er+ki*)

Kelerki cılı korey tilin, eger küç cetse hindi cana urdu tilderin üyrötüünü kolgo alsak degen da niyet bar “*Gelecek* yıl Kore dilini, şayet gücümüz yeterse Hint ve Urdu dillerini öğretmeyi ele alsak şeklinde niyetimiz var” (Atahanov: 1996/5).

Bir kelimedede de kalıplaşarak zarf yaptığı görülür. *Ayar* “dikkatlice” anlamında zarf olan bu kelime esasen *aya-* “korumak, esirgemek” fiilinden *-r* geniş zaman sıfat fiil ekiyle türetilmiştir. Ekin burada *-r* olduğu ve Kırgız Türkçesi’nde ise bugün ekin genellikle *-ar / -aar* şeklinde kullanıldığı göz önüne alınırsa kelimenin arkaik olması muhtemeldir.

ayar “esirgeyerek, dikkatlice, iyice” (< *aya-r*)

Bala dağı ele tüşöngönü cok. Akçanı ayar karmagan boydon Cedigerdi eerçidi “Çocuk hâlâ da anlamış değil. Parayı *dikkatlice* tutmuş bir halde Cediger’i takip etti” (Şarşeyev: 1991/16).

14. Bu ek, sıfat fiil eki olması sebebiyle tabii olarak hal eklerini ve iyelik eklerini alır. Hal ekleri ile kullanıldığında diğer sıfat fiil eklerinde de görüldüğü gibi hem hal eki almış bir isim hem de cümle içerisinde zarf görevini üstlendiğinden ötürü zarf fiil eki olarak da kullanılır. *-ar* sıfat fiil ekinden türeme zarf fiil ekleri şunlardır:

- arga* (bk. § *-arga* zarf fiil eki)
- arda / -ar+iyelik+da* (bk. § *-arda* zarf fiil eki)
- ardan / -ar+iyelik+dan* (bk. § *-ardan* zarf fiil eki)
- arday / -arlıkday* (bk. § *-arday* zarf fiil eki)
- arça* (bk. § *-arça* zarf fiil eki)

15. Ayrıca bir takım edatlarla da bazan iyelik ve hal ekli bazan da iyelik veya hal eki olmaksızın birleşerek yine cümle içerisinde zarf fiil eki görevini üstlenir (bk. § *fiilimsi + edat yapısındaki zarf fiil ekleri*). Bunlar aşağıdaki yapılardır:

- ar / -ar+nın altında*
- ar maalda*
- ar / -ar+iyelik menen*
- ar zamat*
- ar türü (bar/cok)*
- ar+dan burun*
- ar+dan murda*
- ar+iyelik menen*

16. Tekrar grubu oluşturur. İlk kelimeye *-ar* eki gelir, ekin olumsuz karşılığı olan *-bas / pas* ise ikinci kelimeye gelir. Hem bir ismi niteleyerek sıfat hem de yüklemi niteleyerek zarf olarak kullanılabilir.

ötörün ötpösün “geçip geçmeyeceğini” (< *öt-er-ü-n öt-mes-i-n*)

Bul çoñ sabak senin başından ötürün-ötpösün özüñ ötögön işiñe caraşa bolur “Bu büyük ders senin başından geçip geçmeyeceği senin yerine getirdiğin işine uygun şekilde olur” (Şeriyev: 1994/25).

ugular-ugulbas “duyulur duyulmaz, hafif işitilen” (< *ugul-ar ugul-mas*)

Memirep cuuşagan tünkü tınçtıktın uykusun bölüp, uşul kezde ulam küç alıp, böğölgön taştarga başka bir kulakka ugular-ugulbas dabiştardı tıñşagansıp Daniyar kozgolboyt “Rahatlayarak gevşeyen geceki sükunetin uykusunu bölerek, o anda daha da güçlenerek, suyun önüne set çekilen taşlarla başka bir kulağa hafif işitilen sesleri dinliyormuş gibi Daniyar yerinden kalkmaz” (Aytmatov: 1988a/207).

biliner bilinbes “belli belirsiz” (< *bilin-er bilin-bes*)

... aңызda şamaldap catkan samandın biliner-bilinbes koñur cıtın lepildetip, .. “... anızda rüzgarda sallanan samanın belli belirsiz hoş kokusunu yayarak, ...” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/27).

bolor bolbos “belli belirsiz” (< *bol-ar bol-bas*)

“Basa, bu balanı ar bazar sayın köröm. Beçara, kaçan körsöm uşu kiyimi menen... Üşüböybü? Atası çok bala go?!” dep oylogonunça bala da aga nazarın tigip kalganın körüp cılmayıp koyso - bala da bolor bolbos cılmaygan boldu “Ayrıca bu çocuğu her Pazar görüyorum. Zavallı her gördüğümde aynı bu giysisiyle... Üşümüyor mu? Babası yok galiba!” diye düşünürken çocuğun gözlerinin de kendisine yönelmiş olduğunu görerek gülümseyince, çocuk da belli belirsiz gülümsedi” (Şarşeyev: 1991/12)

17. -ar geniş zaman sıfat fiil eki +man isimden isim yapma ekiyle birleşerek -arman birleşik ekini oluşturur. Bu ek daha ziyade meslek ismi ile Türkiye Türkçesi’ndeki -ıcı ekinin kalıcı fonksiyonunu üslenir. Mesela: *okurman* “okuyucu”, *bilerman* “bilgili” vs.

Ayrıca bu ek Kırgız Türkçesi’ndeki aşırı derece ilerlemiş olan ünlü uyumuna rağmen aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi bazan uymayabilmektedir.

ugarman “dinleyen, duyan; dinleyici” (< *uk-ar+man*)

bilerman “bilen, bilici” (< *bil-er+man*)

Bilip koygula: Alla taala ugarman da bilerman! “(Şunu) İyi biliniz ki Allah teala duyan ve bilendir!” (Tursunov: 1991/77).

küyörmendar “yanan, acıyan, hayırhahlık gösteren” (< *küy-er+man+lar*)

İçi tütpögön küyörmendar col ceektep uturlay kelip kalgan eken, kıykırık-süröögö alıp, eki caktan koştoy çaptı “İç yanması olmayan acıyanlar yol kenarınca yürüyerek, karşıya karşılamaya gelmişler, feryat figanlar ederek, iki yandan eşlik ederek koşuşturdular” (Aytmatov: 1988a/69).

18. Son olarak yapılan taramalar esnasında yalnızca bir örnekte Kırgız Türkçesi’ndeki -*gur* sıfat fiil ekinin yerine dilek, dua, temenni vs. maksadında kullanıldığı tespit edilmiştir (bk. § 2.1.11. -*gur* sıfat fiil eki).

ölörmön “ölesice” (< *öl-er+man*)

Kaçan kalaar eken ov, “özümçüldük” degen ölörmön “Ne zaman yok olur acaba “bencillik” denen ölesice!” (Şarşeyev: 1991/122).

213. -*ASA*:

Kırgız Türkçesi’nde yalnızca *alasa* “alacak” ve *berese*⁵⁵ “verecek” kelimelerinde kalıplaşmış olarak bulunan bu ek büyük ihtimalle başka bir Türk şivesinden alıntı olmalıdır.

Eski Anadolu Türkçesi’nde gelecek zaman ekinin -*ısar* / -*iser* olduğu göz önüne alındığında bu ekin -*ısar* > -*asa* olma ihtimali akla gelmektedir.⁵⁶

Şayet -*ısar* yapısı -*ı* + *sa-r* > -*ısar* yapısından geliyorsa o takdirde -*ı* gerundiumu yerine zamanla -*a* gerundiumunun kullanılmasıyla ortaya çıkmış olabilir yahut da -*ısar* > -*asar* şeklindeki bir değişme neticesinde de oluşabilir.

Bir başka ihtimal de *gelecek zaman* eki olan -*ası* > -*asa* değişmesidir. Nuri Yüce’nin belirttiğine göre⁵⁷ Harizm Türkçesi’nde kullanılan gelecek zaman ekleri -*asu* / -*esü*, -*gu* / -*gü* ve -*ısar* / -*iser*’dir.⁵⁸ Burada görülen -*asu* / -*esü* şeklinin Türkiye Türkçesi’nde zamanla -*asu* / -*esü*

⁵⁵ Mecdut Mansuroğlu’nun bildirdiğine göre Karakalpak Türkçesi’nde *beresi* şeklinde bu kelime bulunmakta olup “*borç, verilmesi gereken*” anlamlarında kullanılmaktadır (bk.: M. Mansuroğlu: “*Türkçede -gay / -gey eki ve türemeleri*”, Jean Deny Armağanı, s. 179).

⁵⁶ -*asa* / -*ese* şeklinde bir ekten N. Yüce de bahsetmektedir. Ancak N. Yüce’nin bansettiği ek sıfat fiil eki olmayıp zarf fiil ekidir (bk. N. Yüce, *Gerundien im Türkischen*, § 33).

⁵⁷ Nuri Yüce: *Mukaddimetü’l-edeb*, s. 24.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud’un belirttiğine göre bunlardan ilki yani -*asu* / -*esü* şekli Oğuz şivelerinde görülmektedir (bk. Nuri Yüce a.g.e. s. 24; DLT I, 33).

> -ası / -esi olduğu açıktır.⁵⁹ Kırgız Türkçesi'nde ise bu ek kalıplaşmış olarak iki kelimede - *alasa* ve *berese* - görülmektedir.

Ancak aşağıda da görüleceği gibi -ası şekli de *kelesi* kelimesinde görülür. Genel Türkçe'nin Eski Türkçe devresinden sonra ikinci hecelerdeki dar yuvarlak vokalleri düzleştirme temayülünün Kırgız Türkçesi'nde de mevcut olduğundan hareketle buradaki -asu / -esü > -asa / -ese olduğu var sayılırsa bu iki kelimenin Kırgız Türkçesi için tamamen arkaik olduğu söylenebilir.⁶⁰

Yine *Kırgız Sözlüğü*'ndeki *ölösölü*⁶¹ “yari diri, canlı cenaze, şimdi ölmek üzere bulunan” anlamındaki kelime de büyük ihtimalle aynı -asa ekinin +lık isimden isim yapma ekiyle birleşmesiyle meydana gelmiş olmalıdır (*ölösölü* < *öl-ese-lig*).

alasa carıñ “alacağım yâr” (< *al-asa car+ı+ñ*)

Alasa carıñ men emes, tiyüüçü carım sen emes “[Senin] alacağın yâr ben değilim, [benim] varacağım adam [da]sen değilsin” (Yudain: 1988a/21a).

alasam “alacağım” (< *al-asa-m*)

Kasım kудayga işençü. “E, kудay, aldında akın, -dedi içinen, - bu calganda eç kimge calgan aytıp, camandık kılbadım. Karızım da, alasam da çok... “Kasım Allah’a inanırdı. “Ey Allah’ım, huzurunda günahsızım, dedi içinden, bu fani dünyada hiç kimseye yalan söyleyip kötülük yapmadım. Borcum da alacağım da yok...” (Saktanov: 1991/192).

alasabızdı “alacağımızı” (< *al-asa+bız+nı*)

beresebizdi “vereceğimizi” (< *ber-ese+bız+nı*)

Tuñgatar Ömürkul Canışeviçke cazgana karap kaldı da, kayra kebin uladı - /.../ mümkün boluşunça bu carık düynödön alasabızdı alıp, beresebizdi berip ötkönübüz oñ go deym? “Tuñatar, Ömürkul Canışeviç’e çekinerek bir baktı ve yine sözüne devam etti: - /.../ mümkün olduğunca bu dünyadan alacağımızı alıp, vereceğimizi verip göçmemiz en güzeli diyorum.” (Şarşeyev: 1991/66).

⁵⁹ Bu ek Özbek Türkçesi'ne de belki Harizm bölgesi diyalektlerinin yahut eskiden beri devam edegelen Batı Türkçesi münasebetleri neticesinde geçerek kalıplaşmış halde görülen *kelesi* (gelecek, istikbal), *bolası* (müstakbel), *alası* (alacak), *béresi* (borç) kelimelerinde yaşamaktadır.

⁶⁰ Kırgız Türkçesi'ndeki düzleştirme temayülleri örnekler: *oçuk* > *oçak* > *oçok*; *ortu* > *orta*, *törü* > *töre* > *törö*, *boşu* > *boşa* > *boşo* vs.

⁶¹ Bk. *Kırgız Sözlüğü*, c.2, s.609/b.

214. - *ASI*:

Kırgız Türkçesi'nde kalıplaşmış olarak yalnızca *kelesi* “gelecek” kelimesinde kalıplaşmış olarak bulunur. Taranan eserlerde örnek kullanıma rastlanmamıştır. Ancak *Kırgız Sözlüğü* c. 2 433b'de *kelesi* kelimesi madde başı olarak alınmış ve “gelecek, istikbal” anlamında kaydedilmiştir. Kelime büyük ihtimalle diğer şivelerden ödünçleme yoluyla girmiştir.

İlk ihtimal aynı anlamda Özbek Türkçesi'nde *kélâsi* “gelecek, istikbal” anlamında kelime bulunması ekin bu şiveden geçtiğini düşündürmektedir. Gerçi Özbek Türkçesi'ne de bu kelime Oğuz şivelerinden geçmiş olmalıdır. Fakat Kırgızların, Oğuzlarla doğrudan münasebetleri olmaması dolayısıyla ek, Özbek Türkçesi vasıtasıyla Kırgız Türkçesi'ne girmiş olmalıdır.

İkinci ihtimal de kelimenin bilhassa son iki yüz yılda Kazak ve Kırgız kültür dünyasında ehemmiyetli yer tutan Kazan Tatar Türkçesi'nden girmiş olmasıdır.⁶² Netice olarak *-ası* eki Kırgız Türkçesi için aslı değildir.

Ekin menşei ile ilgili olarak Zeynep Korkmaz makalesinde geniş izâhlarda bulunmaktadır.⁶³

Bu maddeyle ilgili olarak bk. § 13. *-asa*.

215. - *BAS*:

Eski Türkçe'den beri hemen bütün şivelerde yaygın olarak *-ar* / *-er* geniş zaman sıfat fiil ve çekim ekinin olumsuz görünüşü olarak kullanılagelen *-maz* / *-mez* bazı fonetik değişmelerle beraber Kırgız Türkçesi'nde de bulunur (bk. § 212. *-ar* sıfat fiil eki).

Öncelikle Çağatay devresinde ek sonunda *z > s* değişikliğiyle *-mas* / *-mes* olmuştur. Kırgız Türkçesi'nde ise ek başında *b > m* değişikliği ile *-bas* (<*-mas*) şeklinde kullanılmaktadır. Ancak aşağıda da görüleceği gibi bu ek yalnızca “*değil*” anlamına gelen *emes* edatında ek kalıplaşmış olarak bulunur.

Ek, Kırgız Türkçesi'ndeki ünlü ve ünsüz uyumlarına girerek *-bas* / *-bes* ; *-bos* / *-bös* ; *-pas* / *-pes* ; *-pos* / *-pös* şekillerinde görülür..

⁶² Kazan Tatar Türkçesi'nde üç tür gelecek zaman ekinde birisi de *-ası* / *-esé*; *-ıysı* / *-iyse* ekidir.

⁶³ Bk. Zeynep Korkmaz: “*-ası* / *-esi* Gelecek Zaman Sıfat-Fiil (participium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* c. 1, s.145.

Ayrıca bilhassa konuşma dilinde yaygın olmamakla birlikte bazı durumlarda Türkiye Türkçesi'ndeki olumsuz geniş zaman eki fonksiyonuyla birlikte gelecek zaman çekim eki fonksiyonunu da üstlenir.

Ekin fonksiyonları şöyle sıralanabilir:

1. Öncelikle Türkiye Türkçesi'ndeki *-maz / -mez* olumsuz geniş zaman sıfat fiil eki ile *-an / -en* geniş zaman sıfat fiil ekinin olumsuzu *-mayan* eki fonksiyonunda kullanılır.

terdetbes “terletmeyen (burada emek istemeyen)” (< *ter+de-t-bes*)

Çeke terdetpes oñoy ookat izdep, ak emgekten tacıkkın adam ceñ içinde alıp-satarlıkka ötöt da, Çoro mına oşondoylordon “Alnını terletmeyen kolay yiyecek arayarak, helâl kazançtan sıkılan adam gizlice ticarete geçer ya, Çoro [da] işte öylelerinden.” (Kasimbekov 1990/ 22).

Ek bazı durumlarda Türkiye Türkçesi'ne hem *-maz* hem de *-mayan* ekleri ile aktarılabilir.

talıbas “yorulmaz, yorulmayan” (< *talı-bas*)

A Stalin ömüröndö bir gana colu aşık boldu, birinçi da, akarkısı da uşu Nadejda boldu. Aşık otu adamga çenemsiz küç, talıbas kanat bererin oşondo sezdi “ Fakat Stalin ömründe sadece bir defa aşık oldu, ilki de sonuncusu da bu Nadejda idi. Aşk ateşi insana sonsuz güç, yorulmayan kanat verdiğin o zaman sezdi” (Saktanov 1991/118).

uçpas “uçmayan, uçmaz” (< *uç-bas*)

köçpös “göçmeyen, göçmez” (< *köç-bes*)

Tam salıştı “tirüülöy körgö kiret” dep caktırbastan, kalaa turmuşun “uçpas took, köçpös tam” dep süyböstön ılayık körbögön “Ev yapmayı “diri diri kabre girmek” diye hoşlanmayarak yerleşik hayatın “uçmayan tavuk, göçmeyen ev” diyerek sevmeyip münasip görmemişlerdir” (Soltonoyev 1993/6).

2. Gelecek zaman olumsuz sıfat fiil eki *-mayacak* fonksiyonunda kullanılır:

bolo berbesin “olmayacağını” (< *bol-a ber-bes+i+n*)

Orto cımcırt bolo tüştü. Kıyazı bu söz Vagovgo katuu tiydi. Minday uçur dayıma ele bolo berbesin, ıñgayluu uçurdu uçurunda paydalanıp kaluu kerek ekenin Kokuybayev cakşı bilip alğan ele “Ortalığı aniden sessizlik kapladı. Anlaşılan bu söz Vagov’un zoruna gitti. İşte böyle durumun her zaman olmayacağını, münasip zamandan vaktinde yararlanmak gerektiğini Kokuybayev iyice anlamıştı” (Saktanov 1991/200).

arızdanbasına “dert yanmayacağına” (< arız+da-n-bas+ı+n+a)

Kelini Cıpar dağı burk etti. Anın Nazar çokto çaldan uşintip “öç” ala turgan adatı bar. Bul cönündö Karımşak çaldın uuluna arızdanbasına közü toluk cetken soñ, kaalaşınça kagıp-silke beret “Gelini Cıpar da atıldı. Onun [kocası] Nazar yokken ihtiyardan böyle “öç” alma adeti var. Bu hususta yaşlı Karımşak’ın oğluna dert yanmayacağına iyice aklı yattıktan sonra istediği gibi eziyet eder” (Şarşeyev 1991/50).

könbösü “razı olmayacağı” (< kön-bes+i)

[Abdırakman:] -Men saga döbötümdü berbeym, bersem da döbötüm könbösü ıras
“[Abdırakman:] -Ben sana erkek kurt köpeğimi vermem, versem bile köpeğimin razı olmayacağı kesin” (Kaimov 1976/62).

3. -ar sıfat fiil ekinin fonksiyonları arasında görülen geçmiş zaman -dık sıfat fiil eki fonksiyonu -ar ekinin olumsuz şekli olan -bas ekinde de görülür (bk. § 212. -ar sıfat fiil eki).

maktabasına “övmeyeceğine, övmediğine” (< makta-bas+ı+n+a)

Cañkı bala eköübüzdün tarihıbizdı tayeneme, Kurmanbay cetkirse kerek. Bölök kişi ayıkan cok, bilem. Al aytkanı bışik bolso, meni maktabasına közüm cetet “O çocuğun ikimizin arasındaki olayları anneanneme, Kurmanbay yetiştirmiş olmalı. Başka kişi söylemedi, biliyorum. Onun söylediği kesin olduğu gibi, beni övmeyeceğine / övmediğine de aklım yetiyor” (Elebayev: 1980/27).

4. -bas sıfat fiil eki hem eksiz, hem hal ekleriyle birlikte mastar eki fonksiyonunda kullanılır.

Eke, hal ekleri getirildiğinde de zarf fiil eki fonksiyonundan başka olumsuz mastar eki fonksiyonu bulunur (bk. § -baska zarf fiil eki; § -bastan zarf fiil eki).

Datif ekli *-ar* sıfat fiil ekinin *-maya / -meye* fonksiyonunda kullanıldığı gibi *-bas* eki de *-baska* şekliyle *-mamaya* fonksiyonunda yaygın olarak kullanılır

Ayrıca *+lık* isimden isim yapma ekiyle birleştiği zamanda ortaya çıkan ek, *-mamak* olumsuz mastar eki fonksiyonunu üstlenir (bk. § 22224. *-bastık* sıfat fiil eki).

bolbosu “olmayacağı” (< *bol-bas-ı*)

Nadejda Konstantinova eköobüz bu masele boyunça cakında süylöştük, biri-biribizge eç kaçan caman oy bolgon emesi cana bolbosu cönündö cakşı tüşünüştü “Nadejda Konstantinova ile ikimiz bu mesele hususunda yakında konuştuk, birbirimize hakkında asla kötü düşüncemizin olmadığını ve olmayacağı yönünde birbirimizi iyi anladık” (Saktanov 1991/120).

cagaar cakpası “hoşa gidip gitmemesi” (< *cak-ar cak-bas+ı*)

[Şarip] Riskulga ün deşke daabay, traktordun bir kalıptagı kulak tundurgan dürüldögün tıñşap, sagıngan talaasına közü toyboy, özün Riskuldun coldoşu emey ele, kadimki çooçun cürgünçü sıñarı körsötköndöy, munusunun Riskulga cagar-cakpası cönündö oyuna kıpınday büdömük albay, beykapar celkildep baratat “[Şarip] Riskul’a bir şey demeye cesaret edemedi, traktörün aynı tarzda kulağı sağır eden gürültüsün dinleyerek, özlemiş olduğu tarlasına bakmaya doyamadan, kendisini Riskul’un yoldaşı değil de eski yabancı seyyâh olarak tanıtmış gibi, bunun da Riskul’un hoşuna gidip gitmemesi hususunda aklına en ufak bir çekince getirmeden, endişesiz sarsılarak gitmekte” (Şarşeyev 1991/89).

5. Sıfat fiil eklerinin temel özelliklerinden olan aktif fiilleri anlamca pasifleştirme fonksiyonu vardır:

kelbes “gelmez, gelinmez” (< *kel-bes*)

A biz tirüülör, dağı biribiz arabızdan kelbes cakka ketkende, dağı ıret kaygırıp alıp, ölümdü dağı ıret estep alıp, anan ertesi ele ölbööçüdöy, bu düynödön ötpööçüdöy bolup, /.../ cürüp olturat okşoboybuzbu? “Ya biz canlılar, yine birimizin aramızdan gelinmeyen yana gittiğinde, yine tekrar kendimiz için kaygılanarak, ölümü yine bir defa hatırlayarak sonra ertesi günü hiç ölmeyecek gibi, bu dünyadan göçmeyecek gibi davranarak, /.../ yaşamaya ısrar ediyor gibi değil miyiz? (Saktanov 1991/103)

6. Diğer bir çok sıfat fiil eki gibi +lık isimden isim yapma ekiyle genişleyerek de kullanılır (bk. § 22224. -bastık sıfat fiil eki).

7. Çekim eki olarak öncelikle geniş zamanın olumsuzluğu olarak kullanılır:

çıkpas “çıkılmaz” (< çık-bas)

Ceti caşar Togrudun kolunan emne kelmek, azırınça aydaganıga⁶⁴ könüp, sözünön çıkpas “Yedi yaşındaki Togrul’un elinden ne gelecekti? Şimdilik [hayvan] gütmeye razı olup, sözünden *çıkılmaz*” (Kuşbekov 1992/13).

debespi “demez mi?” (< de-bes+bi)

[Yakovdun]Keteri menen Nadya “Oy, Yakov kanday kelişimdüü cigit. Aga tak ele saga aşık bolgondoy aşık bolup kaldım” *debespi* “[Yakov’un]Gitmesiyle Nadya ‘Vay, Yakov ne kadar da yakışıklı delikanlı. Ona da tıpkı sana aşık olduğum gibi aşık oldum’ *demez mi?*” (Saktanov 1991/118).

8. Ekin kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığı görülür

estebes “hatırlamaz; şahıs ismi” (< este-bes < es+le-bes)

Apam bolso ayılga kanday önörpoz ırçı-çoorçu biröölör kelse oşogo meni alıp barıp körsötüp, Estebesim el taanigan ırçı bolso dep tilek kılar el “Annem ise köye hangi sanatkar, ozan veya müzisyen birileri gelse oraya beni götürerek gösterip, *Estebes*’im [de] halkın tanıdığı ozan olsa diye arzu ederdi” (Tursunaliyev 1975/4).

töröböş “kısır” (< törö-bös)

Şeker özü töröböş neme. Oşo töröböştüğünönbü ce kıyal-coruktanbı, degisi kelişpey ıykı-tykı bolup cürüp, bıyıl cazda al eri menen da çığış-koyuş kılğan “Şeker zaten *kısır* şey. Bu kısrılığından mıdır yoksa düşüncelerden mi, konuşası gelmeden kavga dövüşle gün geçirerek, bu yılın yazında kocasından da boşandı” (Kasimbekov 1990/ 21).

Bolor-bolbos “belli belirsiz” tekrar grubu cümlede zarf olarak kullanılmaktadır.

⁶⁴ Kırgız yazı dilindeki imla uyumsuzluğuna bir örnek daha, normalde teklik şahıslarda iyelik ekinden sonra gelen datif eki -a/-e iken burada *aydaganına* yerine *aydaganıga* kullanılmıştır. Bu da büyük ihtimalle Uygur ve Özbek şivelerinin tesirinden olmalıdır.

bolor-bolbos “belli belirsiz” (< *bol-ar bol-bas*)

“Basa, bu balanı ar bazar sayın köröm. Beçara, kaçan körsöm uşu kiyimi menen... Üşüböybü? Atası çok bala go?!” dep oylogonunça bala da aga nazarın tigip kalğanın körüp cılmayıp koyso - bala da bolor-bolbos cılmaygan boldu “Ayrıca bu çocuğu her pazar görürüm. Zavallı ne zaman görsem bu giyimiyle... Üşümez mi? Çocuğu babası yok galiba!” diyerek düşünürken çocuk da ona gözlerini dikekaldığını görünce gülümseyince, çocuk da belli belirsiz gülümsemiş oldu” (Şarşeyev 1991/12).

9. İlk fiile *-ar* ikinci fiile de *-bas* sıfat fiil ekinin getirilmesiyle tekrar grubu oluşturulur.

cagaar cakpası “hoşa gidip gitmemesi” (< *cak-ar cak-bas+ı*)

[Şarip] Riskulga ün deşke daabay, traktordun bir kalıptagı kulak tundurgan dürüldögün tıñşap, sagingan talaasına közü toyboy, özün Riskuldun coldoşu emey ele, kadimki çooçun cürgünçü sıñarı körsötköndöy, munusunun Riskulga cagar-cakpası cönündö oyuna kıpınday büdömük albay, beykapar celkildep baratat “[Şarip] Riskul’a bir şey demeye cesaret edemedi, traktörün aynı tarzda kulağı sağır eden gürültüsün dinleyerek, özlemiş olduğu tarlasına bakmaya doyamadan, kendisini Riskul’un yoldaşı değil de eski yabancı seyyâh olarak tanıtmış gibi, bunun da Riskul’un hoşuna gidip gitmediği hususunda aklına en ufak bir çekince getirmeden, endişesiz sarsılarak gitmekte” (Şarşeyev 1991/89).

10. Bazı hal ekleriyle birleşerek aşağıdaki türemiş zarf fiilleri oluşturur

-baska zarf fiil eki

-bastan zarf fiil eki

-bastay zarf fiil eki

11. Hem yalın hem de datif, lokatif veya ablatif ekleriyle genişleyerek edatlarla birlikte zarf fiil eklerini oluştururlar.

-bas üçün

-bastan murun

-bastan murda

-baska çeyin

216. -ÇUI:

-çu eki, tıpkı *-a elek* sıfat fiil eki gibi Kırgız Türkçesi'nde bulunup ancak Kırgızlara komşu olan Orta Asya'daki diğer Türk şivelerinde bulunmayan önemli bir geçmiş zaman sıfat fiil ve çekim ekidir (bk. § 2.3.3. *-a elek* sıfat fiil eki).

-çu ekinin menşei hakkında fazla bir bilgi yoktur. Kırgız gramerlerinde bu ekle ilgili olarak ekin daima geçmiş zaman ifadeli ve Kırgız dilcilerinin *adat ötkön çak* diye adlandırdıkları, eylemin geçmişte sık sık tekrarlandığını belirten bir kip olduğu yazılıdır.⁶⁵

Bu ekin dışında Kırgız Türkçesi'nde dikkat edilmesi gereken gelecek zaman ifadesi taşıyan ve genellikle sıfat fiil eki olarak kullanılan *-uuçu* eki bulunmaktadır (bk. 2.2.1.1. *-uuçu* sıfat fiil eki). Daima bahsedilen Kırgız imlasının oturmamışlığından dolayı, ekin *-uuçu* şeklinin yanında zaman zaman *-ıçu*; *-uçu* ve *-çu* şeklinde de kullanıldığı görülmektedir (bk. § 2.1.7. *-çu* II sıfat fiil eki).⁶⁶ Dolayısıyla bu ek *-çu* şeklinde kullanıldığında, burada belirtilen gelecek zaman sıfat fiil eki ile ve geçmiş zaman ifadesi taşıyan *-çu* ekiyle sesteşlik arz etmektedir.⁶⁷

Kırgız gramerlerine göre *-çu* ekini almış bir fiil, bu kelime cümlede sıfat fiil konumundaysa mutlaka gelecek zaman sıfat fiili, şayet çekimlenmiş fiil konumundaysa o takdirde de mutlaka *adat ötkön çak* "âdet edinilen geçmiş zaman" kategorisindedir. Oysa yapılan taramalarda aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi zaman zaman *-çu* eki Türkiye Türkçesi'ne *-dik* / *-dik* veya *-miş* / *-miş* gibi geçmiş zaman sıfat fiil ekleriyle aktarılabilen fiilimsimler oluşturmaktadır. Şayet *-uuçu* ekinin ses hadiseleri ve anlam kayması sonucu ortaya çıktığı kabul edilmezse o takdirde bunların *-çu* *adat ötkön çak* ekinin aynı zamanda nâdir de olsa geçmiş zaman sıfat fiil eki olduğunu söylemek mümkündür.

⁶⁵ Bk. KATGr., s. 343 ve s. 410-411; KTGr., § 613, § 614.

⁶⁶ Kırgız Türkçesi'ndeki ses hadiselerine örnekler verecek olursak: 1) Mesela edebî dilde "n" kononantiyla başlayan bazı kelimeler aynı zamanda bu kononantın düşürülmüş şekliyle beraber kullanılır: *neçen* ~ *eçen* "nice"; *neme* ~ *eme* "nesne, bir şey" vs. 2) Yine yaygın olarak "*bolçu*" şeklinde yazılan "idi" anlamındaki kelime aynı zamanda "*boluçu*; *boluuçu*; *bolçuu*" gibi dört farklı imlada yazılabilmektedir. 3) Normalde Türk şivelerinde vurgusuz orta hece vokali geniş ünlü ise düşmez ama Kırgız Türkçesi'nde bu durum görülmektedir. Meselâ, *balalar* yerine *baldar* (<*bala*+*lar*) yazılmaktadır. 4) Kırgız Türkçesi'nde çok aşırı dudak uyumu bulunurken *-a elek* sıfat fiil eki, ek gibi bitişik kullanıldığında bu uyuma uymayabilmektedir. Mesela: *kör-e elek* > *körö elek* ~ *körölek* ~ *körölök* gibi üç farklı imla birlikte görülebilmektedir. 4) Çok defa diğer şivelerde görülmeyen eklerin yahut kelime içerisindeki hecelerin arasında vokal türemesi görülebilmektedir. Mesela: *-miş* eki konsonantlardan sonra getirildiğinde araya yardımcı vokal girer. Yine isimden isim yapan kuvvetlendirme fonksiyonlu *-rak* eki hem başına eklendiği kelimenin son vokaline göre *-ı-* / *-i-* / *-u-* / *-ü-* yardımcı vokallerinden birisini hem de ekin bünyesindeki vokal çift yazılarak *-ıraak* / *-ireek* şeklinde uzun hale getirilir.

⁶⁷ Tıpkı Türkiye Türkçesi'ndeki, Eski Türkçe'den gelen *-g+çı* ile *-gu+çı* yapılarının "*-ıcı* / *-ici*" şeklinde tek bir morfemde birleşmeleri gibi.

Dolayısıyla ben, Kırgız gramerlerinde yalnızca çekim eki olarak verilen *-çu* ekinin, yaptığım taramalarda tıpkı *-ayın; -at/-yt; -dı; -mak; -may; -ş* eklerinde olduğu gibi ekin geçmiş zaman sıfat fiil eki olarak kullanıldığını tesbit ettiğim için, bu eki tezimde bir sıfat fiil eki olarak kabul ederek ele aldım (§ 24. *Esasen sıfat fiil eki olmayıp sıfat fiil eki gibi kullanılan ekler*).

Kırgız gramerleri, geçmiş ve gelecek zaman ifadesi taşıyan iki ayrı ekin tek bir *-çu* şeklinde algılanması neticesinde ortaya çıkan problemlili durumdan bahsetmişlerdir.⁶⁸ Hatta bu durum Kırgız Devleti tarafından da fark edilmiş ve durumu düzeltmek için devletçe yayınlanan *Kırgız Tilinin Cazuu Ereceleri*⁶⁹ (Kırgız Dilinin Yazı Kaideleri)'nde geçmiş zaman ifadeli çekim ekinin *-çu*, gelecek zaman sıfat fiil ekinin de *-uuçu* şeklinde yazılması gerektiği belirtilmiştir.⁷⁰ Aşağıda ekin imlasındaki bu tutarsızlık örneklerle tekrar ele alınacaktır.

Ekin kullanımına ve işlevlerine geçmeden önce, menşei hakkında şu görüşler ileri sürülebilir:

1. Ekle ilgili olarak Kırgız Türkçesi'ne yakın olan Hakas şivesine bakıldığında Eski Türkçe'deki *-yuk* ekinin *-çuḥ / -çih* şeklinde yaşadığı görülmektedir (mesela: *parçih* "varmış").⁷¹ Keza Hakas şivesindeki bu ek, Tuva şivesinde *-cık / -cik; -jik; -cık / -cik* şeklinde görülmektedir.⁷² İlk olarak *-çu* eki, Eski Türkçe'deki *-yuk / -yük* görülen geçmiş zaman ekinin *-yuk > -çuk > -çuu > -çu*⁷³ şeklinde gelişmesiyle ortaya çıkmış olabilir.⁷⁴ Bu ihtimalin akla yatkın olmakla birlikte tereddüt doğuran bir durumu vardır. Bu da Hakas şivesinde, Eski

⁶⁸ Bk. KATGr. s. 412; KTGr. § 614.

⁶⁹ Kırgızistan Devleti tarafından 7 Mart 1995 yıl ve 65 nolu "Kırgız Tilinin Cazuu Erecelerine Ayrım Özgörtülördü Cana Taktoolordu Kırgızüü Cönündö" (Kırgız Dilinin Yazı Kaidelerine Bazı Değişiklikler ve Düzenlemeler Getirme Hakkında" başlıklı kararı 1995'de *Kırgız Tilinin Cazuu Ereceleri* adıyla kitap olarak basılmıştır.

⁷⁰ Bu yayında geçmiş zaman ifadeli *-çu* ekiyle ilgili olarak 27. maddede bu ekin yalnızca *-çu* şeklinde yazılacağını belirtmiş ve uyarı olarak "Fiillerin *-ıçu, -uçu, -üçü* formlarında yazılmasına müsaade edilmez. *Barıçumun* [giderdim, gitmişim] değil *barçumun, kelüçümün* [gelirdim, gelmişim] değil *kelçümün* vs." notu düşürülmüştür. (bk. *Kırgız Tilinin Cazuu Ereceleri*, s. 10).

⁷¹ S. Çağatay: *Türk Lehçeleri Örnekleri*, s. 192.

⁷² Örnekler: *kelçikmen* "geldim"; *kelbejikmen*; "gelmedim"; *alçıkmen* "aldım" vs. (bk. Saadet Çağatay: *Türk Lehçeleri Örnekleri*, s.204).

⁷³ Hakas ve Tuva şivelerinde görülen bu şekillerin Eski Türkçe'deki *-yuk / -yük* ekinden geldiği görüşünü S. Çağatay ileri sürmektedir (Saadet Çağatay: *Türk Lehçeleri Örnekleri*, s. 192. ve s. 204). Ancak A. V. Gabain, Eski Türkçe'deki sıfat fiil ekleri içinde *-yuk / -yük* ekine yer vermez (A. V. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 224-228). Bu eki *Fiilden Sıfat Yapan Ekler* bahsi (bk. a.g.e. § 152) ile çekim ekleri içinde *Görülen Geçmiş Zaman II*: *-yuk mân* bahsinde ele alır. S. Çağatay *-yuk / -yük* ekini ele alırken ekin, çekim eki mi yoksa sıfat fiil eki mi olduğundan söz etmez. Yalnızca 2. *geçmiş zaman* ifadesi kullanır.

⁷⁴ Aslında Kırgız Türkçesi'nde kelime sonundaki *-g / -k*'ler düştüğü zaman vokal uzamaktadır. Tıpkı *atlıg > attuu* "atlı, adlı"; *ayıq > ayuu* "ayı" vs. Ancak bunlar her halde yakın zamanlarda gerçekleşmiştir.

Türkçe'deki kelimelerde bu örnekte görüldüğü gibi hece başındaki *y-* / *-y-* 'lerin *y > c, ç, ş, n* şekillerine dönüştüğü görülür ancak böyle bir değişme *y- > c-* dışında Kırgız Türkçesi'nde görülmez.⁷⁵

2. İkinci olarak Moğolca'da üç değişik geçmiş zaman eki bulunmaktadır. Başka hareketlerden önceki hareketleri ifade eden *-cuḡui* / *-cüküi* eki diğer bir ifadeyle geçmiş zamanın hikâyesidir. Ek, N. Poppe'nin bildirdiğine göre halk kitaplarında daha ziyade *-ci* / *-çi* şeklinde kullanılmaktadır.⁷⁶ Aşağıda ekin fonksiyonları sıralanırken görüleceği gibi *-çu* / *-çü* eki de Moğolca'daki *-cuḡui* / *-cüküi* eki gibi çekim eki olarak kullanıldığında geniş zamanın hikayesi olarak da kullanılır. Bu bakımdan bu ek Kırgız Türkçesi'ndeki *-çu* / *-çü* ekine benzemektedir. Dolayısıyla Kırgız Türkçesi'ndeki *-çu* eki Moğolca'dan da geçmiş bir şekil olabilir.

Belki de Eski Türkçe'deki *-yuk* / *-yük* eki ile Moğolca'daki *-cuḡui* / *-cüküi* eki aynı ekin iki ayrı varyantıdır.

3. Üçüncü olarak, Eski Türkçe'den beri bütün Türk şivelerinde yaygın olarak kullanılan görülen geçmiş zaman eki ile yani *-dı* / *-tı* > *-dı* şeklinde izah edilebilir. Ancak bu görüş şu noktalardan tenkit edilebilir. İlki, hem *-dı* hem de *-tı* şekillerinin aynı anda ve işlek olarak kullanılması düşündürücüdür. Bu yüzden bu ihtimal zayıftır. Fakat yine de bu ihtimali destekler

Çünkü bazı kelimelerde böyle bir uzama yoktur. Bunlar da çok önceden bu değişimi geçirmiş olmalıdır. Mesela: *tiri* "diri" (<*tirüü* < *tirig*) kelimesi gibi. Bu konuda ayrıca bk. § 1.1. *-uu* mastar eki.

⁷⁵ Kırgız Sözlüğü tarandığında Kırgız Türkçesi'nde *y- > ç-* değişikliği umumen görülmemektedir. Bulunabilen tek örnek "yolmak" anlamındaki *çol-* fiilidir. Bu fiilin kullanılmasına örnek: *közün çolup alam "gözünü çıkaracağım"*, (bk. *Kırgız Sözlüğü*, s. 278b). Ancak sözlükte *çol-* fiilinden başka *cul-* "yolmak" fiili de madde başı olarak verilmektedir (bk. *Kırgız Sözlüğü*, s. 231a). Ayrıca "Gabain 313'de *yol-* fiil Eski Türkçede *yul-* şeklinde verilmiştir. Yine Kırgızlarla komşu olan Özbek, Kazak, Uygur Türk topluluklarında fiil *yul-* / *cul-* / *jul-* şeklindedir. Bu da *çol-* fiilinin Türkiye Türkçesi'ndeki *yolmak* fiilinden farklı bir fiil olabileceğini düşündürmektedir. *y- > ç-* değişikliğine bir örnek de belki Kırgız Türkçesi'ndeki *çoguu* "toplantı, yığılma" ve *çogul-* "toplanmak, yığılmak" kelimelerini verebiliriz. *Çogul-* fiili belki Türkiye Türkçesi'ndeki *çok* veya *yoğun* kelimesiyle (*yoğun* kelimesi Kırgız Türkçesi'nde *coon* şeklindedir) ilişkili olabilir. Şayet *yoğun* kelimesi ile aynı kökten ise o takdirde *yogun* < **yog-un* (/ *yogu-n*) < *yog(u)-* ~ *çog(u)-* > *çogu-* / *çog-* > *çoguu* olabilir. Buradan hareketle **ço-k* "çok", **ço-k-* "toplanmak" olmuş denilebilir. Tıpkı **tü-* fiilinden *tü-z* "düz", *tü-z-* "düzmek" gibi. Ancak bu örnekler gerek kelime başında gerek ek başında *y- > ç-* değişikliği bakımından artırılamaz. Bunların dışında *yeç-* (Özbek Türkçesi) > *çeç-* "çözmek", *saç* > *çaç* "saç"; *sıçkan* > *çıçkan* "sıçan, fare"; *zincir* > *çincir*; *çölçük* > *kölçük* "gölcük, su birikintisi", *yanç-* (Özbek Türkçesi) > *canç-* "parçalamak, ezmek" gibi ses değişimleri de görülür. Ancak bunlar örneklerden de anlaşılacağı gibi gerileyici benzeşmeden kaynaklanmaktadır.

⁷⁶ Klasik öncesi devrin dilinde bu ek, *-cuḡu* / *-cügü*; *-cuḡui* / *-cügüi*; *-çuḡu* / *-çügü*; *-çuḡui* / *-çügüi* şeklinde idi. Örnekler: *yabucuḡui* "gitmiş bulunuyordu"; *ükücüküi* "ölmüş bulunuyordu" (bk. N. Poppe (çev.: G. Karaağaç): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, s.120.

mahiyette Kırgız Türkçesi'nde diğer şivelerde de ara sıra rastlanan $t > \text{ç}$ değişikliği görülür.⁷⁷ Ayrıca Çuvaş Türkçesi'nde, görülen geçmiş zaman eki I. ve II. şahıs çekimlerinde vokalle biten fiillerde *-r-âm* (*vularâm* "okudum"), sonu *l, r, n* konsonantlarıyla biten fiillerde *-t-âm* (*kiltâm* "geldim") ancak III. şahıs çekimlerinde ek *-çê* olur (*yulçê* "kaldı"; *şırçê* "yazdı"). Bu durum Kırgız Türkçesi'nde de *-tı > -çı > -çu* şeklinde gerçekleşmiş olabilir mi sorusunu akla getirmektedir. Ancak bu, ekin Kırgız imlasında hemen daima *-çu* şeklinde yuvarlak vokalle kullanılmasının sebebi açıklanamaz. Ancak *-dı* ekinin sıfat fiil olarak nadir kullanılması bu ihtimali zayıflatmaktadır.⁷⁸

4. Son olarak *-uuçu* (mastar eki *-uu +çı*) ekinin ses hadiseleri ve anlam kayması sonucu ortaya çıktığı söylenebilir (bk. § 2.2.1.2. *-uuçu* sıfat fiil eki). Kırgız Türkçesi'nde böyle durumlar görülebilmektedir. Mesela *-a turgan* morfemi sıfat fiil eki olarak kullanıldığında gelecek zaman ifadesi taşıırken, çekim eki olarak kullanıldığında geniş zamanın hikayesi fonksiyonunda kullanılır (bk § 2.3.3. *-a turgan* sıfat fiil eki). Bu görüşe M. Öner de katılmakta olup eki, *-g+çı* yapısından getirmektedir. M. Öner, *-ileride* tekrar ele alınacaktır- ekin *-çu* yanında *-ıçu; -uçu; -uuçu* gibi şekillerinin orta hecede ses türemesi kabul etmeyerek bunları ekin orijinal şekline bağlılık diye belirtmektedir.⁷⁹ Ekin olumsuz şeklinin *-ba- / -be-* eki yerine *emes* "değil" ile edatıyla yapılmasını buna delil olarak gösterir.

Netice olarak ileride ele alınacak olan *-a elek* yapısı da dikkate alınırsa *-çu* ve *-a elek* ekleri hem Altay şiveleri hem de Moğolca ile benzerlikler göstermektedir. Ekin genellikle küçük ünlü uyumuna girmeden daima yuvarlak vokalli olması ve aşağıda bir örnekte görüleceği gibi zaman zaman *-çuu / -çüü* şeklinin bulunması⁸⁰ dolayısıyla, bu ek Hakas ve Tuva şivelerinde Saadet Çağatay'ın da belirttiği gibi Eski Türkçe'deki *-yuk / -yük* ekinden geldiği fikrini desteklemektedir.

⁷⁷ Mesela. Özbek Türkçesi'ndeki *tâlıq*- "yorulmak" fiili Kırgız Türkçesi'nde *talık*- şekliyle birlikte *çaalık*- (< *talık*-) şekli de görülür. Eski Türkçe'deki *tegi* < *teg-i* "kadar" edatı Kazak Türkçesi'nde (*teg-i+n* >) *deyin* iken, Kırgız Türkçesi'nde *çeyin* şeklindedir

⁷⁸ Bk M. Ergin: *Türk Dil Bilgisi*, § 578.

⁷⁹ M.Öner: *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, s. 154.

⁸⁰ Bilindiği gibi Eski Anadolu Türkçesi devresinde, Eski Türkçe'den gelen kelimelerin sonundaki *ğ / g*'ler düşünce bu konsonanttan önceki dar ünlüler yuvarlaklaşmıştır. Mesela, *tapığ* > *tapu*; *kapıg* > *kapu*, *devletlig* > *devletlü* vs. Aynı şey Kırgız Türkçesi için de geçerlidir. Hatta genel olarak bu şivede *ğ / g*'ler düşünce bu sestten önceki düz ve dar vokaller hem yuvarlaklaşır hem de uzar. Mesela, *közlig* > *közülü* "gözlü"; *elig* > *eliü* "elli"; *sağ* > *soo* "sağ"; *uluğ* > *uluu* "ulu" vs.

Bu ek fonksiyon bakımından Kırgız Türkçesi'ndeki başka bir sıfat fiil eki olan *-gan* ekine benzerlik gösterir. Bu duruma bazı Kırgız dilcileri de temas etmişlerdir.⁸¹ Kâşgarlı Mahmud eserinde *-gan* sıfat fiil eki için ekin mutata olan eylemler için kullanıldığını belirtir.⁸² Kâşgarlı Mahmud'un bahsettiği *-gan* ekinin bu fonksiyonunu Kırgız Türkçesi'nde bugün *-çu* eki yerine getirmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi *-çu* ekine Kırgız dilcileri *adat ötkön çak* "adet edinilen geçmiş zaman" eki adını vermekteler.

Ek hakkında, bazı Kırgız gramerlerinde "*-çı - adat ötkön çaktın müçösü; kıymıl-arakettin adattangandığın, demek, bir kaçça ıret kaytalangandığın bilgize*" (adet geçmiş zamanın eki; hareketin adet haline geldiğini yani bir kaç defa tekrarlandığını bildirir)"⁸³ şeklinde bilgi verilse de aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi ek genel olarak *-çu* şeklinde kullanılmakta olup hatta ünlü uyumuna son derece sadık olan Kırgız Türkçesi'nde mesela *al-* "almak", *ber-* "vermek" gibi fiillerden sonra dahi ek *-çu/ -çü* şeklinde getirilmektedir (*alçu* "alırdı"; *berçü* "verirdi" gibi). *-çı* şekli ise nadir kullanımda görülmektedir. Ek, büyük ünlü uyumuna girer ancak genel olarak dudak uyumuna girmez.⁸⁴

Bu durum aşağıdaki örnekte görülmektedir.

ketirçü "giderirdi, kaçırırdı" (< *ketir-çü*)

çabalaktaçı "ateşlenerek rahatsızlanırdı" (< *çabalakta-çı*)

[Cediger] Oşondo tünküsün da uktay albay, tügönbögön oylor kuugunga alıp, mazesin *ketirçü*. Keyüüçü ezilip. Balanın tagdırının uşunday bolup kalganına özün künökördöy, *sebepečidey sezip çabalaktaçı* "[Cediger] O zaman geceleyin uyuyamadan, tükenmeyen düşünceler kendisini kovalayarak huzurunu kaçırırdı. İçi sıkılarak kederlenirdi. Çocuğun kaderinin böyle olmasına sanki kendisi suçluymuş, kendisi sebep olmuş gibi hissederek rahatsızlanırdı" (Şarşeyev: 1991/28).

Yukarıda *-çu* morfeminin sıfat fiil eki olarak kullanıldığında *-gan* ekiyle işlevdeş olarak kullanıldığı belirtilmişti. Bilindiği gibi *-gan* eki Türkiye Türkçesi'ndeki hem geçmiş zaman hem de geniş zaman sıfat fiil eklerinin yerine kullanılabilmektedir. Bu durum *-çu* eki için de

⁸¹ Bk. KATGr. s. 412.

⁸² Zeynep Korkmaz makalesinde *-gan / -gen* eki için Kâşgarlı'nın "İşi devam ettirmekle tanınan fail" ve "fiilin devamı ile vasıflanan fail siygası" ifadelerini "fiilin gösterdiği eylemi sürekli olarak yapan sıfatlar türetmektedir" demektedir (bk. Zeynep Korkmaz : *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, s. 251-252).

⁸³ Bk. KATGr., s. 343.

geçerlidir. Ancak geniş zaman sıfat fiil eki olarak kullanılması durumunda ekin *-çu* ekinen mi yoksa *-uuçu* > *-çu* ekinen mi geldiği belirlenememektedir.

Burada gelecek zaman fonksiyonundaki *-çu*'lu şekiller başka bir sıfat fiil eki olarak *-çu gelecek zaman* sıfat fiil eki maddesinde ele alınmıştır (bk. § 217. *-çu* II sıfat fiil eki).

Ekin fonksiyonları şunlardır:

1. Geniş zaman *-an* / *-en* sıfat fiil ekinin fonksiyonunda kullanılır.⁸⁵

*bolçu*⁸⁶ “olan” (< *bol-çu*)

Bötön börülördün coon tobuna koşulup, köz karandı bolçu kañık - Akbara beken, al ölsö öhip berer, birok andayga köniip berçü can emes “Başka kurtların kalabalık gruplarına katılarak tâbî olan dişi Akbara mı acaba, o ölse ölür ancak bu tür duruma alışacak biri değildir” (Aytmatov: 1988a/9).

bilçü “bilen” (< *bil-çü*)

Cayındı bilçü dosuña, / Catık siylöp calpakta “Vaziyetini bilen dostuna, / Yumuşak konuşarak nezaket göster” (Bolobalayev: 1960/84).

önçü “büyüyen; yetişen” (< *ön-çü*)

“Bul muzdakta önçü miñtamırdın iyisi. Mumu cıttagan canduu ölbös bolur” - dedi ulardın ıskırığı “Bu buzlukta yetişen miñtamırın⁸⁷ kokusu. Bunu koklayan canlı ölümsüz olur” dedi onların ıslığı” (Şeriyev-Muratov: 1994/ 29).

artçuudan “yükleyenden” (< *art-çuu+dan*)

tartçuudan “çekenden” (< *tart-çuu+dan*)

Çatırdı bekem artçuudan / Arkandı mıktap tartçuudan “Çadırı sağlam yükleyenden / İpi sağlamca bağlayandan”(Karalayev: 1989/35a)

⁸⁴ Bk. KTGr. § 616.

⁸⁵ Daha önce de belirtildiği gibi geniş zaman fonksiyonunda kullanıldığında ekin menşeinin tam olarak tayin edilememesinden dolayı *-çu* ekinin *-an* / *-en* fonksiyonunda kullanıldığı örnekler *-çu I* ve *-çu II* de ortak alınmıştır.

⁸⁶ Aşağıda da görüleceği gibi bu kelime Kırgız Türkçesi'nde aynı zamanda Türkiye Türkçesi'ndeki isim soylu yüklem görülen geçmiş zaman kipini gerçekleştiren *idi* karşılığı olarak kullanılmaktadır.

⁸⁷ Bu bitkinin Türkiye Türkçesi'ndeki adı bulunamadı.

2. Geçmiş zaman *-dik / -dik* sıfat fiil ekinin fonksiyonunda kullanılır:

catçu “yattık; yattığı” (< *cat-çu*)

Oşondo Karımşak açık turgan içki üydün eşiginen uulu Nazar menen kelini Cıpar takay catçu töşöktü, andağı koş cazdıktın üstündöğü düynö kapar catkan eki kara baştı körö sala cıyrıga tüştü “O zaman Karımşak açık duran odanın kapısından oğlu Nazar ile gelini Cıpar’ın her zaman yattıkları döşeği, döşekteki çift yastığın üzerinde dünyadan bihaber yatan iki kara başı görünce birden üşüyüverdi” (Şarşeyev: 1991/160).

çurkap ötçü “her zaman koşup geçtiği” (< *çurka-p öt-çü*)

Al tügül sagınganınan ayıldadı ar bir kesilgen daraktın dümürün ciñaylak kezde butuna tikenek kirgizbey tızıldap çurkap ötçü içke coldoru, ar bir kişinin özünçö, al tügül at basıp ketken izge tolgon camgırdın çööt suularına çeyin elestetçü... “Hatta özlediği için köydeki kesilen her bir ağacın toprakta kalan kök kısmını yalın ayak dolaştığı zamanlar ayağına diken batmasına engel olarak hızla her zaman koşup geçtiği ince yolları, herkesin kendince, hatta atların geçtiği izlerle dolu yağmurdan sonra ortaya çıkan oyuklarındaki sularına kadar hatırlatırdı... (Şarşeyev: 1991/83).

alar oturçu üydön “onların oturduğu evden” (< *alar otur-çu üy+den*)

Alar oturçu üydön bizge orun çok bolso. /.../ Alar barçu cerge biz barbasak. Kaçpaganda netçübüz? “Onların oturduğu evde bize yer yok ise. /.../ Onların gittiği yere biz gitmesek. Kaçmayıp da ne yapacağız?” (Kuşbekov: 1992/31)

Aşağıdaki örnekte imlâdaki tutarsızlık çok net biçimde görülmektedir:

biz oynooçu “bizim oynadığımız” (< *biz oynoo-uuçu*)

Emi da Şarip şagıl taştarga eski taanışınday karap: “Oşondo biz oynooçu taştar da arañarda bardır?” dep oylob, mıyığınan cılmayıp küldü “Şimdi de Şarip çakıl taşlarına eski tanıdıkları gibi bakarak: “O zamanlar bizim oynadığımız taşlar da aranızdadır herhalde” diye düşünerek, bıyık altından gülümsedi” (Şarşeyev: 1991/142).

3. Yapılan taramalarda ekin ablatif ekiyle nâdiren kullanılması durumunda geçmiş zaman *-miş / -miş* sıfat fiil ekinin fonksiyonunun üstlendiği tespit edilmiştir:

bolçudan beter “olmuştan beter” (< *bol-çu+dan beter*)

[Kümüşay:] - *A dağı tüzük kız. Coldon uçurap kalsa maga kelin bolçudan beter iymenip ötöt, aynanayın* “[Kümüşay:] - O da iyi kız. Yolda rastlasa bana gelin olmuştan beter çekinerek geçer, kurban olduğum” (Şarşeyev: 1991/97).

culup alçudan “yolmuştan” (< *cul-u-p al-çu+dan*)

Kızdın öñü özgörülüp, bayagı mektepte okup cürgönündö mugalimge coop bere albay mancaların culup alçudan beter kırsıldatkanday kıstaldı “Kızın rengi değişerek, eskiden okulda okurken öğretmene cevap veremedi parmaklarını yolmuştan beter çıtlatmış gibi zorlandı” (Şarşeyev: 1991/106).

4. Geçmiş zaman ifadeli *-çu* ekinin, yukarıda da belirtildiği gibi Kırgız gramerlerinde sıfat fiil eki olarak kullanılmasından hiç söz edilmez ve *-çu* morfemi sıfat fiil eki olarak kullanıldığında daima *gelecek* zaman fonksiyonunda olduğu belirtilir.

Ek, çekim eki olarak geniş zamanın hikayesi fonksiyonundadır. Ek, çekimlendiğinde şahıs eklerini aşağıdaki gibi alır.

Teklik	Çokluk
1 <i>işte-çü-mün</i>	1 <i>işte-çü-büz</i>
2 <i>işte-çü-süñ</i>	2 <i>işte-çü-süñör</i>
<i>işte-çü-süz</i>	<i>işte-çü-süzdör</i>
3 <i>işte-çü</i>	3 <i>işteş-çü, işte-çü</i>

ırdap kalçu “şarkı söylerlerdi” (< *ır+la-p kal-çu*)

Kanikulga kelgenimde oturuştarda, keçelerde teñ-tuştarım berilüü menen ırdap kalçu “Tatile geldiğimde toplantılarda, gecelerde yaştlarım, arkadaşlarım şevkle şarkı söylerlerdi” (Mambetkulov: 1998/4).

burçu “çevirirdi” (< *bur-çu*)

Meçittin kuruluşu tez ayaktayt. Anın eşikteri Kudduska karay açılatt. Antkeni paygambar ibadat casaganda cüzün Kudduska burçu “Mescidin inşaatı kısa zamanda biter. Mescidin kapıları Kudüs’e doğru açılır. Çünkü peygamber ibadet ederken yüzünü Kudüs’e çevirirdi” (Aladin: 1992/60).

5. Bazı kelimelerde kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığı görülür:

töşönçü “döşek, yatak” (< *töşö-n-çü*)

Kabil apiyimdin urugun tökkön bir caman tamga calgız catçu. Bar töşönçüsü bir üzük

“Kabil afyon tohumunun döküldüğü kötü bir evde yalnız yatardı. Bütün döşegi bir parça bir şey” (Elebayev: 1980/184).

körünçü “serap, halüsinasyon, görünen” (< *kör-ü-n-çü*)

Ce akılman adaşıp cindi bolup baratambı? Közümö körünçü körünip turabı, caratkan?

Yoksa aklımı kaybederek gitgide deliriyor muyum? Gözüme halüsinasyon mu görünüyor ey Allah'ım?” (Şarşeyev: 1991/55).

217. -ÇU II:

Bu ek esasen *-uuçu* gelecek zaman sıfat fiil ekinin kısaltmış şeklidir (bk. §2211. *-uuçu*). Ancak ekin bu biçiminin çok yaygın olması ve Kırgız gramerlerinde sıfat fiil ekleri içerisinde yer verildiği için, ek *-uuçu* maddesinde değil de ayrı bir başlık altında ele alındı.⁸⁸

Bir önceki maddede de belirtildiği gibi bu ek sesteş olarak geçmiş zaman ifadeli *-çu* ekiyle zaman zaman karışmaktadır. Aşağıda da görüleceği gibi bazı durumlarda kelimenin bünyesinde hangi *-çu* ekinin bulunduğu belirlenememektedir.

Ekin gelecek zaman fonksiyonunda çekim eki olarak kullanılmasından Kırgız gramerlerinde bahsedilmez. Fiil çekimine giren *-çu* eki denilince daima geçmiş zaman sıfat fiil eki zikredilmektedir (bk. § 216. *-çu I*).⁸⁹

Kırgız Türkçesi'nde daha önce de bahsedildiği gibi bir çok ses hadisesi vardır. Zaman zaman konsonantlar arasında ses türemesi olduğu gibi⁹⁰ zaman zaman da orta hecede ses

⁸⁸ Kırgız gramer kitaplarında sıfat fiil ekleri *-gan*, *-ar*, *(-bas)*, *-ooçu* // *-uuçu*, *-çu*, *-a//e//y* + *elek* şeklinde sıralanır (bk. KATGr. s. 422; KTGr. § 668).

⁸⁹ Bk. B. Oruzbayeva - S. Kudaybergenov: *Kırgız Tilinin Grammatikası*, s.280-281.

⁹⁰ Mesela, diğer şivelerde *kavanç* / *kuvanç* / *kuvanş* “sevinç” iken Kırgız Türkçesi'nde *kubanıç* “sevinç”, *azıraak* “daha az”, vs.

düşmeleri⁹¹ görülmekte ve bunlar yazıya yansımaktadır. Dolayısıyla da bazı eklerin menşei ve standart imlası belirlenememektedir. İşte *-çu II* eki de yazıda diğer *-çu I* ile karışarak *-uçu*, *-ıçu*, *-çu*, *-çı* gibi birbirinde farklı şekillerde yazılabilmektedir.

Gelecek zaman ifadesi taşıyan bu ekin menşei hakkında şunlar ileri sürülebilir:

1. Öncelikle Eski Türkçe devresinde, Orhun yazıtlarında görülen ve yaygın olmayan istek ve gelecek zaman kipleri kuran *-çı / -çi* eki mevcuttur.⁹² Bu durumda hemen akla bu ekin bugünkü Kırgız Türkçesi'nde kullanılan *-çu* ekinin aslı olup olmadığı sorusu gelmektedir. Ancak Zeynep Korkmaz Eski Türkçe'deki bu ekin günümüzde Özbek, Kazak, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Balkar, Uygur gibi şivelerde emir ve şart kiplerine gelerek geleceğe yönelik istek ve nezaket şekli ağır basan bir görevle kullanılmakta olduğunu söyler.⁹³ Kırgız Türkçesi'nde de bu fonksiyonda emir kiplerinden sonra kullanılan *-çı / -çi / -çu / -çü* eki mevcuttur. Ayrıca Eski Türkçe'de ek *-çi* yani düz vokalli, Kırgız Türkçesi'nde ise hemen daima yuvarlak vokalli olması bu ihtimali zayıflatmaktadır.

2. İkinci ihtimal gelecek zaman *-ğu / -gü* sıfat fiil ekinin önce isimden isim yapan *-çı / -çi* ekiyle birleşerek *-ğuçu* (<*-ğu* + *çu*) ekini meydana getirmiş ve daha sonra da *-ğuçu* > *-uuçu* > *-çu* değişikliğiyle ekin ortaya çıktığı düşünülebilir. Kırgız dilcileri umumen bu görüştedir.⁹⁴ Ayrıca Kırgız Türkçesi'nde ekin hem *-çu* hem de *-uçu / -ıçu* şekillerinde kullanılması bu ihtimali destekler mahiyettedir.

3. Mustafa Öner bu ekle ilgili olarak "Tarihî olarak bir fiilden isim yapma eki olan *-g / -g* ile isimden isim yapma eki *-çı / -çi* ekinin birleşmesinden gelişen (*-g-çı* > *-vçı*) bu ek bugünkü lehçelerde bir geniş zaman eki olarak kullanılmaktadır" demektedir.⁹⁵ Burada M. Öner ekin gelecek zaman fonksiyonundan söz etmemektedir.

⁹¹ Mesela, *tapıp* > *taap* "bulup", *balalar* > *baldar* "çocuklar" vs. gibi

⁹² Bk. Z. Korkmaz, "Yazılı devirlerdeki gelişmelere göre Eski Türkçenin yaşı" Belleten 1989, s.359

⁹³ Bk. Z. Korkmaz, a.g.m. s.359

⁹⁴ Bk. KATGr. s. 424: KTGr. § 694.

⁹⁵ Bk. M. Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, s. 226.

4. Son olarak ekin, geçmiş zaman sıfat fiil eki *-çu* ile aynı olması ihtimalidir.⁹⁶

Yukarıdaki ihtimaller gözden geçirildiğinde akla en yatkın olanı *-uu +çu > -uuçu > -çu* olmasıdır.

Diğer şivelere nazaran, Kırgız Türkçesi'nde aşırı derecede görülen vokal uyumuna rağmen ek, bir iki istisna dışında hemen daima *-çu* şeklindedir.

Daha önce de bahsedildiği gibi zaman zaman öyle örnekler çıkmakta ki burada ekin gelecek zaman eki olan *-çu II* mi yoksa geçmiş zaman eki olan *-çu I* mi olduğu anlaşılamamaktadır (bk. § 216. *-çu I*). Bu durum aşağıdaki örnekte açıkça görülmektedir.

cakçu “yaktığı, yakılan, yakacak” (< *cak-çu* veya *cak-uuçu*)

Şaardagı moldolor, ce ulgayıp kalgan salabattu kişiler uşintip arabaga salıp kelip, tüşürgön çöbün, ce kamışın, ce tandırğa cakçu şak kuurayın köçönün boyundagı darbazadan kıyla narı, içkeride caygaşkan basturmasına taşıtçu “Şehirdeki mollalar veya yaşlanan heybetli kişiler böyle yaparak arabaya bindirerek getirip, indirdiği samanın veya kamışın yahut tandırda yaktığı / yakılan / yakacak sokağın kenarındaki ana kapıdan epeyce öte, içeriye yerleşmiş ambara taşıtıyorlardı” (Şarşeyev: 1991/79).

Ekin fonksiyonları:

1. *-a /-en* geniş zaman sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanılır.⁹⁷

bolçu “olan” (< *bol-çu*)

⁹⁶ Bir ekin birden çok zaman ifadesi taşıması başka eklerde görülür: Mesela, Eski Türkçe devrinde hem geniş zaman hem de geçmiş zaman sıfat fiil eki olan *-mış* ekinin bugün yaygın olarak bilhassa Türkiye Türkçesi'nde yalnızca geçmiş zaman fonksiyonu, Özbek Türkçesi'nde ise esasen geçmiş zaman olmakla birlikte geniş zaman fonksiyonu bulunur. Örnek: *Sâmâniylâr dâvlâti sâf türkiy dâvlât bolmış qârâxâniylâr dâvlâti tâmâmıdân dâylârlı cāngu cādâlsız zâbt étîlgâni bizniñ fikrimizni yâñâ bir kârrâ isbâtlâvdi* “Samaniler Devleti'nin saf Türk devleti olan Karahanlılar Devleti tarafından öyle fazla savaş olmadan zapt edilmesi bizim fikrimizi yine bir defa ispatlıyor” (Dâvrân: 1991/234). Keza Türkiye Türkçesi'nde yalnızca geniş zaman ifadesi taşıyan *-an /-en* eki, Orta Asya şivelerinde *-gan /-gen* şekliyle *-mış*, *-dık* ve *-an* ekleri olmak üzere görülen ve öğrenilen geçmiş zaman ile geniş zaman ifadesi taşır. Yine Kırgız ve Kazak şivelerinde *-a turgan /-atın* şekillerinin hem geniş ve gelecek zaman hem de geniş zamanın hikayesi fonksiyonunu üstlendiği görülmektedir (bk § 3.3. *-a turgan* sıfat fiil eki).

⁹⁷ Daha önce de belirtildiği gibi geniş zaman fonksiyonunda kullanıldığında ekin menşesinin tam olarak tayin edilememesinden dolayı *-çu* ekinin *-an /-en* fonksiyonunda kullanıldığı örnekler *-çu I* ve *çu II*'de ortak alınmıştır.

Bötön bürülördün coon tobuna koşulup, köz karandı bolçu kançık - Akbara beken, al ölsö ölüp berer, birok andayga köniüp berçü can emes “Başka kurtların kalabalık gruplarına katılarak tâbî olan dişi Akbara mı acaba, o ölse ölür ancak bu tür duruma alışacak biri değildir” (Aytmatov: 1988a/9).

bilçü “bilen” (< *bil-çü*)

Cayıñdı bilçü dosuña, / Catık süylöp calpakta “Vaziyetini bilen dostuna, / Yumuşak konuşarak nezaket göster” (Bolobalayev: 1960/84).

önçü “büyüyen; yetişen” (< *ön-çü*)

“Bul muzdakta önçü miñtamırdın iysi. Munu cıttagan canduu ölbös bolur” - dedi ulardın ıskırığı “Bu buzlukta yetişen miñtamırın⁹⁸ kokusu. Bunu koklayan canlı ölümsüz olur” dedi onların ıslığı” (Şeriyev-Muratov: 1994/ 29).

2. Gelecek zaman sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanılır:

tañ kalıçu “hayret edilecek” (< *tañ kal-ı-çu* < *tañ kal-uıçu*)

Akmurat Ümütöy bagban özünö ele bet aldı koburdı: - Bu ança tañ kalıçu dele körünüş emes “Bahçıvan Akmurat Ümütöy kendi kızgınlıkla söylendi: - Bu öyle hayret edilecek bir görüntü değil” (Şeriyev-Muratov: 1994/25).

süylöçü “konuşacak” (< *süylö-çü* < *süylö-üüçü*)

Soguştun vetarandarı, kolhoz kuruşkan karıyalar zaldın töründögü prezidiumdan orun alışıp, mına emi uşu cıyında süylöçü kişini tegiz kütüp turuşkan “Gaziler, kolhoz kuran yaşlılar salonun baş köşesindeki başkanlık bölümünde yerlerini alarak şimdi bu toplantıda konuşacak kişiyi birlikte bekliyorlar” (Ömürbayev: 1989/10).

oylonçu “düşünecek” (< *oylon-çu* < *oy+la-n-uıçu*)

Eger men aalam koymun aralagan kosmikalık sayakatta cürüp cer cömindö oylonçu bolsom, sözsüz anı öz aylım Şekerdin obrası arkılı elesteterim bışık “Eğer ben kainat içinde kozmik bir seyahatte bulunurken dünya hakkında düşünecek olsam, elbette bunu kendi köyüm

⁹⁸ Bu bitkinin Türkiye Türkçesi’ndeki adı bulunamadı.

olan Şeker'in görüntüsü vasıtasıyla göz önünde canlandıracağım muhakkaktır" (Saparbayev-Ömüraliyeva- Egemberdiyev: 1991/17).

3. Ekin aktif fiilleri anlamca pasifleştirme fonksiyonu da vardır.

konçu "konulan" (< *kon-çu*)

Alıs bolso kançu cer, / Atıñdın oozun cıybagın "Uzak ise konulacak yer, / Atının ağzını çekme" (Bolobalayev: 1960/86).

218. -*DIK*:

Eski Türkçe'den beri bilhassa Batı Türkçesi'nde yaygın olarak kullanılan bu ek Kırgız Türkçesi'nde ancak kalıplaşmış olarak bulunur.¹

-*açak* sıfat fiil eki maddesinde de belirtildiği gibi bu ek de Kırgız gramerlerinde sıfat fiil ekleri bölümünde ele alınmaz.

köründük "yüz görümlüğü" (< *kör-ü-n-dük*)

Kubat-biy: - Üy eesi kana? Ce am emne, köründük berip köröbüzbü?! - dedi Şurubekti nıgıra karap "Kabat-biy: - Ev sahibi hani? Yoksa onu yüz görümlüğü verip mi göreceğiz, dedi Şurubek'e sıkıştırarak bakıp" (Kuşbekov: 1992/32)

kaldık "kalıntı, artık" (< *kal-dık*)

¹ Acaba bu sıfat fiil eki Kırgız Türkçesi'nin Eski Türkçe'den beri getiregeldiği bir ek midir? Yoksa Borovkov'un (bk. A. K. Borovkov: "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevâî" BELLETEN 1954, Ankara 1988, s. 59-96.) Nevâî'deki -*maq* / -*mek* ekinin olumsuz olarak kullanılması hakkında (msl.: *barmamaq* gibi, çünkü Doğu Türkçesi'nde bunun yerine konuşmada *barmashık* kullanılır), yine *baruram*, *başıma* (*başımğa değıl*), *qalmamış* v.s. gibi yapıların Doğu Türkçesi'ne Eski Türkçe'den gelebileceğini reddederek bunların Batı Türkçesi'nden geldiğini söylemesi gibi Kırgız Türkçesi'ndeki -*açak*, -*dık*, -(i)*muş* şekilleri de diğer şivelerden geçmiş olabilir.

Kee bir burjuaziyalık okumuştular fol'klorduk çıgarmanı eskiden kalgan kaldık katarında gana baalaşıp, anın içki mazmumuna tuura baa berişken emes “Bazı burjuva aydınları şifâhî halk eserlerini eskiden kalan artık gibi değerlendirek, bunların iç dünyasına doğru kıymeti vermemişlerdir” (Bektenov-Bayciyev: 1993/13).

ooduk “yamuk, bir yana doğru eğilmiş” (< oo-duk < ağ-dık)

kıydık “ancak *ooduk-kıydık* şeklinde kullanılır ve “fazlası eksiği” anlamındadır” (< kıy-dık)

Nanıbzıdın biri-biribizdikinen ooduk-kıydığı köp emes “Ekmeğimizin birbirimizinkinden fazlası eksiği o kadar çok değil.” (Elebayev: 1980/125).

219. -GAN:

Bu ek, Orta Türkçe devrinden itibaren hemen bütün Türk şivelerinde yaygın olarak kullanılagelen bir sıfat fiil ekidir.

Kırgız Türkçesi'ndeki ünlü ve ünsüz uyumu dolayısıyla -gan eki -gan / -gen ; -gön / -gön ; -kan / -ken ; -kon / -kön şekillerinde kullanılır.

Eski Türkçe devresinde⁹⁹ daha ziyade kalıcı isimler yapma fonksiyonunda görülen bu ek esasen Orta Türkçe'den sonra yaygınlaşmıştır. Bilhassa Kıpçak ve Karluk-Uygur grubu Türk şivelerinde Oğuz grubundaki -dık ve -mış sıfat fiil eklerinin de rollerini üstlenmiştir (§ 241. -dı görülen geçmiş zaman eki; § 2113. -(ı)mış).

Bundan başka -gan eki +lık isimden isim yapma ekiyle de birleşerek çoğu zaman aynı fonksiyonda kullanılan -gandık sıfat fiil ekini meydana getirir¹⁰⁰ (bk. § 22225. -gandık).

Ekin fonksiyonları şöyle sıralanabilir:

⁹⁹ Gabain, kitabında bu eke sıfat fiil ekleri kısmında yer vermez. Eki fiilden isim yapan ekler kısmında ele alır (bk. *Eski Türkçe'nin Grameri*, § 113). Ayrıca Eski Türkçe örnek metinlerden, içerisinde -gan sıfat fiil ekinin geçtiği bir şiiri verirken “İlk iki şiir alışılmamış şekilde yeni olmalıdır. Bunlar Turfan yazmalarında mevcut olmayan -za, -gan şekillerini ve Arapça bir kelime ihtiva ediyorlar” diyerek -gan şeklini alışılmamış olarak belirtir. Kemal Eraslan da *Eski Türkçe'de İsim Fiiller* eserinde ekin kullanım alanıyla ilgili geniş bilgi vererek ek hakkında “Geniş zaman ifadesi taşıyan ve bilhassa Eski Türkçe'den sonra bütün lehçe ve şivelerde yaygın olarak kullanılan isim-fiil ekidir” diyerek ekin Eski Türkçe'den sonra yaygınlaştığını belirtir (bk. *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*, § 90). Eraslan ekin cümle içerisinde kullanılmasıyla ilgili örnekler de verir.

¹⁰⁰ Orta Asya şivelerinde bir çok sıfat fiil eki basit halin dışında -lık // -dık // -lık isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak kullanılır. Bu durum Türkiye Türkçesi'nde de *akar su* ibaresine karşılık *yeterli para: görmezden gel-* yanında *görmezlikten gel-* ve *görmüşlüğü yok* gibi yapılarda da görülür.

1. Öncelikle Türkiye Türkçesi'ndeki *-dik / -dik* geçmiş zaman sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanılır:

kütülböğön “beklenmedik” (< *küt-ü-l-be-gen*)

Cazuuçuga çıgarma üçün oy köbünçö kütülböğön cerden kelet “Yazara eser için fikir çoğunlukla beklenmedik yerden gelir” (Eraliyev: 1992/69).

Burada dikkati çeken önemli nokta şudur: Türkiye Türkçesi'nde bu ekin muadili olan *-dik* sıfat fiil eki “(senin) *aldığın kitap*” örneğinde olduğu gibi olumlu fiil tabanına gelerek bir ismi nitelendirdiğinde şahıs zamiriyle birlikte isim tamlaması oluşturarak kullanılırken, Kırgız Türkçesi'nde ek doğrudan hiç bir tamlama içerisinde yer almadan tıpkı Türkiye Türkçesi'ndeki *-dik* sıfat fiil ekiyle kalıplaşmış bazı kelimelerin sıfat olarak kullanılmasında olduğu gibi (meselâ, *tanıdık adam*, *bildik söz* gibi) ismi nitelendirir.¹⁰¹

algan carım “aldığım yar” (< *al-gan car+ı+m*)

Altın, kümüş bul kalat, / Algan carım tul kalat “Altın, gümüş bunlar kalacak / *Aldığım yar* dul kalacak” (Manas: 1984/13).

Bazan cümle içerisinde *-gan* ekiyle kurulan sıfat fiilin fâili cümlelerin anlamından yahut bir önceki veya bir sonraki cümleden anlaşılır.

Cümlede isim olarak kullanılması durumunda Türkiye Türkçesi'ndeki *-dik* sıfat fiil eki gibi iyelik ekleri alır.

degenibiz “dediğimiz” (< *de-gen+i+biz*)

Oşentip, termin degenibiz özüñçö bir başka, özgöçölöngön söz emes, calpı leksikadagı ele, birok belgiliü ilimiy tüşümüktü atoo maksatında atayın koldonolgon söz “Böylece, terim *dediğimiz* kendi başına, özelliklenen kelime değil, bütün söz kadrosundaki ancak malum bir ilmi kavramı adlandırma maksadıyla bilhassa kullanılan kelimedir” (Oruzbayeva: 1983/4).

¹⁰¹ Banguoğlu, Türkiye Türkçesi'nde *-miş -en, -ici, -ir* ekleri için “iyelik eki almaksızın yüklemi oldukları iç cümleye sıfat ve zamir karakteri verirler” demektedir (bk. *Türkçenin Grameri*, § 362; § 363).

Daha aşağıda da görüleceği gibi *-gan* sıfat fiil eki, çekim eki olarak kullanıldığı zaman Kırgız Türkçesi'ndeki diğer bazı çekim eklerinde de görüldüğü gibi olumsuz şekli *-ba- // -pa- (<-ma-)* fiilden olumsuz fiil yapma ekiyle değil çoğu zaman *cok* (yok) veya *imes* (değil) kelimeleri ile yapılmaktadır. Çekim eki değil de sıfat fiil eki olarak kullanıldığı zamanlarda *-ba-gan > -bağan* şekillerinde görülen olumsuz şekil yerine yapılan taramalar esnasında bir örnekte *-gan emes* yapısına da tesadüf edilmiştir.

bolgon emesi “olmadığı” (< *bol-gon emes+i*)

Nadejda Konstantinova eköbüz bu masele boyunça cakında süylöştük, biri-biribizge eç kaçan caman oy bolgon emesi cana bolbosu cönündö cakşı tüşümüştüük “Nadejda Konstantinova ile ikimiz bu mesele hakkında yakınarda söyleştik, birbirimize asla kötü düşüncelerimizin olmadığı ve olmayacağı yönünde birbirimizi iyi anladık” (Saktanov: 1991/120).

2. Şayet *-gan* sıfat fiil eki, iyelik ekli olarak tekrar aynı veya farklı bir fiil tabanına getirilerek kullanılırsa iki farklı durum ortaya çıkar.

a. *-dik* sıfat fiil eki görevinde kullanıldığında Türkiye Türkçesi'nde *-dik+iyelik -dik* (mesela dediğim dedik) yapısını da *-gan* sıfat fiiliyle aynı metotla yani *-gan+iyelik -gan* ile kurulur. Örnekler:

aytkanım aytkan “dediğim dedik” (*ayt-gan+ı+m ayt-gan*)

degenim degen “dediğim dedik” (< *de-gen+i+m de-gen*)

Aytkanım aytkan, degenim degen, meniki gana tuura deyt da turat “Söylediğim söyledik, dediğim dedik yalnızca benimki doğru der durur” (Aytmatov: 1982/58).

b. Aşağıdaki örnekte de görüleceği gibi Türkiye Türkçesi'nde ancak “*-dığı gibi ; -dığı geçerli*” şeklinde zarf olarak aktarılabilen yapı karşılığında kullanılır.

aytkanım aytkan “dediğim gibi; dediğim geçerli” (< *at-gan+ı+m ayt-gan*)

A canağı aytkanım aytkan, minday akademikterdin baarın bitçe sıgıp taštaar elem “Daha önce de söylediğim gibi böyle akademisyenlerin hepsini bit gibi sıkıp [öldürüp] atardım” (Asanaliyev: 1984/23).

3. Türkiye Türkçesi'ndeki *-mış* sıfat fiil eki karşılığındadır. Ancak ek sıfat olarak kullanıldığında *-mış* fonksiyonu pek görülmez. Ek tek başına kullanıldığında daha ziyade *-dık* veya *-an* sıfat fiil ekleri fonksiyonundadır. *-mış* fonksiyonu daha ziyade *-gan bol-*; *-ganı-*; *-gan boydan* gibi yapılarda görülmektedir.

körgön “görmüş, gören” (< *kör-gen*)

Neçe cılga cogoldu, / Esen körgön bolduk biz “Nice yıllar kayboldu / Esen görmüş olduk biz” (Manas: 1988/8).

kızıgan “kızmış, ısınmış, kızdırılmış, ısıtılmış; kızgın” (< *kızı-gan*)

Caş kızdardı türdütü ıpılastıktarga macburlaşıp, al emi karşılık körsötköndördü kıynaşıp, etlerine kıızıgan temir menen en basışat “Küçük kızları türlü ahlaksızlıklara zorlayarak, üstelik karşı çıkanlara işkence ederek, etlerine kızdırılmış / kızgın demirle damga basarlar” (Aladin: 1992/9).

Yukarıda da ekin olumsuz görünüşü hakkında verilen bilgilerde belirtilen durum aşağıdaki örnekte de *-ba-gan* yerine *-gan çok* yapısının kullanılması da görülmektedir. Burada *-gan çok* tıpkı *-bagan* (< *-magan*) gibi kullanılmıştır:

*casagan çok okşoym*¹⁰² “yapmadım galiba” (< *casa-gan çok okşo-y+m*)

[Şarip:] - *A-a. Sezip, bilip ele turdum. Birok sezgen menen saga emne demekmin? Çok degende oşomu menen öçün ala tursunçu dedim. Degi öç ala turganday eç nerse casagan çok okşoym* “[Şarip:] - Evet. Hissetmiştim, anlamıştım. Ancak sezmekle beraber sana ne diyecektim? En azından bununla öcünü aladursun bakalım dedim. Ayrıca öç alınacak hiç bir şey yapmadım galiba” (Şarşeyev: 1991/149).

¹⁰² Türkiye, Özbek, Kazak, Uygur ve diğer şivelerde *benze-* veya *okşa-* // *oxşa-* // *oksa-* (=benzemek) fiilleriyle kurulan ve çekimli fiilin gibi anlamını taşıdığı cümlelerde fiil daima datifli bir nesne ister. Meselâ, Türkiye Türkçesi'nde “*Gitmişe benziyor*”; Özbek Türkçesi'nde “*Ketgüngä oxşaydı*”; Kazak Türkçesi'nde “*Ketkenge oksaydı*” gibi. Oysa bu ifade Kırgız Türkçesi'nde *okşo-* fiilinin gibi anlamında çekimli olarak kullanıldığı durumlarda görülmez. Hatta yukarıdaki şivelerde *-mış* ile Oğuz grubu dışındaki şivelerde Oğuz grubundaki *-mış* ekinin karşılığı olarak kullanılan *-gan* sıfat fiil eki değil de *-dı* eki kullanılır (bk. § -dı sıfat fiil eki). Meselâ *Kız katkı daroo coop bere algan çok, cazuudan ıybaa kılıp, tartındı okşoyt* “Kız mektuba hemen cevap verebilmiş değil, yazmaktan haya ederek, çekindi galiba / çekinmişe benziyor” (Saktanov: 1991/152). Esasen Kırgız Türkçesi'nde *şayet okşo-* fiili gibi veya *galiba* anlamlarında ise kendisinden önceki isim yalın haldedir meselâ, *Cañı başkarmanı kalıs dep cürüştü ele, iş bilgi kişi okşoboybu?* “Yeni âmiri tarafsız demişlerdi, iş bilen kimseye benzemiyor mu?” (Şarşeyev: 1991/98).

* *körgön çok cer* “görmedik yer” (< *kör-gen çok cer*)

* *Bul cer eç kim körgön çok cer* “Burası kimsenin görmediği [bir] yer”

ketken bolso “gittiyse, gitmişse” (< *ket-gen bol-sa*)

bütürgön boluş “bitirmiş olmak” (< *bütür-gen bol-u-ş*)

Eger erteñ menen ketken bolso, anda bütürgön boluş kerek. Kamçıbek özü işti taza da, tez da bütüröt “Eğer sabahleyin gitmiş ise, o halde bitirmiş olmalı. Kamçıbek kendisi işi hem temiz, hem tez bitirir” (Şarşeyev: 1991/128).

4. *-an / -en* sıfat fiil eki fonksiyonunda.

kelbegen “gelmeyen” (< *kel-be-gen*)

Bu turmuştı Momundun kolunan kelbegen iş çok “Bu hayatta Momun’un elinden gelmeyen iş yoktur” (Aytmatov: 1982/13).

baş kötörgöndörü “baş kaldıranları” (< *baş kötör-gen+ler+i*)

Kança kılum bu aymakka tınçtik berbegen ezelgi coosu kalmaktar emi çok. Kıynmın dep baş kötörgöndörü talkandı, ordosu opot bolup, eli çildey taradı “Nice asırlar bu halka rahat vermeyen ezeli düşmanı Kalmuklar artık yok. En güçlüyüm diyerek baş kaldıranları ezildi, ordusu darmadağın edildi, halkı çil yavrusu gibi dağıldı” (Kuşbekov: 1992/22).

çıkkın “çıkan” (< *çık-gan*)

[Şarip] Uşul maalda koridordon çıkkın enesinin ünün uktu “[Şarip] O sırada koridora çıkan annesinin sesini duydu” (Şarşeyev: 1991/148).

Aşağıda verilen örnekte *-gan* sıfat fiil ekiyle oluşturulan *bilbegen* sıfat fiili Türkiye Türkçesi’ne ilkinde *-an* ekli ikincisinde *-dık* ekli fiilimsiyle aktarılabilmektedir.

bilbegen “bilmeyen; bilmediği” (< *bil-be-gen*)

Bu aymakta anı bilbegen, ce al bilbegen can çok “Bu köyde onu bilmeyen veya onun bilmediği kimse yok” (Aytmatov: 1982/12).

5. Tekrar gruplarında kullanılır.

ötkön ketken “geçmiş gitmiş” (< *öt-gen ket-gen*)

Köpçülük uçurda mintip calgız bolosuñ, zerikkeniñden özüñ süylöşüp ötkön-ketken okuyalardı esteyisiñ “Çoğu zaman böyle yalnız olursun, sıkıldığından kendi kendine konuşarak geçmiş gitmiş vakıaları hatırlarsın” (Şarşeyev: 1991/112).

körgön bilgenin “gördüğünü bildiğini, yaşadığını öğrendiğini” (< *kör-gen bil-gen-i-n*)

Men özüm eldin körgön-bilgenin bötönçö frontto bolgondordu mayda-çuydasına çeyin surap, bilüügö kızıkçumun “Bizzat kendim halkın görüp geçirdiğini / gördüğü bildiğini / yaşadığını öğrendiğini, başka cephelerde olanları en ufak detaylarına kadar sorarak, öğrenmeyi arzu ederdim” (Aytmatov: 1988a/210).

6. Ekin Çağatay Türkçesi’nde¹⁰³ de görülen mastar fonksiyonu çok yaygın olarak hem yalın halde hem de hal ekleri ile kullanıldığında görülür. *-gan* sıfat fiil eki genetif ve akkuzatif ekleri hariç datif, lokatif, ablatif veya eşitlik ekleriyle birlikte kullanıldığında şayet getirildiği fiilden kalıcı isim yapmıyorsa o takdirde mutlaka ya mastar fonksiyonundadır ya geçici fâildir ve yahut da artık sıfat fiillikten çıkarak bu hal eklerini de bünyesine alıp zarf fiil eki durumuna geçmiştir.

tutkan “tutmak” (< *tut-gan*)

Köñül degen uluu nerse. Koldon kelse anı taza tutkan tüzük “Gönül dediğin ulu varlık. Elden geldiğince onu temiz tutmak münasiptir” (Eraliyev: 1992/63).

sıyngan “sığınmak, tapınmak” (< *sıyın-gan*)

... ce taşburkandarga sıyngandan körö kudurettüü bir küçkö - Kudayga sıyngan düürüs körünöt “.... veya taş putlara tapınmaktansa kudretli tek güce, Allah’a tapınmak münasiptir herhalde” (Tursunov: 1991/9).

bolgomu “olması” (< *bol-gan+ı*)

Soguştun bolgomu da oşolordun kesepeti “Savaşın olması da onların yüzünden.” (Asanaliyev: 1984/6).

Nadiren de olsa aşağıdaki örnekte olduğu gibi iyelik eki olmadığı halde anlamca varmış gibi kullanılır.

kılğan “etmek; etmesi” (< *kıl-gan*)

Salıka caraşa, tigiler da oşonu kılğan durus “Törelere göre, ötekilerin de bunu kabul etmesi uygundur” (Tursunov: 1991/74).

Genetif ekiyle birlikte kullanılması:

bolgondun “olmanın” (< *bol-gan+nın*)

Suluu kız bolgondun emnesi kızık? “Güzel kız olmanın nesi câzip?” (Aytmatov: 1982/32).

Akkuzatifli ekiyle birlikte kullanılması:

ıçkendi “ıçmeyi” (< *ıç-gen+ni*)

An üstünö kee mugalimder ıçkendi cakşı köröt, baldarın közüñçö burtuldatıp tameki tartışat “Hem ayrıca bazı öğretmenler (ıçki) ıçmeyi severler, çocukların gözü önünde dumanlarını savurarak sigara içerler” (Eraliyev: 1992/67).

Aşağıdaki örnekte datifli şekillerden ilkinin mastar, ikincisinin de geçici fâil olarak kullanıldığı görülmektedir (bu konuda ayrıca bk. § -ganga zarf fiil eki).

taşıganga “taşımaya, taşımak için” (< *taşı-gan+ga*)

Bekbaydın arabası da atayı cer may taşıganga ılayıktalıp casalgan “Bekbay’ın arabası da bilhassa petrol taşımak için uygun bir şekilde yapılmıştır” (Asanaliyev: 1984/8).

okuganga “okuyana, okumuşa” (< *oku-gan+ga*)

Antkeni köp okugandan Mukay, Cusup menen Uzakbaydı kördüm. Köp okuganga karaganda, köp iştegen kişi aldıga ozot “Çünkü çok okuyan[lar]dan Mukay, Cusup ile Uzakbay’ı gördüm. Çok okuyana nazaran, çok çalışan kişi ileriye gider” (Saktanov: 1991/171).

¹⁰³ bk. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, § 74.

Aşağıdaki örnekte ise lokatif ekinin *-gan* ekinin kalıplaşmasıyla oluşan kelimede kullanılışı görülmektedir (bu konuda ayrıca bk. § *-ganda*).

ötköndö “geçenlerde” (< *öt-gen+de*)

Ötköndö aygırdan korkkon Camal ıylap cibergen ele “Geçenlerde aygırdan korkan Camal birden ağlamıştı” (Abdrayev: 1993/32).

Aşağıdaki örneklerin ilkinde ablatif halindeki fiilimside *-gan* eki mastar fonksiyonundadır. İkinci örnekte ise geçici fâil kullanımındadır (bu konuda ayrıca bk. § *-gandan*).

suragandan “sormaktan, sormaya” (< *sura-gan+dan*)

Alar ar kaysı cerlerde: şaarda, ayılda, köçödö, avtobusta bolobu cılmayıp kelip koluñdu alıшат. A sen tanıbaysın, büşürköy karap turup kalasıñ. Atı-cönün suragandan da iymenesiñ “Onlar, şehirde, köyde, sokakta, otobüste mi olur her yerde gülümseyerek gelerek tokalaşırlar. Fakat sen tanımazsın, hatırlar gibi olur bakakalırsın. Kim olduğu hakkında soru *sormaktan* da çekinirsin” (Eraliyev: 1992/93).

okugandan “okuyandan, okumuştan” (< *oku-gan+dan*)

Anıkeni köp okugandan Mukay, Cusup menen Uzakbaydı kördüm. Köp okuganga karaganda, köp iştegen kişi aldığa ozot “Çünkü çok okuyan[lar]dan Mukay, Cusup ile Uzakbay’ı gördüm. Çok okuyana nazaran, çok çalışan kişi ileriye gider” (Saktanov: 1991/171).

7. Aktif fiilleri anlamca pasif yapar.¹⁰⁴ Aşağıdaki örneklerde bu durum keskin biçimde görülmektedir. İlk cümle, esasen bir şiirin başlığı olup *ber-* fiili tam olarak *veril-* anlamında kullanılmıştır.

bergen “verilen” (< *ber-gen*)

¹⁰⁴ K. Eraslan bu ek hakkında “Bu ekle teşkil edilen isim-fiiller, Doğu Türkçesi’nde hem aktif hem de pasif bir mâna taşıdıkları halde, Türkiye Türkçesi’nde sâdece aktif mânalarıyla kullanılmaktadır” demektedir (bk. Eski Türkçe’de İsim-fiiller, § 90). Bu durum hakkında, J. Eckmann da ekin Çağatay Türkçesi’ndeki fonksiyonlarını açıklarken “Fâil ismi veya (a) devam eden ve (b) tamamlanmış fiilin hareketini ifâde eden partisip; ayrıca geçişli fiillerde, hem aktif hem de pasif manaya gelir” diyerek bu şekilde kullanılışına örnekler verir (bk. Çağatayca El Kitabı § 74).

Çalga bergen kızıdın armanı “İhtiyar adama verilen kızın ukdesi” (Bektenov-Bayciyev: 1993/68).

takkan “takılan” (< *tak-gan*)

Komuzdun ünün çılgan / Booruna takkan kıl bolot “Kopuzun sesin çıkaran / Bağına takılan kıldır” (Bolobalayev: 1960/82).

izildeggen emes “araştırılmamış, araştırılmış değil” (< *izilde-gen emes*)

Cogoruda aytilgandardan, kızıdın fol'klorduk çılgarmalarının tolup catkan türörü revolyutsiyaga çeyin toluk cıynalıp, cetişeerlik daracada izildeggen emes“ Yukarıda söylenenlerden, Kırgızların halk edebiyatı ürünlerinin bir çok türleri Ekim İhtilali’ne kadar tam olarak derlenip, yeterli derecede araştırılmamıştır / araştırılmış değildir” (Bektenov-Bayciyev: 1993/37).

8. Ayrıca yine bu ek zamanla diğer şivelerle birlikte Kırgız Türkçesi’nde de zaman ifadesi de kazanmıştır.

-gan sıfat fiil ekinin zaman çekim eki olarak kullanılmasına benzer bir durum, bilindiği gibi *-p* ve *-a* zarf fiil eklerinde de görülür. Orta Asya şivelerinde *-p* zarf fiil eki öğrenilen geçmiş zaman, *-a* zarf fiil eki de hem geniş, hem gelecek bazan da şimdiki zaman çekim eki olarak kullanılmaktadır. Tabii her ikisinde de tıpkı aşağıda izah edileceği gibi *-gan* sıfat fiil ekinin çekim eki haline gelmesinde olduğu gibi esasen *turur* yapısı önce ekleşmiş sonra düşmüştür (bk. § *-a / y*; § *-p*).

Elbette ekin kendisi aslında çekim eki değildir. Ancak çekim eki haline gelirken bir takım kelime düşmesi ve ses hadiseleri görülür. Bu ek kullanıldığı bütün şivelerde geçmiş zaman ifadesi taşır. Yalnız Kırgız Türkçesi’nde hece ve kelime düşmesi bazan öylesi boyutlara varır ki neticede aşağıdaki örnekte görüleceği gibi yazı dilinde aynı anda üç farklı şekil birlikte kullanılabilmektedir.

Mesela: *bargan turur men* > *bargandururmen* > *bargandurmen* > *barganmen* > *barganman* gelişiminden bugün artık *barganmın* ~ *bargamın* ~ *bargam* “gittim, gitmişim” şekilleri birlikte kullanılmaktadır.

kelgemin “gelmişim, geldim” (< *kel-gen+men*)

Men adamın. Men diynögö baktıluu boluu için kelgemin “Ben insanım. Ben dünyaya mutlu olmak için gelmişim / geldim” (Eraliyev: 1992/71).

bilgem “bildim, anladım, farkettim” (< bilgemin < bil-gen+men)

-Talip ekeñdi keçee ele bilgem, baatır, -dep kızıl cüz kişi mıyığınan cılmaıdı “- Talip ağabeyinin kim olduğunu daha dün anladım, yiğit, diyerek kızıl yüzlü adam bıyık altından gülümsedi” (Kuşbekov: 1992/42).

Yukarıda ekin olumsuz görünüşünün olumsuzluk eki *-ba* ile birlikte daha ziyade *cok* kelimesiyle kurulduğu izah edilmişti. Ayrıca yine sıfatların *-ki* bu noktada *-gan* ekiyle türemiş kelimelerin de *-* bir tür isim olmasından dolayı isimlerin olumsuz çekiminde kullanılan *imes* “değil” ile de fiil çekim eki olarak kullanıldığında olumsuzluk formu kurulabilir.

Barbaganın ~ barbagamın ~ barbagam “gitmedim, gitmemişim”

bargan çokmun ~ barganım çok “gitmedim, gitmemişim, gitmişliğim yok”

bargan emesmin “gitmedim, gitmiş değilim”

ukpagam “duymadım” (< ukpagamın < uk-ba-gan+men)

-Ukpagam deçi - Biydin sözü kakşık ardaş çıktı -Ukpasañ aytıp bereyin. Ugup tur “- Duymadım desene - beyin sesi alayla karışık çıktı. - Duymadıysan sana söyleyeyim. İyi dinle” (Kuşbekov: 1992/16).

-gan + çok yapısında şahıs ifadesi iki yolla belirtilir. Ancak her iki ifade de bu yapı Türkiye Türkçesi’ndeki *-madı* yanında *-mış değil* veya *-mışlığım yok* ifadelerinin karşılığı olarak düşünülmelidir.

I. Zamir menşeli şahıs ifadesi *cok* (=yok) kelimesine getirilir.

bergen çokmun “vermiş değilim, vermedim” (< ber-gen çok+men)

Uşul küngö çeyin bul süröttü eç bir körgözmölörgö da bergen çokmun, al turgay ayıldan tuugandarım kelgende, közdön daldalap bekitip koyom “Bu güne kadar bu resmi hiç bir sergiye vermiş değilim / vermedim, üstelik köyden akrabalarım geldiğinde göz önünden kaldırarak bir yerlere saklıyorum” (Aytmatov: 1988a/195).

ündögön cok “ses çıkarmadı” (< *ündö-gen cok*)

Şarip bul sözdördün azırınça nastıya ayılıp catkanını baamdap ündögön cok “Şarip bu sözlerin şimdilik nasihat olarak söylenmekte olduğunu fark ederek ses çıkarmadı” (Şarşeyev: 1991/141).

berditken coksuz “verdirmediniz” (< *berdirt-gen cok+siz*)

[Başkarma:] -Buga emne üçün akça *berdirtken coksuz*? “[Amir:] - Buna niçin para verdirmediniz?” (Şarşeyev: 1991/133).

üzgön çokpuz “kesmedik, kesmiş değiliz” (< *üz-gen cok+biz*)

Tee çoñ atalarımız birge köçüp, birge komup ötö intımtuu turuşkan eken, oşolordun saltı menen biz dağı arabızdı alıstatpay, kol üzgön çokpuz “Tâ büyük atalarımız beraber göçüp, beraber konarak güçlü dayanışma halindelermiş, onların adetleriyle biz de aramızı açmayarak, münasebetlerimizi kesmiş değiliz / kesmedik” (Aytmatov: 1988a/196).

II. İyelik eki menşeli şahıs ifadesi sıfat fiile getirilir:

alganım cok “almadım, almış değilim” (< *al-gan+ı+m yok*)

Alıp koyup - cep alıp, / “Alganım cok” dep çırdaspa “Alıkoyarak, yiyerek, / “Ben almış değilim / almadım” diye homurdanma” (Bolobalayev: 1960/89).

tüşüngönübüz cok “anlamadık, anlamış değiliz” (< *tüşün-gen+i+biz cok*)

Anın men cönündö emne oylogonun apam ekööbüz түшүнгөнүбүз cok “Onun benim hakkımda ne düşündüğünü annemle ikimiz anlamış değiliz” (Tursunov: 1991/21).

tüşüngönü cok “anlamadı, anlamış değil, anladığı yok” (< *tüşün-gen+i cok*)

Bala dağı ele түшүнгөнү cok. Akçanı ayar karmagan boydon Cedigerdi eerçidi “Çocuk hala dahi anlamış değil / Çocuğun hala dahi anladığı yok. Parayı dikkatlice tuttuğu halde Cediger’i takip etti” (Şarşeyev: 1991/16).

-gan + emes yapısı da tıpkı -gan + cok yapısı gibi Türkiye Türkçesi’ndeki -madı veya -mış değil yapılarının karşılığıdır. Bu durumun, yukarıda verilen ve sıfat fiil eki olarak kullanılan

bolgon emesi “*olmadığı*” karşılığındaki örnekte çok net olarak yani *-gan* sıfat fiil ekinin olumsuz görünüşü olduğu görülmektedir. Bu yapıda zamir menşeli şahıs ifadesi *-gan + cok*’tan farklı olarak, isim çekimlerinde de olduğu gibi daima olumsuzluk görevini gören *emes (değil)* kelimesine getirilir.

okutup körgön emesmin “hiç okutmadım, hiç okutmuş değilim” (< *oku-t-ı-p kör-gen emes+men*)

Men mugalım bolup, bala okutup körgön emesmin “Ben muallim olup hiç çocuk okutmuş değilim” (Eraliyev: 1992/74).

ayılğan emes “bahsedilmemiştir, bahsedilmiş değildir” (< *ayıl-gan emes*)

VIII kılımdan tartıp, XIX kılımdın başına çeyin kırgız elinin cazuusu cana cazuu adabiyatının bolgondugu ce bolbogondugu cönündö eç bir tarihy maalumattarda ayılğan emes “VIII. asırdan itibaren XIX. asrın başına kadar Kırgız halkının yazısı veya yazılı edebiyatı olduğu veyahut olmadığı yönünde [malumat] hiç bir tarihî kaynakta bahsedilmemiştir / bahsedilmiş değildir” (Bektenov-Bayciyev: 1993/7).

bilgen emes boluuçu “bilmezdi” (< *bil-gen emes bol-uuçu*)

[Camal] Birok, anda da kıyın korko turgan ubak aldıda turganın bilgen emes boluuçu anda “[Camal] Ancak ondan da çok korkulacak bir dönemin başlangıcında durduğunu bilmezdi o zaman” (Abdrayev: 1993/31).

9. Yine Özbek, Uygur, Kazak şivelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesi’nde de şimdiki zaman çatısını oluşturan *cat-* (=yat-); *cür-*; *otur-* ve *tur-* tasvir fiillerine *-gan* sıfat fiil eki gelerek *-a catkan* // *-atkan* // *-p catkan*; *-a cürgön* // *-p cürgön*; *-a oturgan* // *-p oturgan*; *-a turgan* / *-p turgan* şeklinde kullanılan şimdiki zaman ifadeli türeme sıfat fiil eklerini oluşturur. Ayrıca *-a turgan* yapısıyla da Kırgız Türkçesi’nde gelecek zaman sıfat fiil ekini oluşturur (bk. § 231. Şimdiki Zaman Sıfat Fiil Ekleri).

Tabii olarak *-gan* sıfat fiil ekinin bir takım hal ekleri ve edatlarla oluşturduğu zarf fiil eki fonksiyonundaki şekiller bu mezkûr yapılar için de söz konusu olabilmektedir.

10. Şayet kalıplaşma yoksa sıfat fiil eklerinin yapım ekleriyle özellikle de isimden fiil yapım ekiyle genişlemesi nadirdir. *-gan* eki +*sı-* isimden fiil yapma ekiyle birleşip *-gansı-* “*sanki -mış/-dı gibi ol-*” fonksiyonunda yeni bir fiilden fiil yapma ekini oluşturur. Burada

örneklerde de görüleceği gibi, +sı- eki -gan sıfat fiil ekine *sanki* ve *gibi* anlam nüanslarını kazandırmaktadır. Bu ek Kırgız Türkçesi'ndeki -(i)mış bol- ve -ganday bol- yapılarının sinonimi olarak kullanılır (bk. § 2113. -(i)mış; § -ganday).¹⁰⁵

oturgansıp “sanki oturuyormuş gibi” (< *otur-gan+sı-p*)

Mugalimdi tiktep oturgansıp, birok baykatpay terezege köz kıyığın salıp, sırttı karap otura berçü “Öğretmene gözlerini sanki dikerek oturuyormuş gibi, ancak sezdirmeden pencereye göz ucuyla bakarak, dışarıyı seyrederek oturmaya devam ederdi” (Asanaliyev: 1984/6).

kubangansıp “sanki sevinmiş gibi” (< *kuban-gan+sı-p*)

Ança alıs emes öz tiriçiliginde cürgön cañı koñşum da men cüzümdü cañırkanıma kubangansıp maga birdemelerdi aytkanday boldu “Çok uzak değil, kendi halinde yaşayan yeni komşum da benim üzümü budamama sanki sevinmiş gibi bana bir şeyleri söyleyecek gibi oldu. (Şeriyev-Muratov: 1994/3).

Aşağıdaki cümle ise Kırgız Türkçesi'ndeki ek yığılmaları için çok güzel bir örnektir.

biröölör aytkansıgan “sanki birilerinin söylemiş olduğu” (< *ayt-gan+sı-gan*)

“Ayya, uşul oyuña bekem bol, ar kaçan. Seni öz oyuña aldabas? - dedi oyum. Körsö alaamatta bala bat ele cetilet tura. Kulagıma biröölör aytkansıgan kep-sözdü öziüm oylop catıpmın “Hey, bu düşüncende daima muhkem ol. Seni kendi aklın aldatmaz, dedi aklım. Meğer kötü şartlarda çocuk çok çabuk yetiştirmiş. Kulağıma sanki birilerinin söylemiş olduğu sözleri kendim muhakeme etmekteyim” (Şeriyev-Muratov: 1994/10).

-gan sıfat fiil ekiyle türetilen şimdiki zaman sıfat fiil ekleri de +sı- ekiyle genişletilerek kullanılabilir (bk. § 231. Şimdiki zaman sıfat fiil ekleri).

11. -gan sıfat fiil eki Kırgız Türkçesi'ndeki konsonant uyumundan ötürü +la- // +da- // +ta- şekillerinde kullanılan +la- isimden fiil yapma ekiyle türeyen normalde kullanılmayan fiil tabanlarına gelerek Türkiye Türkçesi'ndeki -larca yapısına benzer ve Kırgız Türkçesi'nde bir

¹⁰⁵ Bk. KATGr. s. 305.

türevdeşi de *-lap* (<*-la-p*) olan *-lagan* türeme isimden isim yapma ekini oluşturur. Aşağıda verilen örneklerdeki *sanda-*; *miñde-* gibi fiiller normalde kullanılmaz.

sandagan “sayılarca; çok sayıda” (< *san-dagan*)

Orus tilinen kırgız tiline ayagina -ist, -izm müçölörü calgangan köp sandagan internatsiyonaldık sözdör da ooşup kirgen “Rus dilinden Kırgız diline sonuna *-ist, -izm* eklerinin ulandığı çok sayıda milletlerarası kullanılan kelimeler de girmiştir” (Tursunov: 1991/34).

miñdegen “binlerce” (< *miñ-le-gen*)

Adamdağı karasanataylık, iç tarlık, körülbastık - ayıkbas oorular. Alar mından miñdegen cıl murda da bolgon, azır da bar “İnsandaki husûmet, kıskançlık, çekemezlik, bunlar onulmayan hastalıklar. Bu hastalıklar günümüzden binlerce yıl önce de vardı ve şimdi de var” (Eraliyev: 1992/81).

12. Kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığı görülür. Daha önce yukarıda verilen açıklama ve örneklerde ekin *-gansı-* (< *-gan+sı-*) ve *+lagan* (< *+la-gan*) yapılarında kalıplaşmaya uğradığı görüldü. Aşağıdaki örneklerde ekin kalıplaşma yoluyla isim, sıfat, edat gibi kelime türlerini oluşturduğu görülmektedir.

tuugan “öz kardeş, akraba” (< *tuu-gan*)

Tanabay öz bir tuuganına kara sanaganı kalppı? “Tanabay’ın öz kardeşi hakkında kötü düşündüğü yalan mı?” (Manas: 1988a/61).

caratkan “yaratan, Tanrı, Yaratan” (< *carat-kan*)

Silerge - dal uşunday ıyık iş bar, egerde Caratkanga sıyınsañar “Sizler için işte böyle mukaddes vazife var şayet Yaratan’a iman ederseniz” (Tursunov: 1991/ 87).

Kalıplaşma bahsinde *bolgon* “(nadiren) idi”, *eken* “imiş, idük”, *degen* “denen, denilen, şeklindeki” kelimelerini de buraya almak uygun görüldü.

bolgon “olan; olmuş; (bilhassa destanlarda) idi” (< *bol-gan*)

Kırgızdın tüpkü atası / Ayköl Manas şer bolgon “Kırgızların ilk atası / Ayköl Manas idi”
(Bolobalayev: 1960/115).

Degen kelimesi *denen*, *denilen*, *dediğimiz*, *şeklindeki* gibi anlamlarının yanı sıra bazan da güçlendirme dışında bir anlam içermediğinden Türkiye Türkçesi’ne yapılan çevirilerde ihmal edilir.

degen “denilen, şeklindeki” (< *de-gen*)

Kiçinebizden tilibiz “apa”, “ata”, “nan” degen üç uluu söz menen bulduruktap çıgıp, akırın barıp elektronduk esepetp çıguuçı maşına menen teñtaylaşkanga çeyin cetilet eken akıl-esibiz “Küçüklükten itibaren dilimiz “anne”, “baba”, “ekmek” denen üç yüce sözle açılır, yavaş yavaş elektronik hesap makinesiyle boy ölçüşmeye kadar erişirmiş aklımız (Şarşeyev: 1991/5).

Aşağıda verilen örnekte geçen birinci *degen* kelimesi anlamı güçlendirme fonksiyonu üstlendiği için Türkiye Türkçesi’ne aktarmada yer verilmemiştir. İkincisi ise *şeklinde* olarak çevrilmiştir.

degen “şeklindeki” (< *de-gen*)

[Talip:] - *Kana, askerdik kızmattıñdı bolso ötöp bütüpsüñ. Emi emne degen oyun bar? - degen maseleni koydu al keçki tamaktan kiyin* “[Talip:] - Hadi bakalım, askerlik görevini de bitirmişsin. Şimdi ne düşünüyorsun?, şeklindeki meseleyi akşam yemeğinden sonra ortaya koydu ” (Şarşeyev: 1991/80).

cok ekeninin “yok olduğunu; olmadığını” (< *cok eken+i+n*)

- *Cetimbi? - Cediger aşınasın tamaşalap catpasın degendey bir karap aldı da, tiginin anday niyeti cok ekenin körörü menen akidey asıldı, suroolorun caadırıp iydi: ... “-Yetim mi?, Cediger arkadaşı eğleniyor olmasın dercesine bir baktı ve onun (arkadaşının) böyle bir niyetinin olmadığını görünce üzerine atıldı, birden sorularını yağdırdı: ...”* (Şarşeyev: 1991/13).

Bu kalıplaşma neticesinde aşağıdaki örnekte görüleceği gibi *edat* da olabilir.

okşogon “gibi, benzer, benzeyen” (< *okşo-gan*)

[*Kümüşay kempir:*] *Emi eptep Şaribim menen Abirimdin baldarın körgönçö tirüü tursam kundayga aytaar başka armanım dele cok. Uşul üçöönö den sooluk berse, maa okşogon kempirge andan artık kubat, dem barbı?* “[İhtiyar Kümüşay] Artık hayırlısıyla Şarip’im ile Abirim’in çocuklarını görünceye kadar yaşamaktan öte, Tanrı’dan isteyecek başka dileğim yok. Bu üçüne sağlık esenlik verirse benim gibi ihtiyar bir kadına bundan ziyade güç kuvvet olur mu?” (Şarşeyev: 1991/119).

Bazan kalıplaşarak kişi isimlerini türetir:

tölögön “Ödeyen; erkek isim” (< *tölö-gen*)

Tursunov: “*Emi körböysüñbü Tölögöndü, bizge kıyın suroomu berip taştap coop alalbay oturganın. Da-a mezgilibiz küzgö tayanıp baratkan okşoboybu.* [Tursunov:] “Şimdi görmüyor musun Tölögön’ü, bize zor soruları sorup, cevap alamadan oturduğunu. Evet, mevsim de güze doğru gidiyor gibi değil mi?” (Şarşeyev: 1991/132)

Aşağıdaki kalıplaşmada ise *tiy*- “değmek” fiilini faktitif hale getirdiği görülür.¹⁰⁶

ooz tiygen “ağız değdirmiş” (< *ooz tiy-gen*)

Şarip stakandı koluna alıp, bir az ooz tiygen boldu da, ... “Şarip bardağı eline alıp, bir az ağız değdirmiş (tatmış) oldu ve ..” (Şarşeyev: 1991/86).

14. Ayrıca Eski Türkçe’den gelen *-dey* (<*teg*) benzetme edatı da *-gansı-* şeklinin izâhında da belirtildiği gibi *gan* sıfat fiil ekiyle birleşerek *-ganday* “-mış /-dı gibi” anlamındaki zarf fiil ekini oluşturur (bk. § *-ganday*).

15. Bazı eklerle birleşerek ve bazı edatlarla birlikte kullanılarak türemiş zarf fiil eklerini oluşturur. Hal ekleriyle birleşerek zarf fiil eklerini oluştan ve daha ileride teferruatlı olarak verilecek olan bu yapılar iki türlü kullanılır. Bu durum *-gan* sıfat fiil ekinin hal ekinin önce

¹⁰⁶ Kırgız kültüründe birine yiyecek veya içilecek bir şey ikram edildiğinde mutlaka ne denli tok olunursa olunsun hiç olmazsa bir lokma veya yudum alınmalıdır. İşte bu eylem *ooz tiygen bol-* “ağız değdirmek; ağız değdirmiş olmak” şeklinde kalıplaşmış deyim olarak kullanılır.

bazan iyelik almasından kaynaklanmaktadır. Bu da bazı yapıların yoğunluk bakımından iyelikli veya iyeliksiz kullanılmalarına yol açmaktadır.

-*gan* ekinden türeyen zarf fiil ekleri şunlardır:

- ganga* zarf fiil eki
- ganda* zarf fiil eki
- gandan* zarf fiil eki
- gança* zarf fiil eki
- gançalık* zarf fiil eki.

Aynı durum -*gan* sıfat fiil ekinin edatlarla birleşerek oluşturduğu zarf fiil eki yapılarında da görülür. Bazı edatlar hem iyelikli hem de iyeliksiz, bazı edatlar da hem yukarıda belirtilen hal eklerini alarak bazıları da direk -*gan* sıfat fiil ekinin üzerine gelerek oluşturulur. -*gan* sıfat fiil ekinin edatlarla birleşmesinden oluşan zarf fiil ekleri şunlardır:

- <i>gan bolso</i> :	“-mıssa, -dıysa”
- <i>gan boydon</i> :	“-dığı halde”
- <i>gan kezde</i> :	“-dığı sırada”
- <i>gan menen</i> :	“-makla / -mekle”
- <i>gan sayın</i> :	“-dıkça, her -dığında”
- <i>gan sebepten</i> :	“-dığı için”
- <i>gan sñarı</i> :	“-mış gibi, -dık gibi”
- <i>gan soñ</i> :	“-dıktan sonra”
- <i>gandan kiyin</i> :	“-dıktan sonra”
- <i>gandan murun / murda</i> :	“-dıktan önce”

16. Aynı fiilin iki defa tekrarında ilk fiile -*gan*+*ablatif eki* getirilmek suretiyle -*dıkça* fonksiyonlu zarf fiil ekini oluşturulur (bk. § -*gandan*).

17. Yine Kırgız Türkçesi’ndeki -*dıby* zarf fiil ekinin bir benzeri ve görevdeşi *gan* + soru edatı *bı/pı* (< *mı*) birleşmesinden doğan ve Türkiye Türkçesi’nde şüpheli sebep fonksiyonundaki -*dı mı nedir* veya -*dığından mıdır nedir* yapılarının karşılığı olarak kullanılan -*ganbı* zarf fiil eki vardır. Bu ekin aynı zamanda -*gan* sıfat fiil ekinin +*lık* ekiyle genişlemiş hali (-*gandıktan*) de mevcuttur (bk. § -*ganbı*; § -*gandıkby*; § -*dıby*).

2110. -GU:

Eski Türkçe'den beri bir çok şivede bazan aynen bazan da değişerek kullanılagelen bu ekin Kırgız Türkçesi'nde farklı kullanımları vardır.¹⁰⁷

Ek, Kırgız Türkçesi'nde ünlü ve ünsüz uyumuna girerek -gu / -gü; -gı / -gi; -ku / -kü; -k / -ki şekillerinde görülür.¹⁰⁸

Daha ziyade türemiş yahut da değişmeye uğramış şekilleriyle kullanılan -gu sıfat fiil ekinin yapılan taramalarda tek başına sıfat fiil eki olarak nadir kullanıldığı görülmüştür.

1. Aşağıda verilen *bilgi* örneğinde ekin -acak değil -an sıfat fiili fonksiyonunda kullanıldığı görülür.

bilgi “bilen, bilecek” (<bil-gi)

Cañı başkarmanı kalıs dep cürüştü ele, iş bilgi kişi okşoboybu? “Yeni âmiri epey bir zaman tarafsız demişlerdi, iş bilen kimseye benzemiyor mu?” (Şarşeyev: 1991/98).

külküñör “güleceğiniz, gülmeniz” (< kül-kü+ñör)

Murdağı aňgemeni aňtara serpip salıp mumı aytıp catkanıma silerdin külküñör kelip dele catkandır “Eski hikâyeyi tersine çevirerek bunu anlatıyor olmama sizin güleceğiniz de geliyordur” (Öner: 1998/114).

orogu “bağ yapılacak” (< oro-gu)

Egin orogu bolup kalgan “Ekin çoktan bağ yapılacak olmuş.” (Elebayev: 1980/81).

2. Ekin eski Türkçe devresinde datif ekiyle birlikte fiil ismi olarak kullanıldığı görülür.¹⁰⁹ M. Mansuroğlu'nun da belirttiği gibi her zaman gelecek zamana yönelik istek

¹⁰⁷ KATGr.'de bu ek sıfat fiil ekleri yani *atooçtor* arasında değil de mastarlar yani *kıymıl atooçtor* arasında verilmiştir (bk. s.452).

¹⁰⁸ Ek, Eski Türkçe'de yaygın olarak -gu / -gü, nadiren de -ku / -kü şeklindedir. Kıpçak ve Çağatay sahalarında ise geniş ölçüde ünsüz uyumuna bağlanmıştır. Ayrıca ek ünsüzünün düzleşmesi Karahanlı ve Kıpçak ve günümüz Özbek Türkçesinde de gerçekleşmiştir (bk. Eraslan: *EskiTürkçe'de İsim-Fiiller*, § 103).

¹⁰⁹ Örnekler: *tınl(ı)ğ-larığ kutğarğuka yılayu üze m(e)n tip ad bolur* “Canlıları kurtarmak için yalanla (aldatıcı şekilde) ‘ben’ diye isim konulur” (BT I D, 123-124) (bk. Eraslan: *EskiTürkçe'de İsim-Fiiller*, § 106).

Jean Deny'in -gu ekinin Divanü Lügati't-Türk'te mastar olarak kullanıldığına dair verdiği örnekler: *bu tur-ğu yir ör-mäs* “bu durma yer(i) değil”; *men-inğ bar-ğu-m yak-tı* “benim varmam yaklaştı”, (bk. Jean Deny *Armağanı*, s.334.)

bildiren bir ek olarak kullanılır.¹¹⁰ Bugün Kırgız Türkçesi'nde bu fonksiyon için *-gu + iyelik + kel-* / *bar /cok* şekli kullanılır.¹¹¹ Burada anlaşıldığı gibi ek bu şekilde kullanıldığında olumsuz şekli *-ba-* (= *--ma / -me*) fiilden olumsuz fiil yapma eki ile değil *cok* (= *yok*) kelimesi ile yapılmaktadır.

*Üygö *ketkim kelet / bar / cok*, “Eve gidesim geliyor / var / yok”.

Orta Türkçe devresinde ek, bu şekilde kullanıldığında günümüz Türkiye Türkçesi'ndeki *-malı / -meli* ekinin karşılığıdır. Meselâ, *tapuğçı yañılasa oğıt-ğu kerek - negüke yañılmış, ayıt-ğu kerek* “hizmetçi yanılrsa, çağırılmalı ve neye yanıldığını söylemeli” (KB 641).¹¹²

-gu ekinin bu fonksiyondaki görevini yani *-malı / -meli* yapısı için Kırgız Türkçesi'nde bugün artık *-uu / -ş + iyelik + kerek* yapısı kullanılmaktadır (bk. § 1.5. *-ş* mastar eki; § 1.1. *-uu* mastar eki).

Bu gün Kırgız Türkçesi'nde kullanılan *-gu kel-* / *bar / cok* yapısı Türkiye Türkçesi'ndeki “*-ası gel-* / *var / yok*” yapısı karşılığında kullanılır.¹¹³

ölgüñ barbı “ölesin mi geldi, ölmek niyetinde misin?” (< *öl-gü+ñ barbı*)

Urganına öküntüp, açuusunan uuluga kıykırdı: - Bilbeysiñbi, akmak? Aram ölgüñ barbı? “Dövdüğüne pişman olup, öfkesinden oğluna haykırdı: - Bilmiyor musun ahmak? Boşu boşuna ölmek mi istiyorsun? / ölesin mi var?” (Aytmatov: 1988a/56).

körgüsü bar “göresi var, görme arzusu var, görmek istiyor” (< *kör-gü+sü bar*)

Balanın erkinde bolso, kemeni cakın süzüp kel dep çakırıp alıp, üstündö tüşüp baratkan kişilerdi körgüsü bar “Çocuğun elinde olsaydı, gemiyi yakına yüzerek gel diye çağırarak, üstünde binip gitmekte olan kişileri görme arzusu var” (Aytmatov: 1982/30).

¹¹⁰ M. Mansuroğlu: Türkçede -gu ekinin fonksiyonları, TM X, s.340. 345.

¹¹¹ KATGr.'de ekin bu tür kullanımı da yine mastarların özelliklerinden şeklinde verilmiştir.

¹¹² M. Mansuroğlu: Türkçede -gu ekinin fonksiyonları, TM X, s. 345.

¹¹³ M. Mansuroğlu: “Türkçede -ğay / -gey eki ve türemeleri”, *Jean Deny Armağanı*, s. 179.

tartingim *cok* “çekinmem yok” (< *tartın-gu+m* *cok*)

Uşul incinerdi eerçip, kayakka bolso da kete berüüdön tartingim *cok* “O mühendisi peşime takarak, nereye olursa olsun gitmekten çekineceğim bir şey yok / çekinmem yok” (Kaimov: 1976/37).

katıp tura kalgıñ kelet “kaskatı kesiliveresin gelir” (< *kat-ı-p tur-a kal-gu+ñ kel-et*)

Kap kara bolup küngö caltıldap ünü ugulbay canıñdan cııl cıp ötüp baratsa, dese boyuñ düür etet, zıñkıya katıp tura kalgıñ kelet “Kap kara olarak güneşte ısıldayarak sesi duyulmadan yanından yavaşça geçip giderken, vücudun birden savrulur, kaskatı kesiliveresin gelir” (Aytmatov: 1982/59).

degiñ kelip turabı “demek mi istiyorsun? diyesin mi geliyor?” (< *de-gi+ñ kel-i-p tur-a+bı*)

-Sen emne, meni anın aldınan ötkönü keldi degiñ kelip turabı? -Sen ne, beni onun yanından (önünden) geçmek için geldi, diyesin mi var? / demek mi istiyorsun?” (Kuşbekov: 1992/32).

3. Ek kalıplaşma ile müstakil kelimeler yapar.

sokku “vurma, defetme, darbe” (< *sok-gu*)

Duşmanga uulum talbay sokku berse eken, / Baatırlığın bütkül dünyö körsö eken “Düşmana oğlum yorulmadan darbe vursa keşke, / Bahadırlığını bütün dünya görse keşke.” (Bolobalayev: 1960/55).

4. Genel olarak *-gu* eki, Kırgız Türkçesi’nde, Çağatay ve günümüz Özbek Türkçelerinde olduğu gibi *-gu+iyelik (+turur > +dur)* şeklinde gelişerek çekim eki rolünü üstlenememiştir. Ancak *-gan* *cok*, *-gan emes* (bk. § 2.1.9. *-gan* sıfat fiil eki) yapılarının şayet çekim eki olduğu kabul edilirse o takdirde bu ekin de *-gu + iyelik + bar / cok* ile - ayrıca *-uu* mastar eki (*-uu < -gu*) de kabul edilirse *-uu kerek* yapılarında ekin çekim eki rolü üstlendiği söylenebilir.

5. Türkiye Türkçesinde *-ıcı / -ici*, Özbek Türkçesinde *-gıvçı; -guçı* ve *-ıvçı / -ävçı*; Kazak Türkçesinde *-ıwşı / -üwşı* olarak kullanılan sıfat fiil eki Kırgız Türkçesi'nde *-gu* ile *-çı* ekinin önce birleşerek sonra da çeşitli ses hadiseleri sebebiyle iki ayrı sıfat fiil ekini oluşturur.

-gu sıfat fiil ekinden türeme *-guçı* eki, üç ayrı şekilde gelişerek *-gıç*, *-uuçu* ve ayrıca Kırgızcada bilhassa gramer terimlerinde kullanılan *-ooç* eki ortaya çıkmıştır.¹¹⁴

-guçı > *-guç* > *-gıç* “*-ıcı, -an*” değişmesiyle ortaya çıkan *-gıç* eki Kırgız Türkçesi'nde fiilden isim yapma ekiyle karışmış olarak hem sıfat fiil eki hem de kalıcı isimler yapar (bk. § 22211. *-gıç*).¹¹⁵

-uuçu geniş ve gelecek zaman sıfat fiil eki nadiren de olsa çekim eki gibi de kullanılmaktadır (bk. § 2211. *-uuçu*).

-ooç eki ise sıfat fiil eki olarak kullanılmayıp çoğu zaman gramer terimleri türetmek için kullanılır.

6. Ek, *-lık* isimden isim yapma ekiyle birleşerek *-guluk* şeklinde “*-an, -acak*” fonksiyonlu çoğunlukla da kalıcı isimle sıfat fiil eki arası isimler yapar (bk. § 22226. *-guluk*).

7. Ek, *+sız* isimden isim yapma ekiyle genişleyerek “*-mayan / -mayacak*” fonksiyonunda *-gusuz* sıfat fiil ekini oluşturur. *-gusuz* eki haplolojiyle *-gusuz* > *-gus / -guz* şekillerine dönüşür. Kırgız yazı dilinde her üç şekil birlikte kullanılır (bk. § 22231. *-gısız*, § 22232. *-gıs*, § *-gız*).

8. Kargış, ilenç bildiren ve Türkiye Türkçesindeki *-asıca* yapısı karışlığı olan *-gur* eki de belki *-gu* sıfat fiili olarak sokulabilir (bk. § 2111. *-gur*).

9. Sıfat fiil ekleri kendilerinden sonra pek yapım eki istemezler. Ancak *-gu* eki, isimden fiil yapma eki *+la-* ile *-gula-* şeklinde birleşerek fiilin kuvvetlenerek, sürekli tekrarlanarak

¹¹⁴ Mesela *-ooç* ekinin menşei hakkında bu ekle türemiş *aykındooç* kelimesi şöyle izah edilmiştir. *Aykındooç: Daana, açık, tak, belgilüü degen maanini bildirüüçü aykan degen sözgö -dooç (-la+oo+çı) müçösü calganuu menen süylömdün baş müçölörünö anıktık, taktık kirgizülüü “aykındooç” degen gramatikalık termin tüzülgön “Aykındooç: Vazıh, açık, muayyen, belli şeklindeki anlamları bildiren aykın kelimesine -dooç (+la+oo+çı) ekinin getirilmesiyle cümlelerin esas unsurlarına izah getiren “aykındooç” (=tamlanan) denilen gramer terimi türetilmiştir”* (Kurmanaliyeva: 1969/71). Ayrıca bk. KTGr. § 192.

Aynı ekin farklı şekillerde gelişerek aynı anda farklı şekillerin bir arada bulunduğu başka ekler de vardır. Misal olarak Kırgızcada *-mak / -may / -ma* ekleri *-gusuz / -gus / -guz* ekleri ; Türkiye Türkçesinde *-mak / -ma*; Özbek Türkçesinde *-guçı / -gıvçı / -ıvçı* ekleri gösterilebilir.

¹¹⁵ Hatta *-guçı* eki aynı zamanda Kırgız Türkçesi'nde *-ooç* (< *-guç* < *-guçı* < *-gu+çı*) şeklinde isimden isim yapma eki olarak da kullanılmaktadır (bk. § *-gıç* sıfat fiil ekit).

yapıldığını ifade eden ek görevini üstlenir. Bu konuda Tahsin Banguoğlu¹¹⁶ Türkiye Türkçesi için şöyle demektedir: *Kök fiilin ifade ettiği eylemin tekrarlanan kısa hareketlerle yapıldığını gösteren iki model vardır: 1) -ıştır- fiilleri, dürtüştürmek, 2) -ele- fiilleri, silkelemek gibi.* Banguoğlu daha sonra bu modelle ilgili olarak: *Tatar lehçelerinde ise -gele- ve -güle- şekilleri yaygındır. Bunlardan aynı tarzda -gu ve -gü fiilden isimlerin -le- isimden fiil ekinin gelmesiyle gelişmiş tekerrür fiilleri.*¹¹⁷ Ekin bu fonksiyonunda kullanılan ayrıca *-mala-* eki vardır (bk. § 14. *-ma*).

Ancak *-gula-* ekinde bir problem vardır. Buradaki *-gu* eki acaba gelecek zaman sıfat fiil eki midir yoksa fiilden isim yapan başka bir ek midir?

Gerçi bu şekilde sıfat fiil eklerine bir takım isimden isim yapma ve isimden fiil yapma eklerinin getirildiği görülmektedir. Mesela: Türkiye Türkçesinde *gör-mez+le-n-* > *görmezlen-*; *gör-müş+lük* > *görmüşlüğü yok* vs. Kırgız Türkçesi'nde *bar-gan+sı-* > *bargansı-* “gitmiş gibi olmak”, *bargusuz* > *bargıs* “gidilmeyen, gidilmeyecek” vs. Bu örneklerden yola çıkılarak *-gula-* ekinin bünyesindeki *-gu* ekinin, *-gu* sıfat fiil eki olduğu söylenebilir.

çapkılایt “koşuşturur” (< *çap-gu+la-yt*)

Kunan-tay mingen baldar eelenip tegerekte çapkılایt “Üç yaşındaki taylara binen çocuklar engellere bakmadan etrafta koşuşturuyorlar” (Aytmatov: 1988a/66)

urgulap catkan “vurmaya devam eder” (< *ur-gu+la-p*)

Kayra bir karasañ, kömüsködön carıkka col izdep cer töşün tınbay urgulap catkan bulaktar sıyaktuu “Tekrar bir baktığında, karanlıktan aydınlığa yol arayarak yerin bağrını dinmeksizin vurmaya devam eder pınarlar gibi” (Eraliyev: 1992/91).

10. *-gu* eki bir takım hal ekleriyle birleşerek zarf fiil eki görevini üstlenebilmektedir:

Bunlar:

-gınça zarf fiil eki

-gıça zarf fiil eki

¹¹⁶ Bk. Tahsin Banguoğlu: “Türkçede Tekerrür Fiilleri” Belleten 1956. s. 111-123.

¹¹⁷ Bk. a.g.e. s. 118.

11. Kırgız Türkçesi'nde miktar bildiren *çaktı*¹¹⁸ edatıyla birleşerek *-gıçaktı* (< *-gu* + *çaktı*) “-ana kadar” zarf fiil ekini oluşturur (bk. § *-gıçaktı*).

12. Kırgız Türkçesi'nde *-gıçaktı* zarf fiil ekinden başka yapılan taramada tek örnekte görülen *-giçeñdi* eki bulunmakta olup bu ek büyük ihtimalle ya *-gıçaktı* zarf fiil ekinin bünyesindeki *çaktı* (< *çağlı*) edatı henüz ekleşmeden önce *g* konsonantının (*çaktı* < *çağlı* > *çañlı*) yahut da *-gıçaktı* ekindeki *k* konsonantının nazallaşmasından ortaya çıkmış olmalıdır (bk. § *-giçeñdi*).¹¹⁹

13. *Dey* benzetme edatı¹²⁰ getirilerek *-guday* “-acak gibi / -acak kadar” fonksiyonlu zarf fiil eki oluşturur (bk. § *-guday*).

14. Ayrıca *-gu* sıfat fiil ekinde türemiş *-gısız* / *-gız* / *-gıs* sıfat fiil ekleri de benzetme edatıyla birleşerek *-gıstay* “-acak gibi” fonksiyonundaki zarf fiil eki meydana getirir (bk. § *-gıstay*).

2111. -GUR:

Kırgız Türkçesi'nde 3. şahıslar için ve sadece dilek bildirmede kullanılan *-gur* eki genel olarak Türkiye Türkçesi'ndeki *-ası* / *-esi* ekinin karşılığıdır.

Bu eke Benzing *lanetleme* (verwünschungen) adını vermektedir.¹²¹ C. Brockelmann, *-gür* / *-gür* ekleri ile teşkil edilen kelimeleri sıfat fiil eki olarak kabul etmektedir.¹²²

-gu sıfat fiil ekinin diğer eklerle birleşerek *--ğuçı* / *-güçi*; *-gülük* / *-gülik*; *-gısız* / *-güsiz* gibi yeni sıfat fiil ekleri meydana getirdiği dikkate alınırsa bu ekin de *-gu* (gelecek zaman partisibi) + *r* (yön eki) > *-gur* birleşmesinden ortaya çıktığı düşünülebilir. (Bk. § 110. *-gu*).

¹¹⁸ Esasen bu kelime Çağatay Türkçesi'nde kullanılan *-çağlı* > *-çaktı* şekline dönüşmüş halidir. Kelime Kırgız Türkçesi'nde halen müstakil olarak da kadar anlamında yaşamaktadır.

¹¹⁹ Kırgız yazı dilinde *çukur* yanında *çuñkur* gibi.

¹²⁰ *Dey* edatı Kırgız Türkçesi'nde artık ekleşmiştir. Vokal ve konsonant uyumlarına girmiş ve yine bazı örneklerde iyelikten sonra geleceği zaman araya pronominal *n* gelmektedir. Ayrıca *gibi* yanında *kadar* anlamını da kazanmıştır.

¹²¹ Bk. Benzing, Kumuk Türkçesi, TDED, c. XXVI, İstanbul 1993, 165-188 s

Yapısı çok açık olmamakla birlikte diğer Orta Asya Türk şivelerinde bulunan ek yalnızca Benzing'in belirttiği *lanetleme* maksadıyla kullanılmaz. Bu ek aslında müspet veya menfi her türlü temenni için kullanılabilmektedir.

Ek Kırgız Türkçesi'nde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu yapı temenni maksadıyla kullanıldığı için daha ziyade *kuru-* "kurumak"; *öl-* "ölmek"; *tügön-* "tükenmek, bitmek"; *bay bol-* "zengin olmak"; *öç-* "sönmek"; *pul tap-* "para bulmak; para kazanmak" vs. gibi fiillere getirilerek kullanılır.

Ek hem olumlu hem de olumsuz fiil tabanlarına gelebilmektedir. Ancak olumlu tabanlara getirilerek kullanılması daha yaygındır.

Ekin kullanımına örnekler:

bolbogur "olmayacak, uygunsuz" (< *bol-ba-gur*)

[Atam:] -E, Gaparalı, bu da *bolbogur* ookat eken, -dedi "[Babam:] -Ee, Gaparalı bu da olmayacak / uygunsuz yemekmiş, dedi" (Saktanov: 1991/15).

bay bolgur "zengin olası" (< *bay bol-gur*)

[Riskul:] - Cetişet emi. Kereeli-keçke taarınasınbı? Anan kalsa kiyinki uçurda kız kıyal bolup alıpsıñ. Sözümdü ukçu, *bay bolgur* "[Riskul:] - Yeter artık. Geç vakte dek darılacak mısın? Ayrıca son zamanlarda kız gibi olmuşsun. Sözümlü dinlesene [hay] zengin olası" (Şarşeyev: 1991/88).

tügöngür "tükenesi" (< *tügö-n-gür*)

Meyli, öşöntüp-öşöntüp barıp bu *tügöngür* turmuş degeniñdin açuusun da, tattıusun da daamın körböy koyduk bele, bular dele kağılıp-sogulat "Her neyse, böyle böyle neticede bu tükenesi hayat dediğinin, hem acısından hem de tatlısından tatmadığımız bir şey kaldı mı acaba, bunlar da [daha] vurulacak dövülecek" (Şarşeyev: 1991/50).

kurgur "kuruyası" (< *kur-gur*)

[Riskul:] - Uşinteerin di bilgem! Sen meni kanteer eken dep sınagan turbaysıñbı, cüzüñ *kurgur*! "[Riskul:] - Böyle yapacağını anlamıştım! Sen beni nasıl yapacak acaba diye sınıyorsun değil mi yüzü kuruyası!" (Şarşeyev: 1991/93).

¹²² Eraslan'ın bildirdiğine göre, C. Brockelmann - *k/-k*; -*ğın/-gin* (> -*ın/-in*) ekleri ile birlikte -*ğur* / -*gür* ekini de sıfat fiil eki olarak kabul etmektedir (bk. K. Eraslan, *Eski Türkçe'de İsim Fiiller*, s.30).

2112. -MAKSAN.¹²³

Kırgız Türkçesi'nde geldiği fiile “*bir şeye dikkat etmemiş gibi görünen; yapmazlanan*” anlamı kazandıran bu ek nedense Kırgız gramerlerinde *kıymıl atooçtor* (masterlar) içerisinde ele alınmıştır.¹²⁴

Yine bu ekle türemiş kelimeler Yudahin'in hazırladığı sözlükte madde başı olarak verilmiştir ve bu ek genellikle bir fiilden kalıcı isim yapan ek gibi düşünülmüştür. Oysa dikkatli bir inceleme yapıldığında ekin her fiile gelmesi de fonksiyonları dikkate alınca bir tür sıfat fiil eki olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Kırgız gramerlerinde ekin zaman zaman *anıktooč*¹²⁵ eki gibi kullanıldığından bahsedilmektedir. Ek yaygın olarak *kör-* “görmek”, *bil-* “bilmek”, *uk-* “duymak”, *eşit-* “duymak”, *tüşün-* “anlamak” gibi duyu (his / zihnî durum) fiillerine gelmektedir. Fonksiyonu fiilin menfisinin kasten gerçekleştirildiğini bildirmektedir. Bu aslında Kırgız Türkçesi'ndeki *-(ı)mış bol-* “*güya -mış ol-*” yapısının olumsuzu gibidir. Mesela :

körmöksön “görmezlik, görmezlenen”

bilmeksen “bilmezlik, bilmezlenen”

Ekin menşei hakkında da şu fikirler öne sürülebilir:

1. Öncelikle ekte olumsuz mana olması dolayısıyla ek, ya fiilden menfi fiil yapma eki olan *-ma-* ile yahut da geniş zaman olumsuz sıfat fiil eki *-mas* ile ilgili olmalıdır. Ancak aynı fonksiyonu Harezmi Türkçesi'nde *-mazga tut-*¹²⁶, Çağatay Türkçesi'ndeki *-maska sal-*¹²⁷ ve Türkiye Türkçesi'nde *-mazlıktan gel-* yapıları dikkat nazarına alınca Kırgız Türkçesi'ndeki mezkûr ekin *-mas* sıfat fiil ekiyle ilgili olduğu düşünülebilir.

Kırgız Türkçesi'nde, aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi *-maksan* eki, genellikle *-maksan bol-*, *maksanga sal-* yapıları içerisinde kullanılır. Kırgız Sözlüğü'nde bu ekle türemiş

¹²³ Bu ek elbette basit sıfat fiil eki değildir. Ancak etimolojik izahı kesin olmadığı için bu bölümde ele alındı.

¹²⁴ KATGr., s. 448.

¹²⁵ *Anıktooč*, gramerde tamlayan anlamına gelen bir terimdir. Ancak kitapta verilen örnekler bakıldığında bunun ismi tamlayıcı sıfat yapan bir ek olduğu görülür.

¹²⁶ özin *bilmezge tutu* “kendisini *bilmez* gibi gösterdi” (ME. 199-3), (bk. Nuri Yüce: *Mukaddimetü'l-Edeb*, s. 73).

¹²⁷ Bk. J.Eckmann: *Çağatayca El Kitabı*, s. 152.

kelimelerin, *körmöksön bol-*, *ukmaksan bol-*, *bilmeksen bol-* ve *bilmeksenge sal-* şekillerinde kullanıldığı görülmüştür.¹²⁸

Bu örneklerden yola çıkarak yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye Türkçesi'ndeki *-mazdan* / *-mazlıktan* gelmek yapısının karşılığı olarak, Harezmi Türkçesi'nde *-mazga tut-* ve Çağatay Türkçesi'nde de *-maska sal-* yapılarının bulunduğu görülmektedir. Kırgız Türkçesi'ndeki *-maksan* eki de buradaki *-mas+ka* yapısının *-mas+ka+n* (olumsuz geniş zaman sıfat fiil eki + datif + enstrümental) şeklinde önce genişlemiş (*-maskan*) daha sonra metatez ile *-maskan* > *-maksan* şekline dönüşmesinden oluştuğu düşünülebilir.

Yukarıda ileri sürülen, datif ekinin üzerine enstrümental ekinin gelmesi biraz zor gibi görülebilir. Ancak Eski Türkçe'den beri ek yığılması şivelerde görülmektedir.¹²⁹

2. Diğer bir ihtimal de yine olumsuz geniş zaman sıfat fiil eki *-mas + eken* “-maz imiş” birleşiminin daha sonra metatez ile bugünkü şekle geçmiş olmasıdır. Mesela:

**Ukmas eken bolup köründü* “Duymaz imiş / duymamış / duymayan olup göründü”.

-mas eken yapısı daha sonra birleşerek *-maseken* ve akabinde vurgusuz orta hece düşmesiyle *-masken* ve ünlü uyumuna girerek *-maskan* ve metatezle *-maksan* olup, yani *-mas eken* > *-maseken* > *-masken* > *-maskan* > *-maksan* merhalelerinden geçerek en sonra vokal uyumuna da tabi olmuş *-maksan* / *-meksen* / *-mokson* / *-möksön* şekillerine girmiş olabilir. Burada *eken* “-miş” kelimesinin eklenmesi durumuna gelince aynı şeyi Kırgız Türkçesi'ndeki *-a elek* yapısının aynı zamanda *-alek* ve ünlü uyumuna girerek *-ölök* (*körölök* ve *körölek* yapılarının yanısıra *körö elek* ve bilhassa *ala elek* yanında *alalek* şeklinde uyumsuz olarak) şeklinde de kullanılmasını örnek vererek bunu mümkün olabileceği söylenebilir (bk. §232. *-a elek*).

3. Zayıf bir ihtimal de ekin *-ma-k+sa-n* (*fiilden fiil yapan olumsuzluk eki + fiilden isim yapma eki + düşünmek anlamındaki sa- fiil kökü + fiilden isim yapan -n eki*) yapısından da geldiği düşünülebilir. Ancak *-mayın* eki dışında Türkçe'de genel olarak olumsuz fiil köklerinden türetilmiş yapılar yoktur.

¹²⁸ Bu konuda KATGr.'de de bu ekin genellikle *bol-* fiiliyle beraber kullanıldığı belirtilmektedir (bk. KATGr., s. 448).

¹²⁹ Mesela, Eski Türkçe devresinde *biziñte*, *muntada*, *angar*; Çağatay Türkçesi ile modern Özbek şiir dili ile günümüz Uygur Türkçesi'nde *seniñsiz*, *meniñsiz*, *meniñçe*; yine günümüz Uygur Türkçesi'nde *uninga*; Kırgız Türkçesi'nde kalıplaşmış halde *ilgertede* “eskiden”, *ilgerteden* “eskiden beri”, *ezeltede* “ezelde”; Özbek Türkçesi'nde *kiçkinäginä* (< *kiçik+ginä+ginä*) “küçük”, Türkiye Türkçesi'nde *çaydanlık* (< *çay+dân+luk*) vs. örnekler çoğaltılabilir. Ayrıca bk. Z. Korkmaz: *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, s.85-90.

4. Diğer bir zayıf ihtimal de *-mak+sız+ı+n* (*mastar + isimden olumsuz isim yapan +sız eki +yardımcı ses+enstrümental*) yapısının başta *-z-* > *-s-* değişikliği ardından da benzer hece düşmesi yahut da doğrudan *z* sesinin düşmesi hadisesi neticesinde *-maksızın* > *-maksısın* > *-maksın* > *-maksan* şekline dönüşmesidir.¹³⁰

5. Son olarak bu ek de diğer bazı ekler gibi Kırgız Türkçesi'ne mahsus bir ek olabilir (bk. § 232. *-a elek*, § 216. *-çu I*).

Yukarıda da belirtildiği gibi ek ünlü uyumları neticesinde *-maksan* / *-meksen*; *-mokson* / *-möksön* şekilleri bulunmaktadır. Ancak genel Türkçe'deki *-ma-*; *mı*; *-may* (< Eski Türkçe *-madan*), *-maz* gibi eklerin hepsinde *m* > *b* değişikliği görülürken *-maksan* eki de tıpkı *-mak*; *-mayınça*; *-mı* gibi eklerde görüldüğü gibi mezkûr ses değişmesi hadisesi görülmemiştir.

Ekin kullanımına örnekler:

bilmeksen “bilmezlenen, bilmeyen gibi” (< *bil-* *meksen*)

ukmaksan “duymazlanan, duymayan gibi” (< *uk-* *maksan*)

Oşodon kiyin kat tuuraluu biröögö ooz açıp aytpadı, aga coop da berbedi. Eç nerseni bilmeksen, ukmaksan bolup, tımpırdı da kaldı “Ondan sonra mektup hakkında hiç kimseye ağzını açarak konuşmadı, ona cevap da vermedi. Hiç bir şeyi bilmeyen, işitmeyen biri olup, sükût içinde kaldı” (Abdrayev: 1993/13).

körmöksön “görmezlenir” (< *kör-* *meksen*)

Adatınça eki boş çelekti bakandap mürüsüñö koyup algan Alima calgız ayak col menen bulakka kele catat. Camalga köñül burbay, anı körmöksön, basışı cay “Her zamanki gibi iki boş kovayı sopaya takarak omzuna alan Alima patika yoldan pınara doğru geliyor. Cemal’a dikkat etmeden, onu görmezlenir, yürüyüşü sakın” (Abdrayev: 1993/8).

Aşağıdaki örnekte ise Çağatay Türkçesi'ndeki gibi *sal-* yardımcı fiiliyle beraber kullanımı görülmektedir.

¹³⁰ *z* düşmesi Eski Türkçe'de de görülmektedir: *ilsire-* < *ilsizre-*; *kagansıra-* < *kagansızra-* vs.

körmöksöngö salıp “görmezlikten gelerek” (< *kör-meksen+ge sal-ı-p*)

Bubucan körmöksöngö salıp bara catkanı da, /.../ kolunan cetelep algan kızı da, kızının yanında cügürgön küçüğü da, - baarı Tanabayga ısık körünöt “Bubucan’ın görmezlikten gelerek gidiyor olması da, /.../ elinden tutup yanında götürdüğü kızı da, kızının yanında koşturan eniği de, hepsi Tanabay’a sıcak görünür” (Aytmatov: 1988a/64).

baykamaksanga saldı “fark etmemiş gibi davrandı” (< *bayka-maksan-ga*)

Karıl kalak eşkenin saamga toktoto turup tamşanıp aldı. Çınında al Malgelandın erdigine suktanış üçün emes, sır bilgilik kılıp Dosoy kolumdagı kalaktardı alar beken dep oşentti. Mumun anın kıymıldarınan ele cazemdebey turup, kayıktın kuyruk cagında çalkalay olturup, tee arki öyüzdöğü Ala-Toomun teskeyine köz çaptırıp kelatkan Dosoy atayılap baykamaksanga saldı, coldoşunun çıdamduulugun sinap körgüsü keldi “Karıl kürek çekmeyi bir zaman için durdurarak düşünceye daldı. Gerçekten de Malgela’nın yiğitliğini kıskanmak için değil, düşünceyi okumuş gibi Dosoy elimdeki kürekleri alır mı acaba diye böyle yaptı Bunun, onun hareketlerinden hiç istifini bozmadan durup, kayığın kuyruk tarafında sallanarak oturmaya devam ederek, tâ arka kıyıdaکی Ala Too’nun yansımasına gözlerini dikerek gelmekte olan Dosoy mahsustan fark etmemiş gibi davrandı, arkadaşının tahammülünü bir sınavı geldi” (Şarşeyev: 1991/39).

2113 -(I)MIŞ:

Kırgız Türkçesi’nde öğrenilen geçmiş zaman sıfat fiil eki olarak *-(ı)mış* eki nadiren kullanılır. Daha çok kalıplaşmış kelimelerde görülür. Dikkat çeken nokta kalıplaşmış kelimelerde çoğunlukla ek *-mış / -miş ; -muş / -müş* şeklinde (meselâ, *turmuş* “durum, vaziyet, hayat”) kullanılırken sıfat fiil eki olarak kullanıldığında sonu vokalle biten fiillere *-mış*, konsonantla biten fiillere ise araya önce bir *-ı-* sesi türeyerek ek *-ımış* şekline girer.

Fiil çekim eki olarak kullanımı gayet nadirdir. Böyle bir kullanım da sadece 3. teklik şahıs için mevcuttur.

Gabain'in belirttiğine göre *-mış* sıfat fiil eki Eski Türkçe'de *etken ve edilgen karakterli, zaman bakımından belirsiz isim fiil; sık sık da yüklem ismi yapar*.¹³¹ Türkiye Türkçesi'ndeki gibi Kırgız Türkçesi'nde de *-(ı)mış* geçmiş zaman sıfat fiil eki olarak kullanılmaktadır.

Yapılan taramalarda ekin çoklukla olumlu fiil tabanlarına getirildiği görülmüştür.¹³² Kırgız gramerlerinde bu ek de *-açaŋ* ve *-mış* ekleri gibi sıfat fiil ekleri bölümünde ele alınmayarak modal sözler kısmında ele alınmıştır.¹³³

ölümüş “ölmüş” (< *öl-(ü)müş*)

Emi karabaysıñbı, coldoŝtuk iretinde kömök kılumun orduna tigintip aramzalık kılıp, ölümüş bolup catıp alğan tülkümin keypin kiyip turuŝun! “İşte görmüyor musun, dostluk vaktinde yardım etmek yerine böyle adilik edip *ölümüş* gibi yatan tilkinin taklidini yapmasını!” (Şarşeyev: 1991/39).

çıgarımıŝ “çıkarmış” (< *çık-ar-(ı)mış*)

Tınıstanovdu alar otuz beşinçi cılı formalduu türdö partiyadan çıgarımıŝ bolup, otuz altınçı cılı partiyaga kayra alıŝkan “Tınıstanov'u onlar 1935'te resmî olarak Komünist Partisinden *çıkarımıŝ* olup, 1936'da partiye tekrar almışlardır” (Saktanov: 1991/137).

kıbıramıŝ etip “hareket ederek, kıpırdayarak, kımıldayarak” (< *kıbıra-mış et-i-p*)

Aytmaŋçı, bir bürküt asmandan özünön da biyik, ıldam uçkan çoñ, appak bürkütkö içi tarıp, ŝukŝurulup barıp bir tepkende özünön dayın kalbay, cünü kuş cazdıkınday bolup obodo çaçılıp, oşol ak bürküttü aligi cerdegi kumurskaça kıbıramıŝ etip cürgön makuluk - Adamzat oylop tapkanına tüşünüp ülgürböy küm-cam bolgon tura “Bu arada, bir kartal gökyüzünde kendisinden de yüksek ve hızlı uçan büyük, bembeyaz kartalı kıskanarak, atılarak yetişip bir tekmelediğinde hiç bir iz kalmadan, tüyleri, kuş tüyü yastığının tüyleri gibi havada saçılarak, o beyaz kartalı az evvel yerdeki karınca gibi *hareket ederek* yaşayan mahluk [yani] insanoğlunun düşünerek bulduğunu henüz anlamasına imkan kalmadan işi bitirilmiştir” (Şarşeyev: 1991/6).

¹³¹ Bk. A. Von Gabain, *Eski Türkçe'nin Grameri*, s.53.

¹³² Oysa *Kırgız Sözlüğü*'nde *sal-* maddesinde örnek olarak “*körmömüşkö sal-*” örneği verilmiştir (bk. *Kırgız Sözlüğü*, 631/a). Bu örnek yanlış olmalıdır. Çünkü bu şivede fiilden olumsuz fiil yapan *-ma/-me-* eki her zaman *-ba/-be-*; *-bo/-bö-*; *-pa/-pe-*; *-po/-pö-* şeklinde kullanılır. Ayrıca bu ekin olumsuz fiil tabanına gelmesi nadirdir.

-miş sıfat fiil eki Kırgız Türkçesi'nde kalıplaşarak bir çok kalıcı isimler yapmıştır.

kılmış “iş, faaliyet, eylem, hata, günah, suç” (< *kıl-mış*)

Coldoştor, siler sotsialisttik revolyutsiya aldında zor kılmış kılıp atıpsınar! “Yoldaşlar, sizler sosyalist inkılap karşısında büyük suç işlemişsiniz!” (Saktanov: 1991/144).

tentimiş “serseri; özel isim (erkekler için)” (< *tenti-miş*)

Capardıkı ce Tentimiştin tamı bolup [ört] kettibi? “Capar’inki mi yoksa Tentimiş’in evi mi yapıp bitti?” (Şarşeyev: 1991/8).

turmuş “hayat, durum, vaziyet” (< *tur-muş*)

Ar bir körköm çıgarma öz betinçe okulbastan, oşol mezigildegi calpı adabiyattık agınga, koomdun sayasıy-ekonomikalık turmuşuna baylanıştıra karayt “Her bir edebî esere yüzeysel okunmayıp yazıldığı zamandaki bütün edebî akıma, halkın siyasî ve iktisadî vaziyetiyle / hayatıyla bağlantılı bakılır” (Bektenov-Bayciyev: 1993/20).

2114. -UU:

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan bu ek, Kırgız gramerlerinde sıfat fiil ekleri arasında yer almaz. Oysa yapılan taramalarda ekin, tıpkı bir sıfat fiil eki gibi, yaygın olarak daha ziyade pasiflik ve dönüşlülük eklerinden sonra getirilerek “-mış / -miş “ anlamında kullandığı görülmüştür.

-uu mastar eki maddesinde de açıklandığı gibi Eski Türkçe devresindeki bazı kelime ve eklerin sonlarındaki - *k* / -*k* ile -*g* / -*g* ekleri Kırgız Türkçesi'nde düşmüşlerdir. Büyük ihtimalle bu ek de bugün Anadolu ağızlarında da kullanılan eski bir - *k* / -*k* sıfat fiil ekinin kalıntısıdır.¹³⁴ -

¹³³ Bk. KATGr., s. 533; KTGr., § 195.

¹³⁴ Hatta Adana yöresinde - *k* / -*k* eki tıpkı Orta Asya şivelerindeki -*gan* sıfat fiil ekinin çekim eki olarak kullanıldığı fonksiyona yakın bir fonksiyonla kullanılmaktadır. 1. teklik şahıslar hariç diğer şahıslar için kullanılır. Mesela **Ahmet gelik* “Ahmet gelmiş / geldi” gibi. Sıfat fiil olarak da mesela: **Meyvenin yetiklerini topladık* “Meyvanın olmuştuklarını topladık” vs.

gur sıfat fiil eki bahsinde de izah edildiği gibi, C. Brockelmann *-k / -k* ekini sıfat fiil eki olarak kabul etmektedir¹³⁵ (bk. § 2111. *-gur*).

Dr. Ramazan Salman, Gagavuz diyalektinde bulunan bu eke benzer bir *-ı* ekinden bahsetmektedir.¹³⁶ Salman, Gagavuz diyalektinde, “belli başlı sıfat-fiil ekleri şunlardır” başlığı altında önce geniş zaman (*-an*, az da olsa *-gan*, *-ar*, *-ır*, *-maz*) ve geçmiş zaman (*-dık*, *-mı*) sıfat fiillerini sıraladıktan sonra “Şu ek de değişik bir geçmiş zaman partisip ekidir. *-I*: *anılı* “*anılmış*”, *ödeli* “*ödenmiş*” der. Bu ek Kırgız Türkçesi’ndeki *-uu* sıfat fiil ekine benzemektedir.

Bunlardan başka Özbek Tili Grammatikası¹³⁷ adlı eserde bir *-ğlıq* sıfat fiil ekinden bahis olunmaktadır. Ekin fonksiyonu için nesnenin statik durumunu bildirmekte, ancak bu ekin “olumsuz şekilleri ile zaman şekilleri de yoktur, dolayısıyla bunlara sıfat fiil eki denilemez” denilmektedir.¹³⁸

Ekin kullanımıyla ilgili örnekler:

ilinüü “ilinmiş, asılmış; asılı” (< *il-i-n-üü*)

Şarip kitepkananın tekçelerin, *ilinüü* turgan süröttörgö, stendalarga kıldırata karadı
“Şarip kütüphanenin raflarına, asılı duran resimlere, standlara araştırmacı bir gözle baktı”
(Şarşeyev: 1991/105).

ayaluu baş “korunan başımız, gerekli canımız” (< *aya-l-uu baş*)

aydaluu malıbiz “yayılan hayvanlarımız, sürülen toprağımız” (< *ayda-l-uu mal+ı+l+ı+bız*)

-Meyli, kayda bolso bir ölüm. Alam dese mına, soldatka ketkende bizdin kaysı ayaluu baş, aydaluu malıbiz artıbizda kalıp cattı ele. Kedeyge kayda bolso baarı bir “- Neyse, nerede olsa bir ölüm. Alacağım derse işte, askere gidince bizim hangi korunan baş, sürülen tarlamız arkamızda kalacak ki. Fakir için neresi olursa olsun hepsi bir” (Elebayev: 1980/71).

¹³⁵ bk. K. Eraslan. *Eski Türkçe’de İsim Fiiller*, s.30

¹³⁶ bk. R. Salman: *Gagavuz Türkçesi* s. 80.

¹³⁷ Bk. G. Ä. Äbdurähmânov, Ş. Ş. Şääbdurähmânova, Ä. P. Hâciyev: *Özbek Tili Grammatikası I*, s. 514-516.

¹³⁸ Şayet bu geçerli kabul edilecek olursa o takdirde Kırgız Türkçesi’ndeki asla olumsuz fiil tabanlarına gelemeyen *-mak* mastar eki, *-a elek* ve *-bas* sıfat fiil ekleri, aynı şekilde yalnızca olumlu fiil tabanlarına getirilen *-mayınça* ve *-bay* ile *-p* ve *-şınça* zarf fiil ekleri nereye konulacaktır? Yine Özbek Türkçesi’nde *-ş* ve *-mâq* mastar ekleri, *-mı*ş ve *-acak* sıfat fiil ekleri ile *-p* zarf fiil eki yalnızca olumlu fiil tabanlarına gelmektedir. Genel Türkçe’de *-ar / -er* sıfat fiil eki yalnızca olumlu fiil tabanına gelmektedir. Netice olarak bazı fiilimsilerin yalnızca olumlu bazılarının da olumsuz fiil tabanına gelebilmeleri söz konusu olabilmektedir.

sanaluu “sayılı, mahdut” (< *san+a-l-uu*)

[Salkın] *Taanıştarın estedi. Alar köp dele emes, sanaluu gana* “[Salkın] Tanıdıklarını hatırladı. Onlar o kadar da çok değil, yalnızca sayılı miktarda” (Abdrayev: 1993/12).

añtarılıuu “tersine çevrilmiş, ters çevrili” (< *añtar-ı-l-uu*)

Baarı ele ordunda turuptur demeydegidey: töşönçüsünün kirdep kalgan şeyşebi özü turup ketken boydon añtarılıuu, kerebetke cakın koyulgan stoldun üstündöğü konservanın çelektəri /.../ baarı kımınday da cılbaptır “Hepsi yerli yerinde duruyor her zamanki gibi: döşəğinin iyice kirlenmiş çarşafı kendisinin kalkıp gittiği zamanki halinde tersine çevrilmiş, kerevete yakın konulan masanın üstündeki [boş] konserve kutuları /.../ hepsi azıcık dahi yerinden oynamamış” (Şarşeyev: 1991/61).

22. TÜREMİŞ SIFAT FİİL EKLERİ

221. MASTAR EKLERİNDEN TÜREMİŞ SIFAT FİİL EKLERİ:

2211. -MAKÇI:

Çağatay Türkçesi devrinden beri kullanılagelen *-makçı* sıfat fiil eki, *-mak* mastar ekinin +*çı* isimden isim yapma ekiyle birleşmesinden meydana gelmiştir (bk. § 12. *-mak*).

Kırgız Türkçesi’nde tamamen gelecek zamana yönelik niyet bildiren hem sıfat fiil eki hem de çekim eki görevini yerine getirir. Ancak sıfat fiil eki olarak isimleri nitelendirmesi nadir görülür. Daha ziyade *bol-* ve *e-* cevher fiiliyle birlikte kullanılır.

J. Eckmann, Çağatay Türkçesi’nde *-makçı* yanında ekin *-mak* şeklinden de bahsederek *-mak* / *-mek bol-* veya *é(r)-* yapısını “niyet etmek, karar vermek, belirlemek” anlamında verir.¹³⁹ Aynı şekilde *-makçı* / *-mekçi bol-* veya *é(r)-* yapısını da “niyet etmek, karar vermek, belirlemek” anlamında verir.¹⁴⁰

¹³⁹ J. Eckmann: *Çağatayca El Kitabı* § 76a.

¹⁴⁰ A.g.e. § 76b.

-mak mastar eki maddesinde de belirtildiği gibi Kırgız Türkçesi'nde her iki durum mevcuttur. Ekin bu şekilde *bol-* veya *é(r)-* yardımcı fiilleriyle beraber kullanılmasının yanı sıra ayrıca doğrudan zamir menşeli çekim eklerini alarak “*-mak niyetinde; -acak; -ır idi*” fonksiyonlarda kullanılır.

Eckmann'ın Çağatayca'daki *-mak* veya *-makçı* eklerinin *bol-* veya *é(r)-* fiilleriyle kullanıldığı zaman üstlendiklerini belirttiği anlamlar açısından fark olmadığı görülür. Kırgız Türkçesi için de aynı şey söz konusudur. *-mak bol-* ile *-makçı bol-* arasında fark yok gibidir. Ancak *-makçı + zamir menşeli şahıs ekleri* ile *-mak + zamir menşeli şahıs ekleri* yapısı arasında fark vardır (bk. § 2211. *-makçı*; § 244. *-mak*).

-makçı sıfat fiil ekinin fonksiyonları:

İsimlerin önlerine gelerek onları niteleme fonksiyonunda fazla kullanılmadığı için ancak aşağıdaki örnek bulunabilmektedir.

suuga tüşmökçü “suya girmek niyetinde; suya girecek olan” (< *suu+ga tüş-mekçi kişi*)

[Dosoy:] - *Oy Karil! Bayatan eldin tıncın alıp çebelenip, “şişkebek bolup kettim” dep suuga tüşmökçü kişi emes beleñ?* [Dosoy:] - Hey Karil! Az evvel halkın huzurun bozarak telaşlanarak “yandım, kebab oldum” diyerek suya girecek olan / girmek niyetinde olan kişi sen değil miydin?” (Şarşeyev 1991/33).

Çağatay Türkçesi'nde olduğu gibi *bol-* yardımcı fiiliyle birlikte “*-mak niyetinde olmak; -acak olmak*” fonksiyonunda kullanılır:

tuuramakçı bolduk “taklidini yapacak olduk” (< *tuura- makçı bol-du+k*)

Ertesi mektepke okuuga barganda men, Samsalı, Toktogul, Bakir, Metey bolup artistterdi tuuramakçı bolduk “Ertesi gün okula gidince başta ben, Samsalı, Toktogul, Bakir, Metey olmak üzere artistlerin taklidini yapacak olduk” (Tursunaliyev 1975/9).

kubalamakçı bolgonda “kovmak dilerse” (< *kubala-makçı bol-gan+da*)

Menin dele çöntögümdö akçam bar. Kerek bolso aşkanaga korkpoy kirip otura alam. Aşpoz kubalamakçı bolgondo, şıp alıp çıgıp körsötö koyom “Benim de cebimde param var.

İcap ederse lokantaya korkmadan girip oturabilirim. Aşçı kovmak isterse hemen çıkarıp gösteriveririm” (Şarşeyev 1991/15).

Ek *gelecek zamana yönelik niyet bildiren çekim ekini* oluşturur. Zamir menşeli şahıs eklerini alarak kullanılır. Yukarıda belirtildiği gibi sıfat fiil eki gibi kullanılan *-mak* mastar eki de bu fonksiyonda kullanılır. Ek, çekim eki olarak kullanıldığında Türkiye Türkçesi’ne “-mak istemek; niyetinde olmak” şeklinde aktarılabilir.

belgilemekçimin “belirtmek istiyorum” (< *belgi+le-mekçi+min* >)

Okuu kitebi mından otuz cıl murda cazılğandığın, ayırım materialdarda oşol kezdegi sayasat menen ideologiyanın izi kalğandığın eske alıp, uçurdun talabına ılayık okutuu zarıl ekendigin basa belgilemekçimin “Okuma kitabı bundan otuz yıl önce yazıldığını, bazı malzemelerde o zamanın siyaset ve ideolojisinin izinin kaldığını dikkate alarak, günün talebine uygun olarak okutmak gerektiğini tekrar belirtmek istiyorum” (Bektenov-Bayciyev 1993/6)

cönömökçümün “sefere çıkmak niyetindeyim” (< *cönö-mekçi+min* >)

Uşul “Bakıt” attuu kemenin kapitani men, başkaça aytkanda Karıl Sartov, silerdi üylönüü sayakatına acayıp cerlerge alıp cönömökçümün! “O “Baht” adındaki geminin kaptanı benim, diğer bir ifadeyle Karıl Sartov sizleri alarak evlenme seyahatine, ilginç yerlere sefere çıkmak niyetindeyim!” (Şarşeyev 1991/39).

demekçisiñbi “demek mi istiyorsun” (< *de-mekçi+siñ+bi* >)

Anda emne bolot demekçisiñbi? Dağı ele ölöbüz. Al emi ölbös üçün canagintişibiz kerek sözsüz. Dağı kaytalaym: korkuunu, suuga çögüp ölüm degendi takır eslebe “O halde ne olacak mı demek istiyorsun? Yine de öleceğiz. Şimdi ölmek için daha önce yaptığımızı yapmamız lazım mutlaka. Yine tekrar ediyorum: korkuyu ve suya gark olup ölme düşüncesini asla aklına getirme” (Şarşeyev 1991/45).

Ek kalıplaşma durumu pek göstermez. Yalnızca aşağıdaki örnekte görülen *-makçı* eki *aytmakçı* kelimesinde kalıplaşarak giriş sözü olarak “ha bu arada, aklıma gelmişken, hazır aklımdayken, sahiden” gibi anlamlarda kullanılır.

aytmakçı “giriş sözü, sahiden, ha bu arada, aklımdayken” (< *ayt-makçı*)

Aytmakçı *buyerden emes, emne üçün te Kazakstanga barıp, telegramma berip cürösüñ?*

“*Sahiden* buradan değil de niçin tâ Kazakistan’a giderek telgraf çekiyorsun?” (Saktanov 1991/205).

2212. -UUÇU:

Eski Türkçe’deki *-ğçı*¹⁴¹ (< *-ğ+çı*) eki ile *-ğuçı* (< *-ğu+çı*) eklerinin Türkiye Türkçesi’ne gelindiğinde *-ıcı* / *-ici* şeklinde birleşmesi durumu Kırgız Türkçesi’nde de yukarıdaki her iki ekin *-uuçu* şeklinde ortaya çıkmasında görülür.¹⁴²

Bugünkü Kırgız Türkçesi’ne bakarak ekin morfolojik olarak yaygın mastar eki *-uu + çı* isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiği söylenebilir. Ek *-uu* mastar ekinin kullanım özelliklerine uygun olarak konsonant ve dar vokalle biten fiil tabanına geldiğinde gerileyici benzeşmeyle *-uuçu* / *-üüçü* şekillerinde (meselâ *al-uuçu* > *aluuçu* “alıcı”; *tanı-uuçu* > *tamuuçu* “tanıya” vb.), geniş vokalle biten fiil tabanına geldiğinde ise *-ooçu* / *-ööçü* şekillerinde (meselâ, *kara-uuçu* > *karooçu* “bakan, bakıcı”; *süylö-üüçü* > *süylööçü* “söyleyen, söyleyici””; *tile-üüçü* > *tilööçü* “dileyen” vb.) kullanılır. Fiilden olumsuz fiil yapma eki olan *-ba-* / *-be-* ile biten fiil tabanına gelince yukarıdaki kural ve Kırgız Türkçesi’ndeki ünsüz uyumu gereği ek *-booçu* / *-bööçü*; *-pooçu* / *-pööçü* şekillerinde görülür.

-uuçu eki, Kırgız Türkçesi’nde “Manası yönünden devamlı olagelen veya gelecekte yapılması gereken hareket ifadesini bildirir.”¹⁴³

¹⁴¹ *-ğçı* eki için Türkische Turfan-Texte VI, Sekiz Yükmek’ten bir örnek : üç ärdinikigä *tapığçı* tınlıgı az (O17). (Saadet Ş. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri VIII. yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar Yazı Dili*, s. 21).

¹⁴² Kırgız Türkçesi’ndeki *-uu* ekiyle fiilden türemiş kelimeleri ele alırken dikkatli olmak gerekmektedir. Çünkü Kırgız Türkçesi’nde, Eski Türkçe’deki veya tarihî veya canlı diğer bazı Türk şivelerindeki sonu *-k* / *-k*; *-ğ* / *-g* veya *-v* sesleri olan kelimelerde bu konsonantlar düşerek kendisinden önceki vokali uzatırlar (meselâ, *tirig* > *tirüü* “diri”; *uluğ* > *uluu* “ulu”; *-lığ* / *-lig* > *luu* / *-lüü*; *ayığ* > *ayuu* “ay”; *tilek* > *tilek* / *tilö* “dilek”; *sınaw* (Kazak Türkçesi) > *sınoo* “sınav” vb.). Aynı durum sonu *-ağu* / *-egil* şeklinde biten kelimelerde de *-ağu* / *-egil* > *(-av / -ev >) -oo / -öö* şeklinde bir gelişim gösterir (meselâ, *küdegil* > *küyöö* “damat”; *buzagı* > *muzoo* “buzagı”; *biregü* > *biröö* “birisi” vb.).

Yukarıdaki problem bir misalde somutlaştırılırsa, meselâ *surooçu* “soruyu soran” kelimesi acaba *sura-gu+çu* > *surooçu* şeklinden mi yoksa *sura-k+çı* > *surawçı* > *surooçu* şeklinden mi gelmektedir? Her ikisi de mümkündür. Ancak Kırgız Türkçesi ile iç içe yaşayan Özbek şivesinde *surâq*, ayrıca Kazak şivesinde de *suraw* kelimelerinin mevcudiyetini göz önüne alındığında *surooçu* kelimesinin *surakçı* kelimesinden gelme ihtimali daha yüksektir.

Daha önce ele alınan *-çu I* ve *-çu II* sıfat fiil eki maddesinde de belirtildiği gibi Kırgız Türkçesi'ndeki imla oturmamışlığından dolayı ekin farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir (bk. § 216. *-çu I*; § 217. *-çu II*).¹⁴⁴

Gabain¹⁴⁵ Eski Türkçe'deki *-ğuçı / -güçi*; nadiren *-kuçı / -küçi* şekillerinin *-taçı / -teçi* ekiyle eş anlamlı olduğunu belirterek bu ekin *işi yapma* bildirdiğini belirtir ve örnekler verir. Gabain'in *-ğuçı / -güçi* eki için belirttiği fonksiyonu *-uuçu* ekinde de görülür. Bu ek Kırgızların beraber yaşadıkları diğer Türk topluluklarının dillerinde de görülmektedir.¹⁴⁶

-uuçu sıfat fiil ekinin fonksiyonları:

1. Geniş zaman sıfat fiil eki *-an / -en* fonksiyonunda:

başkaruuçu “yöneten” (< *başkar-uuçu*)

Añgıça tördögü cıyın başkaruuçu aşıga kolun cañsap : ... “O vakte dek baş köşedeki toplantıyı yöneten [kişi] aceleyle elini sallayarak : ...” (Ömürbayev: 1989/10)

oturuuçu “oturan” (< *otur-uuçu*)

Üydön çıkpay oturuuçu calkoolor, / İçi küyüp, kuup cetsin teñelip “Evden çıkmadan oturan tembeller, / İçi yanarak, boy ölçüşerek ulaşsın” (Bolobalayev 1960/37).

berüüçü “veren” (< *ber-üüçü*)

Birok 90- cıldarda kırgız aylında atayı bilim berüüçü mektepter deyerli cok ele “Ancak 90'lı yıllarda Kırgız ülkesinde özellikle bilim veren okullar genel olarak yoktu” (Bolobalayev 1960/4).

negiz saluuçu “esas koyan” (< *negiz sal-uuçu*)

Akademik V.V. Radlov - Türk tilderinin tarihıy - salıstırıp tekşerüüdö negiz saluuçu okumuştulardın eñ körümüktüsü “Akademisyen V. V. Radlov, Türk dillerinin tarihî, karşılaştırarak incelemede esasları koyan âlimlerin en önde gelenidir” (Sartbayev 1962/15).

¹⁴³ Bk. KATGr. s. 427-428.

¹⁴⁴ Daha önce § 2.1.6. *-çu I* sıfat fiil eki maddesinde de belirtildiği gibi Kırgız imlasındaki oturmamışlığı gidermek amacıyla Kırgızistan Devleti tarafından bir kitapçık yayınlanmıştır. Bu kitapta “*-uuçu* (*-ooçu, -ööçü, -üüçü*) eklerinin getirilmesiyle türetilen kelimeler *cazuuçu; tergööçü, şiretüüçü burgulooçu* şeklinde yazılır” denilerek ekin bu durumu giderilmeye çalışılmıştır (Bk. *Kırgız Tilinin Cazuu Ereceleri*, s. 10). Ayrıca konuyla ilgili olarak bk. KATGr., s. 428; KTGr. § 614.

¹⁴⁵ Bk. A. V. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, § 115.

2. Gelecek zaman sıfat fiil eki fonksiyonunda:

ötüüçü “geçecek olan” (< *öt-üüçü*)

Üygö ulam cakınday bergen sayın Şariptin arışı kerilip, azır başınan ötüüçü baktıluu uçurdun tez ele boluşun samayt “Eve yaklaştıkça Şarip’in adımı gerilerek, şimdi başından geçecek olan talihli zamanın çabucak olmasını arzu ediyor” (Şarşeyev 1991/78).

aluuçusun “alacağını” (< *al-uuçu+sı+n*)

Cakıp köp oturbadı. Etti kamtıp, aşıgın çıkarıp, konoktorgo casap, aluuçusun alıp koyup, özü bar cilikti tez mülçüdü da attanıp, too tayana kayra çıgıp ketti “Cakıp çok oturmadı. Eti kavrayarak, aşık kemiğini çıkarıp konuklar için hazırlayarak alacağını alıp kendisi bütün yağlı eti ve iliği çabucak yiyerek atına binip, dağa doğru tekrar çıktı gitti” (Elebayev 1980/264).

3. Nadiren de olsa geçmiş zaman *-dık* sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanılır (bu konuyla ilgili olarak bk. § 216. -çu II):

körüüçü “gördüğü” (< *kör-üüçü*)

Aga Şariptin tigintip üçöönün aldında kolun arkasına alıp, arı-beri salabattuu basıp turuşu, özü kinolordon köp körüüçü komandirlerge okşodu “Buna Şarip’in öteki seferde olduğu gibi üçünün önünde elini arkasına götürürük öteye beriye heybetlice yürüyüp durması, kendisinin filmlerde çokça gördüğü komutanlara benzedi” (Şarşeyev 1991/83).

oynooçu “oynayan, oynadık” (< *oyna-uuçu*)

Emi da Şarip şagıl taştarga eski taanışınday karap: “Oşondo biz oynooçu taştar da arañarda bardı?” dep oylop, mıyığınan cılmayıp küldü “Şimdi ise Şarip çakıl taşlarına eski bir tanıdığı gibi bakarak: “O zamanlar bizim oynadığımız taşlar da aranızdadır herhalde?” diye düşünerek, bıyık altından tebessüm etti” (Şarşeyev 1991/142).

4. Sıfat fiil eklerinin aktif fiilleri anlamca pasifleştirme fonksiyonu da vardır:

¹⁴⁶ Ek, Özbek Türkçesi’nde *-ävçü* / *-uvçü*, Kazak Türkçesi’nde *-awşı* / *-uwşı* şekillerinde mevcuttur.

baylooçu “bağlanan” (< *bayla-uıçu*)

Bayagı cıldarı eşiktin aldına at baylooçu mamı boloor ele, ... “Eski zamanlarda kapının önünde at bağlanan direkler olurdu, ...” (Şarşeyev 1991/110).

berüüçü “verilen” (< *ber-üüçü*)

Men attın aldındagı çöbün oñdop koyup, cem berüüçü taardı camınıp, amaçtın canına bürüşö kettim “Ben atın önündeki yemini düzelterek, yem verilen torbayı üstüme örtünerek, sabanın yanına kıvrılıp gittim” (Elebayev 1980/127).

körüüçü “görülen” (< *kör-üüçü*)

Baarı ele köñümüş, kündö körüüçü süröttör “Hepsi de alışılmış, her gün görülen resimler” (Şarşeyev 1991/112).

5. Kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığı görülür:

okuuçu “okuyucu, okur” (< *oku-uuçu*)

Kiteptin muskaları okuuçuların koluna tiygenden bir az ubakit ötpöy, şaşılış çogultup alınıp, örttölöp ciberilgen “Kitabın nüshaları okuyucuların ellerine geçtikten çok geçmeden, aceleyle toplanarak yakılmıştır” (Bektenov-Bayciyev 1993/3).

cazuuçu “yazar” (< *caz-uuçu*)

Keede cazuuçuların çığarmaları el arasına tereñ siñgendikten, eldik çığarmaların katarına kirip ketet “Bazan yazarların eserleri halk arasında geniş kabul görmesinden dolayı halk edebiyatı eserlerinden kabul edilir olur” (Bektenov-Bayciyev 1993/11).

uguuçu “dinleyici” (< *uk-uuçu*)

Aların catka aytkan ırları, kızıktuu cöö comoktorun uguuçuçuların keesi cattap üyrönüp alıp, anı başkalarga aytıp bergen “Onların ezbere söyledikleri türküleri, enteresan masallarını dinleyicilerin bazıları ezberleyerek bunu başkalarına okumuşlardır” (Musayev-Taştemirov 1992/ 9).

Türkiye Türkçesi’de isim çekiminde ve fiil çekimlerinde hikaye etme için kullanılan “*idi*” yerine Kırgızca’da “*ele*” yanında “*bolçu*” kelimesi de kullanılır. Ancak § 217. -*çu* II bölümünde de örnek verildiği gibi bu kelime *bolçu*; *boluçu*; *boluuçu* ve *bolçuu* şekillerinde de “*idi*” anlamında kullanıldığı görülür. Ancak bu herhalde Kırgız Türkçesi’ndeki -*çu* *adat ötkön çak* ekiyle kurulmuş olup, daha önceleri de bahsedildiği gibi Kırgız imlasındaki ses hadiseleri dolayısıyla araya vokal türemesi ile ortaya çıkmış şekil olmalıdır (bk. § 216. -*çu* 1).

ayaktangan boluuçu “tamamlanmış idi” (< *ayak+la-n-gan bol-uuçu*)

Osmonkul 1888-cılı azırkı Kant rayonundagi Çoñ-Dalı ayında tuulgan. Bul mezigilde kırgız elinin Rossiyaga koşuluşu deyerlik ayaktagan boluuçu “Osmonkul 1888’de şimdiki Kant bölgesindeki Çoñ-Dalı köyünde doğmuştur. Bu esnada Kırgız ülkesinin Rusya hakimiyetine katılması hemen hemen tamamlanmıştı.” (Bolobalayev 1960/3).

cok boluuçu “yoktu” (< *cok bol-uuçu*)

[*Salkın*] *Taanıştarın estedi. Alar köp dele emes, sanaluu gana. Kat caza turgandarı dele cok boluuçu* “[*Salkın*] Tanıdıklarını hatırladı. Onlar çok değillerdi, yalnızca bir kaç tane.” Mektup yazacağı kimseler de yoktu.” (Abdrayev 1993/12)

6. Çekim eki olarak kullanıldığında hem *geniş zaman* hem de *geniş zamanın hikayesi* fonksiyonlarında kullanılır. Burada dikkati çeken nokta -*uuçu* morfemi sıfat fiil eki olarak kullanıldığında Türkiye Türkçesi’ndeki hem geniş hem de gelecek zaman sıfat fiil eklerinin fonksiyonlarını üstlendiği görülür. Ancak çekim eki olarak kullanılmasında yapılan taramalarda gelecek zaman çekim eki olarak kullanılmasına rastlanmamıştır.

a. Geniş zaman çekim eki fonksiyonunda: Bu fonksiyonunda kullanıldığında bazan yalnızca geniş zaman çekim eki bazan da geniş zamanın hikayesi fonksiyonunda kullanılır:

bilüüçüü “bilir” (< *bil-üüçüü*)

Emi saga köñöör beken? Basa, caş kezinde aga aşık bolgondordun içinde senin de bar ekeniñdi daana bilüüçü bele? “Şimdi sana razı olur mu acaba? Ayrıca, gençken ona aşık olanların içinde senin de bulunduğunu tam olarak bilir mi ki?” (Şarşeyev 1991/60).

b. Geniş zamanın hikayesi fonksiyonunda kullanılır:

baykap kaluuçu “fark ederdi” (< *bayka-p kal-uuçu*)

Kiyinki kündörü açuuluu bolup baratkanın özü da keede baykap kaluuçu “Sonraki günlerde gitgide daha öfkelenmekte olduğunu kendisi de bazan fark ederdi” (Abdrayev 1993/9).

çakıruuçu “çağırırlardı” (< *çakır-uuçu*)

Bular bizge özdörünçö at koyup algan. Eşpaydı - Eşan, Bekkuldu - Beki, meni - Mukan, Aşımkaandı - Aşı dep çakıruuçu “Bunlar bize kendilerince ad koymuşlardı. Eşpay’ı Eşan, Bekkul’u Beki, beni Mukan, Aşımkan’ın Aşı diye çağırırlardı” (Elebayev 1980/121).

222. SIFAT FİİL EKLERİNDEN TÜREMİŞ SIFAT FİİL EKLERİ:

2221. SIFAT FİİL EKİ + Ç/ İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ TARZINDAKİ SIFAT FİİL EKLERİ:

22211. -GİÇ SIFAT FİİL EKİ:

Kırgız Türkçesi’nde fonksiyonlarına bakıldığında sesteş iki -gıç eki vardır denilebilir. İlki isimden kalıcı isimler yapan yapım eki iken, diğeri -an / -ıç fonksiyonunda sıfat fiil ekidir.

Normalde Kırgız gramerlerinde sıfat fiil ekleri arasında zikredilmeyen bu ekin, sıfat fiil eki olarak kabul edilip edilemeyeceği söz konusudur. Eklerin örnek kullanılışları için taramalar yapılırken Manas destanının devamı olan Semetey destanında ekin -gan sıfat fiil ekiyle nöbetleşe kullanıldığı tespit edilmiştir. Destanda tekrarlanan kısımlar boldur. Böyle tekrarlanan pasajın bir yerinde *bilgiç* “bilen” kullanılırken az aşağıda bu kelime yerine *bilgen* “bilen” kullanılmaktadır.

bilgiç “bilen” (< bil-giç)

Añ-taň kalat Ayçürök:

Kaynatamdın elibi?

Cılkısın körüp ötöyün

Ulamadan ulasam

Bilgiçterden surasam

Hayrette kalır Ayçürök:

Kaynatamın obası mı?

Atlarına bir bakayım

Alimlerden öğrensem

Bilenlerden sorsam

(Karayev:1989/5a)

...

Cılmaýgan Çürök taň kaldı:

Ulamadan ulasak

Bilgenderden surasak

Gülümseyen Çürök hayrette kaldı:

Alimlerden öğrensek

Bilenlerden sorsak

(Semetey. II, 6b)

Kırgız Türkçesi’nde ünlü ve ünsüz uyumuna da giren ek, -gıç /-giç ; -guç / -güç ; -kıç / -kiç; -kuç /-küç şekillerinde kullanılmaktadır.

Aşağıda verilen örnekte ekin geniş ve gelecek zaman ifade eden -uuçu sıfat fiil ekiyle cümle içinde nöbetleşe kullanıldığı görülür. Cümlede *taanıtıkıç* “tanıtıcı, tanıtıcı”, *tarbiyalooçu* “terbiye edici, terbiye eden” ve *önüktürgüç* “geliştirici, geliştiren” kelimelerinde -gıç ve -uuçu ekleri, arka arkaya geniş ve gelecek zaman sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanılır.

taanıtıkıç “tanıtıcı, tanıtıcı” (< taanı-t-gıç)

tarbiyalooçu “terbiye eden, terbiye edici” (< tarbiya+la-uuçu)

önüktürgüç “geliştiren, geliştirici” (< ön-ü-k-tür-giç)

Fol’klorduk ıgarmalardın adam balası üçün düynö taanıtkıç, tarbiyalooçu cana adamdın kıyalın önüktürgüç rolo çoñ dedik “Folklor eserlerinin insanoğlu için dünyayı tanıtıcı, terbiye eden ve insanın hayalini geliştiren rolü büyük dedik.” (Musayev-Taştemirov. 1992/16).

Bu örneklerden ekin, kalıcı isim yapmaktan başka sıfat fiil eki fonksiyonu bulunduğu anlaşılmaktadır.

Daha önce -gu sıfat fiil ekinde de izah edildiği gibi -gıç eki büyük ihtimalle fiilden isim yapma eki -gıç ile -gu sıfat eki ile +cı isimden isim yapma ekinin birleşmesi sonucu ortaya

çıkan (-gu+çı >) -guçı ekinin sonundaki vokal düşmesi neticesinde ortaya çıkan (-guçı >) -guç ekinin karışması neticesinde ortaya çıkmış olmalıdır (bk. § 2.1.10. -gu sıfat fiil eki). Ayrıca Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Çağatay Türkçesi'nde görülen -guçı / -güçi sıfat fiil eki Kırgız Türkçesi'nde yoktur. Bu ekin fonksiyonunu -uuçu eki üstlenmiştir (bk. § 2.2.1.2. -uuçu sıfat fiil eki). Aşağıda da görüleceği gibi -gıç eki de -guçı / -güçi ekinin fonksiyonunu -uuçu eki kadar yaygın olmasa da üstlenmektedir.

Bu ekin aynı şekilde Çağatay Türkçesi'nde de kullanıldığını görüyoruz. Eckmann Çağatay Edebiyatı ile ilgili yazdığı makalesinde aşağıdaki metinde geçen *kapangıç* kelimesini “ısırtıcı, ısırıcı” şeklinde anlamlandırmıştır.¹⁴⁷

*Arz bilen barsang, kêt dégey,
Derhâl üyingge yét dégey.
Mén bir kapangıç it dégey,
Gûyâ köpek serdâr éken.*

Netice olarak ekin Kırgız Türkçesi'nde ünlü ve ünsüz uyumlarına girerek, çok yaygın olmadan geniş zaman ve gelecek zaman sıfat fiil eki fonksiyonunda kullanıldığı söylenebilir.

Ekin kullanılışı:

keçirgiç “bağışlayıcı, bağışlayan” (< *keçir-giç*)

Köñülü kuunak adam özü da başkalarga karaganda coomart, kenen cana keçirgiç
“Gönlü neşeli adamın kendisi de başkalarına nazaran cömert, geniş tabiatlı ve bağışlayıcı[dır]”
(Eraliyev: 1992/63).

küldürgüç “güldürücü, güldüren” (< *küldür-güç*)

Müldü kırgız cerinde / küldürgüç sendey çok ele “Bütün Kırgız yurdunda / Senin gibi güldüren yoktu.” (Bolobalayev. 1960/60).

¹⁴⁷ Eckmann, makalesinde şiirin tamamının Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığını vermez. Yalnızca *kapangıç* kelimesinin yanına dipnot numarası vererek bu dipnotta kelimenin “ısırtıcı, ısırıcı” şeklinde anlamlandırdığı karşılığını verir (bk. J. Eckmann: “Çağatay Edebiyatının Son devri”, TDAY BELLETEN 1963, s. 152).

sorgu “emici, emen” (< *sor-gu*)

Kan sorgu baydın kolunda, / Kakşap cürüp ötömbü “Kan emici ağanın elinde, / İstırap çekerek yaşayıp ölecek miyim?” (Bolobalayev. 1960/24).

taanıtkıç “tanıtan, tanıtıcı” (< *taanı-t-gıç*)

önüktürgüç “geliştiren, geliştirici” (< *ön-ü-k-tür-giç*)

Fol'klorduk ıgarmalardın adam balası üçün düynö taanıtkıç, tarbiyalooçu cana adamdın kıyalın önüktürgüç rolo çoñ dedik “Folklor eserlerinin insanoğlu için dünyayı tanıtan, terbiye eden ve insanın hayalini geliştiren rolü büyük dedik.” (Musayev-Taştemirov. 1992/16).

Şayet fiilden kalıcı isim yapan -gıç ekinin, sıfat fiil eki -gıç ile aynı olduğu kabul edilirse, ekin kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığı söylenebilir:

cırtkıç “yırtıcı” (< *cırt-gıç*)

Cırtkıç aybandar, mısalı, ilbirs ve colbors olcosuna boy taşarda bık etpey, tına tüşöt Kızık emne üçün uşunday? “Yırtıcı hayvanlar, mesela pars veya kaplan avına atılırken kımıldamadan duruverir. Tuhaf neden böyle?” (Eraliyev:1992/68).

baskıç “basamak, merhale” (< *bas-gıç*)

Folklorduk ıgarmalardın içinde emgekçil eldin sanaasın, umtuluşun bildirgen, adamdardın oy sezimderi tömönkü baskıçta turgan eñ bayırkı kezde ıkkkan janrlar da bolot “Folklor eserlerinin içinde emekçi halkın düşüncesini, ileriye doğru atılışını bildiren, insanların duygularının en alt merhalede bulunduğu en eski zamanlarda ortaya çıkan türler de mevcuttur” (Musayev-Taştemirov. 1992/).

oturguç “oturacak, oturak, tabure, sandalye” (< *otur-gıç*)

cölöngüç “dayanak, baston(?)” (< *cölön-güç*)

[Şarip:] Özü közüñö işenbey, mindan eki cıl murda turguzulgan klubdın için körüp eeni keyiy tüştü: oturguçtarı tuş keldi koyulgan, kay biröölörünün cölöngüçtürü sınıp cerde catat “[Şarip:] Kendi gözüne inanamadan, bundan iki yıl önce kurulan klübün içini görerek kederlendi: sandalyeleri rastgele konulmuş, kimbilir kimlerin dayanakları (baston?) kırılmış yerde yatmaktadır” (Şarşeyev. 1991/93).

2222. SIFAT FİİL EKİ +LIK İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ TARZINDAKİ SIFAT FİİL EKLERİ:

Sıfat fiil eklerinin isimlere yakın olması ve çoğu zaman da kalıplaşarak kalıcı isimler yapması sebebiyle, Türkçe’de yaygın olarak kullanılan isimden isim yapma eki *+lık* ile genişlemesi bütün Türk şivelerinde yaygın bir durumdur.¹⁴⁸

Bu durum Eski Türkçe devresinde *-gılık* / *-gülik* ekinde de görülür.

Sıfat fiil eklerinin *+lık* ekiyle genişleyerek kullanılması durumu Kırgız Türkçesi’ndeki işlek eklerde görülür. Daha önceden açıklandığı gibi Kırgız Türkçesi’nde konsonant uyumu dolayısıyla *l* ile başlayan ekler uyuma girerek vokal ve *r, y* konsonanlarından sonra *l*, yumuşak konsonantlardan sonra *d* ve sert konsonantlardan sonra *t* şeklinde gelir. Bunu da dikkate alarak Kırgız Türkçesi’nde *+lık* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak kullanılan sıfat fiil ekleri şunlardır:

- a elektik
- a turgandık
- arlık
- bastık
- gandık
- gılık
- uuçuluk

Aşağıda da görüleceği gibi *+lık* ekiyle genişlemiş bu eklerin esasen fonksiyonlarında çok fazla bir değişiklik görülmez.

¹⁴⁸ Daha önce de belirttiği gibi Türkiye Türkçesi’nde mesela *yeterli para* veya *yeter para* (daha az) diyebilirken *akar su* denir ancak *akarlı su* denilemez. Özbek Türkçesi’nde ise hemen bütün sıfat fiil ekleri gibi bu eke de getirilir. *yetârlık pul* veya *yetâr pul* (yeterli para veya yeter para) vs. Ayrıca bu durumdan Zeynep Korkmaz da bahsederek *yararlı, değerli* gibi örnekleri verir (bk. Z. Korkmaz: *Türkçe’de Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları* 3 baskı, Ankara 1994 s.52).

22221. -A ELEKTİK:

Esasen “henüz -madık / -mamış / -mayan” fonksiyonlarındaki *-a elek* sıfat fiil ekinin, *+lık* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak kullanılması nadirdir. Dolayısıyla yapılan taramalarda yalnızca aşağıdaki iki örneğe rastlanılmıştır. Ekin geniş fonksiyonları için bk. § 232. - *a elek*.

bolo elektigin “henüz olmadığını” (< *bol-a elek+lik+i+n*)

Soguş бүткөнү мұндай чоң байге боло ектігін curt айтп cattı “Savaş biteli beri böylesi büyük at yarışının henüz olmadığını halk konuşuyordu” (Aytmatov: 1988a/66).

tüşünö elektigim “henüz anlamadığımı” (< *tüşün-e elek+lik+i+m*)

Şarip: “Tölögөндүн suroosu, talabı çındık. Men uşunday koroo çetinde cürüp oylontuuçu maseleni kozgoy turgan adamdı colukturam dep oylogon da emesmin. Cañılғанım, ali köp nersege түшүнө электігім ошол” “Şarip: “Tölögön’ün sorusu, isteği gerçek. Ben böyle ağıl etrafında yaşayarak düşündürücü meseleyi dile getiren birine rastlayacağımı hiç düşünmemiştim. Yanılmışım, daha çok şeyi henüz anlamadığımı da budur (Şarşeyev: 1991/132).

22222. -A TURGANDIK:

-gan sıfat fiil ekini bünyesinde bulundurduğundan dolayı bu ek de tıpkı *-gandık* gibi *+lık* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak kullanılır (bk. § 22225. *-gandık*). Ayrıca ablatif ekiyle genişleyerek *-a turgandıktan* (bk. § *-a turgandıktan*) zarf fiil eki olarak kullanılır.

kele turgandığı “gelecek” (< *kel-e turgan+lık+ı*)

Alda kimdi kömgөнү алпарышат. Mұндаydı көргөндө адамдар sözsüz özi cөmүндө, erteби - keçpi, akırı bir күнү ölüm ага da kele turgandığı cөmүндө oyloşot da, doroo kudaydı eske alışat “Birini gömmeye götürüyorlar. Bunu görünce insanlar mutlaka kendisi hakkında, er veya geç, sonunda bir gün ölümün ona da geleceği yönünde düşünürler ve derhal Allah’ı hatırlarına getirirler” (Eraliyev: 1992/71).

22223. -ARLIK:

Yukarıda da izah edildiği gibi *-ar*¹ Kırgız Türkçesi'nde vokallerden, *y* ve *r* ile biten konsonantlardan sonra gelen eklerin ilk sesi *n* ve *l* ünsüzleri ise *d'*ye dönüşmez. Bu sebeple ekin +*lık* ekiyle genişlemiş şekli *-arlık*'tır. *-(a)rılık ~ -aarlık / -erlik ~ -eerlik; -orluk ~ -oorluk / -örlük ~ -öörlük*)

bererlik "verecek" (< *ber-er+lik*)

Al kişinin zamanga coop bererlik körköm çıgarma cazuusu ötö kümöndüü iş "O adamın zamana cevap verecek bedî eser yazabilmesi son derece şüpheli bir iş" (Aytmatov 1988b/20).

cetişeerlik "yetişir, yeterli derecede" (*cetiş-er+lik*)

Cogoruda aytilgandardan, kırıgızdın fol'klorduk çıgarmalarının tolup catkan türlörü revolyutsiyaga çeyin toluk cıynalıp, cetişeerlik daracada izildegem emes "Yukarıda söylenenlerden Kırgızların halk edebiyatı ürünlerinin bir çok türleri Ekim İhtilali'ne kadar tam olarak derlenip, yeterli derecede araştırılmamıştır / araştırılmış değildir" (Bektenov-Bayciyev: 1993/37).

kalarlık "kalacak, kalan" (< *kal-ar+lık*)

Kayran Çüke az çaşaganı oşol az ömüründö calınduu este kalarlık obondordu, ırdı caratıp çaşadı "Zavallı Çüke az yaşamasına mukabil bu kısa ömründe ateşli, hafızalarda kalacak beste ve güfteler yaratarak yaşadı" (Mambetkulov 1996/4).

22224. -BASTIK:

-bas menfi geniş zaman sıfat fiil eki de Kırgız Türkçesi'nde işlek bütün sıfat fiil ekleri gibi bu +lık isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak kullanılır (bk.. § 215. -bas).

Ekin fonksiyonları:

1. -mazlık ;-mama fonksiyunda

işenbestik “inanmama; inanmazlık” (< *işen-bes+lik*)

Balkim anın çaşoosunda mınday aldagan uçurlar köp bolgonbu, ce cön ele tiginin kanday kişi ekenine toluk közüim cetsin dep attıbı, aytor, Cediger emi ırsaya külüp, kolundagı kabın bulgalaganda gana “balkim kap kötörtüp tıyn berer” degen oygo keldi okşoyt, ayarlay cakındadı. Degen menen ırayman işenbestiktin cışaanı ali kete berbedi. “Belki onun hayatında böyle aldatıldığı zamanlar çok olduğundan mı, yahut yalnızca bunun (ötekinin) nasıl biri olduğunu gözüm tam anlasın demekte mi her nedense, Cediger şimdi sırtarak gülüp, ancak elindeki çuval salladığında “belki çuval taşıtarak para verir” fikrine kapılmışa benziyor, ihtiyat ederek yaklaştı. Lakin görünüşünden inanmazlığın izleri henüz tamamen gitmedi” (Şarşeyev: 1991/12)

2. Diğer sıfat fiil ekleri gibi bazı hal ekleriyle birleşerek zarf fiil eklerini oluşturur.

töröböstügünönbü “doğurmadığından mıdır nedir” (< *törö-bes+lik+i+n+den+bi*)

Şeker özü töröböş neme. Oşo töröböstügünönbü ce kıyal-coruktanbı, degisi kelişpey ıykı-ıtykı bolup cürüp, bıyıl cazda al eri menen da çığış-koyuş kılğan “Şeker zaten kısır şey. Bu kısırlığından mıdır yoksa düşüncelerden mi, konuşası gelmeden kavga dövüşle gün geçirerek, bu yılın yazında kocasından da boşandı” (Kasimbekov 1990/ 21).

22225. -GANDIK:

Kırgız Türkçesi'ndeki en işlek eklerden olan *-gan* sıfat fiil eki de *+dık* (< *+lık*) isimden isim yapma ekiyle de birleşerek genişlemiş olarak kullanılır (bk. § 219. *-gan*).

Fonksiyon olarak hemen hemen *-gan* sıfat fiil eki gibi kullanılır. Ancak daha ziyade Bazı tasvir yardımcı fiillerin *-gan* sıfat fiil ekiyle oluşturduğu birleşik sıfat fiil ekleri de bu ekle genişlemiş olarak kullanılabilir. Meselâ, *bara turgandık* “gidecek olma”, *bara catkandık* “gidiyor olma” vs.

cazılgandığı “yazıldığı” (< *caz-ı-l-gan+lık+i*)

Mumun sebebini aytuudan murda “Kırgız Adabiyatı” okuu kitebinin kandaçça cazılgandığı cönüindö kıskaçça aytıp bereyin “Bunun sebebini söylemeden önce “Kırgız Edebiyat” okuma kitabının nasıl yazıldığı hakkında kısaca bilgi vereyim” (Bektenov-Bayciyev: 1993/3).

ketkendigimi “gittiğim” (< *ket-gen+lık+i+m*)

Kaldı öñdönöt darbazadan ar cakka /Kantip kirip ketgendigim bilinbey “Kaldı görünüyor dış kapıdan her tarafa / Nasıl girip gittiğim fark edilmeden” (Sadıkov: 1989/4).

degendik “demek(tir)” (< *de-gen+lik*)

Isık-Köldü saktap kaluu - bul Mekendin bir ukum cerin saktap kaluu degendik “Isık Göl’ü koruyabilmek, bu ülkenin ata mirası bir bölgesini koruyabilmek demek(tir)” (Aytmatov: 1988b/59).

kelgendigi “gelmesi, gelişi” (< *kel-gen+lik+i*)

Biri - iñaalap carık dünyögö kelgendigi kubanıç, biri - o dünyögö moyun sunardagı kaygı “Birisinin ıngalayarak aydınlık dünyaya gelmesi sevinç, birisinin öteki dünyaya tabi olurkenki kaygı (üzüntü)” (Kuşbekov: 1992/26).

22226. -GULUK:

-gu sıfat fiil eki +lık isimden isim yapma ekiyle birleşerek “-an, -acak” fonksiyonundaki ve çoğunlukla da kalıcı isimle sıfat fiil arası isimler yapan -guluk ekini oluşturur. Ekin Eski Türkçe devresinde de kullanıldığı görülür. Ek hakkında Gabain “ilgili kelimenin delalet ettiği şeyle veya onun bulunduğu yerde ilgili ismin delalet ettiği şey yapılabilir veya yapılması gerekir”¹⁴⁹ der ve yine -gu ekiyle ilgili olarak bu genişlemiş şeklinin “sık sık yüklem olarak kullanılır, bir mecburiyet ve gaye bildirir” olduğunu belirtir. S. Çağatay ise “Yeni Türkçe’nin kaidelerine göre birçok yerlerde -acağ istikbal veya hal -an ortaciyle verilen mukabili daha sarıh oluyor. Fakat yeni Türkçe tam karşılığı, 1) vücup, bazen de meçhul tabanla ‘yapılmalı şey’, 2) yapılabilecek şey, 3) bir masdar gibi yapabilmek mânâsındadır.” şeklinde belirtmektedir. Jean Deny ise “niyetlik (intentionnel) ve “mümkünlük” (potentiel) fonksiyonlarını yüklemektedir.¹⁵⁰ Ancak Deny dipnotunda ekin -maya mahsus /-l-acak anlamını da vermektedir. Ancak Kırgız Türkçesi’nde bu fonksiyonlardan yalnızca “yapılabilecek şey” ve K. Eraslan’ın¹⁵¹ belirttiği “hareket ifadesi” ve J. Deny’nin belirttiği “-maya mahsus / -l-acak” anlamları bulunmaktadır.

sır bilgilik “sır bilen, anlayan, düşünceyi okuyan” (< *sır bil-gü+lik*)

Karil kalak eşkenin saamga toktoto turup tamşanıp aldı. Çınında al Malgelandın erdigine suktanış üçün emes, sır bilgilik kılıp Dosoy kohumdağı kalaktardı alar beken dep oşentti “Karil kürek çekmeyi bir zaman için durdurarak düşünceye daldı. Gerçekten de Malgeland’ın yiğitliğini kıskanmak için değil, *düşünceyi okumuş* gibi davranarak Dosoy elimdeki kürekleri alır mı acaba diye böyle yaptı” (Şarşeyev: 1991/39).

kılgılık “yapılacak (iş), yenecek halt” (< *kıl-gu+lık*)

Kılgılıktı kılıp, kıl cip menen buup, anan kayra menden suraganıñ emne? “*Yapacağını* yapıp, kıldan yapılan iple boğup, sonra tekrar benden istediğin nedir?” (Saktanov: 1991/202).

¹⁴⁹ Bk. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, § 141.

¹⁵⁰ Bk. Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, s. 888.

¹⁵¹ Bk. K. Eraslan *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller*, s. 93-94.

ukkuluktuu “dinlenecek, dinlenmeye değer” (*uk-ku+luk+līg*)

Türdiiü oyundarda, köñül açuularda ırdala turgan ırlar ukkuluktuu ovon, kızıktuu biy, dramalık türdiiü kıymıl menen koşo atkarılğan “Türlü oyunlarda, eğlencelerde terennüm edilen türküler dinlemeye değer ezgi, cazip raks, drama türündeki hareketlerle beraber gerçekleştirilir” (Musayev-Taştemirov: 1992/12).

22227. -UUÇULUK:

Esasında -*uu* mastar ekinin +*çı* isimden isim yapma ekiyle birleşmesiyle ortaya çıkan -*uuçu* sıfat fiil ekinin de +*lık* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şekli bulunmaktadır (bk. § 11. -*uu*; § 2212. -*uuçu*). Ancak ek yaygın değildir.

-*uu* ekinin olumsuz fiil tabanında -*boo* / -*böö* (< -*be-üü* / -*ba uu*) şeklinde kullanılmasından dolayı, -*uuçuluk* eki olumlu fiil tabanlarına -*uuçuluk* / -*üüçülük*; -*ooçuluk* / -*ööçülük*, olumsuz fiil tabanlarına ise -*booçuluk* / -*bööçülük*; -*pooçuluk* / -*pööçülük* şeklinde gelir.

kelişpööçülük “anlaşmazlık” (< *kel-i-ş-be-üü* +*çi*+*lik*)

İlim adamı bolgon soñ, ilimiy çöyrödö ar kaday pikir kelişpööçülüktör bolo beret “İlim adamı olduktan sonra ilmi çevrede her türlü fikri anlaşmazlıklar olur” (Saktanov: 1991/133).

kul eelööçülük “kölecilik, köle kullanma” (< *kul ee+le-üü+çi+lik*)

Arab uurularında erkek balanı kurmandıkka çahuu ırasmisi keñiri orun alat. /.../ Andan sırtkarı, kul eelööçülük da ötö örçüdü “Arap kabilelerinde erkek çocuğu kurban etme adeti geniş yer tutar. /.../ Bunun dışında köle kullanma da çok gelişmişti” (Aladin: 1992/9).

2223. .SIFAT FİİL EKİ +SIZ İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ TARZINDAKİ SIFAT FİİL EKLERİ:

22231. -GISIZ:

Kırgız Türkçesi'nde çok yaygın olmayıp daha ziyade destan metinleri ile şiirde nadiren de nesirde görülür. Ekin kısalmış şekli olan *-gıs* (< *-gısız*) işlek olarak ve az da olsa *-gız* şekli kullanılır (bk. § 22232. *-gıs*; § 22233. *-gız*).

Ek esas olarak *-gu* gelecek zaman sıfat fiil eki ile isimlerden olumsuz isim yapan *+sız* ekinin birleşmesiyle *-gısız* (< *-gusuz* < *-gu+sız*) eki ortaya çıkmıştır.

Ek, Kırgız Türkçesi'ndeki ünlü ve ünsüz uyumlarından dolayı *-gısız* / *-gisiz*; *-gusuz* / *-güsüz*; *-kısız* / *-kisiz*; *-kusuz* / *-küsüz* şekillerinde görülür.

Ekin tarihî derinliği bulunmaktadır. Bu eke benzer bir ekin Eski Türkçe,¹⁵² Orta Türkçe¹⁵³ ve Çağatay¹⁵⁴ devirlerinde görülmektedir.

Ekin bir özelliği genel olarak Türkiye Türkçesi'ndeki *-mış*, *-an*, *-ici*, *-ar*, *-maz*, sıfat fiil ekleri gibi iyelik eki almaz.¹⁵⁵

-gısız eki, Türkiye Türkçesi'ndeki *-an*, *-ar*, *-acak*, ve *-ıcı* sıfat fiil eklerinin olumsuzunu yani *-mayan*, *-maz*, *-mayacak* ve *-mayıcı* yapılarının fonksiyonundadır. Bünyesinde olumsuzluk bildiren *+sız* eki bulunduğu için yalnızca olumlu fiillere gelir.

Ekin kullanılışına örnekler:

ketgisiz “gitmeyecek” (< *ket-gü+siz*)

¹⁵²Gabain. makalesinde bu eke benzer *-gulusuz* yapısını verir: *oksat-ku-luğ+suz* *ädgölük umuğ* “eşi görülmemiş iyi umut”. Burada *-gulusuz* yapısı Kırgız Türkçesi'ndeki *-gısız* yapısına çok benzemektedir (Bk. *Tarihi Türk Şiveleri* s. 54.)

¹⁵³*bilig baylığ ol bir çığay bolğusuz / tegip oğrı tewlig anı alğusuz* “Bilgi hiç bir zaman fakirliğe düşmeven bir servettir; hırsız ve dolandırıcının ona eli erişemez ve *alamaz*” (bk. R. R. Arat: *Kutadgu Bilig* I Metin, s. 46.; Yusuf Has Hâcib (çeviri R. R. Arat): *Kutadgu Bilig*, s. 33).

¹⁵⁴M. Mansuroğlu makalesinde Babur'dan şu örneği vermektedir: *tilge, ağızğa sık-ku-sız... vâk'a idi* “dile, ağıza *sıkmaz* ... hadise idi” (Baburnâme: 398: 13-14), (bk. M. Mansuroğlu: “Türkçede -ğay / -gey eki ve türemeleri”, Jean Deny Armağanı, s. 342 -343).

¹⁵⁵Bk. T. Banguoğlu: *Türkçenin Grameri*, § 363.

Kulundarı kunanday / Kurup kalgan somun mal, / Körgön adam ketkisiz / K p c lk n türün k r “Süt emen tayları    yaşındaki tay gibi / Tamamen kuruyan güzel hayvan, / Gören adamın (oradan) gitmeyece i // gitmek istemeyece i / Bir çok atın halini g r” (Karalayev: 1989/ 6a).

algısız “alınmaz, alınmayacak” (< *al-gu+sız*)

Bir colu kalp n bilinse, s zg  algısız boloorsu  “Bir defa sahtek rl ğın anla ılsa, hesaba alınmaz / alınmayacak olursun” ( ar yev: 1991/109).

kaytkısız “dönmez” (< *kayt-gu+sız*)

 l md n kayra kaytkısız / Toltoy turgan bul k kcal “ l mden geri dönmez / Kabaraduran bu bozkurt” (Karalayev: 1989/ 7a).

22232. -GIS:

Esasen -*gısız* sıfat fiil ekinin kısalmış şekli olan -*gis* (< -*gus* < -*guz* < -*gusuz*) aslına nazaran daha yaygın kullanılmaktadır (bk.   22231. -*gısız*).

Tıpkı -*gısız* ekinde olduğu gibi -*gis* eki de “-*mayan*, -*maz*, -*mayacak* -*mamı *, -*madık*” gibi görevleri olup bünyesinde olumsuzluk ifadesi taşıyan +*sız* eki bulunduğu ve tabiatıyla da olumsuz anlam taşıdığı için daima olumlu fiillere gelir. Ekin nadiren kullanılan -*gız*  ekli de vardır (bk.   22233. -*gız*).

Bu ek de tıpkı -*gısız* gibi daima şahıs unsuru bulunmadan kullanılır.  nl  ve  ns z uyumlarına girmiş -*gis* / -*gis*; -*gus* / -*g s*; -*kıs* / -*kis*; -*k s* / -*k s*  ekilleri bulunur.

Ekin kullanımına örnekler:

t g ng s “bitmeyecek” (< *t g -n-g s*)

kaytalangıs “tekrarı olmayacak” (< *kayt-a+la-n-gıs*)

Too - t g ng s baylık menen kaytalangıs suluuluktun d yn s  “Dağ bitmeyecek zenginlik ile tekrarı olmayan güzelliğın dünyası” (Kaimov: 1976/37).

kozgolo algıs “ayağa kalkamayacak” (< *kozgo-l-a al-gıs*)

Oynook bışkırp, aygırak Gülsarını çakırğanday boldu. Gülsarı bolso ordunan kozgolo algıs abalda “Şuh aksırarak, genç aygır Gülsarı’yı çağırıyormuş gibi oldu. Gülsarı ise yerinden kalkamayacak ahvalde” (Aytmatov: 1988a/52).

cetkis “yetmez” (< *cet-kis*)

Tigilgen üylörgö san cetkis, kaynagan kazanga san cetkis, cıyılğan elge san cetkis “Dikilen çadır evleri saymaya sayı yetmez, kaynayan kazanı saymaya sayı yetmez, yığılan halkı saymaya sayı yetmez” (Aytmatov: 1982/48).

Aşağıdaki örnekte *-gıs* ekinde, diğer sıfat fiil eklerinde de görülen aktif fiilleri anlamca pasifleştirme özelliğinin bulunduğu görülmektedir.

almaştırgıs “değiştirilmeyen, değiştirilmez” (< *almaş-tır-gıs*)

Süt - kiçinekey naristeden tartıp, çoñ kişiğe çeyin, alardın almaştırgıs tamagı “Süt küçücük bebekten tâ büyük kişiye kadar, onların [hepsinin] değiştirilmez gıdasıdır” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/8).

22233.-GIZ:

-gısız sıfat fiil ekinin kısalmasıyla ortaya çıkan bu ek çok yaygın olmayıp, daha ziyade ek sonunda *z > s* değişikliğiyle ortaya çıkan ekin *-gıs* şekli daha yaygındır. Fonksiyon ve kullanım özellikleri bakımından *-gısız* ve *-gıs* ekinin aynıdır (bk. § 22231. - *gısız*; § 22232. - *gıs*).

Bu ek de Kırgız Türkçesi’ndeki ünlü ve ünsüz uyumlarından dolayı *-gız / -giz*; *-guz / -güz*; *-kız / -kiz*; *-kuz / -küz* şekillerinde kullanılır.

kaytalangız “tekrarı olmayacak / olmayan; benzeri olmayan” (< *kayt-a+la-n-gıs*)

Men öñdüü talaanı sagınıp, buk bolgondor körsün dep, caratılıştın ne bir kooz, kaytalangız cerlerin toptop, atayın mindan apkelip koygon sıyaktuu “Benim gibi kırları özleyerek bunalanların görmesi için tabiatın en güzel, benzeri olmayan / tekrarı olmayan yerlerini toplayarak özellikle buradan getirip koymuşlar gibi” (Eraliyev: 1992/84).

körgüz “görmeyen, gör(e)mez” (< *kör-güz*)

Kasımın süldörü ketken irefinde kayradan çaşoo ümütü payda boldu, birinçi irtte baldarın, ayalın, tuugandarın körgüsü keldi, birok kara tuman anı üy-bülösünön ele emes, elinen ebak bölüp alıp, alardı birotolo körgüz kılıp, tört tarabınan kaptap kalgan ele “Kasım”ın vücudunda, solmuş benzinde yeniden yaşama ümidi peyda oldu, ilk önce çocuklarını, karısını, akrabalarını göresi geldi, ancak kara duman onu yalnızca âilesinden değil, halkından tâ ne zaman önce ayırarak, onları tamamen gör(e)mez etmiş, dört tarafını çoktan kaplamıştı” (Saktanov: 1991/190).

suragız “sormaz” (< *sura-gız*)

Bu kişiden men da ekinçi suragız boldum “Bu adamdan ben de bir daha sormaz oldum” (Elebayev: 1980/58).

23. BİRLEŞİK SIFAT FİİL EKLERİ:

231. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT FİİL EKLERİ:

Kırgız Türkçesi’nde de tıpkı diğer Orta Asya Türk şivelerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesi’nde bulunmayan *-makta olan* fonksiyonundaki şimdiki zaman sıfat fiil ekleri bulunmaktadır.¹⁵⁶ Bu ekler basit ekler olmayıp birbirinden bir takım farklar taşıyan esasen dört tasvir fiilinin *-gan* sıfat fiil ekli şekilleridir. Bu ekler şunlardır:

-a /-y // -p catkan

-a /-y // -p cürgön

-a /-y // -p oturgan

-a /-y // -p turgan

¹⁵⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mehmet Tulum : *Özbekçe’de Tasvir Yardımcı Fiilleri*.

Yukarıdaki eklerden *-y turgan* şeklini oluşturan *-y* zarf fiil ekinin Kırgız Türkçesi'nde *-a* /*-e* ; *-o* /*-ö* zarf fiil ekinin yerine vokalle biten tabanlara ve aynı zamanda da *-p* zarf fiil ekinin yerine menfi fiil tabanlarına getirilerek kullanıldığı unutulmamalıdır (bu konuda daha fazla ayrıntı için bk. § 311 *-a* / *-y*).

Yukarıdaki sıfat fiil eklerinin kuruluşunda esas fiillere *-a* veya *-p* zarf fiil ekleri getirilir. Gerçi bu sıfat fiil eklerinin *-ganı* zarf fiil ekleriyle de birlikte kullanıldığı olur ancak bunlar şimdiki zaman fonksiyonunu taşımadığı için burada ele alınmadı (bu konuda bk. § *-ganı*).

Şimdiki zaman sıfat fiil ekleri esasen *-gan* sıfat fiil eki yardımıyla kurulduğu için tabiatıyla bu ekin kullanılışındaki hemen bütün hususiyetleri de beraberinde bulundurulur.

2311. *-A* /*-Y* // *-P* CATKAN SIFAT FİİL EKİ:

Kırgız Türkçesi'nde en yaygın ve tam olarak Türkiye Türkçesi'ndeki *-makta olan* anlamındaki sıfat fiil eki *-a* /*-y* ; *-p catkan* yapısıdır.¹⁵⁷ Bu yapı *-a* / *-y* veya *-p* zarf fiil ekli esas fiilden sonra *yat-* yardımcı fiilinin *-gan* sıfat fiil ekiyle kullanılmasından oluşmaktadır (bk. § 219. *-gan*; § 31. Asıl zarf fiil ekleri). Daha önce de belirtildiği gibi Kırgız gramerinin oturmamışlığından dolayı ek kullanılışında çok şekillilik görülür:

1. Sıfat fiil eki olarak kullanıldığında: Burada da iki durum görülür.

a. *-a* / *-y* zarf fiil ekleri ile: Şayet fiil konsonantla bitiyorsa *-a* zarf fiil eki; vokalle bitiyorsa *-y* zarf fiil eki kullanılır (konuyla ilgili olarak bk. § 311. *-a* / *-y*). Bu şekilde kullanıldığında bazan ayrı bazan da bitişik yazıldığı görülür. Şöyle ki: Bazan ekin bünyesindeki *catkan* unsurunun başındaki *c* konsonantı düşer. Büyük ihtimalle bu kelimenin esasen *yat-kan* > *catkan* şekilde olduğundan dolayı *y-* sesi iki vokal arasında kalınca zamanla eriyip yok olmuştur. Bundan dolayı da ek *-a* / *-y catkan* (< *-a* / *-y yatkan*) > *atkan* şeklinde de kullanılmaktadır.

¹⁵⁷ Bu yapı bir çok Türk şivesinde görülür: Özbek Türkçesi'nde *-(ä)yâtgân* / *-p yâtgân*; Kazak Türkçesi'nde *-a* / *-p jatkan* ; Uygur Türkçesi'nde *-(a)vatqan* / *-p yatqan*; Dobruca Tatar Türkçesi'nde *-ayatırğan*; *-yatırğan* vs.

b. Şayet *-p* zarf fiil ekiyle kuruluyorsa her hangi bir değişik kullanım söz konusu değildir.

2. Ekin şimdiki zaman çekim eki olarak kullanıldığında da çok şekillilik çıkmaktadır. Şöyle ki: Ek çekim eki olarak kullanıldığında *-a / -y / -p catkan+şahıs eki*. Ancak bilhassa üçüncü teklik şahısta *cat-* fiilinin *-gan* sıfat fiil ekiyle kurulmasının dışında geniş-gelecek zaman eki *-at/-yt* ve *-ır / -ırı* da kullanılabilir. ¹⁵⁸

Bu ekin esasen bir tasvir fiil birleşmesi olması dolayısıyla tasvir yardımcı fiil, sıfat fiil eki olan *-gan* ekini almış ve bu yapıyı ortaya çıkarmıştır. Ancak ayrı, özel bir anlam kazanan bu yapı *-gan* sıfat fiil ekiyle de olan ilgisini kesmemiş ve ekin özellikleri *-gan* ekiyle birleşme sonucu ortaya çıkan yeni yapılarda ve dolayısıyla *-a catkan* yapısında da görülmektedir.

Ekin kullanılışı:

1. Şimdiki zaman sıfat fiil eki olarak:

i. *-a / -y* zarf fiil ekleriyle: Bu yapı esasen *kel-* “gelmek” ve *bar-* “varmak” fiilleriyle kullanılır:

aytılıp kele catkan “söylenegelmekte olan” (< *aytılı-ı-p kel-e catkan*)

Fol'klor dep el arasında oozeki aytılıp kele catkan körköm çığarmalardı aytabız
“Folklor diye halk arasındaki şifahi söylenegelmekte olan bedî eserleri kastediyoruz”
(Musayev-Taştemirov: 1992/9).

kelatkan “gelmekte olan” (< *kel-e catkan* < *kel-e yat-gan*)

¹⁵⁸ Buradaki *-ır* eki büyük ihtimalle Eski Türkçe’den beri kullanılagelen geniş zaman eki olmayıp *-a turur* yapısının kısalmış şeklidir: *-a cat-a turur* > *-a cat-a durur* > *-a catadur* > *-a catadır* > *-a catır* ve *-a catırı* gibi (bk. § 2.1.2. *-ar* sıfat fiil eki).

Kırgız Türçesi’nde geniş-gelecek zaman eki olarak kullanılan *-ar* eki daima geniş ünlülüdür. Ancak iki örnekte *-r* şeklinde kalıplaşmış olarak “dikkatlice” anlamındaki *ayar* ile *çatır* “çadır” kelimelerinde kullanıldığı da görülür (bk. § 2.1.2. *-ar* sıfat fiil eki). Bu takdirde ekin *-a catırı* şekli için *-a cat-ır + türeme -ı sesi* şeklinde de açıklanabilir. Ancak Kırgız gramerlerinde *catır* kullanılışı açıklanırken *-ır* ekinin arkaik olduğu belirtiliyor (bk. KATGr., s.400). Bilindiği gibi bilhassa Batı Anadolu ağızlarında şimdiki zaman ifadesi için *batır* yapısı mevcuttur. A. Çağferoğlu, *batır* yanı sıra *batırı* şekli de bulunduğunu bildirir (A. Çağferoğlu: “Muğla Ağzı” *BELLETEN* 1962 s.107-130). Ancak bunun açıklamasını yapmaz. Bu durum başka ekler de de görülmektedir. Mesela: E.T.’de *-çun / -çün -zun / -zün; -sun / -sün* yanında *-zu/ -zül -;* *su / -sül-sum / -süni* şeklini (bk. M.Ergin: *Türk Dil Bilgisi*, s.306); E.A.T.’de *-uban / -üben* ve *-ubanın / - übenin* yanında *-ubanı / übeni* şekilleri de mevcuttur (A.g.e. s.345).

Anan öpkösü açışa aptıga dem alıp, etekte cılıp kelatkan arabanı kütüp turar ele “Daha sonra ciğerleri ağrıdığından aceleyle nefes alarak, dağın eteğinde ilerleyerek gelmekte olan arabayı bekliyordu” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/13).

kele catkandarı “gelmekte olanları” (<kel-e catkan+lar+ı)

“Munu erte menen colukkanda ele bilgemin, körsö Salkındı akmalap bargan eken da”.
- *Tigindeyde kele catkandardı karagança uşintip oyloğu Seytalı.* “Bunu sabahleyin daha karşılaştığımda anlamıştım, meğer Salkın’ı takip ederek gitmiş ha”. -Ta ötede gelmekte olanlara bakarken böyle düşündü Seytalı” (Abdrayev: 1991/16).

ii. -p zarf fiil ekiyle:

aytılp catkanını “söylenmekte olduğunu” (<ayıl-ı-p catkan+ı+nıl)

Şarip bul sözdördün azırınça nasıya aytılp catkanını baamdap ündögön cok “Şarip bu sözlerin şimdilik nasihat olarak söylenmekte olduğunu farkederek ses çıkarmadı” (Şarşeyev: 1991/141).

cep catkan “yemekte olan” (<ce-p catkan)

Aş cep catkan kişini / Aldastatıp şaştırba “Yemek yemekte olan kişiyi / Zora sokarak acele ettirme.” (Bolobalayev: 1960/94).

comup atkan “yontmakta olan” (<con-u-p atkan < yatkan)

Biz Tınıstanovdun üyümün canınan ötüp baratıp, anın koñşusunun koroosunan cıgaç comup atkan Adamkalıy Baybatırovdu kördük, uçaşmakka canına keldik “Biz Tınıstanov’un evinin yanından geçip gidiyorken, onun komşusunun bahçesinden ağaç yontmakta olan Adamkalıy Baybatırov’u gördük, görüşmek için yanına geldik” (Saktanov: 1991/113).

2. Şimdiki zaman çekim eki olarak:

bışıp catkan “pişiyor, pişmekte” (<bış-ı-p catkan)

Kazan bort bort kaynap et bışıp catkan “Kazan fokur fokur kaynayarak et pişiyor” (Elebayev: 1980/61).

3. -gan sıfat fiil ekinin izahında da görüldüğü gibi ekin +sı- isimden fiil yapma ekiyle gerçekleştirdiği birleşim, -a catkan yapısında da görülür.

alıp baratışkansıp “götürüyorlarmış gibi” (< *al-ı-p bar-a yat-ı-ş-kan+sı-p*)

Anın azır ölümgö emes, toygo alıp baratışkansıp özün özü ayabay aspiyettep, kamırabay kiyinip alışı, celdetti tañ kaltırdı “Onun şimdi ölümüne değil, düğüne götürüyorlarmış gibi kendisini kendisi son derece aspiyetleyerek,¹⁵⁹ aldırış etmeden giyinmesi, gardiyanı hayrete düşürdü” (Saktanov: 1991/191).

2312. -A /-Y // -P CÜRGÖN:

Kırgız Türkçesi’nde fiilin adet, yaşayış tarzı haline geldiği durumları veya eylemin yürümekteyken yapıldığını bildirir. Ek, vokal veya konsonant zarf fiil eklerini almış fiilin, tasvir *cür-* “yürümek” yardımcı fiilinin -gan sıfat fiil eki almasıyla oluşur (*fiil + a / y // p cür-gen*). -gan sıfat fiil eki ünlü uyumuna girerek bahis olunan yapı -a / -y // -p *cürgön* şeklinde kullanılır.

1. Sıfat fiil eki olarak kullanımı:

i. -a *cürgön* : Bu şekil -p zarf fiil ekiyle kurulan yapıya nazaran fazla yaygın değildir.

uruna cürgön “çabalamakta olan” (< *ur-u-n-a cürgön*)

Biz, ulam kiyinki muundar, uluular basıp ötkön dañgır col menen basabız, anı ulantabız, andan arı kolubuzdan kelişinçe uzartıp salıp, kezi kelgende çürpölörübüzgö: “Kana emi, emnege cöndömdüü bolsoñ alıña caraşa ulantıp al” degen nasaatıbiz menen koşo mezgilibizge caraşa uruna cürgön eñ cetişken, eñ kubattuu şaymandarıbizdı, karacattarıbizdı ötkörüp berip, doorubuz menen koş aytışıp, kılçaybastan bu turmuştan ötüp kete berebiz “Biz ve sonraki nesiller büyüklerin geçtiği sağlam yoldan yürüyeceğiz, bunu devam ettireceğiz, bunun ötesinde elimizden geldiğince uzatarak, vakti gelince yavrularımıza: “Haydi neye kabiliyetliysen ona göre devam et” nasihatimiz ile birlikte zamanımıza uygun çabalamakta olan

¹⁵⁹ *Aspiyette-* fiilinin anlamı taranılan sözlüklerde bulunamadı. Ancak cümleden anlamının “kendisine hakim olmak” olabileceği tahmin ediliyor.

en iyi , en gayretli malzemelerimizi, imkanlarımızı vererek, zamanımız ile vedalaşarak, arkamıza bakmadan geçip gideceğiz” (Şarşeyev: 1991/ 5).

körö cürgön “görmekte olan, hep gören; yaşayagelen” (< *kör-e cür-gen*)

Soldat alğan menen dele baylardın tügü koroboyt eken, dağı ele salmaktın baarı bayagı körö cürgön kedeylerge tüşöt eken go... “Asker alınmakla birlikte asla zenginlerin bir tüyü dahi azalmazmış, üstelik ağırlığın hepsi eskiden de [bu durumu] yaşayagelen fakirlere düşürmüş...” (Elebayev: 1980/72).

ii. -p zarf fiil ekiyle:

çaşap cürgönü “yaşamakta olması” (< *çaşa-p cürgön+i*)

[Yakov Cugaşvili] Kay cerde bolbosun, kay cerde okup ce iştebesin, men Stalindın uulumun degen dımak körsötpöy, cönököy gana katardagı pendelik künün keçirip, çaşap cürgönü Stalinge ayırıkça caka turgan “[Yakov Cugaşvili] Nerede olursa olsun, nerede okursa okusun veya çalışsın ben Stalin’in oğuluyum diye kibirlenmeden, yalnızca sırada kişiler gibi gününü geçirerek yaşamakta olması Stalin’in ayrıca hoşuna giderdi” (Saktanov: 1991/116).

bagıp cürgön “bakmakta olan” (< *bak-ı-p cürgön*)

Keçee ele bu kızık diynö meniki bolso, bugün oşol kızık tabınan daroo ketip, özümdü eptep bir kün köriip, can bagıp cürgön makuluk sezem “Daha dün bu tuhaf dünya benim iken, bugün bu ilginçliğini birden kaybederek, bir hal yoluyla bir gün yaşayıp, kendinisine bakmakta olan mahluk gibi görüyorum” (Saktanov: 1991/168).

süylöp cürgöndörümün “söylüyor olmalarının” (< *süylö-p cürgön+ler+i+nin*)

Kırgızdar bugu uruusun müyüzdüü eneden (bugudan) taralıptır dep, bul cönündö uzak eñgemeler süylöp cürgöndörümün sebebi da mına uşul negizde “Kırgızlar Bugu aşiretinin Boynuzlu Ana’dan (geyikten) çoğalmıştır diye bu hususta uzun hikayeler anlatıyor olmalarının sebebi de işte bu esasta” (Bektenov-Bayciyev: 1993/19).

2. Çekim eki olarak kullanılması:

buhgalter bolup cürgönümün “muhasibecilik yapıyordum” (<buhgalter bol-u-p cürgön+men)

[Kulbatır:] - *Ey balapan! Men emne iştep catkanımdı cakşı bilem. Saga okşogon balapan cumurtkadan carılıp çıga eleginde ele buhgalter bolup cürgömün.* “[Kulbatır:] - Ey civciv! Ben ne iş yapmakta olduğumu iyi biliyorum. Senin gibi civciv daha yumurtadan yarılıp çıkmadan önce muhasibecilik yapıyordum” (Şarşeyev: 1991/133).

ökünüp cürgön “devamlı pişmanlık duyarak yaşamıştır” (< *ökün-ü-p cür-gen*)

Algaç Salkın aytayın degen sözdörün aytuuga ıngayluu uçurdun bolbogomuna, kattı albadım dep kalp aytkanına ökünüp cürgön içinen “Öncelikle Salkın, söyleyeyim dediği sözleri söylemek için uygun zaman olmadığına, mektubu almadım diye yalan söylediğine içinden devamlı pişmanlık duyarak yaşamıştı” (Abdrayev: 1991/15).

okup cürgön turbaymınbı “okumuyor muyum?” (< *oku-p cürgön tur-ba-y-mın+bı*)

Körsö siz tikken daraktın tübünö kelip, siz cazgan ırlardı okup cürgön turbaymınbı “Meğer sizin diktiğiniz ağacın dibine gelip, sizin yazdığınız şiirleri okuyor değil miyim?” (Saktanov: 1991/167).

2313. -A /-Y // -P OTURGAN:

Eylemin oturularak yapılmakta yahut eylemin yapılmasında süreklilik, ısrar durumu mevcut ise bu yapı kullanılır. Ek, vokal veya konsonant zarf fiil ekini almış fiilin, -gan sıfat fiil eki almış *otur-* “oturmak” tasvir yardımcı fiiliyle birlikte kullanılmasından oluşur (< *fiil -a / -y // otur +gan*).

Kırgız Türkçesi’nde *otur-* fiili aynı zamanda *oltur-* şeklinde de yazılmasından ötürü şimdiki zaman sıfat fiil eki olarak da -a / -p *oturgan* yanında -a / -p *olturgan* şekli de mevcuttur. Gramerce vokal zarf fiil ekiyle de bu yapılar kurulabilirken yapılan taramalarda bu şekilde kullanılan örnek bulunamamıştır.

1. Sıfat fiil eki olarak kullanılması:

baykap olturgan “fark etmekte olan” (< *bayka-p olturgan*)

Bul eköönün sözüün menden başka baykap olturgan can çok ele “Bu ikisinin sözünü benden başkasının fark etmekte olan birisi yoktu” (Elebayev: 1980/61).

üñküyüp oturganın “devamlı eğilerek oturduğunu” (< *üñküy-ü-p oturgan*+*ı+n*)

Tündün kaysıl gana maalında Tügölbay sırtka çıkpasın Alıkuldun üñküygön calgız karaanı koroodogu bosogo tepkiçte bir kalıbında kıymılsız dabıssız üñküyüp oturganın köröt “Gecenin hangi vaktinde Tügölbay dışarı çıkarsa çıksın Alıkul’un eğilmiş yalnız gölgesi avludaki evin eşikliğinde aynı şekilde hareketsiz, sessiz devamlı eğilerek oturduğunu görür” (Saktanov: 1991/357)

2. Çekim eki olarak kullanılması:

içip olturgan “içmekte, içmekteydi” (< *iç-i-p olturgan*)

-Kündö bir ubak ısık uurtabasam bütkön boyum kuruşup turup alat, - dep Elebes, kündögü maalında, muluk kara kumganga çay kaydattırıp alıp, içip olturgan “ - Her gün bir defa sıcak bir şeyler içmezsem bütün bedenim kuruyor, diye Elebes her günkü vaktinde kapkara çaydanlığa çay demlettirerek, içmekte” (Elebayev: 1980/64).

2314. -A /-Y// -P TURGAN:

Bu yapı da eylemin sürekli olarak yapıldığını belirtir. Aşağıda da açıklanacağı gibi daha ziyade *-p* zarf fiil ekiyle kurulu yani *-p turgan* şekli yaygındır. Ancak *-p* zarf fiil eki istisnai durumlar bir kenara bırakılacak olursa normalde olumsuz fiil tabanlarına gelemediği ve bu görevi de vokal zarf fiil ekinin vokallerle biten fiillere gelen *-y* şekli üstlenmesi dolayısıyla olumsuz fiil tabanlarında *-y turgan* (< *-ba-y turgan*) şekli kullanılır.

1. *-a / -y turgan* şekli şimdiki zaman sıfat fiil eki olarak çok yaygın değildir. Bu yapı daha ziyade gelecek zaman sıfat fiil eki olarak kullanılmaktadır (bk. § 233. *-a turgan*). Aşağıda görüleceği gibi ekin bu formu -yani yalnızca bünyesinde *-a / -y* zarf fiil eki bulunan yapı - çekim eki olarak kullanıldığında farklı bir fonksiyonda bulunur.

Ekin bu şeklinin şimdiki zaman sıfat fiil eki olarak kullanılması nadir olduğundan aşağıdaki örnek hem şimdiki zaman sıfat fiil ekiyle hem de gelecek zaman sıfat fiil ekiyle Türkiye Türkçesi’ne aktarılabilir.

dey turgan “demekte olan, diyecek olan” (< *de-y turgan*)

Antkeni men kaçan da bir koy soygon üygö barıp kелgende, - Emne alıp keldiñ, kiçi dey turgan üydögülördün karızı esimde boluçu “Çünkü ben ne zaman koyun kesen bir eve gidip geldiğimde, -Ne getirdin, küçük demekte / diyecek olan evdekilerin soruları aklımdaydı” (Elebayev: 1980/63).

kooşpoy turgan “kavuşmamakta olan, sığmamakta olan” (< *kooş-ba-y turgan*)

Bala birde karuusuna ilingen eski kaptı, birde oñ uuçuna kooşpoy turgan capcañı, kaldıragan cıyırma beş somduktu tiktep, Cedigerdin emne degenine tüşünö albay turdu “Çocuk kah pazusuna atılan eski çuvala, kah sağ avucuna sığmayan / sığmamakta olan yepyeni gıcır gıcır yirmi beş somluğa¹⁶⁰ gözünü dikerek, Cediger’din ne dediğini anlayamadan durdu” (Şarşeyev: 1991/15).

2. *-p turgan* şekli şimdiki zaman fonksiyonunda en yaygın kullanılışa sahip şeklidir. Hem sıfat fiil eki olarak hem de çekim eki olarak şimdiki zaman ifadesi taşır.

kütüp turganlardan “beklemekte olanlardan” (< *küt-ü-p turgan+lar+dan*)

Anan artındagı kezek kütüp turgandardan uyaldıbı, aytor, el içinen suurulup minday çıga berdi “Sonra ardındaki sıra beklemekte olanlardan utandığından mıdır nedir, her neyse kalabalığın arasından sıyrılarak böyle çıkıp gitti” (Abdrayev: 1991/3).

bolup turgan “olmakta olan” (< *bol-u-p turgan*)

Neçen kündön beri aralarında kölöködöy ileeşip cürgön aksakal adam menen kişiçe bir colu süylöşpömünö uyatkor bolup turgan cigitterdi al cakşı tüşündü “Nice günden beri aralarında gölge gibi yapışarak dolaşan yaşlı adamla insan gibi bir defa konuşmadığı için mahcup olmakta olan delikanlıları o iyi anladı” (Kaimov: 1976/72).

karmap turgan “tutmakta olan” (< *karma-p turgan*)

Cetip barıp, atamdı karmap turgan alp dalı kişiğe asıldım “Varıp yetişerek babamı tutmakta olan babayığit adama yapıştım” (Saktanov: 1991/12).

¹⁶⁰ Som: Kırgız para birimi.

-a turgan yapısı ister gelecek zaman sıfat fiil eki isterse şimdiki zaman sıfat fiil eki olarak kullanılsın bünyesindeki -gan sıfat fiil ekinin özelliklerinden olan +sı- isimden fiil yapım eki ile genişlemiş olarak da -a turgansı- şeklinde “-acak(muş) gibi olmak, -yormuş gibi olmak” fonksiyonlarında fiilden fiil yapım eki olarak da kullanılır. Ekin “-acak(muş) gibi olmak” fonksiyonu için bk. § 233. -a turgan.

Aşağıdaki örnekteki batpay kelimesinde olduğu gibi -y eki hem fiilin ünlü ile bitmesinden dolayı -y zarf fiil eki hem de -p zarf fiil ekinin menfi görevini -y ekinin üstlenmesi dolayısıyla -y turgan şekli, olumsuz fiil tabanlarında kullanıldığında hem şimdiki zaman hem de gelecek zaman olumsuz sıfat fiil ekleri fonksiyonunda kullanılır.

batpay turgansıp “sıgıymıyormuş gibi” (<bat-ba-y turgan+sı-p)

Coomart ar kaday kırdaalda, ne top içinde, ne cekeçe mayekteşüüdö şart süylöp, şart külüp, küç kubatı içinde uygu-tıygu bolup, aga tıñtık berbey, öziñö özi batbay turgansıp, şaşması karmap kete turgan “Comart her durumda ister topluluk içinden, isterse kendi başına muhasebede bulunurken birden söyleyip birden gülüp bütün güç kuvveti içinde karma karışık olup, ona rahat vermeden, içi içine sıgıymıyormuş gibi acelesi tutuverirdi” (Saktanov: 1991/109).

bile turgan bolsok “biliyor isek” (< bil-e turgan bol-sa-k)

Eger biz açıp bilgen nerse Cerge korkunuç tuudurup, turmuş-tirilikti buzar cayın bile turgan bolsok anda Cerge eç balee keltirbes amalın özümüz taap alarımızga Cer uuldarı katarı ant berebiz! “Eğer bizim okuyup öğrendiğimiz şey dünya için tehlike doğurup, hayatı bozacak bir tarafını biliyor isek, orada dünyaya hiç bir bela getirmeyecek şekilde bir yolunu bizzat bulacağımıza dünya çocukları olarak söz veriyoruz” (Öner: 1998/196).

3. Ekin çekim eki olarak kullanılması:

Bu yapı çekim eki olarak kullanıldığı zaman iki ayrı fonksiyonda kullanılır:.

i. Yukarıda bahis olunduğu üzere -a turgan yapısı yaygın olarak gelecek zaman sıfat fiil eki ve seyrek de olsa aynı fonksiyonda çekim eki olarak kullanılır. Bu konuda daha fazla izah için bk. § 233. -a turgan..

ii. İkinci olarak bu ek, Kazak Türkçesi'ndeki *-atın / -etin* ekinin fonksiyonlarından olan, Türkiye Türkçesi'ndeki geniş zamanın hikayesi şeklinde karşılanabilecek bir fonksiyonda kullanılır.

coluguşa turgan “rastlaşırlardı, görüşürlerdi” (< *coluk-u-ş-a turgan*)

Eköo rayondun eki çetinde çaşagandıktan, caykısın cayloodo gana coluguşa turgan “İki bölgenin iki tarafında yaşadıklarından ancak yazın yaylada görüştürlerdi” (Kaimov: 1976/78).

kala turgan “kalırdı” (< *kal-a turgan*)

[Alıkul] *Bir nerse aga cagıp kalganda al mına uşintip içki şamı cüzünö çıgıp, duldaya momoorup, ündöböy kala turgan* [Alıkul] Bir şey onun hoşuna tam olarak gittiğinde o işte böyle iç huzuru yüzüne çıkararak, memnun olarak sakinleşip, ses çıkarmadan kalırdı” (Saktanov: 1991/359)

bolo turgan “olurdu, bulunurdu” (< *bol-a turgan*)

Murun, cıyrmançı cıldarı şaarda “Meteor”, “Mars”, “Edison” sıyaktuu gana sanaluu kinoteatrlar bolo turgan “Önceleri, yirmili yıllarda şehirde “Meteor”, “Mars”, “Edison” gibi ancak sayılı sinema salonları mevcuttu / bulunurdu” (Saktanov: 1991/108).

üyrötö turgan “öğretirdi” (< *üyröt-e turgan*)

Oşentip Osokem akındıktın taalimin ar bir çaş talantka üyrötö turgan “Böylece Osokem ozanlık eğitimini her bir genç kabiliyete öğretirdi” (Sabır uulu: 1980/19).

232. -A ELEK:

-a elek sıfat fiil eki, Orta Asya'daki diğer Türk şivelerinde görülmeyen bir şekildir. Menşei açık değildir. Ek, yalnızca olumlu fiil tabanlarına gelerek esas olarak onlardan “*henüz -meyen / -medik / -memiş*” anlamlarında sıfat fiil ekini oluşturur.

Türkçe’de bir fiili olumsuz yapmak için bilindiği gibi fiilden olumsuz fiiller yapan *-ma-* / *-me-* (bu ek Kırgız Türkçesi’nde *-ba-* / *-be-* ; *-bo-* / *-bö-*; *-pa-* / *-pe-*; *-po-* / *-pö-* şeklindedir) eki kullanılır. Bunun yanı sıra isimlere olumsuzluk anlamı kazandırmak için ise “*yok, değil / tügöl, emes*” gibi yardımcı kelimeler kullanılır. Yahut cümlede *ne ... ne ... var* ve *hem ... hem ... yok* gibi yapılarla olumsuzluk sağlanır. Yine Doğu Türk şivelerinde bilindiği gibi bazı sıfat fiil eklerinin çekim eki konumuna geçtiklerinde olumsuz görünüşünün zaman zaman *-ma-* / *-me-* eki yerine yukarıdaki kelimeler yardımıyla olumsuzluk anlamı veren kelimelerle yapıldığını görüyoruz (mesela, bk. § 2.1.9. *-gan* sıfat fiil eki). Bu konuda son olarak zikredilmesi gereken diğer bir şekil de isimlerden olumsuz isim yapan *+sız* / *+siz* ekidir. Bu eki Eski Türkçe’de *-ğusuz* / *-güsüz* ekinde görmekteyiz. Ek *-ğu* / *-gü* sıfat fiil ekine gelerek, eke olumsuz anlam kazandırmaktadır.¹⁶¹ *-ğusuz* / *-güsüz* eki bazı değişikliklerle birlikte Kırgız Türkçesi’nde *-gısız*, *-gız* ve *-gıs* şekillerinde yaşamaktadır (bk. § 22231. *-gısız*; § 22232. *-gıs*).¹⁶²

İşte Kırgız Türkçesi’nde yukarıda sayılan gerek isimlere gerekse fiillere olumsuzluk katan unsurların hiç birinin kullanılmadan fiile olumsuz anlam kazandıran bir *-a elek* yapısı mevcuttur. Burada fiile olumsuz anlamı kazandıran nedir? Fiile getirilen *-a* vokalinin fonksiyonu nedir? Bu yapı şayet bir tür birleşik fiil ise o takdirde bu *-a* zarf fiil eki olabilir mi? Bu durumda *elek* kelimesi nedir?

Bütün bu soruları dikkate alarak ekin menşei konusunda şu görüşler ileri sürülebilir:

1. İlk olarak K. K. Yudahin tarafından “*Kırgızca Rusça Sözlük*” olarak 1940’da yayınlanan eser bilindiği gibi A. Taymas tarafından *Kırgız Sözlüğü* adıyla Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla ülkemizde de yayınlanmıştır. Bu sözlükte *-a elek* ekinin bünyesindeki *elek* kelimesi, *elek II* başlığıyla verilmektedir. Burada ekle ilgili olarak “şimdilik henüz...” manasına gelen ve fiile menfi mana veren bir ektir; yalnız esas fiilin hal zaman gerundifi ile birlikte kullanılır” denilerek örnekler verilir.¹⁶³ Burada yapılan izahtan anlaşıldığına göre ekin bünyesindeki *-a* vokal zarf fiil eki olarak kabul edilmektedir. Ekin bünyesindeki *-a* için vokal

¹⁶¹ Gabai *-ğusuz* / *-güsüz* eki hakkında “*-ğuluk*’un olumsuzu *-ğusuz*’la yapılır” demektedir (bk. A. V. Gabai, *Eski Türkçenin Grameri*, § 141 ve § 227).

¹⁶² Burada da diğer Türkçelerde görülmedik şekilde *+sız* isimden isim yapma ekiyle fiile olumsuz anlam kazandırılmıştır.

¹⁶³ Bk. K. K. Yudahin (çev.: A. Taymas): *Kırgız Sözlüğü*, s. 326b.

zarf fiil eki görüşü Kırgız gramerlerinde de yer alır.¹⁶⁴ Ancak bu kaynaklarda *elek* kelimesinin anlamı verilmez. *Elek* kelimesi eke olumsuzluk anlamı veren bir unsur olarak düşünülmüş olmalıdır. Ancak ekin “henüz” anlamını nereden kazandığı belirsizdir.

Bu görüş iki noktadan tenkit edilebilir. İlki daha önce de belirtildiği gibi eke olumsuz anlamı veren unsurun ne olduğu bu dilcilerce açıklanmamıştır. İkincisi bilindiği gibi vokal zarf fiil eki *bir esas kılış boyunca ona yoldaşlık eden bir tali kılışı gösterir*,¹⁶⁵ *-p* zarf fiil eki ise *iki kılışın birbiri ardınca veya aynı zamanda gerçekleştiğini gösterirler*.¹⁶⁶ Buna göre eğer ekin bünyesindeki *-a* zarf fiil eki ise o takdirde anlam eylemin bitip bitmemesiyle ilgisi olmayıp, anlam sürekliliğiyle ilgili olmalıdır.

2. Bu ek hakkında Menges ve Benzing¹⁶⁷ “Bir araya gelen ünsüzler Kuzey Türkçe gurubunda bazı özel benzeşmelerin ortaya çıkmasına sebep olur (meselâ, $n + l > nd$, ve benzerleri). Gramere gelince, *-ğalak* ortacı “henüz yapılmamış” ($< *-ğan\ ele\ yok$). Altay-Sayan gurubunun karakteristik özelliğidir (ve Kırgızca’nın): Altay Türkçesi (ve Kırgızca) *barğalak* “henüz gitmemiş” = Hakasca *parğalah*, Tuva dilinde *barğalak* olmaktadır.” İzahını yapmaktadırlar. Bu izahlardan çıkarılacak neticeler şöyle sıralabilir:

i. İlk olarak bu ekin yalnızca Kırgız Türkçesi’ne mahsus olmayıp Kuzey Grubu (*Oğuz-Uygur grubu*) Türk şivelerine ait olduğunu görmekteyiz.

ii. Kırgız Türkçesi’nde ekin bünyesindeki *-g-* sesinin düştüğü yani *-ğalak > -alak* değişimi görülmektedir

iii. Bu yapı izah edilirken $*-ğan\ ele\ yok > -ğalak$ değişimi neticesinde ortaya çıktığı söylenmektedir. Bu noktada ekin bünyesindeki olumsuz anlamı *yok* kelimesi sağlamaktadır. Ancak *ele* kelimesinin anlamı nedir bu pek açık değildir. Kırgız Türkçesi’nde bu kelime daha ziyade kuvvetlendirme edatı fonksiyonundadır. Burada ise kuvvetlendirmeden ziyade eylemin *henüz* gerçekleştirilmediği ifade edilmektedir.

Kırgız Türkçesi’nde yukarıdaki teoriye aykırı bir durum söz konusudur. Bu yapının *-a* *elek* şeklinde imlâ edilmesinin, ekin iki ayrı unsurun birleşmesinden oluştuğu intibayı uyandırmaktadır. Üstelik ünlü ve ünsüz uyumlarına diğer Türk şivelerine nazaran daha bağlı olan

¹⁶⁴ Bk. KTGr. § 700.

¹⁶⁵ Bk. T. Banguoğlu: *Türkçenin Grameri*, § 367.

¹⁶⁶ Bk. A.g.e. §366.

¹⁶⁷ bk. *Tarihî Türk Şiveleri*, s.6

Kırgız Türkçesi'nde, bu ekin aksine uyuma girmemesi de dikkate alınca yukarıdaki izah biraz düşündürücüdür.

Ayrıca bu teoriyle ilgili olarak Saha (Yakut) Türkçesi'nde “değil” anlamında *ilik* kelimesi bulunduğu dikkate alınmalıdır.¹⁶⁸ Anlaşılan Altay şivelerinde bu edat ekleşmiş ancak Kırgız Türkçesi'nde orijinalini muhafaza etmiştir.

3. Üçüncü olarak da ekle ilgili olarak Moğolca'da bulunan tamamlanmamışlık sıfat fiil eki kategorisini de dikkat nazarına almak gerekir.¹⁶⁹ Moğolca'da konuyla ilgili olabilecek iki sıfat fiil kategorisi mevcuttur.

İlki, tamamlanmışlık *-ğa / -ge* sıfat fiil eki kategorisi bulunmaktadır.

örnek: *yabuğa* “gitmekte olan”

İkincisi bu tamamlanmışlık sıfat fiil ekinin olumsuz, fiil tabanına getirilen *-ğa / -ge* ekinden sonra *ügei* “değil” veya *edüi* “değil, henüz değil” olumsuz şekilleriyle gerçekleştirilir.¹⁷⁰

örnek: *kelge üdei* “henüz söylemekte olmayan”

İrege ügei “gelmedi”

irege üdei “henüz gelmedi”

Burada görüldüğü gibi *-ğa / -ge* sıfat fiil ekini olumsuz yapmak için Moğolca'da *üdei* “değil” ve *ügei* “henüz değil” edatı kullanılmaktadır.¹⁷¹ Yukarıda Yakut lehçesinde *ilik* “değil” edatının bulunduğundan bahsedilmişti.

Kırgız Türkçesi'nde *-uu* mastar eki bahsinde Eski Türkçe'deki bazı kelimelerde hece başındaki *-ğ / -g* lerin düştüğü ele alınmıştır (bk. § 1.1 *-uu* mastar eki).¹⁷² Moğolca'daki *-ğa / -ge* tamamlanmışlık sıfat fiil ekinin Kırgız Türkçesi'ne *-ğa / -ge* > *-a / -e* şeklinde geçmiş ve bu şivede bugün işlek olmaktan çıkan eski bir olumsuzluk edatı *elek* edatı ile birlikte kalıplaşmış olarak *-a elek* yapısını ortaya çıkmış olması muhtemeldir.

¹⁶⁸ M. Fatih Kirişcioğlu: *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, s. 105.

¹⁶⁹ Bk. Nicholas Poppe (Çev.: Günay Karaağaç): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, § 364.

¹⁷⁰ Bk. A.g.e., § 364.

¹⁷¹ Orta Asya şivelerindeki *-gan ve -a turgan* gibi sıfat fiil ekleri hem *-ma- / -me-* yanında *cok* “yok” ve *emes* “değil” kelimeleri ile *-guçı ve -makçı* gibi bazı sıfat fiil ekleri ise ancak *emes* “değil” edatıyla olumsuz görünüşleri gerçekleştirilmektedir. Bu noktada sıfat fiil eklerinde görülen bu durum yukarıdaki Moğolca yapıyla benzeşmektedir.

¹⁷² Burada örnek olarak Eski Türkçe devresindeki *kulgaç, buzağ* gibi kelimeler bugün Kırgız Türkçesi'nde *kulak, muzoo* şeklinde yaşamaktadır.

Bütün bu teorilerden yola çıkarak ekin, Kırgızların Orta Asya mntıkasına gelemenden henüz Altay Türk boylarıyla birlikte yaşadığı devirlerden kalma bir ek ve Moğolca ile müşterek kökene sahip olduğunu söylenebilir.

Ekin kullanım özellikleri:

Kırgız Türkçesi'nde hemen hemen her unsur mutlaka en azından vokal uyumuna uyarken (konsonant uyumu bazan bozulabilmektedir, *ilgerteden* “eskiden beri”, *öltür-* “öldürmek” vb.) *-a elek* eki uyama girmeyerek *-a / -e / -o / -ö elek* şekillerinde görülmektedir.

Ekin *-alek* şeklinde iyice ekleşmiş hali yazı dilinde yaygın olmadığı için burada ayrı bir başlık altında incelenmemiştir.

-a elek eki, fonksiyon olarak bir noktada Kırgız Türkçesi'ndeki *-gan* sıfat fiil ekinin *henüz* anlam ayırtısıyla birlikte olumsuz kullanılışı gibidir. Yani ek “henüz -mamış; -madık; -mayan” gibi fonksiyonlarda kullanılır.

Ekin fonksiyonları:

1. “Henüz -mamış / -mayan” fonksiyonunda kullanılır:

çıga elek “henüz çıkmamış / çıkmayan” (< *çık-a elek*)

alına elek “henüz alınmamış / alınmayan” (< *al-ı-n-a elek*)

Çıga elek ciniñ bolso, mına menden ııgar. Alına elek öçüñ barbı, me menden al “Henüz tam olarak çıkmamış / çıkmayan öfken varsa işte benden çıkar. Henüz alınmamış / alınmayan öcün mü var, işte benden al” (Kuşbekov: 1992/ 24).

tuula elek “henüz doğmamış / doğmayan” (< *tuul-a elek*)

Enelik tabiyattın kemibes sezimin ala cürgön kançık öz canının emes, cakında uşul üñkürdö tuula turgan baldarım dep, tuula elek küçüktörünün amandığın oyloğu “Annelik tabiatın eksilmeyen duygusuyla dolaşan dişi yalnızca kendi canını değil, yakın bu mağarada doğacak olan yavrularım diyerek, henüz doğmamış / doğmayan eniklerinin güvenliğini düşündü” (Aytmatov: 1988a/8).

es tarta elek “henüz aklı girmemiş / girmeyen, yeterince büyümemiş / büyümeyen”

(< *es tart-a elek*)

Koyuñuzçu, eneke. Es tarta elek bala emneni bilsin “Boş versenize anneciğim. Henüz aklı girmemiş / girmeyen çocuk neyi bilir?” (Aytmatov: 1982/28).

2. “Henüz -madık” fonksiyonunda kullanılır:

biz körö elek cerler “bizim henüz görmediğimiz yerler” (< *biz kör-e elek cer+ler*)

“*Kaysı cer cakşı?*” *degen suroogo* “*biz körö elek cerler*” *dep koyot emespi. Oşol eñ tuura* “Neresi iyi?” şeklindeki soruya “bizim henüz görmediğimiz yerler” diye cevaplamazlar mı? Bu en doğrusu” (Eraliyev: 1992/68).

körö elegiñ “henüz görmediğin” (< *kör-e elek+i+ñ*)

Körgöniñdön körö elegiñ köp “Gördüğünden henüz görmediğin çok” (ats.).

bile elek “bilmediği” (< *bil-e elek*)

kire elek “girmediği” (< *kir-e elek*)

Bu ceksur düynödön eköo çırımtalında ketsin, abiyiri taza, dili ak, aramdıktı bile elek, aram oygo kire elek perişte çağında ketsin “Bu kötü dünyadan [yeni çıkmış] biri iki tüyüyle gitsin, şerefi temiz, kalbi temiz, henüz fenalığı bilmediği, henüz yanlış düşünceye kapılmadığı melek çağında gitsin” (Aytmatov: 1982/49).

3. Zaman zaman öğrenilen ve görülen geçmiş zaman çekiminde yine *henüz* ayırtısıyla birlikte bu kiplerin olumsuzu olarak kullanıldığı olur.

ugalekpiz “(henüz) duymuş değiliz, duymadık” (< *uk-a elek+biz*)

Karıların keñeşmesi dep azırınça ugalekpiz “Yaşlıların meclisi diye [bir şey] şimdilik duymuş değiliz / duymadık” (Aytmatov: 1988b/15).

körölek okşoym “görmedim galiba” (< *kör-e elek okşo-y+m*)

[*Cumanali abışka:*] *Al emi mabu balamdı bolso tee kıştan beri körölek okşoym* “[Yaşlı Cumanali:] Mesela işte şu çocuğumu ise tâ kıştan beri görmedim galiba” (Şarşeyev: 1991/128).

Konunun başında ekin, *esas olarak* fiillerden *henüz -mayan / -mamış / -madık* fonksiyonunun bulunduğu belirtilmişti. Bu durumun istisnaları da vardır. Aşağıda ekin, çekim eki olarak kullanıldığı örnekte ekin *henüz* anlam ayırtısı yoktur.

körö elek “görmedi, görmemiş” (< *kör-e elek*)

İsmayıl bu ketken atçan Mirzakul ekinin ünönön taandı. Alısıraak tuğan. Kaçantan beri körö elek “İsmayıl bu giden atının Mirzakul olduğunu sesinden tanıdı. Uzaktan akrabası. Ne zamandan beri görmedi” (Öner: 1998/159).

4. Yukarıda da belirtildiği gibi nadiren de olsa *elek* kelimesinin de ekleşerek kullanıldığı olur. Ancak bu durumda şaşırtıcı olarak bazan Kırgız Türkçesi’ndeki ünlü uyumuna tam bir uyum gösterirken bazan da Kırgız Türkçesi’nin genel karakterine aykırı bir biçimde kullanıldığı görülür.

Ünlü uyumuna tamamen uymuş olarak kullanılması durumu yalnızca ilk hecesinde *ö* veya *ü* vokallerinin bulunduğu fiil tabanlarına gelen *-ölök* şeklinde görüldüğünde anlaşılmaktadır.

körölökmün “daha görmedim” (< *kör-e elek*)

Cümle içerisinde kullanılması tespit edilemedi. Sözlükte tek kelime örnek olarak verilmiştir (bk. *Kırgız Sözlüğü*: s. 326/b).

ketelek “henüz gitmemiş” (< *ket-e elek*)

Ok cuuşatkan korkumuçtuu soguştu ene sütü oozunan ketelek, kızıl alçaday uşul çaştar körböşö bolboyt bele?! “Kurşunların yağdığı korkunç savaşı ana sütü ağzından henüz gitmemiş, kızıl erik gibi şu gençler görmese olmaz mıydı?” (Asanaliyev: 1984/51).

Ünlü uyumuna uymadığı durumlar:

boor kötörölek “henüz bağırını kaldırmamış, henüz büyümemiş” (< *boor kötör-e elek*)

Men boor kötörölek kiçinekeymin “Ben henüz büyümemiş bir küçüğüm”(Asanaliyev: 1984/43).

ugalek “duymadığı” (< *uk-a elek*)

Kubaniçbek bir kayırıp bütöörü menen koñguroodoy ünün obogo sozolontkondo olturgandar tımtırs bolup, köz irmebey, özdörü murda ünün ugalek cigittin avazına muyuy kulak töşöştü “Kubaniçbek bir daha tekrarlayarak bitirmesiyle, dâvûdî sesini havaya yaydığına oturanlar sükut ederek, göz kırpmadan, kendilerinin daha önce sesini duymadıkları delikanlının sesiyle gevşeyerek, kulaklarını kabarttılar” (Şarşeyev: 1991/136).

körölegiñde “henüz görmemişken” (< *kör-e elek+i+ñ+de*)

Ketkin birdi körölegiñde “Sen iyisi mi biri henüz görmemişken git.” (Asanaliyev: 1984/85).

5. Yaygın olmamakla birlikte diğer bazı sıfat fiil ekleri gibi *+lık* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olarak da kullanıldığı olur (bk. § 22221. *-a elektik*).

6. Diğer bazı sıfat fiil ekleri gibi bütün hal ekleriyle birleşerek zarf fiil ekleri oluşturmaya yatkın değildir. Hal eklerinden yalnızca lokatif ekiyle birleşerek *-a elekte* “*henüz -madan; -henüz -mamışken; henüz -mayacakken*” anlamındaki zarf fiil ekini oluşturur (bk. § *-a elekte* zarf fiil eki).

7. Yine diğer sıfat fiil ekleri gibi *-dey* benzetme edatı (eki) ile birleşerek *-a elektey* “*henüz -mamış gibi; -henüz mamış kadar*” fonksiyonlarında zarf fiil ekini oluşturur (bk. § *-a elektey* zarf fiil eki)

§ 2.3.3. *-A TURGAN* SIFAT FİİL EKİ:

Daha önce şimdiki zaman sıfat fiil ekleri bahsinde de izah edildiği gibi, Kırgız Türkçesi’ndeki süreklilik ifade eden tasvir yardımcı fiilleri *cat-* “yatmak”, *cür-* “yürümek”; *oltur-/ otur-* “oturmak” ve *tur-* “durmak, kalkmak” fiilleridir. Bu fiiller esas fiile *-a / -y* ve *-p* zarf fiil ekleri yardımıyla bağlanırlar. Bu yapılarda tasvir yardımcı fiillere *-gan* sıfat fiil eki getirilerek kullanıldığı zaman şimdiki zaman sıfat fiil ekini oluştururlar. Ancak *-a turgan* yapısı daha önce de belirtildiği gibi istisna olarak farklı bir fonksiyonu daha üstlenmiştir. Bu da sıfat fiil eki olarak kullanıldığında ortaya çıkan gelecek zaman ifadesidir.

Bu sıfat fiil ekinin yapısı Kırgız Türkçesi’nde aslında birleşik fiilin yeni bir ifade kazandığı durumdur. Bu sebeple bu yapı burada ek olarak ele alınmıştır.

Öncelikle ek hem sıfat fiil eki olarak hem de çekim eki olarak kullanılmaktadır.

a. Sıfat fiil eki olarak kullanıldığı zaman iki fonksiyonu icra eder.

1. Bu fonksiyon tasvirî birleşik fiil yapısına giren *tur-* fiilinin vazifelerinden birisinin şimdiki zaman ifadesi olması sebebiyle yaygın olmamakla beraber şimdiki zaman sıfat fiil eki -*(i)yor / -makta olan* fonksiyonundadır (konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. § 231. Şimdiki zaman sıfat fiil ekleri).

2. İkinci olarak Kırgız Türkçesi'nde yaygın olarak gelecek zaman sıfat fiil eki olarak kullanılır.¹⁷³ Hatta bu yapının yalnız Kırgız Türkçesi'ne mahsus olmayıp diğer komşu şivelerde bir takım ses hadiseleri neticesinde artık tamamen ekleşmiş ve gelecek zaman ifadeli sıfat fiil eki olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu yapı Özbek Türkçesi'nde *-ädigän / -ydiğän*,¹⁷⁴ Uygur Türkçesi'nde *-adiğan / -ydiğan*,¹⁷⁵ Kazak Türkçesi'nde *-atın / -ytın*,¹⁷⁶ Karakalpak Türkçesi'nde *-atugun* şekillerinde gelecek zaman sıfat fiil eki ve zaman zaman da çekim eki olarak kullanıldığı görülmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta yukarıda da belirtilen gelecek zaman sıfat fiil eki fonksiyonlu bu ekin nadiren de olsa, diğer komşu şivelerde çekim eki olarak kullanılmasına rağmen Kırgız Türkçesi'nde bu durum hemen hemen hiç görülmemektedir.

Ekin bünyesindeki vokal zarf fiil eki Kırgız Türkçesi'ndeki normal kullanımında olduğu gibi burada da vokal uyumuna göre konsonantla biten fiil tabanlarına *-a / -e; -o / -ö* şeklinde ve vokalle biten fiil tabanlarına *-y* şeklinde geldiği görülür (bk. § 311. *-a / -y*).

¹⁷³ Bk. KTGr., s.426.

¹⁷⁴ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* adlı eserde *-ädigän / -(y)diğän* ekinin fonksiyonu *-acak - acak olan* şeklinde verilmiştir (bk. c. I. s. 1086). Gerçekten de Özbek Türkçesi'nde genel kullanımı budur. Ancak **Buyêrdä meniñ tänydiğän dostlarım bar* "Burada benim tanıdığım dostlarım var" cümlesinde bu ek, tıpkı Kazak Türkçesi'nde olduğu gibi *-dik* fonksiyonunda görülmektedir. Fakat yine de bu fonksiyon nadirdir. Ayrıca Özbek Türkçesi'nde de bu ek yalnızca sıfat fiil eki olarak verilmektedir. Oysa modern Uygur Türkçesi'nde olduğu gibi zaman zaman gelecek zaman çekim eki olarak da kullanılmaktadır.

¹⁷⁵ Bk. a.g.e. s. 1122. Burada ek yalnızca *-acak* fonksiyonlu sıfat fiil eki olarak verilmektedir. Ancak Dr. Rıdvan Öztürk bu eki modern Uygur Türkçesi'nde 3. tip gelecek zaman çekim eki olarak vermektedir (bk. *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* s.82).

¹⁷⁶ Bk. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, c. I, s. 1060. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. § -çu II Sıfat fiil eki.

Bunun dışında Karakalpak Türkçesi'nde görülen *-atugun* şekli de Kazak Türkçesi'nde görülmektedir. Bu noktada Karakalpak Türkçesi'nin de Kazak Türkçesi'nin bir ağızı sayıldığı unutulmamalıdır. Kazak Türkçesi'nde bu şekilde kullanımına örnek *"Ata-anadan mal tätti, altın üyden can tätti"* deydi. *Ata-anadan mal tätti köretuğın anturğanıñ tätti derlik ne canı bar?* "Anne ve babadan mal tatlı, altın evden can tatlı" derler. Anne ve babadan malı tatlı görmekte olan, sözüne ihanet edenin ne ehemmiyeti var?" (*Abay* c. 2. Almatı 1986, s.12)

Ek, gelecek zaman sıfat fiil eki olarak kullanılırken aşağıdaki kullanılış özellikleri ortaya çıkar.

1. Yalnızca basit gelecek zaman sıfat fiil eki olarak:

caza turgandarı “yazacakları” (<caz-a tur-gan+lar+ı)

[Salkın] *Tanıştarmın estedi. Alar köp dele emes, sanaluu gana. Kat caza turgandarı dele çok boluuçu* “[Salkın] Tanıdıklarını hatırlardı. Onlar öyle çok değiller, sayılı miktarda. Mektup yazacakları da yoktu” (Abdrayev: 1993/12)

tüzölböy turgan “düzelmeyecek” (< tüzöl-be-y tur-gan)

[Cumanaalı abışka:] *Ey bala, mına nakal degen tak özüñsüñ, bolgondo da oñoyluk menen tüzölböy turgan nakalsıñ* “[Yaşlı Cumanaalı:] Hey çocuk, işte akılsız denilen bizzat sensin, üstelik de kolay kolay düzelmeyecek akılsızsın” (Şarşeyev: 1991/127).

bolboy turgan “olmayacak” (< bol-ba-y tur-gan)

“*Kalptı da epkeliştirgen kişi aytat*” - *degen kırıgızda makal bar. Anın sınıarınday, bolbogon işti bolgondoy, bolboy turgan işti bolo turganday epkeliştirip, kooz söz, körköm eles menen aytilgan çigarmalardı kalptar deybiz* “Yalanı da becerebilen kişi söyler” şeklinde Kırgızlarda atasözü var. Aynen bunun gibi olmayan işi olmuş gibi, olmayacak işi olacak gibi becererek, güzel söz, güzel tasvir ile söylenen eserlere “kalp”lar deriz” (Bektenov-Bayciyev: 1993/86).

coop kıla turgan “cevap olacak” (< coop kıl-a tur-gan)

Alardın ar kimisi özünçö oy menen alektenip, bir çeti Taliptin tuura aytıp catkanına içterinen koşuluşa dagı, azırınça aga coop kıla turgan eçtemeleri cektugunan ulam tuncuraşsa, ekinçi çeti “uluunu urmattoo” degen cazılbağan zakondu karmanıp olturuştı “Onların her biri kendi düşünceleriyle meşgul olup, bir taraftan Talip’in doğru söylemekte olduğuna içlerinden katılsalar dahi şimdilik ona cevap olacak hiçbir şeyleri olmadığından dolayı sükut ederken, diğer taraftan “büyüğü sayma” denilen yazılmamış kanuna riayet ederek oturdular” (Şarşeyev: 1991/120).

2. Bazı durumlarda Türkiye Türkçesi'ndeki *-acak* sıfat fiil ekinin tek başına yetersiz olmasından dolayı *-acak olan* yapısının karşılığı olarak kullanılır:

aytıla turgan “söylenecek / söylenecek olan” (< *ayıl-a turgan*)

Maselen, “Kara kurt çakkanda aytıla turgan darım”, “Cılan çakkanda aytıla turgan darım” degen sıyaktuu murda biz köp bilbegen ırlar orun algan “Mesela, “Zehirli örümcek ısırıldığında söylenecek / söylenecek olan efsun”, “Yılan soktuğunda söylenecek / söylenecek olan efsun” gibi eskiden bizim bilmediğimiz birçok türküler yer almıştı” (Musayev-Taştemirov: 1992/5).

bolo turgan “olacak, olacak olan; zuhur edecek olan” (< *bol-a tur-gan*)

621-cılı üç cüz çakırım aralıkta caygaşkan Yasribden elçiler kelişet. Alar cakın arada *bolo turgan* paygamber cönündö cööttördön uğuşkan bolçu “621 yılında üç yüz çakırım uzaklıkta bulunan Yesrip'ten elçiler gelirler. Onlar bu yakınlarda zuhur edecek olan peygamber hakkında Yahudilerden (bir şeyler) işitmişlerdi” (Aladin: 1992/47).

araçalap koyo turgan “araya girecek olan” (< *araçala-p koy-a turgan*)

Cön öltürsö da birdeme, keskilep, kıynap öltürsö araçalap koyo turgan kim? “Basitçe öldürürse bu da bir şey, boğazlayarak, işkence ederek öldürürse araya girecek olan kim?” (Elebayev 1980/132).

3. Ek, diğer sıfat fiil ekleri gibi bazan mastar eki fonksiyonunu da üstlenir:

öç ala turgan “öç alma” (< *öç al-a turgan*)

Kelini Cıpar dağı burk etti. Anın Nazar çokto çaldan uşintip “öç” ala turgan adatı bar. Bul cönündö Karımşak çaldın uuluna arızdanbasına közü toluk cetken soñ, kaalaşınça kagıp-silke beret “Gelini Cıpar da atıldı. Onun [kocası] Nazar yokken ihtiyardan böyle “öç” alma adeti var. Bu hususta yaşlı Karımşak'ın oğluna dert yanmayacağına iyice akli yattıktan sonra dilediğince eziyet eder” (Şarşeyev: 1991/50).

4. Diğer sıfat fiil ekleri gibi *-a turgan* eki de aktif fiilleri anlamca pasifleştirir:

karmay turgan “tutacak, tutulacak” (< *karma-y turgan*)

Balık karmay turgan arıktı körsötköndö raykom booru ezilgiçe küldü “Balık tutulacak dereyi gösterdiğinde Komünist Partisi bölge şefi katıla katıla güldü” (Eraliyev: 1992/82).

korka turgan “korkulacak” (< *kork-a turgan*)

[Camal] *Birok, anda da kıyın korko turgan ubak aldıda turganın bilgen emes boluuçu anda* “[Camal] Ancak ondan da çok korkulacak bir dönemin başlangıcında durduğunu bilmezdi o zaman” (Abdrayev: 1993/31).

5. -gan ekinin *olumsuz şeklinin*, esas fiile getirilen -ba- / -be- eki yanında *emes, cok* (=yok) gibi menfilik bildiren kelimelerle yapılabilmesi özelliği bu ekte de görülür.

taanıy turgan emes “tanıyacak gibi değil” (< *taanı-y turgan emes*)

Kat üç barak kagazga cazılıp, bir betine calañ kol koyulgan. /.../ Ayagina koyulgan koldorun kişi taanıy turgan emes “Mektup üç sayfa kağıda yazılmış olup, bir yüzüne yalnızca imzalar atılmış. /.../ Sonuna konulan imzalar adamlar tarafından tanınacak [gibi] değil” (Elebayev 1980/93).

tüzölböy turgan “düzelmeyecek” (< *tüzöl-be-y turgan*)

[Cumanaalı abışka:] *Ey bala, mına nakal degen tak özüñsüñ, bolgondo da oñoyluk menen tüzölböy turgan nakalsıñ* “[Yaşlı Cumanaalı:] Hey çocuk, işte akılsız dediğin bizzat sensin, üstelik de kolay kolay düzelmeyecek akılsızsın” (Şarşeyev: 1991/127).

6. Yine bazan ekin bünyesindeki -gan sıfat fiil ekinin +lık isimden isim yapma ekiyle genişleme temayülü sebebiyle bu ek de -a / -y *turgandık* şeklinde kullanılabilmektedir (konuyla ilgili olarak bk. § 22222 -a *turgandık*).

7. -a *turgan* morfemi ister gelecek zaman sıfat fiil eki isterse şimdiki zaman sıfat fiil eki olarak kullanılsın bünyesindeki -gan sıfat fiil ekinin özelliklerinden olan +sı- isimden fiil yapım eki ile genişlemiş olarak da -a *turgansı-* (< -a *turgan+sı-*) şeklinde “-acak(mış) gibi ol-; -yormuş gibi ol-” fonksiyonlarında fiilden fiil yapım eki kullanılır. Ekin -yor(muş) gibi ol- fonksiyonu için bk. § 231. Şimdiki zaman sıfat fiil ekleri.

bütürö turgansıbay “bitirecek gibi davranmadan” (< *bütür-e tur-gan+sı-bay*)

Külüsün kayda cüröt? İşti calgız özü bütürö turgansıbay daroo cetip kelbeybi uşundayda! “Külüsün nerede dolaşıyor? İşi yalnız kendisi bitirecek gibi davranmadan derhal koşup gelmez mi böyle bir durumda!” (Şarşeyev: 1991/ 9).

b. Ek çekim eki olarak sıfat fiil eki olarak kullanıldığındaki anlamlarında çok farklı olarak Kazak Türkçesi’ndeki *-atın / -etin* eki fonksiyonları arasında görülen geniş zamanın hikayesi *-r idi* fonksiyonunda kullanılır.¹⁷⁷ Bu fonksiyon için burada tek örnekle yetinilecektir. Ekle ilgili olarak geniş bilgi için bk. § 231 Şimdiki zaman sıfat fiil ekleri.

bolo turgan “olurdu, bulunurdu” (< *bol-a turgan*)

Murun, cıyırmançı cıldarı şaarda “Meteor”, “Mars”, “Edison” sıyaktuı gana sanaluu kinoteatrlar bolo turgan “Önceleri, yirmili yıllarda şehirde “Meteor”, “Mars”, “Edison” gibi ancak sayılı sinema salonları mevcuttu / bulunurdu” (Saktanov: 1991/108).

24. ESASEN SIFAT FİİL OLMAYIP SIFAT FİİL GİBİ KULLANILAN EKLER

241 -AYIN EMİR EKİ:

Kırgız Türkçesi’nde 1. teklik şahıs emir eki *-ayın* nadiren sıfat fiil eki gibi kullanılır.

Esas olarak birini severken, şımartırken, kendisinden küçükten bir şey rica ederken, *aylan-* “dolanmak”; *kagıl-* “çarpmak, kakılmak, çakılmak”, *baleketini al-* “felaketini almak” yani kısacası Türkiye Türkçesi’ndeki *kurban olmak* veya diyalektlerdeki *gadasını almak* terkiplerinin karşılığı olan fiillerde görülür.

-ayın eki hep birinci şahıs iyelik eki ile beraber “*-dığım*” anlamında kullanılır.

kagılayın kırgızımdın “Kurban olduğum Kırgızımın” (< *kagıl-ayın kırgız+ı+m+nın*)

Uşunu ugup al! Kaşkar ceri kocolordun ençisi emes. Kagılayın kırgızımdın camattas kongon komuşu, köçüp-komup cürgön bayırkı ceri “Şunu iyi dinle! Kâşgar toprağı efendilerin

¹⁷⁷ Bk. Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, s. 151.

babasından kalan malı değil. Kurban olduğum Kırgızımın topluca konuştuğu konuğu, göçerek konarak yaşadığı ezeli yurdu” (Kuşbekov: 1992/20).

balaket-meenetiñdi alaymın “Felaketini, azabını aldığım”

(< *balaket-meenet+i+ñ+di al-ayın+ı+m*)

[*Kümüşay kempir:*] -Balaket-meenetiñdi alaymın! Keldiñbi degi? “[Yaşlı Kümüşay:] - Felaketini / azabını aldığım! Geldin mi ha?” (Şarşeyev: 1991/79).

ölügüñdö köröyündördün “ölüsünü görmek bana nasip olasılar”

(< *ölük+ü+ñ+dü kör-eyin+ler+nin*)

[*Şeker:*] Boldu, ölügüñdö köröyündördün okusuna barba “[Şeker:] Tamam, o ölüsünü görmek bana nasip olasıların okuluna gitme.” (Kasımbekov: 1990/21).

sadagañ boloyunlar “kurban olduklarım” (< *sadaga+ñ bol-ayın+lar*)

[*Kempir:*] - Sadagañ boloyundar, siler bugün bir tuugan bolduñar “[Yaşlı kadın:] - Kurban olduklarım, sizler bugün kardeş oldunuz” (Kasımbekov: 1990/52).

252. -DI GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN EKİ:

Görülen geçmiş zaman eki *-dı*, Kırgız Türkçesi’nde nadiren de olsa sıfat fiil eki gibi kullanıldığı görülür.

M. Ergin, görülen geçmiş zaman ekinin Türkiye Türkçesi’nde bazı kelimelerde sıfat fiil eki konumuna geçtiğinden bahsederek ancak bunların kalıplaşma yoluyla bu şekilde kullanıldığını belirtir ve bu ekin sıfat fiil eki olduğunu ihtiyatla kabul etmek gerektiğini söyler.¹⁷⁸

Kırgız Türkçesi’nde bu şekilde kullanılması iki durumda görülür. İlki *-dı bol-*; *-dı körün-*; *-dı okşo-*; *-dı öñdön-*; *-dı turbaybı* birleşik yapılarında görülür.¹⁷⁹ Aslında *-dı* görülen geçmiş zaman ekiyle birlikte kullanılan *körün-*, *okşo-*, *öñdön-*; *tur-* fiilleri, Türkiye Türkçesi’nde genellikle “galiba; gibi herhalde; değil mi (anlamı kuvvetlendirmek maksadıyla)” gibi edatlar yardımıyla kurulan yapıların karşılığıdır. Ancak *körünöt*, *okşoyt*, *öñdönöt*, *turbaybı* tarzındaki

¹⁷⁸ Bk. M. Ergin: *Türk Dil Bilgisi*. s.337.

yapıların fiillerin çekimli şekilleri oldukları hesaba katılırsa bunları Kırgız Türkçesi'nde edat gibi kabul etmek doğru olmaz. Ayrıca bu fiiller her zaman üçüncü şahıs çekiminde kalmayıp bazan diğer şahıslarla çekime girdikleri görülmektedir. Neticede bazan Türkiye Türkçesi'nde edatlarla kurulan yapıların Kırgız Türkçesi'nde birleşik fiil kalıplarıyla karşılandığı söylenebilir.

İkinci olarak da bol miktarda kalıplaşmalarda tıpkı sıfat fiil eki gibi kullanıldığı görülmektedir.

1. Geniş zaman çekim eki *-at / -yt* için de söz konusu olan birleşik fiil yapısı içinde görev alma fonksiyonu görülen geçmiş zaman eki için de söz konusudur (bk. § 243. *-at / -yt* geniş-gelecek zaman çekim eki).

a. *-dı bol-* : Ekin fonksiyonları çok net değildir. Ancak aşağıdaki örneklerden yola çıkarak ekin, Türkiye Türkçesi'ndeki “-miş olmak, -dı acaba; -dı tamam; -ınca tamam” gibi yapıların karşılığı olarak kullanıldığı söylenebilir.

ciyirkendi boldu “iğrendi acaba” (< *ciyirken-di bol-dı*)

Anın artınan: “*menin emnemden ciyirkendi boldu*” *dep bir oylop aldım* “Onun ardından “benim neyimden iğrendi acaba” diye bir an düşündüm.” (Elebayev: 1980/37).

oturdu boldu “tamamen oturdu, otursa oldu, otursa tamam” (< *otur-du bol-du*)

Menin oturgan-oturbaganım menen cumuşu da cok, aytor moldo oturdu boldu degendey, tigi kattı cerine barıp kongondon kiyin, özü da orduna barıp oturdu “Benim oturup oturmadığımla hiç ilgisi yok, her neyse hoca (tamamen) oturdu / otursa oldu dedikleri gibi öteki sertçe yerine geçip oturduktan sonra kendisi de gidip yerine oturdu” (Elebayev: 1980/112).

aga baştadı boldu “aktı mı tamam, akınca tamam” (< *ak-a başta-dı bol-dı*)

Kazandı kayta tolturgan soñ çelekti kömöriip şıbap ciberip, ottu balbıldata cagıştı. Dağı bayagı cım-cırttık... Samogon trubadan cılcıp aga baştadı boldu. Gavril çömörüip alıp içe beret “Kazanı tekrar doldurduktan sonra kovayı ters çevirerek içini sıyırp, ateşi kuvvetlice

¹⁷⁹ Kırgız Türkçesi'ndeki *-dı bol-* şekli Adana ağzında da *-dı oldu* şeklinde ancak “-mak üzere” anlamında kullanıldığı görülür. Mesela: *Yemek pişti oldu* “Yemek pişmek üzere”. Ayrıca yazı dilimizde de *-dı -acak* şeklinde de görülür. Mesela: *Yağmur yağdı yağacak*.

yaktılar. Tekrar az önceki sessizlik.... Ev mamülü içki borudan ilerleyerek aktı mı tamam. Gavril hemen kabını doldurarak habire içer.” (Elebayev: 1980/201).

oñdoy berdi bolup “güya düzeltmiş olup” (< *oñdo-y ber-di bol-u-p*)

[Asek] *Oozun açsa kömököy ümü bñulugup çıkpayt. Oñdoy berdi bolup dal oşol ayal atının başın culka ketkeni: ...* [Asek] Ağzını açınca sesi soluğu kesilerek çıkmaz. Güya düzeltmiş olup bizzat o kadının atının başını yolar gibi çevirip gitmesi: ...” (Asanaliyev: 1984/148).

b. *-dı körün-*: Bu yapı için de aşağıdaki örneklerden yola çıkarak Türkiye Türkçesi’ndeki “-mış görünmek; -dı galiba; -dı herhalde; -mışa benzemek; -mış gibi” yapıların karşılığı olarak kullanıldığı söylenebilir.

toktodu körünöt “durdu galiba” (< *tokto-du kör-ü-n-et*)

Bala Kurman koymok emes ele, birok çarçagandan kiyin toktodu körünöt “Bala Kurman bırakmak niyetinde değildi, ancak yorulduğu için durdu galiba” (Elebayev: 1980/531).

süyünüp ketiştı körönöt “iyice sevinmiş benziyor” (< *süy-ü-n-ü-p ket-i-ş-di kör-ü-n-et*)

Tigiler da ar kimisi öz betinçe dilgirlenip, süyünüp ketiştı körönöt türlörü “Ötekilerin de her birisi kendince arzulayarak, yüzlerinden çok sevinmiş görünüyorlar” (Asanaliyev: 1984/147).

c. *-dı okşo-* : Bu yapı da “-mışa benziyor; -dı galiba” gibi anlamlar taşımaktadır. Yalnız burada dikkati çeken bir nokta Kırgız Türkçesi’nde *okşa-* “benzemek” fiili genel olarak kendisinden önce diğer Türk şivelerinden -mesela Özbek, Kazak, Türkiye - farklı olarak datif ekini gerektirmemektedir. Hatta öyle ki mesela Özbeklerin “*bārāyātğāngā oqşāydı*”; Kazakların “*baracatkāngā oksaydı*” şeklindeki ifade ettikleri yapıyı Kırgızlar “*baracatkan okşoyt*” (gidiyora benzer; gidiyor gibi, gidiyor galiba) şeklinde datifsiz kullanmaktadırlar.¹⁸⁰

Ayrıca bu yapıda *okşo-* fiili daima geniş zaman çekiminde bulunur. Ancak bazan şahıs eki görülen geçmiş zaman ekinden sonra, bazan da geniş zaman ekinden sonra getirilir. Bu konuda

¹⁸⁰ Mesela: *Bu düynödön körör küñü, içer suusu tügönüp baratkan okşoyt*, “Bu dünyadan göreceğ gün, içecek suyu bitiyora benziyor / bitiyor galiba” (Saktanov: 1991/148). Bu konu ayrıca *-gan* sıfat fiili eki maddesinde dipnot olarak genişçe ele alınmıştır (bk. § 2.1.9. *-gan* sıfat fiil eki).

benzer kullanım özellikleri gösterdiğinden dolayı farklı örnekler için bk. § 2.4.3. -at // -yt geniş-gelecek zaman çekim eki.

başladım okşoyt “başladım galiba, başlamış gibiyim” (< baş-la-dı+m okşo-yt)

Men ali bala, aklım çala da, apamdı akırındap unuta başladım okşoyt, ... “Ben henüz çocuğum, aklım da yarım, annemi yavaş yavaş unutmaya başladım galiba, ...” (Saktanov: 1991/18).

tartındı okşoyt “çekinmişe benziyor, çekindi galiba” (< tart-ı-n-dı okşo-yt)

Kız katkı daroo coop bere algan çok, cazuudan ıybaa kılıp, tartındı okşoyt “Kız mektuba hemen cevap verebilmiş değil, yazmaktan haya ederek, çekindi galiba / çekinmişe benziyor” (Saktanov: 1991/152).

dedi okşoyt “dedi galiba” (< de-di okşo-yt)

Baya künkü muştaşkandan beri al [Esirkep] Abakir menen süylöşpöyt, azır da sözgö aralaşpayın dedi okşoyt “Geçen günkü yumruklaşmadan beri o [Esirkep], Abakir ile konuşmuyor, şimdi de söze karışmayayım dedi galiba”. (Asanaliyev: 1984/22).

d. -dı öñdön- : Türkiye Türkçesi’ndeki yukarıdakiler gibi “-dı galiba, -dı herhalde, -mışa benziyor, -mış gibi, -dı görünüyor” fonksiyonunda kullanılır. İşlek bir yapı değildir.

tolkundadı öñdönöt “heyecanlandı galiba” (< tolkun-da-dı öñ-le-n-et)

Al uçurda tolkundadı öñdönöt, erinderi saal kaltırıp, ünü kargıldanıp, öñü kızarıp ketti “O zaman heyecanlandı galiba, dudakları biraz titreyip, sesi boğuklaşıp, rengi iyiden iyi kızardı.” (KATGr.: 582).

2. Ek, kalıplaşarak kalıcı isimler yapar. Kalıplaşma hem şahıs isimlerinde hem de normal kelimelerde görülür. Ancak dikkat çeken nokta normal kalıplaşmış kelimeler 3. teklik şahıs eki ile gerçekleşirken arada sırada 1. teklik şahıs ekiyle de yapıldığı görülür.

Ekin işlek bir kalıcı isim yapan ek gibi kullanılarak yeni kelimeler türetilmesi son devirlerde yaygınlaşmış olmalıdır. Çünkü taramalar yaparken rastlanan bu ekle türetilmiş birçok kelimeye Kırgız Türkçesi sözlüklerinde yer verilmediği görülmüştür.

turdubay “kişi ismi” (< *tur-du* + *bay*)

Salkın kat keliptir. Kimden ekeni belgisiz, cazgandın adresi çok. Turdubay emes “Salkın’a mektup gelmiş. Kimden olduğu belli değil, yazanın adresi yok. *Turdubay*’dan değil.” (Abdrayev: 1993/12).

tabıldı “bulundu, kişi ismi” (< *tap-ı-l-dı*)

Tabıldı bolso oorudan aman-esen ayığıp, birok toru etine tolo albay, baştağıday bolo albay cürgön kezi ele “*Tabıldı* ise hastalıktan sağ salim kalkıp ancak kilo alamayarak, eskisi gibi olamadığı sıralardı” (Alimov-Muratov: 1992/14).

tuş keldi “rasgele” (< *tuş kel-di*)

Kazılğan kördü bet alıp tegerete oturgan bir katar abışkalar tuş keldi köçük basıp, maldaş tokungan boydon ürgülöp oturuşkan sınıarı, ... “Kazılmış kabre yönelerek daire biçiminde oturan bir dizi ihtiyar adam *rastgele* arkalarını koyup bağdaş kurmuş bir halde oturup uyukluyorlarmış gibi, ...” (Şarşeyev: 1991/30).

köndüm “alışkanlık” (< *kön-dü+m*)

Bular da cedep kulakka köndüm bolup, atayılap tıñşaganga ele baykalbasa, kadırese kişi sezbey de kalat “Bunlar da gayet kulak *alışkanlığı* olup, özellikle yalnızca dinleyenlerce fark edilmezse, mutad olduğu üzere insanlar farkına da varamayabilir” (Şarşeyev: 1991/8).

cön saldı “normal, sıradan, basit” (< *cön sal-dı*)

Kırgızdar ar dayım eç toktoosuz, mukaktanbastan, şakıldatıp tez-tez süylöşöt. /.../ Cön saldı ele süylögön sözdöründö süylömdörünün ayagı uykaşıp, bir süylömünün ayagı ekinçi süylöm menen kuyuluşup, ırdap catkan sıyaktuu sezilet “Kırgızlar her zaman hiç durmadan, kekelemeden, şakır şakır ve hızlı hızlı konuşurlar. /.../ *Sıradan* konuşmalarında cümlelerinin sonu birbiriyle uyaklaşarak, bir cümlenin sonu ikinci cümle ile uyuşur sanki şarkı söylüyor gibi hissedilir” (Bektenov-Bayciyev: 1993/34).

oy keldi “aklına geldiği gibi, rastgele” (< *oy kel-di*)

Oşton çıkkanndan beri maga uşu Osmon cagıp kaldı. Aşık sözün ukpadım, caman kıyal-corogun körbödüm. Sanın çaap aşkere külböyt, oy keldi cürböyt “Oş’tan çıktığımızdan beri bu

Osmon benim hoşuma gitti. Fazla konuştuğunu duymadım, kötü hareketini görmedim. Hızlı yürüyüp açıkça gülmez, rastgele gitmez” (Saktanov: 1991/38).

243. -AT // -YT GENİŞ-GELECEK ZAMAN ÇEKİM EKİ:

Bu ek de tıpkı görülen *-dı* geçmiş zaman eki gibi esasında sıfat fiil eki olmayıp ancak bir takım yardımcı fiillerle birlikte onların önlerinde sıfat fiil eki gibi kullanılmaktadır (bk. § 214 *-dı* görülen geçmiş zaman çekim eki).

Aşağıdaki *kayaşa ayta alışpayt sözdör* “alaya alınmayacak sözler” ve *ayta alat söz* “söylenebilecek söz” örnekleri tam bir sıfat fiil eki gibi kullanılmasının istisnâ örnekleridir.

Ayrıca tıpkı görülen geçmiş zaman ekinde olduğu gibi bu ek de *bol-*; *körün-*; *okşo*; *tur-* fiilleri ile ismin olumsuz çekiminde kullanılan *emes* “değil” edatıyla birlikte kullanıldığında yine sıfat fiil eki olarak kullanılır.

1. Sıfat olarak kullanımı:

kayaşa ayta alışpayt sözdör “alaya alınmayacak sözler” (< *kayaşa ayt-a al-ı-ş-ba-yt söz-ler*)

Cediger cönündö kep kılıssa ele baarının sözün cökko çıkarıp, sözgö sındırıp cürgön uşul bücürögön çakan çalga berkiler kayaşa ayta alışpayt sözdörümün orundunu da, ıras da ekenine inanışat “Cediger hakkında konuştuklarında hepsinin sözlerini boşa çıkarıp, hep utandıran şu kamburu çıkmış kurnaz ihtiyar adama öbürleri alaya alınmayacak sözlerinin yerinde ve doğru olduğuna inanırlar” (Şarşeyev: 1991/27).

ayta alat söz “söylenebilecek söz” (< *ayt-a al-at söz*)

Özü ölüp Kırlovduñ sözü kaldı, / Öldü, dep kim ayta alat sözü bardı? / Ölgönü bıyıl cüz cıl tolgon eken, / Ölköbüz toy ötkörüp esine aldı “Kendisi ölüp, Kırlov’un sözü kaldı, / Öldü, diye kimin söyleyebilecek sözü vardı?¹⁸¹ / Öldüğüne bu sene yüz yıl olmuş, / Ülkemiz tören tertipleyerek yâd etti” (Bolobalayev: 1960/63).

¹⁸¹ *Bardı* kelimesi Kırgız yazı dilinde “vardı, gitti” anlamlarına gelir. Türkiye Türkçesi’ndeki *var* idi, mevcuttu anlamına gelebilmesi için normalde *bar* ele şekli kullanılır. Ancak bilhassa Güney Kırgızistan menşeli Kırgız yazarlarının dilinde “*idi*” kelimesinin eklenmiş şekli “*-dı / -di*” şekilleri de görülür. Bütün bunları ve metnin anlamı dikkate alınınca *bardı* kelimesini “*var idi*” şeklinde anlamak gerekir.

keleti “geleceği” (< *kel-et+i*)

Konoktun kelgeninen da keleti caman “Misafirin gelmesinden geleceği (geleceği için beklenmesi) kötü” (Asanaliyev: 1984/158).

2. *emes* edatıyla birlikte daha ziyade anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır:

üyür kılıp ciberet emespi “dost etmez mi, dost eder ya” (< *üyür kıl-ı-p ciber-et emes+bi*)

Col saparı adamdarı bat taanıştırat, biri-birine üyür kılıp ciberet emespi “Yolculuk insanları birbirine daha iyi tanıtırır, birbiriyle dost etmez mi?” (Eraliyev: 1972/3).

çıyralat emespi “dirileşir değil mi?, dirileşmez mi?” (< *çıyral-at emes+bi*)

Suuga tüşkündö dene çıyralat emespi? “Suya girince vücut dirileşir değil mi? / dirileşmez mi?” (Şarşeyev: 1991/37)

kıynayt emespi “eziyet eder değil mi?, eziyet etmez mi?” (< *kıyn-a-yt emes+bi*)

[Camal:] *Azır barıp catakanadagı caşagan bölmösünö kiret. Ce anda bir can sergiter salkındık bolsoçu. /.../ Abası üp tartıp, ansayın demiñdi kıstıktırıp, adamdı çabalaktatıp kıynayt emespi* “[Camal:] Şimdi gidip yatakhaneadaki yaşadığı odasına girer. Orada birazcık olsun canlılık verecek serinlik olsa. /.../ Havası boğuk, her an nefesini sıkıştırarak, insanı sıkarak eziyet eder değil mi? / etmez mi??” (Abdrayev: 1993/3)

3. Türkiye Türkçesi’ndeki “*değil mi, herhalde*” gibi ifadeleri Kırgız Türkçesi’nde *tur-fiilin* olumsuz tabanı - yani *turba-* şekli - geniş zaman eki ve soru edatı *bi* ile birlikte (*turbaybı*) kullanılarak da ifade edilir. Şahıs ekleri ise yine *turbaybı* yapısına getirilir.

-at // -yt turbaybı yapısı Türkiye Türkçesi’ndeki “*-acak / -ar değil mi; -acak ya; -acak demek ki; -acak herhalde*” gibi ifadelerin karşılığıdır.

bolot turbaysıñarbı “olacak değil misiniz” (< *bol-at tur-ba-y+şıñar+bi*)

[Şarip:] - *Demek soldat bolot turbaysıñarbı?* “[Şarip:] - Kısacası asker olacak değil misiniz?” (Şarşeyev: 1991/83)

ugat turbaybızbı “duyacağız demek ki” (< *uk-at tur-ba-y+bız+bı*)

“*Balee bastı ee bizdi? Eger antip külgönü çın bolso, teskeri coop ugat turbaybızbı?*”
dep oylop ciberütügö ülgürgön Tüñgatar da emi Ömürkul Canıseviçke astırtan ayarıçtuu
karap: ... “Bela mı bastı yahu bizi? Şayet böyle güldüğü gerçekse, ters cevap duyacağız demek ki!” diye düşünmeyi beceren Tüñgatar da şimdi Ömürkul Canıseviç’e hissettirmeden acıyarak
bakarak: ...” (Şarşeyev: 1991/73).

4. *-at bol-* : Genelde “-acak olmak ; -ar olmak” fonksiyonlarında geleceğe yönelik niyet bildirmek için kullanılır. Ancak aşağıdaki örnekte görüleceği gibi *eken* “acaba” kelimesinin anlamını kuvvetlendirmek için de kullanılabilir.

alıp barat boldu eken “götürmek niyetinde acaba, götürmeye niyetleniyor acaba”

(< *al-i-p bar-at bol-du*)

Karıya uşul col kaysı cakka alıp barat boldu eken “İhtiyar bu yol nereye götürmeye niyetleniyor acaba?” (Bektenov-Bayciyev: 1993/94).

körö alat boldu beken “görebilecek mi acaba” (< *kör-e al-at bol-du bi+eken*)

Men go cıldızdardı köriip turam, a cıldızdar meni körö alat boldu beken? “Ben ki yıldızları görmekteyim, fakat yıldızlar beni görebilecek mi acaba?” (Saktanov: 1991/24)

köñülü çögöt bolup “keyfi kaçmış olarak” (< *köñül+i çök-et bol-u-p*)

Oşondo, ansız ele köñülü çögöt bolup cürgön atamdın köñülü ogo beter çögö tüşöbü, ayırıkça caatar aldında caman oçoktun boyunda oturup, bu tübü teşik düynö, ömür cömündö kömököyü tütöp öktöö aytat “O zaman onsuz daha da tamamen sebepsiz yere keyfi kaçmış olarak dolaşan babamın gönlü daha da bunaldığından mıdır bilhassa yatacağı sırada kötü ocağın başında oturarak, bu dibi delik dünya ve ömür hakkında dili yanarak ukdeyle konuşur.” (Saktanov: 1991/18).

ölöt bolbo “ölecek olma” (< *öl-et bol-ba*)

Colooçumu eerçip colbun ölöt bolbo! “Yolcuyla takip edip kimsesiz ölecek olma?” (Kasimbekov: 1990/8).

5. Kırgız Türkçesi'nde *-at // -yt tur* veya *-at // -yt tura* şeklinde bir kullanımla Türkiye Türkçesi'ndeki *-ar ya ; -acak ya; -armış ; -acakmış* (burada *-mış* eki tahfif için kullanılır) yapılarının karşılığı sağlanır.

ötö beret tura “geçip gitmeye devam eder ya!” (< *öt-e ber-et tura*)

... *birok kimdin emne bolgomuna, kaday bolgomuna karabay kün ötö beret tura* “... ancak kimin ne olduğuna, nasıl olduğuna bakmadan gün geçip gitmeye devam eder ya!” (Saktanov: 1991/9).

bilbeyt tura “bilmiyormuş hani!” (< *bil-be-yt tura*)

Oşentip partiyanın XVII s'yezdi Stalindin ceñişi menen büttü, birok Stalin içinen ötö katuu sındı. El arasındagı öz kadırın bilem dep cürsö, körsö bilbeyt tura, el içinde kadır-barkı ança çok tura “Böylece partinin XVII. Toplantısı Stalin'in galibiyetiyle son buldu, ancak Stalin içinden çok kırıldı. Halk arasındaki kendi kıymetimi biliyorum derken meğer bilmiyormuş hani, halk içinde kadri kıymeti o kadar da yokmuş hani!” (Saktanov: 1991/128).

6. *-at // -yt körün-* yapısı Türkiye Türkçesi'ndeki gibi “-(1)yor / -ar / -acak görünmek; -(1)yor / -ar / -acak galiba” ifadelerinin karşılığıdır.

tüşünböyt körünösüz “anlamaz görünüyorsunuz” (< *tüşün-be-yt körün-e+siz*)

Kommunisttik ıklastan turup, kañçalık түшүндүрүлү degenibiz menen baarı bir түшүnböyt körünösüz “Komünist itinasıyla ne kadar anlatalım desek de neticede hiç anlamaz görünüyorsunuz” (Saktanov: 1991/19).

tüşünböyt atat körünöt “anlamıyor görünür / galiba” (< *tüşün-be-y atat körün-et*)

Ekonomikalık cañı sayasat (NEP), kataal, ırayımsız cañı cazanı talap kılarn Nkyust (yustinitsiya El komissariatı) түшүnböyt atat körünöt “Ekonomik yeni siyaset (NEP),¹⁸² gaddar, merhametsiz yeni cezayı talep ettiğini Nkyust (Adli halk komiserliği) anlamıyor görünüyor / galiba” (Saktanov: 1991/217).

¹⁸² Kelimenin anlamı bulunamadı.

kadap koyot körünöt “takıyor galiba!” (< *kada-p koy-at körün-et*)

Asman kömkörülgön kök kazan, mına oşol kök kazandın booruna cıldızdardı kuday ıldırata bir kılka kadap koyot körünöt? “Gökyüzü altüst edilen mavi kazan, işte o mavi kazanın bağrına yıldızları Tanrı kıpır kıpır ettirerek bir kıla takıyor galiba.” (Saktanov: 1991/24).

7. -at // -yt eki, *okşo-* “benzemek” fiiliyle birlikte -at // -yt *okşo-* “-ar // -acak galiba, herhalde, değil mi” gibi fonksiyonlarında yapıyı oluşturur. Şahıs ekleri hem -at // -yt eklerine hem de çekim eki almış *okşo-* fiiline getirilerek kullanılır.

cürüp olturat okşoboybuzbu “yaşamaya devam etmekte değil miyiz”

(< *cür-ü-p oltur-at okşo-ba-y+bız+bı*)

A biz tirüülör, dagı biribiz arabızdan kelbes cakka ketkende, dagı iret kaygırıp alıp, ölümdü dagı iret estep alıp, anan ertesi ele ölbööçüdöy bu düynödön ötpööçüdöy bolup, /.../ cürüp olturat okşoyboybuzbu? “Ama biz yaşayanlar, yine birimiz aramızdan geri dönülmeven tarafa gittiğinde, yine bir defa endişelenerek, ölümü yine bir defa hatırlayarak, sonra hemen ertesi günü hiç ölmeyecek gibi, bu dünyadan göçmeyecek gibi olarak, /.../ yaşamaya devam etmekte değil miyiz?” (Saktanov: 1991/103).

oy ciberet okşoym “düşünürüm herhalde” (< *oy ciber-et okşo-y+m*)

Bu cer cüzündö cer bittey bilinbey cürüp, men da özümçö düynö okşoym, men da köp nerseler cönündö oy ciberet okşoym “Bu yeryüzünde yer biti gibi fark edilmeden yaşayarak, ben de kendimce bir dünyayım herhalde, ben de bir çok şey hakkında düşünürüm herhalde” (Saktanov: 1991/23).

8. -at / -yt *öñdönöt* : Bu yapı da -at // -yt *okşo-* yapısı gibi -at // -yt ekinin *öñdön-* “benzemek” fiiliyle birleşmesinden oluşmuştur. Yapılan taramalarda bu tür kullanılışın *okşo-* fiiliyle kurulan yapıya nazaran yaygın olmadığı görülmüştür. *at* // -yt *öñdönöt* yapısı da -at // -yt *okşo-* “-ar // -acak galiba, herhalde, değil mi” gibi fonksiyonlarda kullanılır.

önüktüröt öñdönöt “geliştirir galiba” (< *önüktür-et öñdönöt*)

Birok Tokdoguldu bar bolgonu knudul, tamaşaköy dep esep töö cetken adiletsizdik bolor ele menimçe, kırgız uguuçularının enöö bölüğü mına uşundayça oynosuna ıntızar, beçara önörpoz da oşogo ılayık şayır-şattuuluktun uşul kasiyetlerin önüktüröt öñdönöt “Ancak

Tokdogul’u topu topu taklitçi, komedyen diye kabul etmek aşırı adaletsizlik olurdu bence, Kırgız dinleyicilerinin alık kısmı işte bu şekilde oynamasını bekliyor, zavallı sanatçı da buna uygun eğlenmenin bu özelliklerini geliştirir galiba” (Zatayeviç: 1988/9).

9. Nadiren de olsa kalıplaşmalarda görülür.

1. teklik şahıs çekiminde kalıplaşma:

bilemdik “bilirimlik, ben bilirim” (< *bil-e-m+lik*)

Keede aytkan tildi albay koyosuñ. Özüm bilemdikke salasıñ “Bazan söylediklerimi kabullenmiyorsun. Kendim bilirimlik yapıyorsun” (Şarşeyev: 1991/53).

3. teklik şahıs çekiminde kalıplaşma:

turat “Turat (kişi ismi); durur” (< *tur-at*)

Bayağı cılı Turat moldomun üyündö cürüp, bilip algan çala sabatım menen tamtañdap, okuy baştadım “Geçen sene Molla Turat’ın evinde çalışarak, öğrendiğim yarım yamalak okumamla korka korka okumaya başladım” (Elebayev: 1980/70).

244. SIFAT FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN -MA MASTAR EKİ:

Esasen *-mak* mastar ekinin *-may* > *-may* > *-ma* şeklinde gelişiminden çıkan *-ma* eki Kırgız Türkçesi’nde hem *-mak* ve *-may* gibi mastar eki hem de sıfat fiil eki fonksiyonunda diğerleri kadar yaygın olmasa da kullanılmaktadır. Ekin fonksiyonları ve diğer özellikleri için bk. § 244. Sıfat fiil eki gibi kullanılan *-mak* mastar eki; § 245. Sıfat fiil eki gibi kullanılan *-may* mastar eki; § 2211. *-makçı*.

Ek Kırgız Türkçesi’nde çok yaygın olmadığından yapılan taramalarda bu fonksiyonda fazla örneğe rastlanmamıştır.

çıkma “çıkan, çıkacak” (< *çık-ma*)

E kokuy, aksakal, kelinderdin kol balası sizbi, bul ayıldın caştarınan caman çıkması çok bele? “Ah zavallı ihtiyar, kadınların hizmetçisi siz misiniz, bu köyün gençlerinden kötü çıkan yok muydu? (Aytmatov: 1982/12).

245. SIFAT FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN -MAK MASTAR EKİ:

Çağatay Türkçesi devrinde de görülen bu ekin yine aynen Çağatay Türkçesi’nde¹⁸³ olduğu gibi *bol-* fiiliyle birlikte ve yine Eckmann’ın da belirttiği gibi “*niyet etmek, karar vermek, belirlemek*” fonksiyonlarının Kırgız Türkçesi’nde de bulunduğu¹⁸⁴ belirtilse de, ek çoğu zaman doğrudan *-acak* ve bazan da *-ar* eki -bilhassa da *geniş zamanın hikayesi-* fonksiyonlarında kullanılır. Ancak burada Çağatay Türkçesi’nden farklı olarak ek *bol-* fiiliyle birlikte olduğu gibi, *bol-* fiili olmadan doğrudan *-mak* ekine şahıs eklerinin getirilmesi yoluyla da çekimlenebilir.

Kırgız Türkçesi’nde *-mak* ekinin yanı sıra ekin *-makçı* şekli de yaygın olarak kullanılır. Üstelik *-makçı* eki *-mak* ekinden farklı olarak nadir de olsa isimleri nitelemek için de kullanılabilir (bk. § 2211. *-makçı*).

Önemli bir husus *-mak* morfemi tıpkı *-dı* ve *-at* morfemlerinde olduğu gibi normalde bir ismi nitelemek için - yani sıfat olarak - kullanılmaz.¹⁸⁵ Ancak cümle içerisinde sıfat fiil eklerinin üstlendikleri diğer fonksiyonları yerine getirir.

¹⁸³ bk. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, s. 104.

Ekin Çağatay Türkçesi’nden önce Harizm Türkçesi’nde de kullanıldığı görülür. Jakop Schinkewitz’in yazdığı “Rabgūzī Sentaksı” konulu makalesine esas aldığı Rabguzi’nin *Kıyasü’l-Enbiya* adlı eserinin Kazan nüshasında geçen “*āhirī novruz künige yıgılmak boldılar*” (222, 20) cümlesinde *-mak* ekinin geleceğe yönelik niyet bildirme görevini üstlendiği görülür. J. Schinkewitz’in tercüme ettiği bu cümleyi, makaleyi Türkçe’ye çeviren S. S. Paylı tarafından “*nihayet nevrüz gününde toplanmaya karar verdiler*” şeklinde çevirmiştir (bk. J. Schinkewitz, *Rabgūzī Sentaksı*, s. 26). Bu cümle Türkiye Türkçesi’ne aynı zamanda “*nihayet Nevruz günü toplanacak oldular*” şeklinde de çevrilebilir.

¹⁸⁴ Bk. KATGr. s. 385.

¹⁸⁵ Kırgız Türkçesi ile yazılmış eserlerde yapılan taramalarda bahsi geçen şekilde bir kullanıma rastlanmazken, bir çok dilci tarafından Kırgız Türkçesi’ne çok yakın olduğu belirtilen Kazak Türkçesi’nde ise aşağıdaki örnekte de görüldüğü gibi *-mak* morfemi tam olarak *-acak* sıfat fiil eki fonksiyonunda ve üstelik bir ismi nitelemek için kullanılmıştır. Yine aynı cümlede çekim eki olarak da kullanılan bu morfem Kırgız ve Kazak gramerlerindeki bu ekin gelecek zamana matuf niyet bildiren bir ek olduğunu belirtmelerine rağmen aşağıda hiç bir şekilde niyet ifadesi olmayıp normal gelecek zaman çekim eki fonksiyonundadır.

Sizderge aytpak āngimemiz sol “Babırnama” haqında bolmaq “Sizlere anlatacağımız hikaye mekzur “Baburnâme” hakkında olacak[tır]” (Zahir ad-din Muhammed Babır (Kazak Türkçesi’ne çev.: Bayuzaq Qocabekulı, s.3).

Kırgız Türkçesi'nde dikkati çeken önemli bir nokta diğer Türk şivelerinde *-m-* ile başlayan birçok ekte *-m-* > *-b-* değişikliği görülmektedir. Mesela *-may* > *-bay*; *-mas* > *bas*; *-ma* > *-ba* vs. Buna mukabil *-mayın*; *-mayınça* zarf fiil ekleri ve *-makçı* sıfat fiil eki ile birlikte *-mak* eki ister mastar isterse sıfat fiil eki olarak kullanılsın bu değişiklik görülmez. Ünsüz uyumu görülmeyen ekte ünlü uyumu tam olarak görülür ve ek *-mak* / *-mek*; *-mok* / *-mök* şekillerinde kullanılır (ekle ilgili daha fazla bilgi için bk. § 244. Sıfat fiil eki gibi kullanılan *-mak* mastar eki).

1. Ekin *bol-* fiili ve *emes* edatıyla birlikte sıfat fiil eki olarak kullanılması: Burada dikkati çeken önemli bir nokta *-mak* sıfat fiil eki *bol-* fiiliyle kullanıldığında “-acak [niyetinde] olmak” anlamında kullanılırken, *emes* edatıyla kullanıldığında geniş zamanın hikayesi fonksiyonunda kullanılmaktadır. Burada yalnızca *bol-* fiiliyle kullanıldığı durumlar örnekleklenecektir. Çünkü *emes* edatıyla birlikte aynı zamanda aşağıda görüleceği gibi çekim eki olarak kullanıldığında ilgili çekim ekinin olumsuz görünüşünü yapmaktadır.

a. *-mak bol-* :

aytmak bolgomu “söyleyecek olduğu” (< *ayt-mak bol-gan+ı*)

Al sözünün ayagın bütürböşö da, emneni aytmak bolgomu maga belgiliü “O, sözünün sonunu getirmese de neyi söyleyecek olduğu bana malum” (Tursunov: 1991/21).

koymok boldu “koyacak oldu” (< *koy-mak bol-du*)

Aksak kişi çıdabay anı tayagı menen koymok boldu okşoyt, ... “Aksak kişi dayanamayarak onu bastonuyla dövecek oldu galiba, ...” (Eraliyev: 1992/70).

2. Ekin çekim eki olarak kullanılmasına gelince, ek bu durumda öncelikle aşağıdaki gibi çekimlenir:

Teklik Şahıs		Çokluk Şahıs	
1.	<i>-makpın</i> “-acağım,-mak niyetindeyim”	1.	<i>-makpız</i>
2.	<i>-maksın</i>	2.	<i>-maksınar</i>
3.	<i>-mak</i>	3.	<i>-ş-mak</i>

Kırgız Türkçesi'nde *-mak* eki çekim olarak kullanıldığında iki farklı fonksiyonu üstlenir. Bu konuda tıpkı *-a turgan* ekine benzer. Dikkat edilirse *-a turgan* sıfat fiil eki olarak kullanıldığında genellikle *-acak* fonksiyonunda kullanılırken, çekim eki olarak kullanıldığında *-ırdı* anlamında kullanılmaktadır (bk. § 233. *-a turgan*). İşte bunun gibi *-mak* eki de hem *ele* “idi” kelimesi kullanılmadan geniş zamanın hikayesi (*-ırdı*) hem de niyet bildiren gelecek zaman yanı sıra niyet ifadesi olmadan da normal gelecek zamanı ifade eder.

1. Geniş zamanının hikayesi fonksiyonunda:

bolmok “olurdu” (< *bol-mak*)

Koluñuzdardagı kitep Çıñgız Atmatovdun “Botogöz bulak” povesti menen açılıp catat. Bul kokusunan emes. Cıynaktı cazuuçumun başka ele bir çığarması menen açsak bolmok. Birok biz “Botogöz bulaktı” tuura taptık. “Elinizdeki kitap, Cengiz Aytmatov’un “Botogöz pınar” adlı uzun hikayesiyle açılmakta. Bu tesadüfi değildir. Toplamı yazarın başka bir eseriyle de olurdu. Fakat biz “Botogöz pınarı” uygun gördük” (Asanaliyev: 1984/5).

salıştırmak “mukayese ederdi” (< *sal-ı-ş-tır-mak*)

Tüñatar çınında taza pivo menen suu koşulganınday dep salıştırmak başka uçurda “Tüñatar gerçekten de tam birayla suyun karıştığı gibi diye mukayese ederdi başka zaman [olsaydı]” (Şarşeyev: 1991/73).

tirilmek bele “dirilir miydi?” (< *tiril-mek bi+ele*)

Al kelbeyt! Ölgön kişi tirilmek bele? “O gelmeyecek! Ölen kişi dirilir miydi?” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/15).

almaksıñar “alırdınız” (< *al-mak+sıñar*)

bilmeksiñer “bilirdiniz” (< *bil-mek+sıñer*)

Atam azır tirüü bolgondo siler da andan tarbiya almaksıñar, öydö-tömöndü tüzügüröök bilmeksiñer “Babam şimdi yaşıyor olsaydı sizler de ondan terbiye alırdınız, ileriye geriye daha iyi bilirdiniz” (Şarşeyev: 1991/121).

süñgümök “dibine daldık” (< *süñgü-mek*)

ötmök “geçerdik” (< *öt-mek*)

Asma köpürögö cetkende suu tübünö süñgümök, anan cırkanaktuu kemer ceekti tüptöp, kürkürögön kapçıgaydan ötmök. “Asma köprüye ulaştığımızda suyun dibine atıldık, sonra cırkanaklarlı¹⁸⁶ kemer kıyaya dikkat ederek, çağıldayan dar ve uzun dereden geçerdik” (Aytmatov: 1982/32).

Aşağıdaki örnek ekin kullanılış açısından çok farklı bir durum arz eder. “*Bermek bele*” ifadesini Türkiye Türkçesi’ne aslında “*verir miydi*” çevirmek icap etmektedir. Ancak anlam göz önüne alındığında “*vermez miydi*” şeklinde çevirmek gerekmektedir. Bu durumda da görüldüğü gibi olumsuzluk eki veya *ne, emes, tügöl, çok* gibi olumsuzluk bildiren kelimeler kullanılmadan cümleye olumsuz anlam kazandırılmaktadır.

bermek bele “verir miydi; (ancak metinde anlamca) vermez miydi” (< *ber-mek bi+ele*)

Keñeş ayalın kıcırluu bir karap, tişin kıçıratıp tim boldu. Örttön başka uçur bolgondo tili menen da, kolu menen da sazayın bermek bele, kim bilet, azır bolso çama çok, ... “Keñeş hanımına öfkeyli bir bakarak, dişini gıcırdatarak sesini çıkarmadı. Yangın dışında bir zaman olsaydı diliyle de, eliyle de layığını vermez miydi, kim bilir, şimdi ise öyle yapmaya imkan yok, ...” (Şarşeyev: 1991/9).

Ekin çekim eki olarak kullanıldığı zaman olumsuz görünüşü *emes* “değil” edatıyla gerçekleştirilir.

bolmak emes “olmazdı” (< *bol-mak emes*)

Coke, eger senin arızıñ Stalinge emes, kokusunan Beriyyağa tüşsö, anda mınday bolmok emes “Coke şayet senin dilekçen Stalin’e değil de kazara Beriyya’nın eline geçseydi, o takdirde böyle olmazdı” (Saktanov: 1991/206).

bolmok emespiz “olmazdık” (< *bol-mak emes+biz*)

Kırgız caştarın Araviyanın iri şaarlarman okutup, çok degende beş-on adis dayardaganda mınçalık kıynıçılıkka duuşar bolmok emespiz “Kırgız gençlerini Arabistan’ın

¹⁸⁶ Lâtince adı hippohearhanoides olan bitki.

büyük şehirlerinde okutarak, hiç olmazsa beş on uzman hazırlasaydık bu kadar zorluğa duçar olmazdık" (Tursunov: 1991/46).

casalmak emes "yapılacak değil(di); yapılmayacaktı; yapılmazdı" (< *casa-l-mak emes*)

Egerde biri-biri menen tüşünüşüü, koomdun önügüü zarılçılığı bolboso, anda kalem din mınçalık cañı türörü casalmak emes "Eğer birbiriyle anlaşma, toplumun gelişme ihtiyacı olmasa(ydı) o takdirde kalemin bu kadar yeni türleri yapılacak değil(di) /yapılmazdı / yapılmayacaktı" (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/6).

2. Niyet bildiren gelecek zaman çekim eki fonksiyonunda zaman zaman geçmiş zaman anlamlı olarak da kullanılır.

cazalamak ele "cezalandıracaktı, cezalandırmak niyetindeydi" (< *caza-la-mak ele*)

"Önöktük ubagında cumuştan kaçkan" dep mumu maşinasına sala ketip, kontorgo alparıp cazalamak ele antişke bolbodu, "Faaliyet zamanında işten kaçtı" diye bunu arabasına atarak gidip, büroya götürüp cezalandıracaktı / cezalandırmak niyetindeydi, öyle yapmak mümkün olmadı, ..." (Ömürbayev: 1989/8).

cemek "yiyecekti, yemek niyetindeydi" (< *ce-mek*)

salmak "salacaktı, salmak niyetindeydi" (< *sal-mak*)

Bayagıda bizdi börülör talap cemek. Cebedi. Bürküt dele çengel salmak. Salbadı "Az evvel bizi kurtlar dalayıp yiyecekti. Yemedi. Kartal da pençesini salacaktı. Salmadı" (Şeriyev-Muratov: 1994/32).

3. Niyet olmadan normal gelecek zaman çekim eki fonksiyonunda:

oltura bermek "oturmaya devam edecek, oturmak niyetinde" (< *oltur-a ber-mek*)

Erinin ölgönünö bir cıl aştı. Aşın beriştı. Kaçankıga çeyin kara kiyip oltura bermek. Akırı erge cıgat da "Kocasının öldüğüne bir yılı aştı. Yemeğini verdiler. Ne zamana kadar karalar giyip böyle oturmaya devam edecek/ oturmak niyetinde. Sonunda evlenecek işte" (Kuşbekov: 1992/25).

bolmok eken “olacakmış” (< *bol-mak eken*)

Menin kızımın kirpiği senindey bolsoçu, suluu kız bolmok eken deyt Gülcamal “Benim kızımın kirpiği seninki gibi olsaydı güzel kız olacakmış der Gülcamal” (Aytmatov: 1982/32).

kalmak “kalacak” (< *kal-mak*)

Ceke bul emes, “Malay arteli” bizdin tarihta birinçi bolup kalmak “Yalnızca bu değil. “Malay arteli”¹⁸⁷” bizim tarihimizde ilk olarak kalacak”(Elebayev: 1980/277).

karamakmın “bakacağım” (< *kara-mak+mın*)

Oşentip kelgen men kayra barsam eldin betin kantip karamakmın “Böyle yapagelen ben tekrar gidersem halkın yüzüne nasıl bakacağım” (Asanaliyev: 1984/12).

4. Normal geniş zaman çekim eki fonksiyonunda:

bolmok eken “olurmuş” (< *bol-mak eken*)

Oşondo ele kayra tartıp kete bersem bolmok eken “Daha o zaman geri dönüp çekip gitsem olurmuş” (Asanaliyev: 1984/11).

246. SIFAT FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN -MAY MASTAR EKİ:

Bu ek esasen *-mak* mastar ekinin hafiflemiş hali olup (*-mak* > *-may*) daha az yaygın olmakla birlikte *-mak* ile tamamen aynı fonksiyondadır. (bk. § 12. *-mak*; § 244. Sifat fiil eki gibi kullanılan *-mak* mastar eki; § 13. *-may*). Bu ek de “*niyet etmek, karar vermek, belirlemek*” fonksiyonlarında kullanılır:

1. *-may* eki genel olarak isimlerin önüne gelerek onları nitelendirmez ancak aşağıdaki örnekte bu fonksiyonda kullanılmıştır. Ayrıca ek burada gelecek zaman sıfat fiil ekiyle Türkiye Türkçesi’ne çevrilebileceği gibi geçmiş zaman *-dık* sıfat fiil ekiyle de çevrilebilmektedir.

kurut kılmay zaman “kurutma, kurutacağı, kuruttuğu zaman” (< *kurut kıl-may zaman*)

¹⁸⁷ Artel: Tarım üretim kooperatifi.

Er öltürüü erdik sanalıp, kişini kişi ayabay, adamdı adam tukum kurut kılmay zaman
 “İnsan öldürmenin erlik sayılıp, insana insanın acımayarak, insanı insanın soyunu kurutma zamanı / kuruttuğu zaman / kurutacağı zaman” (Aytmatov: 982/45).

2. Sıfat fiil eklerinin genel özelliklerinden olan aktif fiilleri anlamca pasifleştirme fonksiyonunu *-may* ekinde de bulunduğu aşağıdaki örnekte görülmektedir.

ketmey “gidilen, gidilecek, gidici” (< *ket-mey*)

Ölgöndün öz şoru. Kanteli, bir kelip gana, anan birotolo ketmey düynö eken-ov! “Olan zavallı ölene. Ne yapalım, yalnızca bir kerelik gelip, sonra tamamen gidilen dünya imiş işte!” (Saktanov:1991/103).

3. Ekin *bol-* fiili ve *emes* “değil” edatıyla birlikte sıfat fiil eki olarak

a. “geleceğe yönelik niyet” bildiren ek olarak kullanılması:

ketmey boldum “gidecek oldum” (< *ket-mey bol-dı+m*)

Öh, şişkebek bolup ketmey boldum! -dedi sarı çiykil cigit şap tura kala, denesine cabışıp bata tüşkön kumdu alakanı menen şıpıra berip “Oh şiş kebabı gibi yanıp gidecek oldum!” dedi al yanaklı delikanlı birden ayağa kalkarak, vücuduna yapışmış olan kumları avuçlarıyla temizlerken” (Şarşeyev: 1991/32).

karmamay bolup “tutacak olup, tutmak niyetinde olup” (< *karma-may bol-ı-p*)

Agasının sözdü mintip baştaarı aga kün muruntan belgilüü bolso da, çebelektebey cay söz ugup, özün salabat menen karmamay bolup, şaardagı muzikalık okuu cayınan okup catkan udaalaş inisin köz aldına elestetti “Ağabeyinin söze böyle başlaması kendisine kaç gün öncesinden malum olsa da, kırlangıç gibi sakın sakın söz dinleyerek, kendisini vakarla tutacak olup, şehirdeki müzik eğitim okulunda okumakta olan kendisinin bir küçüğü olan kardeşini gözünün önünde canlandırdı” (Şarşeyev: 1991/81).

demey boldu “diyecek oldu” (< *de-mey bol-du*)

Alik agasının canına kelip, ceñinen tartıp, cür demey boldu ele, ... “Alik ağabeyinin yanına gelerek kolundan çekip, yürü diyecek olduydu, ...” (Tursunov: 1991/50).

poçto tartmay “posta dağıtacak” (< *poçto tart-may*)

Acam menin poçto tartmay bolgononumdu ukkanda ele aldını bilip turgan nemeçe bezelendi... “[Yengem] Acam benim posta dağıtacak olduğumu daha duyar duymaz evvelden bilen biriymiş gibi bağırmaya başladı:...” (Asanaliyev: 1984/109).

b. Niyet ifadesi olmayan gelecek zaman sıfat fiil eki olarak kullanılması:

muzdap kalmay boldu “iyice soğuyacak oldu” (< *muz-la-p kal-may bol-du*)

-Tüşpöysüñbü, tamak dagı muzdap kalmay boldu, - dedi zayıbı akırında eşikke çıgıp “-İnmeyecek misin, yemek de iyice soğuyacak oldu, dedi hanımı sonunda kapıya çıkarak” (Aytmatov: 1988a/ 37).

4. Ekin çekim eki olarak kullanılması:

Aşağıdaki örnekte *-mey* geniş zaman eki gibi kullanılır. Ancak burada yüklemde herhangi bir şahıs unsuru bulunmadığı halde anlam olarak 1. çokluk şahıs ifadesi taşımaktadır.

ketmey “gideriz” (< *ket-mey*)

Asektin tört tülök bolgon “atlas” kartasın tuzga çıkkıñçaktı kök şiberge caya çapkılaybız da, andan soñ uykuga ketmey “Asek’in dört parça olan “atlas” oyun kağıtlarını as çıkana kadar otların üzerine yayarak vururuz ve sondan sonra da uyumaya gideriz”(Asanaliyev: 1984/141).

247. SIFAT FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN -Ş MASTAR EKİ:

Daha önce de belirtildiği gibi -ş mastar eki Kırgız Türkçesi'nde farklı kullanımlara sahiptir (bk. § 15. -ş). Öncelikle tek başına kullanılışında aşağıda da görüleceği gibi Türkiye Türkçesi'ndeki *-acak* sıfat fiil ekine karşılık gelmektedir. Bunun yanı sıra *-şınça* (< -ş + *iyelik+eşitlik*) yapısı “*-dığına göre*” fonksiyonunda zarf fiil eki olarak kullanıldığında geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır. Yine daha evvel mastar ekleri bahsinde geçen Kırgız Türkçesi'ndeki *taamış* ve *biliş* gibi iki kalıplaşmış kelimenin bugünkü Türkiye Türkçesi'nde *tandık* ve *bildik* olarak kullanılmalarına dikkat edilecek olursa -ş ekinin nadir de olsa bir noktada *-dik* ekine de karşılık gibi kullanıldığı görülür.

Netice olarak fazla yaygın olmamakla beraber -ş mastar eki de Kırgız Türkçesi'nde gelecek zaman sıfat fiil eki gibi kullanılır.

*berişimi*¹⁸⁸ “vereceğimi” (< *ber-i-ş+i+m+ni*)

Sen etkenden kiyin ele eşikti tars açıp küyöñ kirip keldi. “Buyumdarı uşul caktabı, kele, bergile” degende emne dep coop berişimi bilbey seleydim “Sen gittikten hemen sonra kapı çat diye açılarak kocan içeri girdi. “Eşyaları burada mı, gelerek veriniz” deyince ne cevap vereceğimi bilemeden şaşakaldım” (Matisakova: 1996/14).

kılışımdı “yapacağımı” (< *kıl-ı-ş-ı-m+nı*)

**Bunu emne kılışımdı bilbeym* “Bunu ne yapacağımı bilmiyorum.”

¹⁸⁸ Burada dikkati çeken bir diğer nokta akkuzatif ekinin *-i* şeklinde olmasıdır. Kırgız Türkçesi'nde bu ek de tutarlı kullanılmamaktadır. Bazan *-nı/-ni*, / *-dı/-di*; *-tı/-ti*, nadiren de *-ı/-i*; *-u/-ü* olarak kullanılır.

3. ZARF FİİL EKLERİ:

31. ASIL ZARF FİİL EKLERİ:

Etimolojisi tam olarak yapılamayan ve iyelik eki hiç bir durumda almayan zarf fiil ekleri asıl zarf fiil ekleri bölümünde ele alınmıştır. Bu ekler şunlardır:

-a / -y

-bay

-ganı ; -galı

-mayın

-p

311. -A / -Y:

Eski Türkçe'den beri hemen bütün şivelerde yaygın kullanılagelen vokal zarf fiil eki olan -a / -e Kırgız Türkçesi'nde da aynen bulunmaktadır. Ancak diğer tarihî Kuzey-Batı şivesi grubuna giren Türk şivelerinde de görüldüğü gibi Kırgız Türkçesi'nde da bu ek, konsonantla biten fiil tabanlarına -a / -e ve vokal uyumundan ötürü -o / -ö şeklinde; vokalle biten fiil tabanlarına ise -y şeklinde gelir.

Eski Türkçe'de¹⁸⁹ -a / -e; -u / -ü ve nadiren de olsa -ı / -i şeklinde olan bu ek hemen hemen aynı şekilde tarihî Karahanlı,¹⁹⁰ Harezmi¹⁹¹ ve Kıpçak¹⁹² Türkçelerinde Eski Türkçe'deki şekilleri muhafaza etmiş, *Codex Cumanicus*'ta¹⁹³ ise hem -ı hem de -y'li şekiller kullanılmıştır. Bu ekler Çağatay sahasında ise yaygın olarak konsonantla biten tabanlara -a / -e nadiren de olsa şiirde -yu / -yü; vokalle biten fiil tabanlarına -y şeklinde kullanılmıştır.¹⁹⁴

Kırgız Türkçesi'ne bakıldığında bu ekin konsonantla biten fiil tabanlarına gelen yuvarlak ünlü ve dar ünlü - yani -u / -ü ve -ı / -i - şekillerinin kaybolarak yalnızca -a / -e ile bu şekillerin

¹⁸⁹ Bk. A. V. Gabain: *Eski Türkçenin Grameri*, s.84-85, § 232.

¹⁹⁰ Bk. N. Hacıeminoğlu: *Karahanlı Türkçesi Grameri*, s.172-174.

¹⁹¹ Bk. N. Hacıeminoğlu: *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, s.166-168.

¹⁹² Bk. A. F. Karamanlıoğlu: *Kıpçak Türkçesi Grameri*, s.144-145.

¹⁹³ Bk. Annemarie von Gabain: "Codex Cumanicus'un Dili" (çev.: M. Akalın), *Tarihî Türk Şiveleri* s.104-105.

¹⁹⁴ Bk. J. Eckmann (çev.: G. Karaağaç): *Çağatayca El Kitabı*, s.107-108.

Kırgız Türkçesi'ndeki vokallerdeki dudak uyumundan dolayı ortaya çıkan -o / -ö şekilleri bulunur. Yukarıda da belirtildiği gibi vokalle biten fiil tabanlarına ise -y şeklinde gelir.¹⁹⁵

Ekin fonksiyonları:

1. Tıpkı Eski Türkçe'de olduğu gibi yani Türkiye Türkçe'sinde bugün kalıplaşma ve tasvir fiil birleşmeleri dışında müstakil olarak kullanılmamalarından farklı olarak -a / -e; -u / -ü; -ı / -i -ip / -ip ve -arak / -erek zarf fiil eklerinin fonksiyonunda kullanılır.

çoçuy “korkarak, çekinerek” (< *çoçu*-y)

Zaardan mumu coldon körgön keeler adep çoçuy soraşçu: “O, bu tañ kayda şaştıñız” “Seher vakti bunu yolda gören kimileri habire çekinerek sorarlardı” “Hey, böyle seher vakti nereye acele ediyorsunuz?” (Ömürbayev: 1989/6).

keñeye “genişleyerek” (< *keñ*+e-y-e)

Oşentip Alıkul'dun tar bölmösü keñeye, közü açıla tüştü “Böylece Alıkul'un dar odası genişleyerek, gözü birden açıldı” (Saktanov: 1991/167).

tañdana “şaşıarak, şaşkınlıkla” (< *tañdan*-a)

Bir küñü atam: - Gaparbay, sen ayabay semirip kettiñ - dedi meni tañdana karay süyünüp “Bir gün babam bana şaşırarak bakarken sevinip: -Gaparbay, sen iyice şişmanladın, dedi” (Saktanov: 1991/17).

2. -ınca zarf fiil eki fonksiyonunda kullanılır.

cakınday bere “yaklaşınca” (< *cakında*-y ber-e)

Beregiler bugün tañga cuuk Çoñ-Taştan çıkkın. Uluu şaşke kezinde Taldı-Suuga cakınday bere bir çoñ poselkanı körüp Kabıl:... “İşte bugün tan vaktine yakın Çoñ-Taş'tan çıkmış. Öğle üzeri Taldı-Suu'ya yaklaşınca büyük bir yerleşim merkezi görerek Kabıl: ...” (Elebayev: 1980/178).

¹⁹⁵ Kırgız Türkçesi'nde bu kural kesinlikle değişmez. Mesela Özbek Türkçesi'nde de bu kural geçerli olmasına rağmen *de-* ve *ye-* fiillerine normalde -p zarf fiil eki getirilir ancak -a zarf fiil eki getirilecek olursa *deyä* ve *yeyä* şekillerinde kullanılırken bu yapılar Kırgız Türkçesi'nde mutlaka *dey* (< *de*-y) ve *cey* (< *ce*-y) şeklinde kullanılır (bk. KATGr. s. 431-432).

tün camına “gece inince, gece örtünce” *tün camın-a*

Kezek-kezek ara-çorolordo tün camına bir koroomun eşigine baş koşo koyor ele “Zaman zaman boş kaldıklarında gece inince bir kapının eşğinde toplanırlardı” (Elebayev: 1980/186).

3. Nadir de olsa *-ırken* fonksiyonunda kullanılır:

kara-y “bakarken” (< *kara-y*)

Bir kümü atam: - Gaparbay, sen ayabay semirip kettiñ - dedi meni tañdana karay süyünip “Bir gün babam bana şaşırarak *bakarken* sevinip: -Gaparbay, sen iyice şişmanladın, dedi” (Saktanov: 1991/17).

kün bata “gün batarken” (< *kün bat-a*)

Kün bata Korumdun oozunda bir ceti-segiz tütün kırgız ayılma keldik “*Gün batarken* Korum’un girişindeki yedi sekiz çadırdan oluşan Kırgız obasına geldik” (Elebayev: 1980/187).

*kündün murdu çaçıray*¹⁹⁶ “güneş doğarken” (< *kün-nün murun-u çaçıra-y*)

Uşintip oturup kündün murdu çaçıray Araldagı çöpkö cetişet “Böyle devam ederek güneş doğarken Aral’daki otlığa varırlar” (Elebayev: 1980/185).

4. Kalıplaşmalarda görülür: Bu kalıplaşmalar iki kısımda olmaktadır. Öncelikle yaygın olarak kelimenin edat veya bir takım sıfat ve zarfları oluşturur. İkinci olarak da çok yaygın olmasa da nesne isimlerini yapar.

i. *-a* şekliyle kalıplaşma:¹⁹⁷

¹⁹⁶ Kırgız Türkçesi’nde *kündün murdu çaçıray* kelime grubu esasında “güneş doğarken, güneş nurunu saçarken” anlamına gelen bir deyimdir. Ancak *Kırgız Sözlüğü*’ne bakıldığında bu deyim “*kündün murdu çaçıraganda*” şeklinde verilmiştir (bk. *Kırgız Sözlüğü*, c.1, s. 243/a). Buradan da anlaşıldığı gibi *-a* / *-y* zarf fiil ekleri Türkiye Türkçesindeki *-ınca* anlamına gelen Kırgız Türkçesi’ndeki *-ganda* zarf fiil ekiyle aynı fonksiyonda kullanılmaktadır. Ayrıca yine sözlükte *kün çıga* “güneş çıkar çıkmaz”; *kün tiye* “güneş doğunca” (bk. *Kırgız Sözlüğü* c.1, s. 537/a) örneklerinde de aynı durum görülmektedir.

¹⁹⁷ Kırgız Türkçesi’nde bazan aynı fonksiyondaki zarf fiil kalıplaşması neticesinde ortaya çıkan edat veya sıfat fonksiyonunu üstelenen kelimeler iki şekilli ortaya çıkmaktadır. Zarf fiil eki ilk olarak direkt yalın fiil tabanına, ikinci olarak da faktitif eki almış fiil gövdesine getirilerek türetme gerçekleştirilir. Örnekler: *kara-p* > *karap*; *kara-y* > *karay*; *kara-t-a* > *karata* “-e doğru”; *kayt-a* > *kayta*; *kayt-ar-a* > *kaytara* “defa, kere”; *öt-e* > *ötö*; *öt-kör-e* > *ötörö* “aşırı, fazla, çok” vs.

aşa “aşırı, çok fazla” (< *aş-a*)

Kırgız elinde özünçö camaktap ırday albagan adam cok desek aşşa çapkandık bolboyt
“Kırgız halkı içinde irticalen şiir okuyamayan adam yoktur dersek aşırı aceleci davranmış olmayız” (Bolobalayev: 1960/3).

bas “üstelik, ayrıca, hem” (< *bas-a*)

Cön ele kınıldagandan körö cakşı ırdan ırdacı, Karill bas gitaranı emnege aldık ele?
“Öylesine mırıldanmaktansa güzel şarkılardan oku, Karill üstelik gitarı niye aldık ki?” (Şarşeyev: 1991/40).

karat “göre, için, -a doğru” (< *kara-t-a*)

Türdüü tarihıy şarttarga karat kee bir uruu tilderi, F. Engelstin aytuusu boyunça,
orçun özgörüülörgö uçurayt “Türlü tarihî şartlara göre bazı kabilelerin dilleri, F. Engels’in söylediğine göre büyük değişikliklere uğrar” (Sartbayev: 1962/16).

Aş berüü - ölgön adamdı eskerüü için cıldığına karat mal soyup, elge tamak berüü saltı
“Yemek vermek, ölen adamı hatırlamak maksadıyla senesi için sığır keserek, halka yemek vermek geleneğidir” (Alımov-Muratov: 1992/31).

körö “göre, ablatif eki ile kullanıldığında -dansa anlamında” (< *kör-e*)

Cüz gramm et, bir kilo kamır menen konok çakırganıñ kaday? Uşundan körö
oştuktarça paloo ele bassañ bolmok eken “Yüz gram et, bir kilo hamur ile misafir çağırmak da nasıl şey? Böyle yapmaktansa Oşlular gibi yalnızca pilav pişirsen olurmuş” (Saktanov: 1991/210).

Sagızgan menen tarançılardıñ balabanı başka kuştardıkıñan körö köp cana oñoy tabılat
“Saksağan ile serçelerin yavruları diğer kuşlara nazar daha kolay bulunur” (Kaimov: 1976/13).

kayt “defa” (< *kayt-a*)

Padışadan üç kayt / Kelgen kişi cogoldı “Padışahtan üç defa / Gelen kişi kayboldu” – (Manas: 1988/8).

kaytara “defa” (< *kayt-ar-a*)

Birgadirler epkindüüdön şaylansın, / Traktorlor üç kaytara aydasın “Ekip başları beceriklilerden seçilsin, / Traktörler üç defa [toprağı] sürsün” (Bolobalayev: 1960/37).

tarta “beri, itibaren” (< *tart-a*)

Cooluk salımp, küyöösinön bosogosun attagan kündön tarta Kubat-biy anı kızınday köröt “Başına yağlık bağlanarak, kocasının eşiğinden atladığı günden beri Kubat Bey onu kızı gibi görür” (Kuşbekov: 1992/26).

caraşa “uygun, göre, yakışır” (< *cara-ş-a*)

Ariyne, avtordun talantının kançalık deñgeelde ekendigine, anın izdenüülörünö caraşa çigarmalar ar tirdüü sapattık daracada caralat “Evet, müellifin kabiliyetinin derecesine ve araştırmalarına uygun eserler her çeşit vasıfta yaratılır” (Alimov-Muratov: 1992/7).

cete “kadar” (< *cet-e*)

ötö “çok, aşırı” (< *öt-e*)

[Kırgızdar] Soguška ötö ıntık bolup, caş baldarın caş çağınan soguška dayarloo oyundarın üyrötüp, 17-50 caşka cete uruş mildetin moyumuna algan [Kırgızlar] Savaşa çok hevesli olup, çocuklarının küçüklüklerinden itibaren savaşa hazırlama oyunlarının öğreterek, 17 yaşından 50 yaşına kadar savaş vazifesini üstlenir” (Soltonoyev: 1993/13).

ötkörö “çok, aşırı” (< *öt-ker-e*)

Alardın ötkörö taanım al ökülü, talantı cana çigarmaçıl bagıtı XIX kılımdın akır cagında ele toluk kalıptangan Toktogul Satılğanov bolgon “Onların çok tanınan vekili, kabiliyeti ve eser vermedeki talihi XIX. asrın sonlarında daha da mükemmel şekillenen Toktogul Satılğanov olmuştur” (Vinogradov: 1988/10).

ii. -y şekliyle kalıpaşma:

ayabay “çok, fazla” (< *aya-ba-y*)

Rodinanı korgoo işinde Osmonkul da ayabay kızmat kıldı “Vatanı koruma işinde Osmankul da çok hizmet etti” (Bolobalayev: 1960/12).

karay “bakarak; -a doğru” (< *kara-y*)

Kuda kaalasa, küz ortosuna karay boşop kelermin deptir “Nasip olursa, güzün ortalarına doğru [işlerim bitip] serbest kalınca geleceğim demiş” (Aytmatov: 1988a/206).

karay “bakarak; göre” (< *kara-y*)

Bizdin oyubuzça revolyutsiyaga çeyin orus tilinen kirgen sözdördü cazılışına karay eki topko bölüp karoo kerek “Bizim düşüncemize göre Ekim İhtilali’ne kadar Rus dilinden geçen kelimeleri, yazılışına göre iki gruba ayırarak bakmak lazım” (Kurmanileyeva: 1969/40).

tüş ooy “öğleden sonra” (< *tüş oo-y*)

Kündö tañkı avtobus menen cönüp ketişip, takay түş ooy kelip kalışat “Hergün sabahki otobüsle giderler, düzenli olarak öğleden sonra gelirler” (Şarşeyev: 1991/23).

cakalay “kenarında, boyunca” (< *caka+la-y*)

Tabışmaktı kırıgıda köbünçö, cazgı, caykı, küzgü kızmattarınan boşop, kıştooloruna kongon kezde, kıştın uzun tünündö ot cakalay oturup, ermek, zook iretinde aytışa turgan “Bulmacaları Kırgızlar genellikle, bahar, yaz ve güzdeki işlerini bitirerek kışlaklarına yerleştikleri zaman, kışın uzun gecelerinde ateş kenarında oturarak eğlence esnasında söylerlerdi” (Bektenov-Bayciyev: 1993/82).

5. Tasvir fiil birleşimlerinde: -a / -y zarf fiil eki, Eski Türkçe devresinde olduğu gibi bugün de Kırgız Türkçesi’nde asıl fiili, tasvir yardımcı fiile bağlama görevini üstlenir. Ancak -p zarf fiil ekinin de bu görevi vardır. Ancak anlamları farklı olabilir. Bu tür tasvir fiil birleşimlerinde bazan *da* kuvvetlendirme edatının zarf fiil eki ile yardımcı fiilin arasına girmiş şeklinin de kullanıldığı görülür.¹⁹⁸ Tasvir yardımcı fiillerin fonksiyonlarının belirlenmesinde bilhassa M. M. Tulum’un *Özbekçe’de Tasvir Yardımcı Fiilleri* adlı doktora çalışması ile K. K. Yudahin’in (çev.: A. Taymas) *Kırgız Sözlüğü* ile redaktörlüğünü E. Abduldayev ile D. İsayev’in yürüttüğü *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdügü*’nden faydalanılmıştır.

-a / -y al-: Bu yapı, Kırgız Türkçesi’nde diğer Kuzey ve Doğu Türk şivelerinde olduğu gibi muktedirlik ifade eder.

ayrıy albadım “ayıramadım” (< *ayır-ı-y al-ma-dı+m*)

Coldo kuzovdo turup kelatkanda aylana-terebelden köz ayrıy albadım “Yoldo arabanın kasasında ayakta durup gelmekteyken etraftan gözümü ayıramadım” (Asanaliyev: 1984/12).

süröttöy aldı “resmedebildi” (< *süröt-le-y al-dı*)

Osmonkul soguş mezgilindegi oor abaldı, kaygılıu körümüştü sezimge cetkire, közgö körsötö süröttöy aldı “Osmonkul savaş sırasındaki ağır vaziyeti, endişeli görünüşü idrak ettirecek şekilde sergileyerek resmedebildi” (Bolobalayev: 1960/12).

okuy da caza da algan emes “okuyabilmiş de yazabilmiş de değil”

(< *oku-y da caz-a da al-gan emes*)

Toktogul okuy da, caza da algan emes “Toktogul okuyabilmiş de yazabilmiş de değil.” (Vinogradov. 1988/11).

Not: Bu yapı nadir de olsa vurgusuz orta hece ünlüsü düşmesi olayıyla *al-* tasvir fiilinin fiil tabanına direkt getirilerek de kurulduğu görülür.

köralgan cokuñbu “göremedin mi?” (< *körö algan cokuñbu* < *kör-e al-gan cok+suñ+bı*)

Ar kimisi aytıştı: kele berip el cadatıp ciberişpedibi? Cadatkanı oşul: özdörünün kara çeçekey cakındarınan beter, kim bolso ele ataylap kelip uçuraşıp, anı köralgan cokuñbu, munu köralgan cokuñbu? dep, özdörünün askerdegilerin suraşıp ... “Her birisi konuştu: ikide bir gelerek halkı iyice bıktırmadılar mı? Bıktırmalarının sebebi de, en yakın dostlarından da öte, kim olursa olsun mahsus gelerek görüşüp, onu göremedin mi, bunu göremedin mi? diye askerdeki yakınlarını sorarak ...” (Asanaliyev: 1984/115).

koyduralmak “bıraktıralbilir” (< *koy-dur-a+al-mak*)

Koysoñçu uşunça el koydura albagan een baş baldardı sen koyduralmak beleñ? “Boş versene, bu kadar halkın bıraktıramadıkları söz dinlemez çocuklara sen bıraktıralabilir misin?” (Şarşeyev: 1991/94).

¹⁹⁸ Bu konuda bk. M. M. Tulum: *Özbekçe 'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*.

-a / -y at- : Kırgız Türkçesi'nde şimdiki zaman yapısını ifade için kullanılan dört tasvir fiilinden biri olan *cat-* fiilinin bu fonksiyonda kullanıldığında zaman zaman Kırgız Türkçesi'ndeki imla düzensizliğinden dolayı kelime başında konsonanta düşmesi sebebiyle *at-* şeklinde kullanılmasından kaynaklanmaktadır (bk. -a / -y *cat-*).

cıga atıp “yıkılmaktayken” (< *cık-a at-ı-p* < *cık-a yat-ı-p*)

Cañı ele tuıgan elik çaabıyın eerçitip cıga kelse enesin cıga atıp, balasın karmap alat “Henüz yeni doğan karaca koşarak ardından gelirse, anasını yıkılmaktayken, yavrusunu tutar” (Asanaliyev: 1984/76).

kelatkan “gelmekte olan” (< *kel-e catkan* < *kel-e yat-gan*)

Anan öpkösü açışa aptıga dem alıp, etekte cılıp kelatkan arabanı kütüp turar ele “Daha sonra ciğerleri ağrıdığından aceleyle nefes alarak, dağın eteğinde ilerleyerek gelmekte olan arabayı bekliyordu” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/13).

-a / -y başta-: Eylemin gerçekleştirilmeye başlandığını bildirir.

kızıga baştağan “merak etmeye / ilgilenmeye başlamıştır” (< *kızık-a başta-gan*)

Tıl cönündögü maseleni toluguraak biliüügö adam balası bayırkı zamanda ele kızıga baştağan “Dil yönündeki meseleyi tam olarak anlamaya insanoğlu tâ kadim zamanda ilgilenmeye başlamıştır” (Sartbayev: 1962/8).

küçöy baştadı “güçlenmeye başladı” (< *küç+e-y başta-dı*)

Kazakça, tatar, özbekçe, / Kiteptin açtım baragın. / Oñolup küçöy baştadı, / Okuuga menin talabım “Kazakça, Tatarca, Özbekçe / Kitabın açtım sayfasının, / İyileşip güçlenmeye başladı, / Okumaya karşı benim isteğim” (Bolobalayev: 1960/4).

unuta baştadım “unutmaya başladım” (< *unut-a başta-dı+m*)

Me ali bala, akılım çala da, apamdı akırındap unuta baştadım okşoyt, ... “Ben henüz çocuğum, aklım da yarım, annemi yavaş yavaş unutmaya başladım galiba, ...” (Saktanov: 1991/18).

-a / -y ber- : *Ber-* “vermek” fiili, tasvir yardımcı fiili olarak kullanıldığında asıl fiilin, *Kırgız Sözlüğü*’nde belirtildiğine göre) 1. Baş fiilin geçen zaman gerondifi [yani *-p*] ile birlikte yardımcı fiil sıfatıyla, işin başka bir şahsın tevkili ile yahut onun için yapıldığını ve iş neticesinin asıl iş gören şahsa değil de, diğer bir şahsa yöneltildiğini gösterir. 2. Baş fiilin hal gerondifi ile beraber [yani *-a*] ile beraber oldukça işin sanki ahval dışında yahut mükerreren yapıldığını gösterir.

çegine berdi “gitgide uzak durmaya başladı” (< *çek-i-n-e ber-di*)

Tolubaydın sözünö erip cürgöndör kiyin çoçunup, çegine berdi “[Önceleri] Tolubay’ın sözlerinden çok hoşlananlar sonraları korkup, gitgide uzak durmaya başladı” (Elebayev: 1980/270).

suray bergenine “devamlı sorduğu için” (< *sura-y ber-gen+i+n+e*)

Bir ele suroomu on colu suray bergenine atañdın açuusu kelbeybi “Tek bir soruyu on defa [devamlı] sorduğu için babanın öfkesi gelmez mi? (Asanaliyev: 1984/79).

-a / -y bil- : İşlek olmamakla birlikte Kırgız Türkçesi’nde *-a / -y al-* yapısı dışındaki ikinci mukteditlik bildiren yapıdır.

bere bilgendigi “verebildiği” (< *ber-e bil-gen+lik+i*)

Irda körüngöndöy Osmonkul murun ırdın koomduk maanisin cete tüşünbögön bolso, azır al ırdın tarbıyalooçu cana koom taanıtıkç maanisine zor baa bere bilgendigi aykın sezilip turat “Şiirde de görüldüğü gibi Osmonkul önce şiirin toplumsal içeriğini yeterince anlamamışsa da şu anda o, şiirin eğitici ve sosyolojik içeriğine büyük önem verebildiği açıkça anlaşılmaktadır” (Bolobalayev: 1960/9).

oylono bilgeni “düşünebilmesi” (< *oylon-a bil-gen+i*)

Adamdın aybandan ayırmaçılığı da oşentip oylono bilgeni emespi “İnsanın hayvandan ayrılan yanı da böyle düşünebilmesi değil midir?” (Asanaliyev: 1984/34).

-a / -y cazda- : Türkiye Türkçesi’ndeki eylemin neredeyse gerçekleşmek üzere olup ancak gerçekleşmediği ifade eden *-ayaz-* birleşik fiilinin Kırgız Türkçesi’ndeki karşılığıdır.

çığıp kete cazdaptır “neredeyse çıkıverecekmiş” (< *çık-ı-p ket-e cazda-ptır*)

[Küröñ topozdun] Közü *çanagınan çığıp kete cazdaptır* “[Koyu kırmızı mandanın] Gözü yuvasından neredeyse fırlayacakmış” (Asanaliyev: 1984/88).

agıp kala cazdadım “neredeyse akıp gidecektim” (< *ak-ı-p kal-a cazda-dı+m*)

Ak-Çiydin çoñ suusuna agıp kala cazdadım “Ak-Çiy’in büyük suyunda neredeyse akıp gidecektim” (Asanaliyev: 1984/59).

bolo cazdap kalgan “neredeyse olmak üzereyken” (< *bol-a cazda-p kal-gan*)

Oşol akırkı çoñ çoğuluş kün uluu şaşke bolo cazdap kalgan cekşembide, biz keç kuru kaltırbay kino körüp cürçü calgız çatırluu klubda başaldı “Bu en son yapılan büyük toplantı Pazar günü öğle üzeri olmak üzereyken, bizim gece yarlarına kadar film seyrettiğimiz tek kubbeli kulüpte başladı (Asanaliyev: 1984/157).

-a / -y cat- : Kırgız Türkçesi’nde şimdiki zaman çekiminde yahut sıfat fiil eki kurulurken *cat-*; *oltur-/otur-*; *tur-*; *cür-* fiilleri hem *-a/-y* hem de *-p* zarf fiil ekleri kullanılır.

Yukarıda da izah edildiği gibi *-y* zarf fiil eki normalde vokalle biten fiil tabanlarına *-a* zarf fiil ekinin yerine getirilir. Bunun dışında yine § *-p zarf fiil eki* maddesinde de izah edildiği gibi *-p* zarf fiil eki -olumsuz fiil tabanlarının netice itibariyle vokalle bittiği için getirilemez ve bu sebepten burada da *-y* zarf fiil eki bu defa da *-p* zarf fiil ekinin fonksiyonunu üstlenir. Dolayısıyla *-y* zarf fiil ekiyle kurulan şimdiki zaman yapılarının olumsuz kullanılışlarında bu yapıların *-a* yahut *-p* zarf fiil ekiyle kurulan yapılardan hangisinin menfi kullanılışı olduğu kesin olarak anlaşılamaz. Burada izah edilen durum *-a* ve *-p* zarf fiil ekleriyle birleşik fiil yapılarında da görülür.

cetpey catıppı “yetişmiyor mu?” (< *cet-be-y cat-ı-p+бі*)

Togrulga emne, ayal cetpey catıppı? “Togrul’a ne, kadın yetişmiyor mu?” (Kuşbekov: 1992/17).

aytılp kele catkan “söylenegelmekte olan” (< *aytılı-ı-p kel-e catkan*)

Fol’klor dep el arasında oozeki aytılıp kele catkan körköm çıgarmalardı aytabız “Folklor diye halk arasındaki şifahî söylenegelmekte olan bedîî eserleri kastediyoruz” (Musayev-Taştemirov: 1992/9).

kele catkandarı “gelmekte olanları” (<kel-e catkan+lar+i)

“Munu erte menen colukkanda ele bilgemin, körsö Salkındı akmalap bargan eken da”.

- Tigindeyde *kele catkandardı* karagañça uşintip oyloodu Seytalı. “Bunu daha sabahleyin karşılaştığımda anlamıştım, meğer Salkın’ı takip ederek gitmiş ha”. -Ta ötede gelmekte olanlara bakarken böyle düşündü Seytalı” (Abdrayev: 1991/16).

-a / -y kal-: Kal- “kalmak” fiili, yardımcı fiil olarak kullanıldığında eylemin beklenmedik veya sürekli olduğunu gösterir.

cürböy kalgan “yürüyemez hale gelen, artık yürüyemeyen” (< cür-be-y kal-gan)

Başkarma keteri menen attardı da, özdörü da *cürböy kalgan* sokoçu ayaldar kölüktörün koştın çıkarıp, keesi çıkarbay ele borozdoygo toktotup añtarılğan kara topurak-aydoogo çalkalarınan cata ketiştı “Amirin gitmesiyle hem atları hem de kendileri artık yürüyemeyen saban süren kadınlar hayvanlarını sabandan çıkararak, kimi de hiç çıkarmadan karkın içinde durdurarak sürülmüş kara toprağa, sürülen yere yatıverdiler” (Asanaliyev: 1984/55).

kele kaldı “geliverdi” (< kel-e kal-dı)

Azır da oozuna cayloomun tunuk, tiş kakşatkan, muzdak bulaktarının cagımdıu, can sergitken daamı *kele kaldı* “Şimde ağzına yaylanın berrak, dişi donduran, buz gibi pınarlarının güzel, ruhu dinlendiren tadı geliverdi” (Abdrayev: 1993/3).

-a / -y kel-: Kel- “gelmek” fiili, tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığında, asıl eylemin aralıksız, kesilmeden vukua geldiğini yahut gelmekte olduğunu gösterir.

aça kelet “açmaya devam ederek gelir” (< aç-a kel+et)

Kündün muru mañdayın cılıtkan kezde külmüñdöp közüñ *aça kelet* “Güneş ışığı alınıp ısıttığı bir sırada gülümseyerek gözün açmaya devam ederek gelir” (Aytmatov. 1982/7).

-a / -y ket- : Ket- “gitmek” fiili tasvir yardım fiil olarak kullanıldığında asıl eylemin aniliğini, şiddetini, başlamış olduğunu, devam ettiğini, derece derece yoğunlaştığını veya eylem alanından uzaklaştığını bildirir.

deldeyip cata ketti “gevşemiş halde yatmaya başladılar” (< *deldey-i-p cat-a ket-di*)

Tamaktan kiyin baarı cadırap, caylanganday boldu. Birleri ezgen celge töşün tosup, çalkasınan çaçılıp, deldeyip cata ketti “Yemekten sonra hepsi zevkle sükunete dalmış gibi oldu. Kimileri esen rüzgâra bağrını tutarak, sırt üstü yayılarak, gevşemiş halde yatmaya başladılar” (Elebayev: 1980/272).

esiñerge sala keterim “hatırlatarak gitmem” (< *es+i+ñer+ge sal-a ket-er+i+m*)

Murunkudan beter koldop, kötörüp, soko, tırmoo, unaa berüügö dayar. Bir esiñerge sala keterim: ... “Eskisinden de beter kollayarak, kaldırıp, saban, tırmık, iş hayvanı vermeye hazır. [Bu sözlerim] Bir hatırlatarak gitmem:...” (Elebayev: 1980/267).

-a / -y koy-: Koy- fiili, tasvir yardımcı fiili olarak kullanıldığında asıl fiile, kuvvet ve anılık anlamı katar. Eğer baş fiille *koy-* “koymak” fiili menfi şekilde iseler bununla işin kaçınılmazlığı ifade edilir. Meselâ, *kelbey koyboyt* “gelmeden kalmaz, mutlaka gelir” gibi.

ırday koyup “şiiir yazarak, şiiir okuyarak” (< *ır+la-y koy-u-p*)

Birok ırçı çıdap tura algan emes. Caşınıp bolso da ırday koyup, öz talantın östürö berdi “Ancak şair sabır edebilmiş değil. Gizlice olsa da şiiir yazarak (okuyarak), kabiliyetini geliştirmeye devam etti” (Bolobalayev: 1960/5).

tappay koyobu “bulmadan bırakır mı?; bulmaz olur mu?” (< *tap-ba-y koy-a+bı*)

Cılkı kayrılıp öz üyriin tappay koyobu anan? “At dönerek kendi sürüsünü bulmaz olur mu hiç?” (Şarşayev: 1991/90).

estey koyup “birden hatırlayarak” (< *este-y koy-u-p*)

Abışka sözünün uşul cerine kelgende bir nerseni estey koyup ordunan ketmenin sabına süyönö şıp tura kaldı “Yaşlı adam sözünün burasına geldiğinde birden bir şeyi hatırlayarak yerinden çapasının sapına dayanarak şıp diye kalkıverdi” (Şarşayev: 1991/103)

-a / -y sal-: “Sal-” fiili, yardımcı fiil sıfatıyla hareketin bittiğini yahut anılığını ifade eder.

ayta salam “söyleyiveririm” (< *ayt-a sal-a-m*)

Añkoo başım, bala kıyaldanıp, oyuma kelgendi abaylabay ayta salam “Sersem başım, çocuk gibi aklıma geleni düşünmeden söyleyiveririm” (Asanaliyev: 1984/10).

ketmenin bere salar “çapayla indiriverirdi” (< *ketmen+i+n ber-e sal-ar*)

Biz sesteye kalıp eköönü karap turduk. Asek ele bolso ber degen kişiğe ketmenin bere salar “Biz korkuyla afallayarak her ikisine bakakaldık. Asek ise her önüne gelene çapayla indiriverirdi” (Asanaliyev: 1984/150).

-a / -y otur- / otur- : *Otur-* veya *oltur-* şeklinde kullanılan “oturmak” fiilinin tasvir yardımcı fiil olarak fonksiyonları şimdiki zaman sıfat fiil ekleri bahsinde ele alınmıştı (bk. 2313. § *-a // -p oturgan sıfat fiil eki*). Bu fiil eylemin sürekli ve ısrarla gerçekleştiğini bildirir. Bu yapı daha önce ele alındığı için burada tek örnekle yetinilecektir.

oyloy oturalı “iyice düşünelim, ısrarla düşünelim” (< *oy+la-y otur-alı*)

Bu cagın da oyloy oturalı “Bu tarafında da iyice düşünelim” (Elebayev: 1980/268).

-a / -y tašta-: *Tašta-* “atmak, bırakmak” fiili, tasvir yardımcı fiili olarak kullanıldığında, gerçekleştirilen eylemin ya çok önemsiz ve eylemin gerçekleştirenin ruh halinin kızgın olduğunu yahut da eylemin tezliğini bildirir.

aytpay taştadı “söylemeden bıraktı” (< *ayt-ba-y tašta-dı*)

Satıbaldı sözümün ar cagın aytpay taştadı “Satıbaldı sözünün devamını söylemeden bıraktı” (Asanaliyev: 1984/96).

köömp taştaptır “gömüvermiş” (< *köm-ü-p tašta-ptır*)

Şıyragınan süyrötiip barıp, car uratıp köömp taştaptır cigitti “Bacağından sürükleyerek götürüp, uçurumdan yuvarlayarak gömüvermiş delikanlıyı” (Asanaliyev: 1984/80).

-a / -y tur- : *Tur* “durmak” fiilin tasvir yardımcı fiil olarak kullanılması daha önce şimdiki zaman sıfat fiil ekleri bahsinde ele alınmıştı (bk.. § 2314. *-a / -p turgan eki*). Ayrıca *-a turgan* şekli özel olarak ele alınmış ve gelecek zaman sıfat fiil eki olduğu belirtilmişti (bk. 233. *-a*

turgan). -a *tur-* yapısı daha önce de belirtildiği gibi gelecek zaman sıfat fiil eki fonksiyonundadır.

uga turgan “dinleyecek” (< *uk-a tur-gan*)

Uga turgan *kişiğe* / *Uhumahu söz kızık* “Dinleyecek kişiye / Şişirilme söz caziptir” (Bolobalayev: 1960/97).

caza turgandarı “yazacakları” (< *caz-a tur-gan+lar+ı*)

[*Salkın*] *Tanıştarmın estedi. Alar köp dele emes, sanahuu gana. Kat caza turgandarı dele çok boluuçu* “[*Salkın*] Tanıdıklarını hatırlardı. Onlar öyle çok değiller, sayılı miktarda. Mektup yazacakları da yoktu” (Abdrayev: 1993/12)

tüzölböy turgan “düzelmecek” (< *tüzöl-be-y tur-gan*)

[*Cumanaalı abışka:*] *Ey bala, mına nakal degen tak özüñsüñ, bolgondo da oñoyluk menen tüzölböy turgan nakalsıñ* “[*Yaşlı Cumanaalı:*] Hey çocuk, işte akılsız dediğin bizzat sensin, üstelik de kolaylık düzelmecek akılsızsın” (Şarşeyev 1991/127).

-a / -y *tüş-* : *Tüş-* “inmek” fiili, tasvir yardımcı fiili olarak eylemin, işin anılığını yahut kuvvetini ehemmiyetle kaydetmek için kullanılır.

keñeye түштү “birdenbire genişleyiverdi” (< *keñ+ey-e түş-di*)

açıla түштү “birdenbire açılıverdi” (< *aç-ı-l-a түş-di*)

Oşentip Alıkuldun tar bölmösü keñeye, közü açıla түштү “Böylece birdenbire Alıkul’un dar odası genişleyiverdi, gözü açılıverdi” (Saktanov: 1991/167).

bara түшүп “gidiverince” (< *bar-a түş-ü-p*)

Üydön minday bara түшүп, bir döñsöögö çıktı “Evden böyle gidiverince bir tepeliğe çıktı” (Elebayev: 1980/256).

6. Son olarak ek, bir takım ses hadiseleri neticesinde geniş ve gelecek zamanın çekim eki olarak kullanılır.

Bilhassa tarihi Kuzey-Doğu Türk şivelerinde geniş ve şimdiki zaman -a *turur* yapısı çekim eki olarak kullanılmıştır. Bu yapı Kırgız şivesinde -a *turur* > -a *durur* > -a *adur* > -a *adı* >

-at şekline gelmiştir. Ancak -at şekli yalnızca 3. şahıslarda kalarak 1. ve 2. şahıslarda -t sesi de düşmüş netice de -a zarf fiil eki bu zamanın çekim eki olmuştur. Bu kip şahıs unsurlarını şöyle alır:

1. T. Ş.	-amın / ymın; -am / -ym	1. Ç. Ş.	-abız / -ybız
2. T.Ş.	-asın / ysin; -asız / -ysız	2. Ç.Ş.,	-asıñar / -ysıñar; -asızdar / -ysızdar
3. T.Ş.	-at / -yt	3. Ç.Ş.	-ş-at

Ekin kullanılmasına örnekler:

kaygırbaym “kaygılanmam, üzülmem” (< *kaygı+r-ba+y-m*)

bilemin “bilirim” (< *bil-e+min*)

Kalkım için kanım aksa kaygırbaym / “Meken için” - *degen sözdü bilemin* “Halkım için kanım akarsa üzülmem / “Ülke için” denilen sözü bilirim” (Bolobalayev: 1960/53).

dayardanam “hazırlanırım; hazırlanacağım” (< *dayarda-n-am* > *dayar+la-n-a+min*)

Okuşum kerek ele. Birok bıyılıksınan keçiktim, baarı bir işteşim kerek. Şaarga barıp, anın şartına köniüp, dayardanam “Okumam lâzımdı. Ancak bu yıl geciktim, ama her hâlükârda çalışmam lâzım. Şehre giderek şehrin şartlarına alışarak hazırlanacağım” (Şarşeyev: 1991/77).

deym “diyorum; derim” (< *de-ym* > *de-y+min*)

Bay Cakıp aytar kep bolso, / Altaydan köçüp alsak deym “Bay Cakıp söyleyecek // söylenecek söze gelince, / Altay’dan göçüp gitsek diyorum” (Manas: 1988/8).

bilesiñbi “biliyor musun” (< *bil-e+siñ+bi*)

Antkeni menen bizge tinç çaşoogo mümkündük berbey atkanıñdı bilesiñbi “Böyle yaparak bizim rahat yaşamamıza müsaade etmediğini biliyor musun?” (Şarşeyev: 1991/62).

oyloysuñ “düşünürsün” (< *oylo-y+suñ*)

Muruntadan ar kaçan / Buzukluktı oyloysuñ “Ezelden beri her zaman / Kötülük düşünürsün” (Manas: 1990/72).

köröt “görür” (< *kör-e+t*)

Cooluk salınıp, küyöösünön bosogusun attagan kündön tarta Kubat-biy anı kızınday
köröt “Başına yağlık bağlanarak, kocasının eşiginden atladığı günden beri Kubat Bey onu kızı
gibi görür” (Kuşbekov: 1992/26).

toyboyt “doymaz” (< *toy-ba-y+t*)

Kursagım toyboyt, kiyim degenden dayın cok “Karnım doymaz, giyecekten hiç haber
yok” (Tursunaliyev: 1975/95)

kılabız “yaparız” (< *kıl-a+bız*)

cıyabız “yığarız, toplarız” (< *cıy-a+bız*)

Kabardı kanday kılabız / Kalktı kanday cıyabız? “Haberi nasıl yaparız / Halkı nasıl
yığarız” (Manas: 1990/71).

ötö albaysıñar “geçemezsiniz” (< *öt-e al-ba-y+sıñar*)

Kandidat bolsoñor da baarı bir menden ötü albaysıñar dep tabışmaktatkanıñ go bul?
“Doktora yapmış da olsanız ne olursa olsun benden geçemezsiniz diye muammalı konuşman mı
bu?” (Şarşeyev: 1991/63).

basışat “basarlar” (< *bas-ı-ş-at*)

*Caş kızdardı tüirdiüi ıpılastıktarga macburlaşıp, al emi karşılık körsötköndördü kıynaşıp,
etterine kızığan temir menen en basışat* “Küçük kızları türlü ahlaksızlıklara zorlayarak, üstelik
karşı çıkanlara işkence ederek, etlerine kızdırılmış / kızgın demirle damga basarlar” (Aladin:
1992/9).

312. -BAY :

Kırgız Türkçesi'nde yaygın olarak kullanılan *-bay* eki aslında iki farklı ekin sesteş görünüşüdür.¹⁹⁹ Bunlar:

1. Eski Türkçe'den beri birçok şivede kullanılagelen *-matı / -meti ; -madı / -medi; -matın / -metin; -madın / -medin* zarf fiil ekinin bugünkü şekli (*-madın > -mayın > -may > -bay*).²⁰⁰

2. Kırgız Türkçesi'nde *-a* ve *-p* zarf fiil eklerinden *-p* zarf fiil ekinin çekim eki olarak kullanıldığı durum istisnâî kabul edilirse menfi tabanlara gelmeyerek, bu ekin fonksiyonunu *-y* zarf fiil ekinin üstlendiği görülür. Kırgız Türkçesi'nde fiilleri olumsuz hale getiren ek *-ba - / -be-* (< *-ma / -me*) şeklinde kullanılır. İşte Kırgız Türkçesi'ndeki olumsuzluk eki almış fiil tabanlarına vokal zarf fiil eki getirildiğinde veya *-p* zarf fiil ekinin menfisi kullanıldığında ortaya *-bay / -bey* şekli çıkmaktadır (bk. § *-a zarf fiil eki*, bk. § *-p zarf fiil eki*).

Netice olarak yukarıda iki şıkta belirtilen durumlar göz önüne alındığında Türkiye Türkçesi'ndeki *-ıcı / -ici* ve *-madan / -meden* eklerinin esasen birbirinden farklı eklerin sesteşleşmesi sonucu ortaya çıkması gibi Kırgız Türkçesi'nde de bu ek esasen iki farklı menşeden gelerek tek bir şekilde birleşmiştir.

Kırgız Türkçesi'nde yaygın olarak kullanılan bu ek şu fonksiyonlarda kullanılır:

§ 1. *-madan / -meden; -madan / -meden önce* zarf fiil eki fonksiyonunda:

alalbay “alamadan” (< al-a al-bay)

[Tursunov:] “*Emi körböysüñbü Tölögöndü, bizge kıyın suroonu berip taştap coop alalbay oturganın. Da-a mezigilibiz küzgö tayanıp baratkan okşoboybu*” [Tursunov:] “İşte görmüyor musun Tölöngön’ü, bize zor soruları sorup, cevap alamadan oturduğunu. Evet, mevsim de güze doğru gidiyor gibi değil mi? (Şarşeyev: 1991/132)

¹⁹⁹ Aynı durum diğer şivelerde de görülür. Mesela Özbek Türkçesi'ndeki *-may* ekinin fonksiyonları: 1) *-madın > -may zarf fiil eki*. 2) *-ma-y-ın > -may* (1. Teklik şahıs emir-istek eki). 3) *-ma-y-ı > -mayı > -may* (*-a* ve *-p* zarf fiil eklerinin menfisi). Keza Türkiye Türkçesi'nde *-madan* şekli de böyledir.: 1) *-matı // -madın > mada* “zarf fiil eki” 2) *-ma+dan (mastar+ lokatif) > -madan önce* gibi.

²⁰⁰ Çağatay Türkçesi'nde bu ekin hem *-mayın / -meyin* hem de *-may / -mey* şekillerinde kullanılır (bk. J. Eckmann (çev.: G. Karaağaç): *Çağatayca El Kitabı*, § 86).

aynıbay “değişmeden” (< *aynı-bay*)

Kabığın kat-katına cılaan soylop, uyulumun oyuguna çımçık uyalagança aynıbay şirin cemişin tökkön bul kaday ukmuş üzüm dep oylono kaldım “Kabuğunun her katına yılan sokularak, gövdesinin oyuklarına serçelerin yuva yaptıkları halde değişmeden tatlı meyvesini veren bu ne tuhaf üzüm diye kendi kendime düşündüm” (Sıdıkbekov: 1988/5).

baykatpay “sezdirmeden” (< *bayka-t-bay*)

Mugalimdi tiktep oturgansıp, birok baykatpay terezege köz kıyığın salıp, sırttı karap otura berçü “Öğretmen dikkatle bakarak oturuyormuş gibi, ancak sezdirmeden pencereden göz ucuyla bakıp dışarıyı seyrederek oturmaya devam ederdi” (Asanaliyev: 1984/6).

degençe bolboy “demeye kalmadan” (< *de-gen+çe bol-boy*)

Birok, al asker kim ekenin bala özü da bilbeyt. Ayılda go belgilüü: biröö askerden kaytıp keldi degençe bolboy, cabıla uçuraşkanı cügürüp barat emespi “Ancak, o askerin kim olduğunu çocuğun kendisi de bilmez. Köyde ise malum: birisi askerden dönüp geldi demeye kalmadan, topluca görüşmek için koşuşturarak gitmezler mi?” (Aytmatov: 1988a/207).

kelbey “gelmeden önce” (< *kel-bey*)

Oyron bolgon bay Cakıp, / Nogoydun kelbey cerine “Perişan olan Cakıp Bey, / Nogayların toprağına gelmeden önce” (Manas: 1984/39).

§ 2. Eski Türkçe devresinde *-matı / -meti; -madın / -medin* ve Çağatay Türkçesi devresinde *-madın / -medin, -mayın / -meyin; -may / -mey* şekillerinin *-p* zarf fiil ekinin ve tabii bugün Türkiye Türkçesi’nde kullanılan *-arak / -erek* zarf fiil eklerinin olumsuz görünüşü görevini üstlenmesi durumu *-bay* eki ile günümüz Kırgız Türkçesi’nde de devam etmektedir.

bolboy “olmayıp” (< *bol-bay*)

Aytuuçulardın baarı talant cagıman birdey bolboy küçtüülörü da, naçarları da bolgon “Konuşanların hepsi kabiliyet yönünden aynı olmayıp güçlülere de zayıfları da mevcuttu”(Bektenov-Bayciyev: 1993/13)

etegine cıgilbay “eteğine yıkılmayıp, dizlerine kapanmayıp da” (< *etek+i+n+e cık-ı-l-bay*)

Baş kötörgönün uşintip koydoy muuzdap cazalasa, kalgandarı münküöröp, etegine cıgilbay kayda barat “Baş kaldıranı böyle koyun gibi boğazlayarak cezalandırırsa, kalanları acziyet içinde dizlerine kapanmayıp da nereye gider?!” (Kuşbekov: 1992/5).

debey “demeyip, demeyerek” (< *de-bey*)

Egemberdi emi “cezde” debey “biy ake” degen sıy sözgö öttü “Egemberdi şimdi “enişte” demeyerek “bey amca” şeklindeki hürmet ifadesini kullanmaya başladı” (Kuşbekov: 1992/13).

uktabay “uyumayarak, uyumadan” (< *ukta-bay*)

Bir kün alar köpkö çeyin uktabay süylöşüştü “Bir gün onlar uzun zaman uyumayarak / uyumadan konuştular” (Abdrayev: 1993/10).

ketpey “gitmeyip, gitmeyerek” (< *ket-bey*)

Oydon ketpey dayım sızdayt cürögüm / Baarı mende, baarı mende künöönün “Aklımdan gitmeyerek daima sizler yüreğim / Hepsi bende, hepsi bende suçun” (Sadıkov: 1988/3).

§ 3. *-acak yerde, -acağına, -maktansa* zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

barbay “gideceğine, gideceğin yerde” (< *bar-bay*)

Ölsöñör da aytpañar / “Naamanga barbay basıl” - dep! “Ölseniz de söylemeyin / “Naaman’a gideceğine otur” diyel” (Manas: 1988/16).

kıynabay “eziyet edeceğine, eziyet etmektense, eziyet etmeden”

(< *kıyna-bay* < *kıy-ı-n+a-may*)

Öltür. Atıp ket kıynabay “Öldür. Kurşuna diz eziyet edeceğine” (Elebayev: 1980/187).

§ 4. *-mayınca* fonksiyonunda: Bu fonksiyon büyük ihtimalle *-a* ve *-p* zarf fiil eklerinin *-ınca* fonksiyonun da bulunmasından kaynaklanmaktadır (bk. § 311. *-a* / *y*; § 312. *-p*).

bolboy “olmadan, olmayınca” (< *bol-bay*)

Suluuluk bolboyt, boy bolboy “Güzellik olmaz boy olmadan / olmayınca” (Bolobalayev: 1960/107).

§ 5. Kalıplaşmalarda görülür.

Aşağıdaki örnekte görülen *emey* kelimesinde iki farklı durum göze çapmaktadır.

1. Yukarıda da izah edildiği gibi Eski Türkçe ve Orta Türkçe devrelerinden sonra *-matı* / *-meti*; *-madın* / *-medin* zarf fiil eki Çağatay Türkçesi devresine gelindiğinde *-mayın* / *-meyin* ve *-may* / *-mey* şeklinde kullanılır olmuştur. Kırgız Türkçesi'nde ise ek iki ayrı şekilde *-mayın* ve *-bay* (< *-may*) değişikliği göstermiştir. Ekin kısa *-bay* şekli yanında henüz *b > m* değişikliği başlamadan önce kalıplaşmış *-may* şekliyle türetilmiş olarak aşağıdaki örnekte *emey* kelimesi görülmektedir.

2. Bilindiği gibi bugünkü Türk şivelerinde yaygın olarak Eski Türkçe devresinde kullanılan *er-* / *ir-* “olmak” cevher fiili kalıplaşmış *ise*, *imiş*, *idi*, *iken*, *imes* kelimelerinin dışında görülmez. İşte bunlardan başka aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi Kırgız Türkçesi'nde ayrıca “olmayıp, değil de” anlamlarında kullanılan *emey* kelimesi bulunmaktadır.

emey “olmayıp, değil de” (< *e-mey*)

Toguzunda [börüdön] korkpogon / Erdigi emey netkeni? “Dokuz yaşında [kurttan] korkmaması / Erkekliği olmayıp / değil de nedir? (Manas: 1984/73).

emey “değil de” (< *e-mey*)

Aldagi çöntögündöğü akça emey emne? “Oradaki, cebindeki para değil de ne?” (Aytmatov: 1982/11).

§ 6. Ayrıca zaman zaman Kırgız Türkçesi'ndeki *gana* (< E.T. *kınya*) güçlendirme edatıyla birlikte de kullanıldığı olur.

özgörülböy gana “hiç değişmeden” (< *özge+r-i-l-bey gana*)

Eger biz folklorduk çıgarmanı eski zamandan beri özgörülböy gana eñ algaçkı türinö ayılıp kele catkan kaldık dep bilsek, anday çıgarmanın azırkı uçurdağı atkargan mildetine baa berbegen, anın atkargan maanisine tüşünbögön bolor elek “Eğer biz folklorik bir eseri eski zamandan beri hiç değişmeden en baştaki şeklinde söylenegelen kalıntı diye kabul edersek böylesi eserin halihazırda yerine getirdiği vazifesine kıymet vermemiş, onun ifade ettiği anlamı anlamamış olurduk” (Bektenov-Bayciyev: 1993/13).

313. -GALI:

Eski Türkçe'den beri hemen bütün şivelerde yaygın olarak kullanılagelen *-galı* zarf fiil eki Kırgız Türkçesi'nde de mevcuttur. Ancak bu ek *-galı* şekliyle nadir, diğer Orta Asya şivelerinde olduğu gibi *-l-* > *-n-* değişikliğiyle *-ganı* şekliyle yaygın olarak kullanılmaktadır (bk. § 314. *-ganı*). *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası* adlı eserde *-galı* şeklinin nadiren diyalektlerde ve özellikle Güney diyalektlerinde yaygın kullanıldığını belirtilmiştir.²⁰¹

Aşağıdaki *örgeli*, *bergeli* örnekleri hariç, yapılan taramalarda örnek kullanımları bulunamadığından bu örnekler yukarıda bahsi geçen eserden alınmıştır. Mezkur eserde bildirdiğine göre bunlar Kırgızistan'ın güney bölgelerinden (Oş şehri, Alay nahiyesi, Sovet nahiyesi) alınmıştır. *Örgeli* ve *bergeli* örneklerinin de Semetey destanından alındığı dikkate alınırsa ekin daha ziyade tarihî-folklorik eserlerle diyalektlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi *-galı* şekli ile *-ganı* şekli fonksiyonları bakımından aynıdır.

Son olarak nadiren de olsa ekin sonundaki *-ı* vokali düşerek (*-galı* > *-ganı* > *-gan*) kullanıldığı da görülür. Ancak bu şekildeki kullanım yalnızca *-galı cat-* / *tur-* gibi tavsirî fiil birleşmelerinde görülür.

1. Sebep bildirir:

örgölü “örmeye” (< *ör-geli*)

kızmat bergeli “hizmet etmeye” (< *kızmat ber-geli*)

Caagımda saamay çaçımdı / Örgölü keldim eceke, / Kızmatıñ kılıp aldıña / Bergeli keldim eceke “Yanaklarımdaki saçlarımı / Örmeye geldim ablacığım, / Hizmetini görerek huzuruna / etmeye geldim ablacığım.” (Karalayev: 1989/10).

satkalı “satmaya” (< *sat-galı*)

Bazarga koy satkalı keldim “Pazara koyun satmaya geldim.” (KATGr., 437).

2. *-alı* ; *-dıgına* ; *-dığından beri* zarf fiil ekleri fonksiyonunda :

kelgeli “geleli” (< *kel-geli*)

Onu kelgeli körö elekmin “Onu geldiğinden beri henüz görmüş değilim” (KATGr., 437).

²⁰¹ Bk. KATGr.. s. 437.

3. Tasvir fiil yapılarında esas fiile *niyet veya hemen hemen meydana gelmek üzere olduğu* anlamını kazandırılır.

kelgeli catat “gelmek üzere, yakında gelecek.” (< *kel-geli cat-at*)

Okugan balam kelgeli catat “Okuyan oğlum gelmek üzere / yakında gelecek” (KATGr: 437).

314. -GANI:

Bir önceki maddede de belirtildiği gibi Eski Türkçe’deki *-galı* zarf fiil eki, diğer Orta Asya şivelerinde olduğu gibi Kırgız Türkçesi’nde de yaygın olarak *-ganı* şeklinde görülmektedir.

Ek, aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi Eski Türkçe’deki fonksiyonlarını devam ettirmektedir. Ek, Kırgız Türkçesi’ndeki ünlü ve ünsüz uyumlarına girerek *-ganı / -geni ; -gomu / -gönü ; -kanı / -keni ; -komu / -könü* şekillerinde kullanılır.

Ekin fonksiyonları:

1. Sebep bildirir:

casatkanı “yaptırmak için” (< *casa-t-kanı*)

[Cakşılık:] - *Cumuşun casatkanı aldap apkeldi deysiñbi? Koysoñçu!* “[Cakşılık:] - İşini yaptırmak için aldatarak getirdi mi diyorsun? Boş versene!” (Şarşeyev: 1991/21)

cıynaştırganı “toplamaya” (< *cıynaştır-ganı* < *cıy-ı-n+a-ş-tır-ganı*)

Al Bekeydin çaçılğan - singan üy için cıynaştırganı ketken okşoyt “O Bekey’in darmadağın evinin içini toplamaya gitti galiba.” (Aytmatov: 1982/40).

ötkönü “geçmek için” (< *öt-gen*)

- *Sen emne, meni anın aldınan ötkönü keldi degiñ kelip turabı?* “- Sen ne yani, beni onun önünden geçmek için mi geldi demek istiyorsun?” (Kuşbekov: 1992/32).

2. -alı ; -dıǵına ; -dıǵından beri zarf fiil ekleri fonksiyonunda :

bolgomu “olalı, olalı beri” (< *bol-ganı*)

Gülsarı - Gülsarı bolgomu *kança başkarma minbedi* “Gülsarı, Gülsarı olalı nice idareciler ona binmedi” (Aytmatov: 1988a/55).

ölgönü “öleli” (< *öl-geni*)

Özü ölüp Kırlovduñ sözü kaldı, / Öldü, dep kim ayta alat sözü bardı? / Ölgönü bıyıl cüz cıl tolgon eken, / Ölköbüz toy ötkörüp esine aldı “Kendisi ölüp, Kırlov’un sözü kaldı, / Öldü, diye kimin söyleyebilecek sözü vardı? / Öldüğüne bu yıl yüz yıl olmuş, / Ülkemiz tören tertipleyerek hatırladı” (Bolobalayev: 1960/63).

bütökönü “bittiğinden beri” (< *büt-keni*)

Soguş bütökönü *minday çoñ bayge bolo elektigin curt ayıp cattı* “Savaş bittiğinden beri böyle büyük at yarışının henüz olmadığını bütün oba dile getirdi” (Aytmatov: 1988a/66).

3. Kırgız Türkçesi’nde tasvir fiil yapılarının oluşumunda Eski Türkçe devresinde de kullanılan üç zarf fiil ekinin de kullanıldığı görülür.²⁰² Bu ekler öncelikle yaygın olarak -a / -p zarf fiil ekleri ve nadir de olsa -ganı ekidir. -ganı zarf fiil ekinin -a veya -p zarf fiil eklerinden farkı esas fiile *niyet veya hemen hemen meydana gelmek üzere olduğu* anlamını kazandırmasıdır.

barganı catat “gitmeye hazırlanıyor, gitmeyi planlıyor” (< *bar-ganı cat-at*)

Cakında Seydakmat şaarga barganı catat, ... “Bu yakınlarda Seydakmat şehire gitmeye hazırlanıyor / gitmeyi planlıyor, ...” (Aytmatov: 1982/10).

cerge bergeni catkan “toprağa vermek üzereler” (< *cer-ge ber-geni cat-kan*)

Al künü kırgız uruusu aza kütüp, el atası, curt egesi, san koldun başçısı Külçö baatırdın *sööğün cerge bergeni catkan* “O gün Kırgız halkı yas tutarak, halkın babası, yurdun sahibi,

²⁰² KATGr.’de ekin -ganlı (< -gan+lı) > -ganı şeklinde bir gelişmeyle ortaya çıktığı yazılmaktadır. Ancak -ganı ekinin fonksiyonları arasında ekin tasvir fiil kuruluşlarında rol alması üzerinde durulmamıştır (bk. KATGr, s.436-437).

kalabalık ordunun kumandanı bahadır Külçö'nün cenazesini toprağa vermeye hazırlanıyorlar / vermek üzereler" (Aytmatov: 1982/45).

kulaganı turat "yıkılmak üzere" (< *kula-ganı tur-at*)

Sarayı kulaganı turat, ... "Sarayı yıkılmak üzere," (Aytmatov: 1988a/61).

törögönü turgan "doğurmak üzere olan" (< *törö-geni otur-gan*)

Bu kişiler karıgan sayın akılı bökörüp, caş balanınday bolup kalat deşçü ele, körsö çin tura. Bolboso ana-mına törögönü oturgan keliniñdi üygö calgız taştap koyup, casagan bul kılığınzga Nazardı kubanat dep turasızbı? "İnsanların yaşlandıkça akılı azalır, küçük çocuğunki kadar olur derlerdi, meğer doğruymuş. Yoksa hemen hemen doğurmak üzere olan gelinini evde yalnız bırakarak, yaptığın bu hareketinize Nazar'ın sevineceğini mi sanıyorsunuz?" (Şarşeyev: 1991/58)

batkanı kaldı "tamamen batmak üzere" (< *bat-ganı kal-dı*)

Kün ıldıylap, köldün tör cagına batkanı kaldı "Güneş alçalarak, gölün tam orta yerinde tamamen batmak üzere" (Aytmatov: 1982/30).

4. *-galı* zarf fiil eki bahsinde de belirtildiği gibi *-galı* > *-ganı* ekinin sonundaki *-ı* vokalinin düşmesi neticesinde bu bölümde açıklanan *-ganı cat- / tur- / kal-* tasvirî fiil birleşmelerinde *-gan cat- / tur- / kal-* şekilleri de nadir de olsa görülür.

-gan cat- ; -gan tur- ; -gan kal- şekline örnekler:

cönögön catkanda "yola çıkmak üzereyken"

(< *cönö-gen cat-gan+da* < *cönö-geni cat-gan+da*)

Kabil arabanı çegip emi cönögön catkanda, Gavril canına basıp keldi da: ... "Kabil arabayı çekip tam yola çıkmak üzereyken Gavril yürüyerek yanına geldi ve ..." (Elebayev: 1980/205).

attangan catkan "ata binmek / sefere çıkmak üzereyken"

(< *attan-gan cat-gan* < *at+la-n-ganı cat-gan*)

Bala çokoyun bir karap koyup, attangan catkan kişiçe belin çeçip turup, kayra bekemireek tartıp kurçanıp aldı “Çocuk ayakkabısına bir baktı ve sefere çıkmak üzere olan biri gibi belindeki kuşağı çözerek, tekrar daha sıkı çekerek bağladı” (Elebayev: 1980/225).

kılğan atasıñ “yapmak üzeresin, yapmayı düşünüyorsun”

(*< kıl-gan at-a-sıñ < kıl-ganı yat-a-sıñ*)

Abışka bir ulutumup alıp, tuncuray tüştü. Anan Şaripke karap: - Özün emi emine iş kılğan atasıñ? - dedi “Yaşlı adam bir an içini çekerek aniden düşünceli bir hal aldı. Sonra Şarip’e bakarak: - Sen şimdi ne iş yapmayı düşünüyorsun?, dedi” (Şarşeyev: 1991/102).

3155. -MAYIN ZARF FİİL EKİ:

Bilindiği Eski Türkçe devresinde *-matı / -meti; -matın / -metin; -madın / -medin* zarf fiil eki Orta Türkçe devresinden sonra Kuzey ve Doğu Türk şivelerinde *-mayın / -meyin* şekline dönüşmüştür. Hatta bazı şivelerde zamanda ekin sonundaki *-m / -in* seslerinin düşmesiyle ortaya ekin *-may / -mey* formları da çıkmıştır.

Daha önce *-bay* zarf fiil eki maddesinde de açıklandığı gibi Eski Türkçe’de bir de vokal zarf fiil ekinin fiilden olumsuz fiil yapan *-ma- / -me-* ekinden sonra getirilmesiyle ortaya çıkan *-mayu / -meyu* zarf fiil eki vardı (bk. § 312 *-bay*).

Daha önce de belirtildiği gibi ek Çağatay Türkçesi’nde hem *-mayın / -meyin* hem de *-may / -mey* şekillerinde kullanılmıştır.²⁰³

Çağatay Türkçesi’nde görülen bu durum Kırgız Türkçesi’nde de görülür. Ancak bu şivede genel olarak diğer Türk şivelerindeki *m* ile başlayan bir takım ekler daha önce de izah edildiği gibi *m > b* değişikliğine uğradığı dikkate alınmalıdır. Kırgız Türkçesi’nde bu ek hem *-mayın / -meyin* hem de *m > b* değişikliği ve ekin sonunda ses düşmesi neticesinde *-bay / -bey* şeklinde kullanılmaktadır.

Yukarıdaki görüşün dışında bir de Kırgız Türkçesi’ndeki *-bay / -bey* ekinin, Eski Türkçe’deki *-mayu / -meyu* yapısından; *-mayın / -meyin* eki ise Eski Türkçe’deki *-matı / -meti; -matın / -metin; -madın / -medin* yapısından geldiği de ileri sürülebilir.

²⁰³ Bk. J. Eckmann: *Çağatayca El Kitabı*, § 86.

Son olarak da her iki şeklin tamamen karıştığı da düşünülebilir.

§ 1. Türkiye Türkçesi'ndeki *-madan / -meden* zarf fiil eki fonksiyonunda:

bermeyin “vermeden” (< *ber-meyin*)

/.../ oşonduktan massaga komp'yuterdik bilim bermeyin ekonomikanı tezdettiü oygo kelbey turgan iş ekendigi talaşsız “/.. / bu sebeple topluma bilgisayar bilgisi vermeden ekonomiyi hızlandırmanın söz konusu olmayacağı tartışılmaz” (Aytmatov: 1988b/51).

köziün tazalamayın “gözünü temizlemeden; yok etmeden” (< *taza+la-mayın*)

Anın köziün tazalamayın anın baldarına col cok “Onu yok etmeden onun çocuklarına rahat yok (Kuşbekov: 1992/13).

§ 2. *-madıkça / -medikçe; -madığı / -mediği müddetçe* yapılarının fonksiyonunda:

tüşmöyün “inmeden, inmedikçe, inmediği müddetçe” (< *tüş-meyin*)

Kış tüşmöyün baarımız ele uşerde kalabız “Kız inmedikçe / inmediği müddetçe hepimiz burada kalırız” (Kuşbekov: 1992/56).

çapmayın “kırmadan, öldürmeden; kırmadıkça, öldürmedikçe” (< *çap-mayın*)

“Baatır biydi mert kılğan coo emi bizdi çapmayın canı tınbas” degen kübür söz küçöp, eldin içi tolkup turdu “Baatır Bey'i öldüren düşman şimdi bizi kırmadan / kırmadıkça rahatlamaz” şeklindeki rivayetler yayılarak halkın içi huzursuzlandı durdu” (Kuşbekov: 1992/35).

öltürmöyün “öldürmeden, öldürmedikçe” (< *öl-tür-meyin*)

Kişinin korkumuçtuu bolor cönü da bar. Koluna taş tiyse taş, tayak tiyse tayak menen urgulap al cazıksızdı öltürmöyün tınbayt “İnsanın korkunç olan yanları da var. Eline taş geçerse taş, sopa geçerse sopa ile habire vurarak o günahsız öldürmedikçe durmaz” (Sıdıkbekov: 1988/7).

bolmoyun “olmadıkça” (< *bol-mayın*)

Deği cakından beri azuluu cırtkıçtardın münözü buzuk. Alar salttıu kezinde aç bolmoyun azuu salıŝçu emes “Ayrıca bir zamandan beri azı dişi olan yırtıcıların karakteri bozuldu. Onların adetlere uydukları zamanlarda aç olmadıkça kimse saldırmıŝ değillerdi” (Sıdıkbekov: 1988/11).

Son olarak *-mayın* / *-meyin* eki Kırgız Türkçesi’nde *-ça* eşitlik ekiyle genişlemiş olarak *-mayınça* şeklinde de kullanılır (bk. *-mayınça*).

316. *-P*:

Türkiye Türkçesi’nde *-ip* / *ip* şeklinde kullanılan bu zarf fiil eki Kırgız Türkçesi’nde Eski Türkçe devresindeki gibi tamamen *-p* şeklindedir.

En önemli özelliklerinden birisi ekin olumsuz şekli yoktur. Yani Türkiye Türkçesi’nde mesela *alıp* yanı sıra *almayıp* şekli mevcutken Eski Türkçe’den beri bir çok Türk şivelerinde olumsuz şeklinin olmaması gibi Kırgız Türkçesi’nde de bu ekin olumsuz şekli yoktur. Onun yerine *-bay* (< *-may*) kullanılır (bk. § *-bay*). Ancak aşağıda da görüleceği gibi ek öğrenilen geçmiş zaman çekim eki fonksiyonu da üstlenmiştir. İşte bu fonksiyonda kullanıldığı zaman istisna olarak olumsuz fiil tabanlarına getirildiği görülür.

Ekin kullanım özellikleri:

-p zarf fiil ekinin önemli özelliklerinden birisi de normalde basit zarf fiil ekleri, şahıs bildiren ekleri almaz ancak Türkiye Türkçesi’nde yalnızca müşareke eki olarak kullanılan *-ŝ-* fiilden fiil yapma ekinin Kırgız Türkçesi’nde aynı zamanda fiil çekiminde 3. *çokluk şahıs* ifadesi taşıdığından ötürü bu şekilde *-ŝ-* ekiyle genişlemiş fiil tabanına *-p* zarf fiil eki getirildiğinde dolayısıyla şahıs unsurlu bir kullanıma sahip olur.

Örnek:

köçö kelişip “(onlar) göçüp gelerek” (< *köç-e kel-i-ŝ-i-p*)

Bayağı ketkenden üç kündön kiyin egin tartkan arabalar menen birge Bazarbay, Asılkandar köçö kelişip Kabıl catıp cürgön calgız tamga kiriŝti “Geçende gittikten üç gün

sonra ekin çeken arabalarla beraber Bazarbay ve Asılkan birlikte göçüp gelerek Kabil'in yaşadığı tek odalı eve yerleştiler" (Elebayev: 1980/182).

Ekin kullanımında önemli bir nokta da şudur: Ek *-p-* ile biten fiil tabanlarına getirildiğinde sondaki bu *-p* konsonantı erir (*-p- > -b- > -v- > Ø*) ve kendisinden sonra gelen yardımcı *-ı-* / *-i-* veya *-u-* / *-ü-* vokalleri yukarıdaki düşen konsonanttan önceki geniş ünlüye dönüşerek bu ünlüyü uzatır:

Örnekler:

taap "bulup, bularak" (< *tap-ı-p*)

Çaykanaçı andayı çoktugun, kadaydır başka caktan kelip, köptön beri uşu bazardı bayırlap, ar kimge cardamdaşıp tamagın taap cep, kubalabagan üygö tünöp cürgönün, eç kimge camandığı çoktugun bilişinçe koburap berdi "Çayhaneci öyle olmadığını, başka bir yerden gelip, epeden beri bu pazara yerleştiğini, herkese yardım edip yemeğini bularak yediğini, kovulmadığı evde gecelediğini, kimseye bir kötülüğünün olmadığını bildiği kadarıyla izah etti" (Şarşeyev: 1991/14).

çaap "koşup" (< *çap-ı-p*)

-Kördüñbü, Tanabay, - dep kırkırdı Torgay çaap baratıp "- Gördün mü Tanabay, diyerek haykırdı Torgay koşup gitmekteyken" (Aytmatov: 1988a/43).

Şayet fiil *-m-* konsonantı ile bitiyorsa nadiren de olsa bu takdirde de yukarıdaki olayın başka bir şekli görülür. Yine yardımcı vokal kendisinden önceki fiilin aslî vokaline dönüşerek uzatır ancak *-m-* konsonantı düşmeyerek *-p* zarf fiil ekinden hemen önce getirilerek kullanılır.²⁰⁴

köömp "gömüp" (< *köm-ü-p*)

Al ortodo men sırtka çıgıp, azırkı topoloñdo özüüm ırgıtıp cibergen açkıçtı izdep taptım da, çetke çıgıp, Taş-Babanın tübünö köömp saldım "Bu arada ben dışarı çıkarak, az önceki gürültü patırtı esnasında bizzat fırlattığım anahtarı arayarak buldum ve kenara çıkarak Taş-Baba heykelinin altına gömüm koydum" (Asanaliyev: 1984/17).

²⁰⁴ bk. KATG. s. 433.

Kırgız Türkçesi'nde normalde *-p* zarf fiil eki her zaman *-p* şeklinde iken bazan Kırgız imlasındaki düzensizlikten dolayı bu ekin şimdiki zaman tasvirî fiilinin başındaki konsonantın düşmesi sonucunda ortaya çıkan (*cat-* < *yat-* >) *at-* şekli kullanıldığı durumlarda ekin bazan *-p* zarf fiil ekine eklenerek yazıldığında *-p* zarf fiil ekinin *-p* > *-b* şekline dönüştüğü görülür.

aytıbatasız “konuşuyorsunuz” (< *ayt-ı-p at-a-sız* < *ayt-ı-p cat-a-sız*)

[Şarip:] - *Tüşünüp atam, ata. Dal menin köksögöndörüm cönündö aytıbatasız* [Şarip] - Anlıyorum baba. Tam benim çok arzu ettiğim şeyler hakkında konuşuyorsunuz” (Şarşeyev: 1991/126).

Ekin fonksiyonları :

1. Türkiye Türkçesi'ndeki manasında, *-ıp* / *-ip* ve *-arak* / *-erek* gerundiumlarının fonksiyonlarında kullanılır.

uçup “uçup, uçarak” (< *uç-u-p*)

körüp “görüp, görerek” (< *kör-ü-p*)

Perinin ayalı asman menen uçup, cer körüp, sayakat kılıp cürgöndö, tolgoo kirip, üyünö cetüügö çaması kelbey kalgan “Perinin hanımı gökyüzünde uçarak yeryüzünü seyrederek seyahat etmekteyken sancılanarak, evine ulaşmaya hali kalmamış” (Bektenov-Bayciyev: 1993/94).

serpip “vurup; vurarak” (< *serp-i-p*)

Taygan aga uzatpay cetip, serpip ötördö tülkü mant beret “Taygan bey geç kalmadan gelerek, vurup geçecekken tilki kurnazlık eder” (Kaimov: 1976/ 44).

oturup “oturup” (< *otur-u-p*)

tameki çegişip “(onlar) sigara içip / içerek” (< *tameki çek-i-ş-i-p*)

Askerge keteleginde özü menen kurbaldaş baldardın köpçülüğü küniğö emnegedir dal kolhozduñ keñsesinin mañdayında köpüröniñ eki tarabında sekiçege oturup tameki çegişip ötkön-ketkenderdi sındap, bolboso anekdot aytışçu “Henüz askere gitmeden önce kendisiyle yaşıt çocukların bir çoğu, her gün nedense kolhoz yazıhanesinin tam karşısındaki

köprünün ik tarafındaki sekilere oturup sigara içerek gelip geçenleri gözlerler veya fıkralar anlatırlardı” (Şarşeyev: 1991/82).

2. Tıpkı Türkiye Türkçesi’nde de olduğu gibi Kırgız Türkçesi’nde da ek *-dıktan sonra* fonksiyonunda da kullanılır.

okup “okuduktan sonra, okuyunca” (< *oku-p*)

Osmonkul ceti-segiz cıl okup, bar bolgomu alippeni taanıp özünçö kitep okuuga ülgürö aldı “Osmonkul yedi sekiz yıl okuduktan sonra tam olarak alfabeyi öğrenerek, kendi başına kitap okumayı becerebildi” (Bolobalayev: 1960/4).

kiyiniپ toyumup alıp “giyinip kuşanıp yiye içtikten sonra” (< *kiyin-i-p toyun-u-p al-i-p*)

Aytor Cedigerdin bu kılığı tüzük. İşi kılıp bagıp algan balası kiyiniپ, toyumup alıp, kiyin üyün uurdap cılı koyboso boldu “Her neyse Cediger’in bu hareketi doğru. Allah vere de bakmak için aldığı çocuk giyinip kuşanıp, yiye içtikten sonra evini soyarak, onu çınlıplak koymasa tamam” (Şarşeyev: 1991/22).

uykusun kandırıp alıp “uykusunu aldıktan sonra” (< *uyku+su+n kan-dır-i-p al-i-p*)

Kekse karışkır kündüz uktap, uykusun kandırıp alıp, çabıtka tündöp çıkçu boldu “Yaşlı kurt gündüz uyuyup, uykusunu aldıktan sonra ava geceleyin çıkar oldu” (Kaimov: 1976/56).

3. Ek sebep bildiren zarf fiil eki olarak “*-dığı için; -maktan dolayı*” fonksiyonlarında kullanılır:

otura berip “sürekli oturmaktan dolayı” (< *otur-a ber-i-p*)

- *Barbara emne kıynaysıñ. Kettik - dedi top baştap baratkan bala. - Sak bol, madırabaş. Otura berip may kuyruguna suuk tiyip kalbasın* “- Barbara ne eziyet ediyorsun? Gidiyoruz, dedi grubu sevkette olan çocuk. -Dikkatli ol, süt çocuğı. Sürekli oturmaktan dolayı yağlı kuyruğına soğuk vurmasın” (Kuşbekov: 1988/51).

4. Kırgız Türkçesi’ndeki şimdiki zaman fonksiyonu taşıyan *cat-* tasvir fiiline *-p* zarf fiil eki getirildiğinde hallerde *-p* eki, Türkiye Türkçesi’ndeki *-ken* zarf fiil ekinin rolünü üstlenir.

sürtüp catıp “sürtmekteyken, silmekteyken” (< *sürt-ü-p cat-ı-p*)

-*Sırtta dağı ele küin caap catabí? -dedi biy kolun dasmaldın uçuna sürtüp catıp*
 “-Dışarıda hâlâ hava kapalı mı, dedi bey elini peçetenin ucuna silmekteyken” (Kuşbekov: 1992/19).

tuuy albay catıp “doğuramıyorken, doğuramazken” (< *tuu-y al-ba-y cat-ı-p*)

Eçki tuuy albay catıp, koygo aracı bolgon imiş “Keçi doğuramazken, koyuna aracı çıkmış” (Kuşbekov: 1992/57).

kelatıp “geliyorken” (< *kel-e cat-ı-p*)

Ötkön ömür, körgön kündün baarı esepke kirbey, Tanabay coldo kelatıp, kayra cañı tuulganday sezgen “Geçirdiği ömrün, yaşadığı günlerin tamamını hesaba almadan Tanabay yolda gelmekteyken tekrar yeni doğmuş gibi hissetti” (Aytmatov: 1988a/39).

5. Aşağıdaki örnekte de görüleceği gibi *-p* zarf fiil eki bazan Türkiye Türkçesi’nde inanmazlığı ifade eden *-acak kadar* yapısının fonksiyonunda kullanılır:

tünöp “geceleyecek kadar” (< *tünö-p*)

Özünün kelinçeği caş bolso, traktordun içine tünöp cindi boluppu? Kımça bel kelinçeğinin cıluu koyunu tursa, kaydağı bir temirdin içine tünöyt dep... “Kendi karısı genç iken traktörün içinde geceleyecek kadar deli mi olmuş? İnce belli hanımının sıcak koynu dururken, neredeki bir demirin içinde geceliyor diye ...” (Şarşeyev: 1991/99).

6. Bazan tıpkı *-dagan* ekinde olduğu gibi *-la + p > -lap* şeklinde kalıplaşarak, Türkiye Türkçesi’ndeki *-larca / -lerce; -layın / -leyin; -ça / -çe* eklerinin görevini üstlenir (bk. § 219. *-gan sıfat fiil eki*). Burada önemli bir nokta, genel Türkçe’deki isimden fiil yapan *+la- / +le-* ve *+da- / +de-* ekleri, Kırgız Türkçesi’ndeki ileri derecedeki konsonant uyumu sebebiyle diğer bazı Türk şivelerinde de olduğu gibi, bilhassa konsonantla biten fiil tabanlarına getirildiğinde birbirinden ayırt edilemeyecek şekilde karıştıkları görülür. Aşağıdaki örneklerde bu durum çok net olarak ortaya çıkmaktadır.

Burada neden *+lap* eki denildiği sorusu sorulabilir. Çünkü bu tip bazı zarfların türediği canlı fiil kökü yoktur. Mesela, aşağıdaki görülen örneklerden *cakşılap* “iyice” esasında *cakşıla-*

f ilinden yapılmışken, *ertelep* “erkence” ise tamamen +*lap* ekiyle kurulmuştur.        “erkenlemek” anlamında *ertele-* şeklinde bir kullanılış Kırgız Türkçesi’nde yoktur.

-*larca* eki fonksiyonunda:

t nd p k nd p “günlerce, gecelerce” (< *t n-le+p k n+le-p*)

T nd p-k nd p aytsa da, / T b  çok k ld y  o  dastan “Günlerce gecelerce söylese de / D bsiz g l gibi büyük destan” (Tursunaliyev. 1975/40).

t rd p “t rlerce, türlü türlü; çok çeşitli” (< *tür+le-p*)

Gavrildiki mayramdan   -tört k n murun bölünüp, samogon tartıp,   yl r n aktatıp  o ko soyup, t rd p tamaktar b şırıp,  o  dayardık körüp cattı “Gavril’in ailesini bayramdan    dört gün önceden telaş alarak, evde rakı hazırlanıp, evler boyatıp, domuz kesilip *türlü türlü* yemekler pişirerek büyük hazırlık görmekteler” (Elebayev: 1980/182).

-*layın* eki fonksiyonunda:

t nd p “geceleyin” (< *t n+le-p*)

Kekse karışkır kündüz uktap, uykusun kandırıp alıp,  ab tk  t nd p  ık u boldu “Yaşlı kurt gündüz uyuyup, uykusunu aldıktan sonra ava geceleyin çıkar oldu” (Kaimov: 1976/56).

Bir takım kelimelere gelerek onlardan Türkiye Türkçesi’ndeki - a eşitlik ekinin yaptığı gibi zarflar türetir.

c ķřılap “ yce” (< *c ķřı-la-p*)

Kiteptegi materialdar menen c ķřılap taamışkandan kiyin, silerdin ruhiy söz, til cagınan bayıp  ıgari arga işenem “Kitaptaki materyallerle  yce tamıştıktan sonra, sizlerin ruh  söz, dil yönünden zenginleşeceğinize inanıyorum” (Musayev-Taştemirov: 1992/4).

ertelep “erkence, erkenden” (< *erte-le-p*)

-*Tigine, tütün bulabadıbı? Capardıkı ce Tentimiştin tamı [ rt] bolup kettibi?*

-*Kimisinki bolso da ceteli ertelep*

-İşte duman çıkmıyor mu? Capar'ın veya Tentimiş'in evi mi yanıyor yoksa?

-Kimin olursa olsun erkence / erkenden yetişelim. (Şarşeyev: 1991/8).

akırındap “yavaşça, yavaş yavaş” (< *akırın-la-p*)

[Camal] *Akırındap denesi salkındap kalganı menen, dağı ele dem alışı oorloşup turgan.*

“[Camal] Yavaş yavaş vücut ısısının düşmesine rağmen, hâlâ dahi nefes alışı güçlükleydi. (Abdrayev: 1993/4)

katuulap “sertçe” (< *katuu -la-p*)

[Kekse karı:] - O, koy! - dedi al *katuulap*. - Colooçunu eerçip colbun ölot bolbo!

“[Yaşlı adam:] - Of, bırak! dedi öfkeyle. - Yolcunun peşine takılıp yalnız ölecek olma!” (Kasimbekov: 1990/8).

7. Türkiye Türkçesi'nde çoğunlukla *-a / -e* zarf fiil ekiyle kurulan tekrar gruplarının sinonimi olarak kullanılır.

bakırıp bakırıp algısı “bağıra çağıra” (< *bakır-ı-p bakır-ıp al-gı+sı*)

[Camaldın] *Kimgedir kıcırı kaynayt da cürüğü tızıldap, içi açışat, özünön-özü buulugup*
bakırıp-barıkırıp algısı kelip kelet “[Camal'ın] Birisine öfkesi kaynayarak yüreği sızlar, içi sancılanır, kendi kendisine sıkılarak habire bağıra çağırısı gelir” (Abdrayev: 1993/9).

oynop külüp “güle oynaya” (< *oyno-p kül-ü-p*)

Oynop külüp ötkördüñ, / Seksen beş cıldık ömürdii “Güle oynaya yaşadın, / Seksen beş yıllık ömrü” (Bolobalayev: 1960/119).

urunup berinip “dövüne dövüne” (< *ur-u-n-u-p ber-i-n-i-p*)

“[Kökö] *Meni cetimsintet!... meni cetimsintet bu!...*” -dep, *toptogu cırkıktan beter*
urunup-berinip, anan sooluga tüşkündö burkurap ıylap ciberme adatı bar “[Kökö] Beni kimsesiz sanıyor! ... beni kimsesiz sanıyor bu!... “ diye sürüdeki yırtıcıdan beter dövüne dövüne sonunda soluksuz kaliverince acı acı ağlayıverme adeti var”(Kasimbekov: 1990/24).

9. Kalıplaşmalarda görülür:

işi kılıp “Allah vere de, inşallah, umarım” (< iş+i kıl-ı-p)

Aytor Cedigerdin bu kılığı tüzük. İşi kılıp bağıp alğan balası kiyinip, toyunup alıp, kiyin üyün uurdap cilt koybosu boldu “Her neyse Cediger’in bu hareketi doğru. Allah vere de bakmak için aldığı çocuk giyinip kuşanıp, yiyip içtikten sonra evini soyarak, onu çırlıçıplak koymasa tamam” (Şarşeyev: 1991/22).

oşentip “böylece” (< oşent-i-p < oşanday et-i-p)

Oşentip Alıkuldu tar bölmösü keñeye, közü açıla tüştü “Böylece Alıkul’un dar odası genişleyerek, gözü birden açıldı” (Saktanov: 1991/167).

mintip “böyle” (< mint-i-p < munday et-i-p)

Caratkan Kuday perişterlerine mına, mintip ayttı: “Men cer üstüñö elçimdi koyom” “Yaratan Tanrı, meleklerine işte, böyle dedi: “Ben yeryüzüne elçimi indireceğim” (Tursunov: 1991/53).

okşop “gibi” (< okşo-p)

-Tögülçü kan tögüldü. Çık beri kankor! Emi ayanarım çok. Ugup koy, Atambay! Saga okşop caşınıp caa atpaym. Uktuñbu, cüzü kara! “Dökülecek kan döküldü. Öne çık hunhâr! Artık çekineceğim bir şey yok. İyi dinle Atambay! Senin gibi saklanarak ok atmam. Duydun mu şerefsiz! (Kuşbekov: 1992/36).

baştap “beri, itibaren” (< baş+la-p)

Biz bul egindin meenetin calañ ele uşul cerde emes, talaanın özünön, aydooga dan taştagandan baştap kötörgömübüz kötörgön “Biz bu ekine emeği yalnızca burada değil, bizzat tarladan, sürülen tarlaya tohum atılmasından itibaren yüklenmişiz ha yüklenmişiz” (Aytmatov: 1988a/214).

tartıp “-a kadar” (< tart-ı-p)

Süt - kişinekey naristeden tartıp, çoñ kişiğe çeyin, alardın almaştırgıs tamagı “Süt küçücük bebekten tâ büyük kişiye kadar, onların [hepsinin] değiştirilmez gıdasıdır” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/8).

atayılup “bilerek, kasten, mahsus, özellikle” (< *atayı+la+-p*)

Kapıstan kapaska tüşkön kuştay bolup, oñtoysuz abalda olturğan Talipti körgöndö, “Kısınp catsa kerek, kayda barmak ele, dağı oñtoyu kelgende oyun aytar” degen kıyazda söz mugun ataylap başka cakka burdu “Aniden kafese düşen kuş gibi hissederek, rahatsız bir halde oturan Talip’i görünce, “Sıkılıyor olmalı, nere gidecek ki yine fırsat bulunca fikrini söyler” düşüncesiyle sözün ucun kasten başka tarafa çevirdi” (Kuşbekov: 1992/30).

10. Bir takım ses hadiselerinden ötürü *-p* zarf fiil eki tıpkı *-gan* sıfat fiil ve *-a* zarf fiil eklerinin zaman çekim eki olması gibi doğrudan öğrenilen geçmiş zaman eki işlevini üstlenmiştir (bk. § 219. *-gan* sıfat fiil eki ve § 311. *-a* zarf fiil eki).

Çağatay, Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi sahalarında *-p* *turur* ~ *-p* *durur* ~ *-pdur* ~ *-ptur* şekillerinden birisi, öğrenilen geçmiş zaman ifadesi olarak, *-mış* / *-miş* ekiyle birlikte kullanılmaktaydı.

Günümüzde de Türk şivelerinden bir çoğunda bu ek bu zamanın çekim ekidir. Kırgız Türkçesi’nde de ek aşağıda da görüleceği gibi *-p*; *-ptır* ve *-ıtır* şekillerinde kullanılır.

-p zarf fiil eki öğrenilen geçmiş zaman çekim eki olarak kullanıldığında şahıslara göre şöyle bir tablo arz eder:

Teklik		Çokluk	
1	<i>alıpmın ~ alıpırmin ~ alıptırmin</i>	1	<i>alıppız ~ alıpır ~ alıptırbız</i>
2	<i>alıpsıñ ~ alıpırsıñ ~ alıptırsıñ</i> <i>alıpsız ~ alıpırsız ~ alıptırsız</i>	2	<i>alıpsıñar ~ alıpırsıñar ~ alıptırsıñar</i> <i>alıpsızdar ~ alıpırsızdar ~ alıptırsızdar</i>
3	<i>alıpır ~ alıptır</i>	3	<i>alışıptır ~ alışıpır</i>

Kırgız gramerlerinde *-ptır* ekinin üçüncü şahsın dışındaki diğer şahıslar için de kullanıldığını belirtmektedir.²⁰⁵

Mesela: *barıptırmin; barıptırsıñ / barıptırsız; barıptırbız; barıptırsıñar / barıptırsızdar* vs. gibi. Yine ayrıca ekin *-ıtır* şeklinin de bulunduğunu belirterek örnekler verir: Mesela: *cazıpırmin; cazıpırsıñ/ cazıpırsız; cazıpır; cazıpırbız; cazıpırsıñar / cazıpırsızdar; cazışıpır* vs. gibi. Ancak ikinci gruptaki şekillere yapılan taramalarda hiç rastlanmamıştır. Ayrıca Türkiye’ye

²⁰⁵ Bk. KATGr. s. 409.

okumaya gelen Kırgız talebelere bu ekin kullanılıp kullanılmadığı sorulduğunda, bu ekin çok nadir kullanıldığını söylemişlerdir.

Ek, istisna olarak yalnızca üçüncü şahıslarda ek *-ptır* şeklinde iken, üçüncü şahıs için soru edatıyla birlikte kullanıldığında çekimin *-p* zarf fiil ekiyle yapıldığı görülmektedir:

boluppu “olmuş mu?” (< bol-u-p+bı)

Özünün kelinçegi caş bolso, traktordun içine tünöp cindi boluppu? Kımça bel kelinçeginin cıluu koyunu tursa, kaydagı bir temirdin içine tünöyt dep... “Kendi karısı genç iken traktörün içinde geceleyecek kadar deli mi olmuş? İnce belli hanımının sıcak koynu dururken, neredeki bir demirin içinde geceliyor diye ...” (Şarşeyev: 1991/99).

Yukarıdaki durum ayrıca cümlede iki yüklem varsa ve bu iki yüklem aynı kipte olup arada bir bağlama edatı varsa, ilk cümle aşağıdaki örnekte de görüleceği gibi *-p* eki zarf fiil eki ile kurulur, ancak fonksiyonuna bakıldığında *-mış* görevinde olduğu anlaşılır. Ekin bu şekilde kullanılışı çok yaygın değildir.

barıp “gitmiş” (< bar-ı-p)

[Acam] *Andan barıp meni “kiçine, alı kelbeyt, tüngö kalıp esi çıgat” dep, başkarmaga barıp, birok Satıbaldı bolboy koyuptur* [Yengem Acam] Daha sonra gidip beni “küçük, gücü yetmez, gece kalınca korkar” diyerek, reise gitmiş ancak [reis] Satıbaldı kabul etmemiş” (Asanaliyev: 1984/109).

Ekin bu görevde kullanılmasına örnekler:

karap kalıpmin “bakakalmışım” (< kara-p kal-ı-p+mın)

[Kemel] *Añ-taň oozumu açıp, artınan karap kalıpmin* “[Kemel] Hayretler içinde ağzımı açarak, arkasından bakakalmışım” (Asanaliyev: 1984/21).

cılbaptur “yerinden kımıldamış” (< cıl-ba-ptur < cıl-ma-p tur-ur)

Baarı ele ordında turuptur demeydegidey: töşönçüsünün kirdep kalgan şeyşebi özü turup ketken boydon aıtarıluu, kerebetke cakin koyulgan stoldun üstündögü konservanın çelektieri /.../ baarı kımınday da cılbaptur “Hepsi yerinde duruyor her zamanki gibi: döşeginin iyice kirlenmiş çarşafı kendisinin kalkıp gittiği zamanki haliyle tersine çevrilmiş, kerevete yakın

konulan masanın üstündeki [boş] konserve kutuları /.../ hiç biri azıcık dahi yerinden oynamamış”(Şarşeyev: 1991/61).

soyuptur “kesmiş” (< *soy-u-ptur*)

Eç bolboso er Manas / Eliüçe cılkı soyuptur “En azından yiğit Manas / Elli kadar at kesmiş” (Manas: 1988/18).

11. -p zarf fiil eki tasvir fiil yapılarında esas fiilin, yardımcı fiile bağlanmasında rol alır. Kırgız Türkçesi’ndeki bu tür yapılar şunlardır:

-p al- : Al- “almak” fiili tasvir yardımcı fiili olarak kullanıldığında, asıl eylemin özne tarafından kendisi için gerçekleştirildiğini belirtir.

bilip almagı “(kendisi için) bilmesi, öğrenmesi” (< *bil-i-p al-mak+ı*)

Küçüktör küçük çağında ele köp cortup, cer taanımagı caştayınan keleştegi çabıttın aymağın cıbt-cılgalarına çeyin bilip almagı abzel “Eniklerin daha eniklik çağlarında çok dolaşıp yaşadığı yeri tanınması, küçüklüğünden itibaren gelecekteki baskın yapılacak bölgenin çaylarına derelerine kadar öğrenmesi efzeldir” (Aytmatov: 1988a/15).

cattap alıp “(kendi için) ezberleyerek” (< *catta-p al-ı-p* < *yâd+la-p al-ı-p*)

[Osmonkul] *Ukkan ırların cattap alıp, amı elge taratkan* “[Osmonkul] Duyduğu şiirleri [önce kendisi için] ezberleyerek [daha sonra] bu şiirleri halka arasında yaymıştır” (Bolobalayev: 1960/5).

-p at-: Buradaki at- fiilinin, Türkiye Türkçesi’ndeki *atmak* fiiliyle alakası yoktur. Bu fiil daha önce *şimdiki zaman sıfat fiil ekleri* içerisinde verilen ve beraber kullanıldığı fiile süreklilik anlamı katan *cat-* “yatmak” tasvir yardımcı fiilinin ses hadiseleri neticesinde ortaya çıkmış şeklidir (*cat-* < *yat-* > *at-*).

öltürüp atpaybı “öldürmüyor mu” (< *öltürü-ü-p at-ba-y+bı*)

Şayloobek ayttı: “Emne kılat?! Cön ele atışat. Atıp öltürüşöt. Soguşta dele adamdardı atıp öltürüp atpaybı.” “Şayloobek konuştu: “Ne yapar? Yalnızca öldürürler. Kurşuna dizerek öldürürler. Savaşta da insanları kurşuna dizerek öldürmüyorlar mı?” (Asanaliyev: 1984/60).

aytıbatasız “konuşuyorsunuz” (< *ayt-ı-p at-a+sız*)

[Şarip:] - *Tüşünüp atam, ata. Dal menin köksöğöndörüm cömindö aytıbatasız* [Şarip] - Anlıyorum baba. Tam benim çok arzu ettiğim şeyler hakkında konuşuyorsunuz” (Şarşeyev: 1991/126).

caşap atışkanda “yaşıyorlarken” (< *caşa-p atışkanda*)

[Zeynep:] *Cakşı tilek menen caşap atışkanda uşunu emnege ayttı?* “[Zeynep:] İyi dilekle yaşıyorlarken bunu niye söyledi?” (Saktanov: 1991/362).

-p bol- : *Bol-* “olmak” tasvir yardımcı fiili beraber kullanıldığı asıl fiilin gerçekleşmesinin tamamen bittiğini bildirir.

alıp bolup “alarak, alma işini bitirerek” (< *al-ı-p bol-u-p*)

Can kararganda caman bolot eken. Baarın alıp bolup, emi üydün özün çeçip çanaga basmak bolgondo, bir ak kuba caş kelinçek “bu körökçö öltürüp ket!” dep kelip Semen menen çapçışa ketti “İnsanın canına yettiğinde kötü olurmuş. Her şeyi tamamen alıp, şimdi yurdu (çadırı) çözerek kızağa yükleyecek olduğunda, beyaz bir genç gelin “böyle olmaktansa, beni öldür de git!” diyerek gelip Semen’ile birden kapışmaya başladı” (Elebayev: 1980/187).

çogulup boldu “tamamen toplandı, toplanması bitti” (< *çogul-u-p bol-du*)

- El çogulup boldu, - degen kabardı berer menen Kurman: ... “Halk tamamen toplandı, haberini vermesiyle Kurman: ...” (Elebayev: 1980/243).

-p cat-: *Cat-* “yatmak” fiili, Kırgız Türkçesi’nde şimdiki zaman fonksiyonunu üstelenen esas tasvir yardımcı fiillerinden biridir (bk.231. Şimdiki zaman sıfat fiil ekleri). Ekin kullanımına dair izahlar ve örnekler daha önce verildiği için burada tek örnek ile yenilecektir (bk. 2311. *-a // -p catkan*).

casap catışkan “yapmakta olan” (< *casa-p cat-ı-ş-kan*)

Kalemdin ulam cañı türün çigaruu üçün, anı casap catışkan adamdar öz ara pikir aluuları kerek ele “Kalemin de yeni türünü çıkarmak için, onu yapmakta olan adamlar kendi

aralarında fikir alışverişinde bulunmaları lazımdır” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/6)

-p ciber-: *Ciber-* “göndermek” tasvir yardımcı fiili birlikte kullanıldığı fiillerin ani olduğunu veya tamamen gerçekleştirilmesinin tamamlandığını bildiren anlam kazandırır.²⁰⁶ Kırgız Türkçesi’nde *ciber-* “göndermek” fiilinin yanında aynı anlam ve fonksiyona sahip *iy-* (< E.T. *id-*) fiili de mevcut olup tasvir yardımcı fiil olarak kullanılış bakımından ayniyet gösterir (bk. *-p iy-*).

ıylap ciberme “ağlayıverme” (< *ıyla-p ciber-me*)

“[Kökö] *Meni cetimsintet!... meni cetimsintet bu!...*” *-dep, toptogu cırkıktan beter urunup-berinip, anan sooluga tüşkondö burkurap ıylap ciberme adatı bar* “[Kökö] Beni kimsesiz sanıyor! ... beni kimsesiz sanıyor bu!... “ diye sürüdeki yırtıcıdan beter dövüne dövüne sonunda soluksuz kalıverince acı acı ağlayıverme adeti var”(Kasımbekov: 1990/24).

örttölüp ciberilgen “(tamamen) yakılmıştır” (< *örttö-l-ü-p ciber-i-l-gen*)

Kiteptin nuskaları okuñçulardın koluna tiygenden bir az ubakıt ötpöy, şaşılış çogultup alınıp, örttölüp ciberilgen “Kitabın nüshaları okuyucuların ellerine geçtikten çok geçmeden, aceleyle toplanarak yakılmıştır” (Bektenov-Bayciyev 1993/3).

-p cür-: *Cür-* “yürümek” fiili, Kırgız Türkçesi’ndeki şimdiki zaman ifade eden tasvir yardım fiillerindendir. Eylemin sürekliliğini yahut oturarak yapıldığını bildirir. Bu yapı daha önce örneklerle ele alındığı için burada tek örnekle yetinilecektir (bk. § 2312. *-a // -p cürgön*).

kakşap cürüp “ıstırap çekerek yaşayıp” (< *kakşa-p cür-ü-p*)

Kan sorguç baydın kolunda, / Kakşap cürüp ötömbü “Kan emici ağanın elinde, / Istırap çekerek yaşayıp ölecek miyim?” (Bolobalayev. 1960/24).

-p çık-: *Çık-* fiili, tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığında, eylemin tamamıyla veya hakkıyla tamamlandığını bildirir.

²⁰⁶ Bk. M. Tulum: *Özbekçe’de Tasvir Yardımcı Fiilleri*, § 26.

karap çıktım “baştan sona baktım” (< *kara-p çık-dı+m*)

[Kemel] Taş-Babanı köpkö aylandıra karap çıktım da, üygö kelip Sorokinden suradım: ... “[Kemel] Taş-Baba’yı epeyce dolaşarak baştan sona baktım ve sonra eve gelip Sorokin’den sordum: ...” (Asanaliyev: 1984/13).

bayıp çigariñarga “zenginleşeceğine” (< *bay-ı-p çık-ar+ñar+ga*)

Kiteptegi materialdar menen cakşılap taanışkandan kiyin, silerdin ruhiy söz, til cagınan bayıp çigariñarga işenem “Kitaptaki materyaller ile iyice tanıştıktan sonra, sizlerin ruhî, söz ve dil yönünden zenginleşeceğinize inanıyorum” (Musayev-Taştemirov: 1992/4).

ırdap çıktı “şiiir yazdı; [kendi] şiiirini okudu” (< *ır+la-p çık-dı*)

Al [Osmonkul] soguştuñ birinçi küñdörünön tartıp ele eldi duşmanga karşı üñdögön körköm ırlardı ırdap çıktı “O [Osmonkul] daha savaşın ilk günlerinden itibaren halkı düşmana karşı [savaşmaya] çağıran bedîî şiiirleri okudu (Bolobalayev: 1960/12).

-p iy-: Eski Türkçe’deki ıd- “göndermek” fiili Kırgız Türkçesi’nde iy- (< ıd-) şeklinde yaşamaktadır. Yukarıda -p ciber- maddesinde de belirtildiği gibi asıl fiilin aniliğini veya tamamen gerçekleştirilmesinin tamamlandığını bildiren tasvir yardımcı fiili olarak kullanılır.

kondurup iydi “konduruverdi” (< *kon-dur-u-p iy-di*)

Çınında menin atım Kemel, birook kıykırğan neme “akademik” degen atka kondurup iydi “Gerçekte benim adım Kemel, ancak seslenen kişi “akademisyen” [beni] ünvanına konduruverdi” (Asanaliyev: 1984/9).

ırgıtıp iyip “fırlatıvererek” (< *ırgı-t-ı-p iy-i-p*)

Men arabadan ırgıp tüştüm, kamçıñı traktordon aşıra ırgıtıp iyip, baş oogon cakka basıp kettim “Ben arabadan zıplayarak indim, kamçıyı traktörün üstünden fırlatıvererek rastgelen tarafa yürüdüm gittim” (Asanaliyev: 1984/20).

kırıp iyem “bütününüyle kıracağım” (< *kır-ı-p iy-e-m*)

“Kırıp iyem seni” - dep, - / *Kıtaydan kelgen kep barbı?* “Tamamen kıracağım seni” şeklinde, / Çin’den gelen söylenti var mı?” (Manas: 1988/11).

-p kal-: Kal- “kalmak” fiili, tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığında, asıl eylemin beklenmedik olduğunu, aniliğini, bir defalığını veya sürekliliğini ifade eder.

karap kalıpmın “bakakalmışım” (< *kara-p kal-ı-p+mın*)

[Kemel] *Añ-tañ oozumu açıp, artınan karap kalıpmın* “[Kemel] Hayretler içinde ağzımı açarak, arkasından bakakalmışım” (Asanaliyev: 1984/21).

bolo cazdap kalgan “neredeyse olmak üzereyken” (< *bol-a cazda-p kal-gan*)

Oşol akırkı çoñ çoğuluş kiin uluu şaşke bolo cazdap kalgan cekşembide, biz keç kuru kaltırbay kino körüp cürçü calgız çatırluu klubda başaldı “Bu en son yapılan büyük toplantı Pazar günü öğle olmak üzereyken, bizim gece yarılarna kadar film seyrettiğimiz tek kubbeli kulüpte başladı (Asanaliyev: 1984/157).

kelip kalışat “çıkagelirler, gelme eylemleri tamamlanır” (< *kel-i-p kal-ı-ş-at*)

Kündö tañkı avtobus menen cönüp ketişip, takay tüş ooy kelip kalışat “Hergün sabahki otobüsle giderler, düzenli olarak öğleden sonra çıkagelirler” (Şarşeyev: 1991/23).

-p kel-: Kel- “gelmek” fiili, tasvir yardımcı fiili olarak kullanıldığında esas fiilin aralıksız meydana geldiğini bildirir.

aytılp kele catkan “söylenegelmekte olan” (< *aytlı-ı-p kel-e catkan*)

Fol'klor dep el arasında oozeki aytılıp kele catkan körköm çıgarmalardı aytabız “Folklor diye halk arasındaki şifahî söylenegelmekte olan bediî eserleri kastediyoruz” (Musayev-Taştemirov: 1992/9).

oşentip kelgen “böyle yapagelen” (< *oşent-i-p kel-gen*)

Oşentip kelgen men kayra barsam eldin betin kantip karamakmın “Böyle yapagelen ben, tekrar gidersem halkın yüzüne nasıl bakacağım” (Asanaliyev: 1984/12).

Kel- fiili, *al-* fiilinin, tasvir yardımcı fiili olduğu zaman bir çok şivede görülen *alıp kel-* “getirmek” fiilini oluşturur.

alıp keldiñ “getirdin” (< *al-ı-p kel-di+ñ*)

Ankeni men kaçan da bir koy soygon üygö barıp kelgende, - Emne alıp keldiñ, kiçi dey turgan üydögülördün karızı esimde boluçu “Çünkü ben ne zaman koyun kesen bir eve gidip geldiğimde, -Ne getirdin, küçük diyecek olan evdekilerin soruları aklımdaydı” (Elebayev: 1980/63).

-p ket-: *Ket-* “gitmek” fiili, tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığında, esas fiilin aşırılığını veya aniliğini bildirir.

terdep ketti “iyice terledi, tere battı; birdenbire tere battı” (< *ter+rde-p ket-di*)

Ayal terdep ketti “Kadın iyice terledi” (Elebayev: 1980/278).

esim çıgıp ketti “birden aklım başımdan çıkıp gitti” (< *es+i+m çık-ı-p ket-di*)

[Kemel] Menin *esim çıgıp ketti* “[Kemel] Benim birden aklım [başımdan] çıkıp gitti” (Asanaliyev: 1984/16).

oygomup ketip “birden uyanıp, uyanıverip” (< *oygon-u-p ket-i-p*)

-Sen kim? - Çala uykuda catkan Tolubay selt oygomup ketip, suradı “- Sen kimsin? - Yarı uykulu Tolubay birden uyanarak sordu” (Elebayev: 1980/262).

-p kir-: *Kir-* “girmek” fiili tasvir yardımcı fiili olarak Türkiye Türkçesi’ndeki “-maya giriş-” fonksiyonunda kullanılır.

iyrip kirdi “eğirmeye girişti” (< *iyir-i-p kir-di*)

[Sonun:] - *İ-ii, - dep koydu ünümön taanıp. İyigin kayra iyrip kirdi* “[Sonun:] -Evet, dedi sesimden tanıyarak, kirmenini tekrar eğirmeye girişti” (Asanaliyev: 1984/105).

tuurap kirdi “doğrmaya girişti” (< *tuura-p kir-di*)

El keler menen Karakücür, cem salgan kaptı cayıp salıp, üstünö duldaygan kara nandı tuurap kirdi “Halkın gelmesiyle Karakücür, yem konulan çuvalı yayarak, üstüne küflenmiş kara ekmeği doğramaya girişti” (Elebayev: 1980/272).

okup kirdi “okumaya girişti” (< *oku-p kir-di*)

Seyit balbalaktap bizdin kebetebizdin karabay ele cazgan ırım okup kirdi “Seyit sallanarak, bizim halimize hiç bakmadan yazdığı şiirini okumaya girişti” (Asanaliyev: 1984/153).

-p koy-: *Koy-* “koymak” fiili, tasvir yardımcı fiili olarak kullanıldığında, esas fiilin tamamlanmışlığını veya nadiren de olsa sürekliliğini bildirir.

alıp koyup “alıkoyarak” (< *al-ı-p koy-u-p*)

Alıp koyup - cep alıp, / “Algım çok” dep çırdaspa “Alıkoyarak, yiyerek, / “Ben almış değilim / almadım” diye homurdanma” (Bolobalayev: 1960/89).

bilip koygula “iyi bilin” (< *bil-i-p koy-gula*)

Bilip koygula: Alla taala ugarman da bilerman! “(Şunu) İyi biliniz ki Allah teala duyan ve bilendir!” (Tursunov: 1991/77).

unutup koydu “öleceğini” (< *unut-u-p koy-du*)

Urup ketken Tekeshan / Unutup koydu ölörün “Vurup kaçan Tekeshan / Büsbütün unuttu öleceğini” (Manas 1988/28).

ugup koy “(tam olarak) duy; iyi dinle” (< *uk-u-p koy*)

-Tögülçü kan tögüldü. Çık beri kankor! Emi ayanarım çok. Ugup koy, Atambay! Saga okşop caşınıp caa atpaym. Uktuñbu, cüzü kara! “Dökülecek kan döküldü. Öne çık hunhâr! Artık çekineceğim hiç birşeyim yok. İyi dinle, Atambay! Senin gibi gizlenerek ok atmam. Duydun mu rezil!” (Kuşbekov: 1992/36).

-p kör- : *Kör-* “görmek” fiili, tasvir yardımcı fiili olarak kullanıldığında, esas fiil olumlu ise fiilin sınındığını, ısrarla rica edildiğini, yerine getirilmeye çalışıldığını bildirir.

okutup körgön emesmin “hiç okutmadım, hiç okutmuş değilim” (< *oku-t-ı-p kör-gen emes+men*)

Men mugalim bolup, bala okutup körgön emesmin “Ben muallim olup hiç çocuk okutmuş değilim” (Eraliyev: 1992/74).

sınap körgüsü “bir sınavası” (< *sına-p kör-gü+sü*)

“..., *tee arki öyüzdöğü Ala-Toomun teskeyine köz çaptırıp kelatkan Dosoy atayılap baykamaksanga saldı, coldoşumun çıdamdınlugun sınap körgüsü keldi* “..., tâ arka kıyıdaki Ala Too’nun yansımına gözlerini dikerek gelmekte olan Dosoy mahsustan fark etmemiş gibi davrandı, arkadaşının sabrını bir sınavası geldi” (Şarşeyev: 1991/39).

Olumsuz fiillerle birlikte kullanıldığında, fiilin muhakkak gerçekleştirilmesi yönünde üstü örtülü bir tehdit söz konusudur.

turbay kör “kalkma da gör” (< *tur-ba-y kör*)

Oşondon kişin turbay kör “Ondan sonra kalkma da gör” (Asanaliyev: 1984/84).

-*p öt-*: *Öt-* “geçmek” fiili, tasvir yardımcı fiili olarak kullanıldığında, esas fiilin tam olarak veya başka bir işi yaparken o arada gerçekleştirildiğini veya eyleme değer verilmediğini bildirir.

kuttuktap süylöp öttü “konuşma arasında kutladılar” (< *kut+la-dı+lar süylöp-p öt-di*)

Dagi üç-tört kişi çıgıp, kızuu-kızuu sözdör menen kuttuktap süylöp öttü “Yine üç dört kişi çıkarak heyecanlı heyecanlı sözlerle konuşma arasında kutladılar” (Elebayev: 1980/277).

körüp ötöyün “bir bakayım” (< *kör-ü-p öt-eyin*)

Añ-taň kalat Ayçürök:

Hayrette kalır Ayçürök:

Kaynatamdın elibi?

Kaynatamın obası mı?

Cılıkısın körüp ötöyün

Atlarına bir bakayım

Ulamadan ulasam

Alimlerden öğrensem

Bilgiçterden surasam

Bilenlerden sorsam

(Karayev:1989/5a)

-*p sal-*: *Sal-* “koymak” fiili, tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığında, esas fiilin bitmişliğini veya aniliğini bildirir.

çaap salar “vuruverecek, çalıverecek” (< *çap-ı-p sal-ar eken*)

Cogorkuday okuyanı ugup kalgandıktan “Bayzaktın komuzun kaçan taşka çaap salar eken” dep Satıbaldının ar kıymılın kaytarıp oturdum “Yukarıdaki gibi vakayı duyduktan sonra “Bayzak”ın komuzunu ne zaman taşka çalıverecek acaba” diye Satıbaldı’nın her bir hareketini gözlemeye devam ettim” (Asanaliyev: 1984/49).

soyup saldı “boğazladılar” (< *soy-u-p sal-dı*)

Birok eköölöp soyup saldı anı “Ancak ikisi birden boğazladılar onu” (Elebayev: 1980/187).

-p tur-: *Tur* “durmak; kalkmak” fiili, yukarıda da belirtildiği şimdiki zaman sıfat fiil ekini oluşturan fiillerdendir. *Tur-* fiili, tasvir yardımcı fiil olarak kullanıldığında, asıl fiilin sürekliliğini bildirir. Daha önce bu konuda geniş bilgi ve örnek verildiği için burada tek örnekle yetinilecektir (bu konuda daha fazla bilgi için § 2314. *-a // -p turgan sıfat fiil eki*).

kütüp turganlardan “beklemekte olanlardan” (< *küt-ü-p turgan+lar+dan*)

Anan artındaki kezek kütüp turgandardan uyaldı, aytor, el içinen suurulup mınday çıga berdi “Sonra ardındaki sıra beklemekte olanlardan utandığından mıdır nedir, her neyse kalabalığın arasından sıyrılarak böyle çıkıp gitti” (Abdrayev: 1991/3).

12. Son olarak *-p* zarf fiil eki, *+rak* isimden isim yapma ekiyle genişleyerek *-(i)bıraak* zarf fiil ekini oluşturur (bk § *-(i)bıraak zarf fiil eki*)..

32. TÜREMİŞ ZARF FİİL EKLERİ:

321. FİİLİMSİ + İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

3211. MASTAR EKLERİ +SIZ EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

32111. -UUSUZ:

Bu şekilde zarf fiil eki türetmek yaygın değildir. Kırgız Türkçesi'nde yalnızca -uu mastar ekiyle böyle bir yapı kurulur. “-masızca; -madan; -maksızın” zarf fiil eklerinin fonksiyonlarında kullanılır. Daha ziyade kalıplaşmış kelimelerde görülür. Ancak bu, yeni kelimeler, yeni şekiller üretmeye yatkın bir yapıdır. Ayrıca bu yapı nadiren arada iyelik ekini alarak da kullanılır.

Ekin iyelik almadan kullanımı:

ayoosuz “acımasızca, acımadan” (< *aya-uu+sız*)

Antkeni, ıgarmaılığın caş kezinen cumuşçu tabına, dıykandarga arnagan, işi menen sözü eki ayrı cürgön atka minerlerdi ayoosuz aşkerelegen “Çünkü yazarlığını gençliğinden itibaren çalışanlara, çiftçilere adanmış, işiyle sözü iki ayrı giden ata binenleri (iki yüzlüleri) acımasızca fâş etmiştir” (Saktanov: 1991/158).

toktoosuz “durmadan, durmaksızın, devamlı” (< *tokto-uu+sız*)

Kırgızdar ar dayım e toktoosuz mukaktanbastan, şakıldatıp tez-tez süylöşöt “Kırgızlar her zaman hiç durmadan kekelemeden şakır şakır konuşur” (Bektenov-Bayciyev: 1993/34).

özgörtüüsüz “değiştirmeden, değişiklik olmaksızın” (< *özgö+r-t-üü+süz*)

Oşonduktan fol'klorduk ıgarmaların aytuuuları dayar gana ıgarmanı üyrönüp, cattap alıp, anı e özgörtüüsüz başkalarga ayıp berüüülördün emes, alar özdörü aytkan ıgarmalardı cañı avtorloru bolup sanalat “Bu yüzden folklor eserlerini okuyanlar sadece hazır eserleri öğrenerek ezberleyip, onu hiç değiştirmeden başkalarına söyleyenler değil, onlar kendilerinin söyledikleri eserlerin yeni müellifleri olarak kabul edilir” (Musayev-Taştemirov: 1992/13).

kütüüsüz “beklenmedik, beklenmeyen” (< *küt-üü+siz*)

Eceyi ırın kütüüsüz cerden çort toktottu da balaga ün kattı “Ablası şarkısını beklenmedik yerde şıp kesti ve çocuğa seslendi” (Kuşbekov: 1992/).

katıuusuz “katılmadan, katılımı olmadan” (< *kat-ı-ş-uu+siz*)

Ayşa kir cuudu degende mindağı kıymıl-araket başka biröönün katıuusuz söylemdin eesi - Ayşa tarabınan iştelgendigi körünüp turat “Ayşa çamaşır yıkadı denildiğinde buradaki eylemi başka birinin katılımı olmadan cümlelerin sahibi, Ayşa tarafından gerçekleştirildiği görünmektedir” (Oruzbayeva-Kudaybergenov 1964/195).

Ekin iyelik ekli kullanılışı tek örnekte görülmüştür.

kiyligişüübüzsüz “bizim müdahalemiz olmaksızın” (< *kiyligiş-üü+biz+siz*)

Ar nersenin öz mezgili, öz nöömötü kelgende bizdin kiyligişüübüzsüz ele cayına kelip kalat “Her şeyin öz zamanı, öz sırası gelince, [o şey] bizim müdahalemiz olmaksızın / biz karışmadan da yerine geliverir” (Şarşeyev: 1991/67).

3212. ZARF FİİL EKİ + İSİMDEN İSİM YAPMA EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Bilindiği gibi zarf fiil eklerinin, sıfat fiil ekleri gibi diğer isimden isim yapma ekleriyle genişlemeleri nadir bir durumdur.

Türkiye Türkçesi’ndeki *-arak* / *-erek* zarf fiil ekinin menşei hakkındaki görüşlerden birisi de *a + rak* (*-a zarf fiil eki + rak karşılaştırma eki*) birleşmesidir.¹

-p zarf fiil ekiyle hemen aynı fonksiyonda kullanılan *-pan* / *-pen* ; *-uban* / *-üben* bunların daha da genişlemiş *-panı* / *-peni*; *-panın* / *-penin* şekilleri Eski Türkçe ve sonraki devrelerde yaygın olarak kullanılmıştır.

Özellikle sıfat fiil eklerinin *-ça* / *-çe* eşitlik ekiyle genişleyerek oluşturdukları zarf fiil ekleri, iyelik ve isimden isim yapma ekleri ile birleşerek veya bir takım edatlarla beraber

¹ Bk. N. Yüce, *Gerundien im Türkischen*, § 12. Z. Korkmaz *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* c. 1. s. 128. Z. Korkmaz ayrıca bu hususta W. Bang, G. J. Ramsted ve R. R. Arat’ında “oder ist es *alar-ok*”zu zerlegen” kaydını düşünmekle birlikte hemfikir olduklarını belirtmektedir.

kullanılmaya yatkındır. Türkiye Türkçesi'ndeki *-mişçasına*, *-mazçasına*, *-dıkçasına*, *-yorçasına*; Özbek Türkçesi'deki *-gänçälik*, Uygur Türkçesi'ndeki *-giçilik* / *-kiçilik* (< *gu+ça+lık*) vs. gibi örnekler verilebilir.

Keza şivelerde zarf fiil ekleri için de aynı durum söz konusudur. Mesela: Türkiye Türkçesi'nde *-ıncaya* / *-inceye*; *alıdan* / *-eliden*; Uygur Türkçesi'nde *-ğačka* / *-geçke*; Kazan Tatarcası'nda *-mıyça*; Özbek Türkçesi'nde *-brâq*; *-bginä*; Türkmen Türkçesi'nde *-alı* + *iyelik ekleri*² vb. örnekleri verilebilir.

§ 32121. -ARAAK:

Vokal zarf fiil ekinin *+rak* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şekli *-arak* / *-araak* eki Kırgız Türkçesi'nde hiç yaygın değildir (bk. § 311. *-a* / *-y*). Yalnızca yazar Tölögön Kasımbekov'un eserlerinde aşağıdaki iki örneğe rastlanmıştır. Hatta ikinci örnekteki *toktoorok* kelimesinin bir fiilimsi olduğu da şüphelidir. Çünkü *toktoo* kelimesi sözlükte sabır anlamında verilmiş olup, *+rak* ekiyle kuvvetlenerek *toktoorok* “daha sabırlı” şeklinde de kullanılmış olabilir. Ancak yine de Kırgız Türkçesi'nde de tıpkı Özbek Türkçesi'nde olduğu gibi *-p* zarf fiil ekinin *+rak* kuvvetlendirme ekiyle genişlemiş şeklinin kullanılıyor olması vokal zarf fiil eki *-a*'nın da aynı ekle genişleyerek kullanılma ihtimalini arttırmaktadır. Kaldı ki Kırgız Türkçesi'nde bu tür düzensizlikler çok fazla görülmektedir.

tartaraak “ölçerek” (< *tart-araak*)

Itkıygan sarı katın boorunda kadoosu bar kara keseni köp dele melt-kalt kılbay, tartaraak [bozo]kuyup, bir baştan cürgüzöt “Oldukça şişman sarı kadın üzerinde tamir izleri bulunan siyah kaseyi ağzına kadar doldurmayıp, ölçerek [boza] koyup, bir baştan servise devam eder.” (Kasımbekov: 1990/15).

toktoorok “durarak” (< *tokto-a+rak*)

- Koy, Şeker!.. -dedi, al [Irayımcın] kantse da toktoorok süylöşkő tırıştı ... “- Bırak Şeker! dedi Irayımcın her şeye rağmen durarak konuşmaya çabaladı ...” (Kasımbekov: 1990/51).

² Bk. N. Yüce: *Gerundien im Türkischen*, § 1612.

32122. -(I)BIRAAK:

Kırgız Türkçesi'nde yaygın olmamakla birlikte *-p* zarf fiil ekinin *+rak* ekiyle genişlemiş şeklinin de kullanıldığı görülür.³ Ek vokallerden sonra *-braak* konsonantlardan sonra da *-ıbraak* şeklinde ve hemen diğer bütün ekler gibi ünlü uyumunu girerek *-(ı)biraak / -(i)bireek ; -(u)buraak / -(ü)büröök* şekillerinde kullanılır. Tabii burada dikkat çekici nokta *+rak* ekinin *-p* zarf fiil ekiyle birleşirken araya *-ı/-i-* kaynaştırma vokalini almasıdır.⁴ Bu ek hakkında Kırgız gramerlerinde herhangi bir açıklama yapılmadan yalnızca *-p* zarf fiil ekinin bu tür bir kullanımının da bulunduğu belirtilir.⁵

koruldabırak “horlayıp” (< *korulda-p+ı+rak*)

İçkertin kübür-şıpır şıbış çıktı, biri koruldabırak, sıyağı erkek kişi da bar körünöt
“İçeriden bir takım sesler geldi, biri horuldabırak, sanki erkek var galiba” (Kasimbekov: 1990/27).

Saktanıbirak “saklanarak” (< *saktan-ı-p+ı+rak*)

³ Belki bu tür kullanılış Özbek Türkçesi'nden geçmiştir. Çünkü bu ek *-brâq* şeklinde Kırgız Türkçesi'nde bu ekin seyrek kullanılırken, Özbek Türkçesi'nde çok yaygın kullanılır. Bu ek belki de Güney Kırgızistan'da Özbeklerle karışık olarak yaşayan Kırgızlar arasından çıkan yazarların eserlerinde görülmektedir. Çünkü böyle bir takım yazarların eserlerinde Özbek imlasına yaklaşan kelimeler kullanılmaktadır. Mesela, Kırgız yazı dilinde hem *eger* hem de *ager* (Özbek Türkçesi'nde *âgâr*) şekilleri kullanılır.

⁴ Bu konuda J. Eckmann : *Türkçede -Raq -Rek ekine dair*, adlı makalesinde Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, BELLETEN 1953, Ankara 1988, s.49-52) şunları belirtmektedir: Türkçe'de consonans düğümlerinin çok defa consonanslar arasına sokulan bir vocalisle çözüldüğünü biliyoruz. Başka dillerde de sık sık rastlanan bu ses hâdisesine *epenthesis* 'araya sokma' veya *anaptyksis* 'yayma, açma' adı verilir. Türkçe'de *epenthétique* veya *anaptyctique* vocalislerin, bilhassa ikinci unsuru *r* olan consonans gruplarında, kolayca türediğini görüyoruz. Bunun sebebi, Türkçe'yi konuşanların yalnız kelime başındaki *r*-nin değil, hece başındaki *r*-nin telaffuzunda da güçlük çekmeleri olacaktır. Bu hususu aydınlatmak için muhtelif Türk lehçelerinden sayısız misaller gösterilebilir de, burada birkaç misalle iktifa ediyoruz: Kırgız Türkçesi'nde *abıraq* (<ervah) “ruh, ölünün ruhu”; *quduret* “kudret”; Karakalpak Türkçesi'nde *qudiret* “kudret”, *kökirek, kökürek* “göğüs”, *takırar* “tekrar”; Anadolu diyalektlerinde *hasiret*; Kumuk Türkçesi'nde *hasiret* v.s.

Bundan başka, *-ıraq, -irek, -ıraq, -ürek* varyantlarının türemesi üzerinde analogi yoluyla, *qatı-raq, yaxşı-raq, ilgeri-rek, uslu-raq, sevülü-rek* v. s. gibi şekillerin tesiri olduğu da kuvvetle düşünülebilir. Hülâsa, *-raq, -rek* ekinin *-ra-* ekli bir denominal fiilin *-ğ* eki ile teşkil edilen bir deverbal isminden çıkmış olduğuna dair vaktiyle G. J. Ramstedt (JSFOu XXVIII : 3 [1912], 35) tarafından ileri sürülen fikir, bu ekin *ıraq* kelimesinden türediği nazariyesinden bugün bile daha çok kabule değer görünmektedir

⁵ Bk. KATGr., s.434.

Rasul dağı biröo karap turbasın degendey saktanıbirak kebete menen, akırın eñkeyip şıştin birin aldı da ... “Rasul yine birisi bakıyor olmasın der gibi saklanarak uygun bir şekilde, yavaşça eğilip şışin birisini aldı ve ...” (Kasimbekov: 1990/44).

öksübüröök “eksik olarak” (< *öksü-p+i+rek*)

Demek, Kasım Kaimov oşol ańgemeler menen kırıgız prozasının külkü cagınan kenemtesin, öksübüröök turgan cerin belgilüü daracada toltura algan “Demek ki Kasım Kaimov o hikayelerle Kırgız nesrinin komedi yönünden eksik olarak duran yerini malum derecede doldurabilmiştir” (Kaimov: 1976/6).

ulgayıbıraak kalgan “iyice yaşlanmış olan” (< *ulgay-ı-p+ırak kal-gan*)

Mınday sözdü ulgayıbıraak kalgan ayaldar aytışat “Böyle sözü iyice yaşlanmış olan hanımlar söyler” (Şarşeyev: 1991/ 79) .

32123. -GANÇALIK:

Daha önce de belirtildiği gibi -gan sıfat fiil eki eşitlik ekiyle genişleyerek -gança zarf fiil ekini oluşturur (bk. § -gança zarf fiil eki). Daha sonra bu defa +lık isimden isim yapma ekiyle ikinci defa genişleyerek -gançalık eki meydana gelir. Önemli bir nokta +lık ekinin bir çok sıfat fiil ekine geldiği zaten bilinmektedir. Ancak burada artık zarf fiil eki haline dönüşmüş bir şekle +lık eki gelmektedir.

Daha önceki maddelerde de belirtildiği gibi +lık eki mastar ve sıfat fiil eklerinde yaygın olarak görülmektedir. -gançalık formunun yapılan taramalarda yalnızca de- fiili ile kullanılmaktadır. Ayrıca -gan sıfat fiil ekinden hal ekleriyle türeyen birçok zarf fiil eki iyelik eki almasına karşılık, bu ekin hiç iyelik eki almadığı görülmüştür.⁶

Kırgız Türkçesi’nde de- fiiliyle kullanılan bu ek (*degençelik*) şekli genel olarak *kıl-* fiili ve *bar* ile *cok* kelimeleriyle birlikte kullanılmaktadır.

degençelik “demiş gibi, demiş kadar” (< *de-geñçelik*)

Kızıl cüz kişi akırın koldon tartıp “Co, bolboyt. Ali erte” degençelik kıldı “Kızıl yüzlü kişi yavaşça elinden çekerek “Yok olmaz. Henüz erken” demiş gibi yaptı” (Kuşbekov: 1992/43).

⁶ Bu ek Özbek Türkçesi’nde de bulunmakta olup daha ziyade *äyt-*, *de-* “demek” fiilleriyle, nadir de olsa diğer fiillerle esasen iyelik eki almadan kullanıldığı görülmür.

Aşağıdaki iki örnekte ise ekin zaman zaman geçişli fiili geçişsiz yaptığı da görülmektedir. Bu durum ekin bünyesindeki *-gan* sıfat fiil ekinden kaynaklanıyor olmalıdır (bk. § 219. *-gan* sıfat fiil eki).

degençelik “denildiği kadar” (< *de-geñçelik*)

Korool döbö degençelik bar, ayarden taman aldındagı kara coldon attuusubu-cöösübü, kıbır etkendin baarı alakan otundagıday körünüp turat “Korool tepe denildiği kadar var, buradan aşağıdaki kara yolunda atlı mı olur yaya mı olur kımıldayan herşeyin hepsi avuç içindeki ateş gibi görünmekte” (Aytmatov: 1982/ 6).

degençelik “denildiği kadar olan” (< *de-geñçelik*)

Momun çal momun degençelik adam “Yaşlı Momun [tıpkı ismi gibi] mütevazı denildiği kadar olan adam” (Aytmatov: 1982/ 12).

degençelik “der gibi” (< *de-geñçelik*)

Kümüşay ene saal oylongonsup “uşunu kokustan tuura emes aytıp catambı” degençelik etiyattanıp, aytaar sözün tarazaga salmaktagan sımak tuncuray tüştü “Kümüşay nine biraz düşünmüş gibi yaparak “bunu birden yanlış mı söylüyorum (acaba)” demiş gibi ihtiyatlı davranarak söyleyeceği sözünü ölçmüş biçmiş gibi birden kederlendi” (Şarşeyev: 1991/97).

degençelik “der gibi” (< *de-geñçelik*)

Oşondoy bolso da, men ötö içi tar elem, ceñemdi kızganıp, berki tiyişip catkan “buzuktarga” sır körsötöyün degendey: “Baykagıla, mında men, kaynisi turam! Korup ala eç kimisi coktoy köp ele sugalaktay berbegile!” - degençelik kılıp, alardın sözün bölüp, epsiz kakşıktap, /.../ kabaktın astınan ülüröyö tikteym “Öyle olsa da benim içim çok daralmıştı, yengemi kıskanarak öteki şakalaşmakta olan “adilere” kendimi göstereyim dercesine: “Bana bakın, ben buradayım, ben kaynıyım! Koruyacak hiç kimsesi yok gibi ha bire çatmayın!”- der gibi yaparak onların sözünü bölüp, yersiz azarlayarak, /.../ kaş altından öfkeyle bakarım” (Şarşeyev: 1991/202).

Bu ek, yukarıda da belirtildiği gibi menşei çok açık olmadığı için herhangi bir sınıflandırmaya sokulmadan müstakil olarak ele alındı. -mayınça eki, Türkiye Türkçesi'ndeki “-madıkça; -mayınca” zarf fiil eklerinin fonksiyonunu üstlenir.

Ekin menşei hakkında ilk olarak, Kırgız Türkçesi'ndeki -mayın zarf fiil eki, +ça eşitlik ekiyle genişleyerek -mayınça zarf fiil ekini oluşturduğu söylenebilir (bk. § -mayın).

İkinci olarak, bugün Kırgız yazı dilinde nadir kullanılan fakat Eski Türkçe devresinden beri birçok Türk şivesinde yaygın olarak kullanılan -ğınça / -ginçe zarf fiil ekinin olumsuz fiil tabanına (-ma-ğınça) getirilmesiyle oluşmuş olabilir. -mağınça > -mayınça değişikliği neticesinde ek bugünkü hale gelmiş olabilir. Ancak Kırgız Türkçesi'nde fiillerden olumsuz fiiller yapan -ma- / -me- eki ünsüz uyumu sebebiyle -ba- / -pa- şeklinde, vokallerden sonra ise daima -ba- şeklinde kullanılırken -mayınça ekinde bu değişiklik görülmez. Zarf fiil eki olarak, ekin olumsuzluk eki bulunmadan kullanımı yani -ınça şekli yoktur.

Bünyesinde olumsuzluk bildiren-ma- eki bulunduğu için, ek daima olumsuz fiil tabanlarına gelmektedir

-mayınça zarf fiil eki, “-madıkça; -mayınca” zarf fiil eklerinin fonksiyonunda kullanılır:

aytmayınça “söylemeyince; söylemedikçe” (< *ayt-mayınça*)

açmayınça “açmayınca; açmadıkça” (< *aç-mayınça*)

Aytmayınça kim билет, açmayınça kim көрөт “Söylemeyince / Söylemedikçe kim bilir, açmayınca / açmadıkça kim görür” (ats. Kırgız Sözlüğü 2/71b).

kirgizmeyinçe “girdirmedikçe” (< *kirgiz-meyinçe*)

Öz diniñerge kirgizmeyinçe көрүнгөнгө sıыңан аyalga üylönbögtölö “Kendi dininize girdirmedikçe / girdirmeyince görünene tapan kadınla evlenmeyin” (Tursunov: 1991/73).

cok kılmayınça “yok etmedikçe” (< *cok kıl-mayınça*)

Sovet elin Stalin carga takadı. Stalindi çok kılmayınça bu cardan çıguu kıyın “Sovyet halkını Stalin uçuruma attı. Stalin'i yok etmedikçe bu uçurumdan çıkmak zor” (Saktanov: 1991/113).

ölmöyünçö “ölmedikçe” (< öl-meyinçe)

Anda emnege, meni aktagıla, bolboso özörüp ölmöyünçö açka cata berem dep korkutup cazdıñ? “Peki o halde neden beni aklayın, aksi takdirde zayıflıktan ölmedikçe aç yatmaya devam edeceğim diyerek korkutmak için yazdın?” (Saktanov: 1991/220).

olturmayınça “oturmayınca, oturmazsa, oturmadığı müddetçe” (< otur-mayınça)

-Körsö men cañılıpmin, - dedi keyiştüü ün menen. - Ordodo öz kişiñ olturmayınça Kırgız içi tınçıbayt “-Meğer ben yanılmışım, dedi pişmanlık dolu bir sesle. - Sarayda kendi adamı oturmayınca / oturmazsa / oturmadığı müddetçe Kırgız’ın içi rahat etmez” (Kuşbekov: 1992/28).

322. FİİLİMSİ + HAL EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

3221. MASTAR + HAL EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

32211. MASTAR EKİ + ABLATİF HAL EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

322111. -MAKTAN:

Kırgız Türkçesi’nde *-maktan* yapısının “1. *-maktansa, -acağına; -acağı yerde; 2. -acaksa*” fonksiyonlarında kullanımına aşağıdaki üç örnekte rastlanılmıştır. Ek işlek değildir. Kırgız Türkçesi’ndeki ünlü uyumlarından dolayı ek *-maktan / -mekten; -mokton / -möktön* şekillerinde kullanılır.

bolmokton “olmaktansa, olacağına” (< bol-mak+dan)

[Riskul:] - Maa dese cerjant bolmokton genaral bol. Serjant imiş degele!. “[Riskul:] - Bana kalırsa çavuş olacağına / olmaktansa general ol. Çavuş imiş peh!” (Şarşeyev: 1991/87).

ıylamaktan “ağlamaktansa, ağlayacağına” (< ıyla-mak+dan)

[Kutman:] - Men bir ordumda seleyip tura albaymın. ıylamaktan ökür! - Al kıyimin kıyınip sırta çıktı “[Kutman:] - Ben bir yerde pasif bir şekilde duramam. Ağlamaktansa / ağlayacağına yaygara kopar! O giysisini giyerek dışarıya çıktı” (Kaimov: 1976/99).

körmöktön “görmektense, göreceğine” (< *kör-mek+den*)

Küyö balañ caman körüp catpaybı? - Körmöktön körsün. Özüñ caman körböşöñ boldu
- Damadın gıcık kapmaz mı? - *Kapacaksa* kapsın. Sen kapmasan tamam” (Şarşeyev: 1991/62).

322112.-*UUDAN*:

Yaygın değildir. *-mak+dan* yapısından farklı olarak “-makla; -ınca” fonksiyonunda kullanılır. Tek örnek bulunabilmiştir.

acıratuudan “ayırarak, ayırınca” (< *acırat-uu+dan*)

Kee bir sözdördü uñgu, müçögö acıratuudan alardın negizgi maanisi özgörböyt “Bazı kelimeleri kök ve eklerine *ayırarak / ayırınca* onların esas manası değişmez” (Kurmanaliyeva: 1969/33).

32212. MASTAR EKİ + LOKATİF HAL EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

322121.-*UUDA*:

Kırgız Türkçesi’ndeki mastar eklerinden yalnızca *-uu* ekinde bu durum görülür. *-arken* fonksiyonundadır.

atkaruuda “icra ederken” (< *atkar-uu+da*)

Maselen, kırıgızdın mıktı comokçuları (manasçıları) “Manastı” atkaruuda ovon, küü, ır, candoo sıyaktuu artisttik kıymıldardın baarın koldonup, uguuçulardın körkömdük sezimderin oygotot “Mesela, Kırgızın usta hikayecileri, destancıları (Manasçıları) “Manas’ı” icrâ ederken nağme, ezgi, türkü, canlandırma gibi artistik hareketlerin hepsini kullanarak, dinleyicilerin estetik duygularını uyandırır” (Bektenova-Bayciyev: 1993/12)

cazuuda “yazarken” (< *caz-uu+da*)

Avtorlor okuu kitebin cazuuda tiyiştüü pedagogikalık, didaktikalık col-cobolordu karmanıp iş kluunu da unutuşkan emes. “Müellifler okuma kitabını yazarken gerekli pedagogik, didaktik yolları da tutarak işlerini gerçekleştirmeyi unutmuş değillerdir” (Bektenova-Bayciyev: 1993/6).

kabıl aluuda “kabul ederken” (< *kabıl al-uu+da*)

Orus tilinen *kabıl alınuuçu* kee bir sözdördü *kabıl aluuda* töl sözdörgö cañı (ötmö) *maani berilet* “Rus dilinden kabul edilen bazı kelimeleri kabul ederken bu kök kelimelere yeni (özel) mana verilir” (Kurmanaliyeva: 1969/19).

süröttöödö “resimlerken, resimlemede” (< *süröttö-uu+de*)

Birok oşol turmuş körünüşün *süröttöödö* *cazuuçu* *fotograf sıyaktuu körgön nersenin sürötün gana albastan, aga özüñün cekeçe alımça-koşumçaların kirgizet*,.... “Ancak bu hayatın görüntüsünü resimlerken / resimlemede yazar, fotoğraf gibi yalnızca gördüğü şeyin resmini almayarak ona kendisinin bir takım değişiklikler sokar ...” (Alımov-Muratov: 1992/7).

322122. -ŞINDA:

-ş mastar ekinin önce iyelik sonra da +*da* lokatif ekiyle birleşmesiyle oluşmuştur. Yaygın bir kullanılışa sahip olmayıp tek örnekte görülmüştür. “-*dıgına göre*” fonksiyonundadır.

uguşuñuzda “duyduğunuza göre” (< *uk-u-ş+u+ñuz+da*)

Sizdin *uguşuñuzda* *Kırgızstanda kaçça kırgız bar* “Sizin duyduğunuza göre Kırgızistan’da ne kadar Kırgız vardır?” (Kaimov: 1976/94).

32213. MASTAR EKİ + EŞİTLİK EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Bu tarzda türemiş yalnızca -*şınça* zarf fiil eki eki vardır.

Ek, Kırgız Türkçesi'nde yaygın olarak kullanılan *-ş mastar eki + iyelik eki* (3. teklik *şahıstan sonra pronaminal n*) + *eşitlik ekinin* birleşmesinden oluşmuştur.⁷ Bu ek daha eski devirlerde de görülür. Mesela, Harezmi sahası eserlerinden olan Muinü'l-Mürîd'de *bilü bilişimçe* "bilebildiğimce" manasında bulunmaktadır.⁸

Kırgız gramerlerinde *-ş mastar ekinin* fonksiyonları arasında bu tür kullanımına temas dahi edilmemiş, yalnızca *-ş ekinin +lık, +luu, +day, +man, +ça* gibi yapım ekleriyle birleştiği belirtilmiştir.⁹

1. Ek Türkiye Türkçesindeki "*-diğına göre ; -diği gibi ; -diği kadar ; -diğınca*" yapılarının karşılığında kullanılır.

baykaşımça "anladığım kadarıyla, anladığıma göre" (< *bayka-ş-ı-m+ça*)

Men okuunun sırın tapkandan beri Omor agaydı ötö süyüp kaldım. Menin baykaşımça al da meni cakşı köröt "Ben okumanın sırrını bulalı beri Omor Hoca'yı çok sevdim. Benim anladığım kadarıyla / anladığıma göre o da beni seviyor" (Kaimov: 1976/23).

bilişimçe "anladığıma kadarıyla, bildiğime göre" (< *bil-i-ş+i+m+çe*)

[Akcuurat:] *-Çındığında bul abdan oor. Men da ançeyin tüşünö albay turam. Bilişimçe aytıp köröyün. Balkim menin bilbey ketken cerimi siz (anda biri-biribizdi siz deşçübüz) toluktarsız* "[Akcuurat:] -Hakikaten de bu çok ağır. Ben de tam olarak anlayamıyorum. Bildiğim / anladığım kadarıyla söyleyeyim. Belki bu benim (üstünde durmadığım için) fark etmediğim yerleri siz (o zamanlar birbirimize siz diye hitap ederdik) tamamlarsınız" (Abdrayev: 1993/55).

kaalaşınça "dilediği gibi; dilediğince" (< *kaala-ş-ı+n+ça*)

Kelini Cıpar dağı burk etti. Anın Nazar çokto çaldan uşintip "öç" ala turgan adatı bar. Bul cönündö Karımşak çaldın uuluna arızdanbasına közü toluk cetken soñ, kaalaşınça kagıp-silke beret "Gelini Cıpar da söylendi. Onun, Nazar yokken ihtiyardan böylece "öç" alma adeti

⁷ Bilindiği gib Türkiye Türkçesi diyalektlerinde de *-ış mastar eki + iyelik + enstrümental ekiyle* yapılmış *-ışın* şeklinde *-ınca / -ınca* fonksiyonlu zarf fiil eki bulunmaktadır.

⁸ J. Eckmann (haz. O. F. Sertkaya): *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, 436 s

var. Bu hususta yaşlı Karımşak'ın oğluna durumu söylemeyeceğine aklı iyice yattıktan sonra dilediği gibi / dilediğince ha bire söver sayar” (Şarşeyev: 1991/50).

koluman kelişinçe “geldiğince, geldiği kadar” (< *kolumdan kel-i-ş+i+n+çe*)

[*Tüñgatar:*] - *Ugup tur. Bayağı sen cazgan kattı alparıp öz koluna tapşırdım da, koluman kelişinçe seni maktadım.* “[Tüñgatar:] -İyi dinle. Senin yazdığın o mektubu götürüp bizzat eline teslim ettim ve elimden geldiğince seni övdüm” (Şarşeyev: 1991/70).

bilişinçe “bildiği kadarıyla” (< *bil-i-ş+i+n+çe*)

Çaykanaçı andayı cektugun, kandaydır başka caktan kelip, köptön beri uşu bazardı bayırlap, ar kimge cardamdaşıp tamagın taap cep, kubalabagan üygö tünöp cürgönün, eç kimge camandığı cektugun bilişinçe koburap berdi “Çayhaneci öyle yönlerinin bulunmadığını, kim bilir ne taraftan gelerek, çoktan beri bu pazarı yurt edinip, herkese yardım ederek ekmeğini kazanıp yiyip, kovulmadığı evde geceleyerek yaşadığını, hiç kimseye bir zararının olmadığını bildiği kadarıyla bir bir anlattı” (Şarşeyev: 1991/14).

cetişinçe “yettiği kadar” (< *cet-i-ş+i+n+çe*)

“Cok siz erkeksiz, siz sayrañız” degende Kök tamak alı cetişinçe sayrayt “Hayır, siz erkeksiniz, siz şakıyınız” deyince Kök Tamak hali yettiği kadar şakır” (Tursunaliyev: 1975/58).

uguluşunça “duyulduğu gibi” (< *uk-u-l-u-ş+u+n+ça*)

Cat degen cardamçı etiş kıskarıp at bolup aytılsa, negizgi etişke ulganıp, uguluşunça cazılat: iştebatat, baratat ... c.b. “Yat- yardımcı fiili kısalarak at- şekilde söylendiğinde, esas fiile eklenerek duyulduğu gibi yazılır: iştebatat (=çalışıyor), baratat (=gidiyor) ... vs.” (Kırgız Tilinin Cazuu Ereceleri: 1995/14).

2. Ek *bol-* fiilinde *boluşunça* şeklinde kalıplaşarak “mümkün olduğunca, bütün varlığıyla, ne kadar varsa vb.” anlamlarda kullanılmaktadır.¹⁰

boluşunça “mümkün olduğunca” (< *bol-u-ş+u+n+ça*)

⁹ Bk. KATGr., s. 445.

¹⁰ bk. Kırgız Tilinin Tüşündürmө Sөzdүgү, s.107/a.

Cönököy salıstıruu colu menen azırkı mezgildegi ar bir konkrettüü türk tilderindegi azırınça faktılar gana boluşunça salıstırılıp körsötülöt “Basit mukayese yoluyla günümüzdeki müstakil her Türk dilindeki şimdilik yalnızca olgular mümkün olduğunca mukayese edilerek gösterilir” (Sartbayev: 1962/16).

3222. SIFAT FİİL EKİ + HAL EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

32221. SIFAT FİİL EKİ + ABLATİF EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Kırgız Türkçesi’nde sıfat fiil eklerine, hal eklerinin getirilmesi yoluyla yeni zarf fiil ekleri getirilmesi durumu daha ziyade lokatif, datif ve ekvatif ekleri ile Eski Türkçe’deki *teg* benzetme edatının (*teg > dey*) ekleşmesi sonucu ortaya çıkan *-dey /-day* benzetme hal ekinin birleşmesinden oluşur. Ablatif eki bu tür bir fonksiyonu fazla üstlenmemektedir. Yaygın olarak daha ziyade *-bas* ve *-gan* sıfat fiilleriyle böyle bir kullanılışı görülmektedir.

322211. -A ELEKTEN:

Kırgız Türkçesi’nde “*henüz -mamış; henüz -madı*” fonksiyonlarına gelen *-a elek* sıfat fiil eki yaygın olmamakla beraber ablatif ekiyle birleşerek “*henüz -madığı için; henüz -madığından; henüz -madan*” fonksiyonlarındaki zarf fiil ekini oluşturur. Yapılan taramalarda aşağıdaki tek örnek bulanabilmıştır.

çıga elekten “henüz çıkmadan” (< *çık-a elek+ten*)

Kün çıga elekten oşondoy köndübü, batış cak kalıñdap, tünörüp turgan eken “Henüz gün çıkmadan öylesine alıştığından mıdır nedir, batı tarafı kararmış vaziyetteymiş (Elebayev: 1980/258).

322212. -A TURGANDIKTAN:

Kırgız Türkçesi’nde şimdiki zaman ve gelecek zaman sıfat fiil eki fonksiyonunda bulunan *-a turgan* yapısı, bünyesinde *-gan* sıfat fiil ekinin hem *+lık* isimden isim yapım ekiyle hem de

ablatif ekiyle genişleyebilme özelliğinden dolayı bu ek de genişleyerek *-a turgandıktan* şeklinde zarf fiil eki olarak kullanılır. (bk. § 22222. *-a gandık*)

kire turgandıktan “gireceği için” (<*kir-e tur-gan+dık+dan*)

Bıyıl Alik 1-klasska kire turgandıktan ata eneleri da anı cönü menen koyo beriştı “Bu yıl Alik 1. sınıfa gireceği / başlayacağı için anne babası da onu kendi haline bıraktılar” (Kaimov. 1976/50).

322213. *-BASTAN*:

Kırgız Türkçesi’nde hemen bütün şivelerde Eski Türkçe’den beri kullanılagelen geniş zaman *-ar* sıfat fiil ekinin menfisi olan *-maz* sıfat fiil eki, *m- > b-* değişikliği ile *-bas* şeklinde kullanılır (bk. § 215. *-bas*). Dikkat çekici olan nokta *-ar* sıfat fiil eki ablatif ekiyle birleştiğinde tek başına zarf fiil eki olarak kullanılmaz. Ancak bir takım edatlarla bu görevi üstlenebilir. (bk. § 3422 *Sıfat fiil ekleri + ablatif eki + edat tarzındaki zarf fiil ekleri*). Önemli bir nokta da bu ekin hiçbir şekilde iyelik ekli kullanımı yoktur.

-bastan zarf fiil eki değişik tarihî şivelerde de görülmektedir. Ancak bu kullanımlar mutlaka bir edatla birlikte olmaktadır.¹¹ Bu tür kullanılış Kırgız Türkçesi için de söz konusudur (bk. § 3422. *Sıfat fiil + ablatif eki + edat tarzındaki zarf fiil ekleri*).

Kırgız Türkçesi’ndeki hemen bütün diğer ekler gibi bu ek de ünlü ve ünsüz uyumlarına girerek *-bastan / -besten ; -boston / -böstön ; -pastan / -pesten ; -poston / -pöstön* şekillerinde kullanılır. Fonksiyon olarak öncelikle Kırgız Türkçesi’ndeki *-p* zarf fiil ekinin olumsuz fonksiyonu ile *-mayıp* ve *-mayarak* zarf fiil eklerinin görevini üstlenir.

1. *-mayıp* ve *-mayarak* ekleri fonksiyonunda kullanımı:

¹¹ Ek, Karahanlı Türkçesinde *-da ablatif fonksiyonlu lokatif ekiyle + aşnu* edatıyla birlikte kullanılırken görülür. Örnek: *köçmezde aşnu* “göçmeden önce” (KB. 4815). Harezmi Türkçesinde de aynı şekilde *-dın + oza* edatıyla birlikte kullanılır. Örnek: *Peygamber ‘as peygamberlik gelmeden önce gerçek düşler görmeye başladı* (NF, 7-4,5). Çağay Türkçesinde de *-masdın + burun* şeklinde kullanılır. Örnek: *mey iç peymâne tolmasdın burunrak* “şarap iç peymâne dolmadan önce” (J.Ecmann: *Çağatayca El Kitabı*, s.106).

K. Eraslan, bu ekin “Türkiye Türkçesi’nde de *-mazdan / -mezden* ekli şekiller yanlış olarak *-madan / -meden* ekiyle teşkil edilen zarf-fiiller yerine kullanılmaktadır.” demektedir. (bk. K. Eraslan: *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller*, s..101).

okulbastan “okumayıp” (< okul-bas+dan)

Adabiyat tarihi, körköm çıgarmalardı anın çıkkın mezgiline baylanıştıra izildep çıgat. Ar bir körköm çıgarma öz betinçe okulbastan, oşol mezgildegi calpı adabiyattık agımgı, koomdun sayasıy-ekonomikalık turmuşuna baylanıştıra karayt “Edebiyat tarihi, bediî eserleri, eserin ortaya çıktığı zamanına bağlı olarak incelere. Her bir edebî eser yüzeysel okunmayıp, [yazıldığı] zamanın bütün edebi akımlarına, toplumun siyasî ve ekonomik durumuyla ilişkilendirerek inceler” (Bektenov-Bayciyev: 1993/20).

çıkpastan “çıkmayıp” (< çık-bas+dan)

El çıgarmasındagı bul öñdüü uçurlar köpçülüktün pikirinen çıkpastan, dinden kelip çıkkın “Halkın sözlü eserlerinde bu gibi durumlar çoğunluğun fikrinden çıkmayıp, dinden kaynaklanmıştır” (Bektenov-Bayciyev: 1993/17).

caktırbastan “hoşlanmayarak” (< caktı-bas+dan)

süyböstön “sevmeyerek” (< süy-bes+den)

Tam salıştı “tirüülöy körgö kiret” dep caktırbastan, kalaa turmuşun “uçpas took, köçpös tam” dep süyböstön ılayık körbögön “Ev yapmayı “diri diri kabre girmek” diye hoşlanmayarak, yerleşik hayatı “uçmayan tavuk, göçmeyen ev” diye sevmeyerek münasip görmemiştir” (Soltonoyev: 1993/69)

2. -madan zarf fiil eki fonksiyonunda kullanımı:

cetpesten “ermeden” (< cet-bes-den)

Birok, al beçara da “uulumdu tüzügüröök okutup, adam katarına koşsom” degen ak tilegine, közdögön maksatına cetpesten, mindan tört cılı murun uzak oorup, oşondon öydö bolboy köz cumgan “Fakat bu zavallı da “oğlumu düzgün bir şekilde okutarak, el arasına katsam” şeklindeki temiz dileğine, hedeflediği maksadına ermeden, bundan dört yıl önce uzun süre hasta yatıp, bu hastalıktan dolayı ayağa kalkamayarak gözlerini yumdu” (Kasimbekov: 1990/21).

şaspastan “acele etmeden” (< şaş-bas+dan)

Çotur katınının kolunan kartanı alıp, şaspastan karttap ortogo taştadı “Çotur hanımının elinden kartları alarak, acele etmeden karıştırıp ortaya attı” (Kasimbekov: 1990/93).

debesten “demeden” (< *de-bes+den*)

Oşondo başkarma lam debesten kumsarıp oturup kalganı da esinde “Bunun üzerine amirin hiç bir şey demeden kızarak oturakaldığı da hatırında.” (Aytmatov: 1988a/47).

3. *-makla kalmayıp* fonksiyonunda zarf fiil ekini oluşturmuştur:

körsötpöstön “göstermekle kalmayıp” (< *körsöt-bes+den*)

Demek, bul misaldar modeldöö dep atalgan kubuluştun termin casoodogu rolun gana körsötpöstön, tigi ce bu terminologiyalık sistemadağı termin toptorunda semantikalık bir kılkalıkka cetişiniünü kamsız kılát “Demek ki bu örnekler modelleme diye adlandırılan değişimin terim üretmedeki rolünü sadece göstermekle kalmayıp, o ve bu terminolojik sistemdeki terim gruplarında semantik sıraya ulaşmayı temin eder” (Oruzbayeva: 1983/16).

4. Kalıplaşarak edat oluşturmuştur:

karabastan “bakmayarak, rağmen” (< *kara-bas+dan*)

Terminologiyalık komissiya tarabınan kabil alıngan bul printsip orçundu kemçiliklerine karabastan termin tüzüü işin candandırında bir top paydalu roldu oynogonun tamuuga bolboyt “Terminoloji komisyonu tarafından kabul edilen bu prensip bir çok eksikliklerine rağmen terim yapma işini canlandırmada epey faydalı rol oynadığını kabul etmemek mümkün değildir” (Kurmanileeva: 1969/52).

322214. *-BASTIKTAN*:

Sıfat fiil ekleri bahsinde de ele alındığı gibi *-bas* sıfat fiil ekinin *+lık* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şekliyle de nadiren de olsa kullanıldığı olur. (bk. § 22224. *-bastık*). *-bastık* şeklindeki genişlemiş şekil de ablatif ekiyle birleşerek “*-madan / -maden*” fonksiyonlu zarf fiil ekini oluşturur.

baykabastıktan “fark etmeden, bilmeden” (< *bayka-bas+lık+dan*)

[Asılбек:] *Eger baykabastıktan men caktan çekilik ötsö, sözümdü kayra aldım, Dildeş* “[Asılбек:] Eğer bilmeden benim tarafımdan hata olduysa, sözümü geri aldım Dildeş” (Kasımbekov: 1990/131).

Orta Asya şivelerinde *-gan* eki, belki de kullanılan en işlek sıfat fiil ekidir. Bu ekin tek başına olduğu kadar türemiş şekilleri de yaygındır (bk. § 219. *-gan*). *-gan* eki, hal ekleriyle genişleyerek zarf fiil eki olarak kullanılır.

-gan sıfat fiil eki ablatif ekiyle birleşerek Kırgız Türkçesi'nde genellikle sebep ve daha birçok fonksiyonu olan *-gandan* zarf fiil ekini oluşturur (bk. § 219. *-gan*).

Türkiye Türkçesi'ndeki *-dık* sıfat fiil ekinin karşılığı olarak Orta Asya şivelerinde esas olarak *-gan* sıfat fiil ekinin kullanıldığı dikkate alınmca *-gandan* zarf fiil ekinin de Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığının *-dığından* zarf fiil eki olduğu hemen anlaşılacaktır. Üstelik *-gandan* ekinin iyelik eki alan ve almayan şekillerinin bulunması durumu Eski Anadolu Türkçesi devresinde *-dıktan* ekinin *-dıktan* ve *-dığından* şekilleriyle paralelliği daha da sağlamlaştırmaktadır.¹²

Kırgız Türkçesi'nde ek, değişik ses hadiselerinden dolayı imlâda çok şekilli görülür. Öncelikle ek *-gandan* ve *-ganan* (< *-gandan*) şekillerinde görülür. Ayrıca ünlü uyumundaki aşırı derecedeki dudaksızlaşmadan dolayı ek *-gan(d)an* / *-gen(d)en*; *-gon(d)on* / *-gön(d)ön*; *-kan(d)an* / *-ken(d)en*; *-kon(d)on* / *-kön(d)ön* şekillerinde kullanılır. *-gandan* eki, *-lık* ekiyle genişleyerek *-gandıktan*; *-gendikten*; *-gonduktan* ve *-göndüktön* şekillerinde de kullanılır (bk. § 322216. *-gandıktan*).

Ek tıpkı diğer sıfat fiil eklerinin hal ekleriyle birleşmesinden ortaya çıkan zarf fiil eklerinin kullanımlarında da görüldüğü gibi iyelik eki alarak veya almadan kullanılabilir.

Ekin fonksiyonları:

İyelik eki almadan:

1. *-dığı için* ; *-dığından dolayı* yapılarının fonksiyonunda:

baskandan “yürüdüğüm için” (< *bas-gan+dan*)

¹² J. Eckmann :*Karamanlı Türkçesinde -Maca ekli fiil şekli*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN 1953, Ankara 1988, s.45-48. Eckman burada *-dığından* ekini *sebeb* ve *vasıta* bildiren bir zarf fiil eki olarak alır. Kırgız Türkçesi'nden bu yapının karşılığı *-gandan*'dır. Mesela: *barbagandan* “gitmediği için, gitmediğinden dolayı”.

Köp baskandan butum coorup, çarçap-çaalığıp kelem, birok öz koroomdo çurkap toskon uulumdu körüp, ezile kıynalganım, talıkşıy çarçap-çaalıkanım tarap ketet “Çok yürüdüğüm için / yürüdüğümünden ayağım perişan olup, yorgun argın geliyorum, ancak bahçemde koşup oynayan oğlumu görerek ezilerek müşkülât çekmelerim, bütün yorgunluklarım dağılır gider” (Saktanov: 1991/350).

canı karaygandan “içi bunaldığından, sıkıldığından” (< can+ı karay-gan+dan)

Kökö kapka salıngan toropoydon beter kıyıldap, canı karaygandan tuş keldi tebinip, eki kolun arbandatıp çapçılup, akırında butun buugan cibi üzülüp ketken ulaktay bakırıp tura kaçtı “Kökö çuvala konulan domuz yavrusundan beter bağırarak, içi bunaldığından rasgele tepinerek, iki elini savurup vurarak, yavaş yavaş ayağını bağlayan ipi kopan oğlak gibi bağırarak kalkıp kaçtı” (Kasımbekov: 1990/20).

bolgondon “olduğunuz için ; olmaktan ; olmaya” (< bol-gan+dan)

[Ömürkul:] Men baykuş emi buyursa ceme ugam go, “uşunça caşka kelip alıp, biriñ kat cazıp, biriñ poçtoçu bolgondon uyalbaysıñarbí?” dep aytat go, oşondo ölbögöndö emne boldum dep kıldın uçunda kıltdap turgam da! “[Ömürkul:] Zavallı ben şimdi Tanrı izin verirse, söz işiteceğim, “bunca yaşa keldiğin halde, biriniz mektup yazarak, biriniz postacı olduğunuz için / olmaktan / olmaya utanmıyorsunuz mu?” der ve o zaman ben ölmeyip de ne oldum diyerek kılın ucunda titreyeceğim!” (Şarşeyev: 1991/70)

aylası ketkenden “imkanları, çareleri kalmadığı için” (< ayla-sı ket-gen+den)

Antkeni, adamdar al kattardı aylası ketkenden cazışat “Çünkü insanlar o mektupları çareleri kalmadığı için yazarlar” (Eraliyev: 1992:73).

2. -dan sonra fonksiyonunda:

törölgöndön “doğduktan sonra” (< töröl-gen+den)

Yekaterina Svanidze Yakov törölgöndön köp uzabay ele katuu oorudan kaza bolot “Yekaterina Svanidze, Yakov doğduktan sonra çok geçmeden ağır hastalıktan dolayı vefat etti” (Saktanov: 1991/369).

tiygenden “değdikten sonra, ulaştıktan sonra” (< *tiy-gen+den*)

Kiteptin nuskaları okuuçulardın koluna tiygenden bir az ubakıt ötpöy, şaşılış çoğultup alınıp, örttölüp ciberilgen “Kitabın nüshaları okuyucuların eline ulaştıktan sonra çok geçmeden, aceleyle toplanarak tamamen ve derhal yakıldı” (Bektenov-Bayciyev. 1993/ 93).

bargandan “gittikten sonra” (< *bar-gan+dan*)

Bir azap! Zili oşondon boldu körünöt, men bargandan eki cılga cetpey ölüp kaldı “Bir azap! Esasen bundan oldu galiba, ben gittikten sonra iki yıla kalmadan öldü” (Elebayev: 1980/254).

3. *-dığına; -alı ; -dığından beri, -alı beri* yapılarının fonksiyonunda:

baştagandan “başlayalı beri” (< *baş+la-gan+dan*)

Boy tarta baştagandan ele Kasım başkanı koyo turup, birinçi bilim aluunu eñsegen, ... “Boyu uzamaya başlayalı beri Kasım her şeyi bir yana bırakarak, öncelikle öğrenmeyi arzu etti, ...” (Saktanov: 1991/149)

kamalgandan “hapsedildiğine, hapsedileli” (< *kama-l-gan-dan*)

Tınıstanov kamalgandan carım cıl ötpöy Cusekeñiz bir künü “Gükün, bugün sen kenekesiri et sal, men arak alıp keleyin” dep kaldı “Tınıstanov hapsedileli yarım yıl geçmeden Cusup ağabeyiniz bir gün “Gükün, bugün sen tencereye bolca et koy, ben içki alıp geleyim” dedi” (Saktanov: 1991/172).

kelgenden “geldiğinden beri, geleli beri” (< *kel-gen+den*)

Orundarınan koburap çoğuu turuşkan kelin-keseke ılaalay basıp iş orundarına cönöy başkaşkanda kelgenden bir ooz çıgarbagan Talip da başkarma menen partorgdun ordunan turganın körüp maşinasın ot aldırđı “Yerlerinden topluca kalkan kadınlar tembel tembel yürüyerek iş yerlerine doğru yöneldiklerinde geleli beri ağzını hiç açmayan Talip de reis ile Komünist Partisi başkanın yerinden kalktığını görünce arabasını çalıştırdı” (Şarşeyev: 1991/118).

4. *-maktan, -maya ; -maktan dolayı* yapılarının fonksiyonunda:

suragandan “sormaktan, sormaya” (< *sura-gan+dan*)

Kaniken menen baladan ata-enesin, özü cönündö suragandan aybıktı “Neticede çocuktan, ana babası ve kendisi hakkında [sorular] sormaktan / sormaya çekindi” (Şarşeyev: 1991/13)

aytışkandan “konuşmaktan, konuşmaya” (< *ayt-ı-ş-gan+dan*)

Uluulugun bolboso, / Aytışkandan korkposmun “Büyükülüğün olmasa, / [Seninle] Konuşmaktan korkmam” (Bolobalayev: 1960/166).

tik karagandan “dik bakmaktan; dik bakmaya” (< *tik kara-gan+dan*)

Bir az ele murda küyöösün zaldan körgön elem. Betine tik karagandan korktum, közdörü kantalap, canıman mas abalında ötüp ketken “Daha bir az önce damadını salonda görmüştüm. Yüzüne dik bakmaya korktum, gözleri kanlanarak, yanımdan sarhoş bir halde geçip gitti” (Matisakova: 1996/14).

korkkondon “korkmaktan dolayı” (< *kork-gan+dan*)

çoçugandan “korkmaktan dolayı” (< *çoçu-gan+dan*)

kubangandan “sevinmekten dolayı” (< *kuban-gan+dan*)

kaygırgandan “kaygılanmaktan dolayı” (< *kaygı+r-gan+dan*)

Mından tışkarı sırdık sözdön, b.a. korkkondon, çoçugandan, kubangandan, kaygırgandan til payda bolgon degen pikir da bar “Bunun dışında sır sözünden vb. korkmaktan, sevinmekten, kaygılanmaktan dolayı dil ortaya çıktı şeklinde düşünce de mevcuttur” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/6)

5. -makla; -ınca fonksiyonunda kullanılışı nadir olup aşağıdaki tek örnekte tespit edilmiştir.

sıylagandan “saymakla, sayınca” (< *sıyla-gan+dan*)

Uluunu kiçini sıylagandan boy kiçirip kalbayt “Büyüğünü küçüğünü saymakla / sayınca boy küçülmez” (Kudaybergenov-Tursunov-Cıdıkov: 1980/432).

6. -maktan başka fonksiyonunda kullanılışı da nadir kullanışlardan birisi olup aşağıdaki tek örnekte tespit olunmuştur.

tüşköndön “inmekten başka; girmekten başka” (< *tüş-gen+den*)

Caydın saratanı mamintip meege çay kaynatıp turgan kezde, kölgö түшкөндөн цыргал барбы “Yazın en sıcak devri işte böyle beyinde çay pişirdiği bir sırada, göle girmekten başka zevkli şey var mı?” (Şarşeyev: 1991/48).

7. -gandan ekinin “-dikça” fonksiyonu ancak ikilemelerde görülür. -gandan eki getirilmiş bir fiilden sonra mutlaka başka bir fiil olmalıdır. Bu fiil sıfat fiil, zarf fiil veya çekimli fiil olabilir.

çökköndön çöktü “çöktükçe çöktü” (< *çok-gen+den çok-tü*)

içgenden içti “içtikçe içti” (< *iç-gen+den iç-ti*)

Kasım kamalgandan kiyin çökköndön çöktü, içkenden içti “Kasım hapsedildikten sonra çöktükçe çöktü, içtikçe içti” (Saktanov: 1991/175).

muzdagandan muzdap “dondukça donup” (< *muzda-gan+dan muzda-p*)

Terezeden üylögön suukka Sultanmurattın oñ kaptalı muzdagandan muzdap baratat “Pencereden üfüren soğuktan dolayı Sultanmurat’ın sağ tarafı dondukça donuyor” (Asanaliyev: 1984/7).

ökürgöndön bakırıp “bağırdıkça bağıırıp” (< *ökür-gen+den bakırıp*)

Ökürgöndön bakırıp, / Eşikti aç dep çakırıp / Emi cetti Külçoro “Bağırdıkça bağıırıp, / Kapıyı aç diye çağırıp / Şimdi yetişti Külçoro” (Karalayev: 1989/29).

ii. İyelik ekli kullanımı:

çarçaganımdan “yorulduğum için” (< *çarça-gan+ı+m+dan*)

Aşıkdos: -Eç nerse tatkanım çok, üydön çıkkandan beri eç tınbay cürüp kele cattım ele. Ayabay çarçaganımdan uşu cerge tınp olturganım, -dedi “Aşıkdos: -Hiç bir şey yemiş değilim, evden çıktığımdan beri hiç durmadan yürümeye devam ettim. Çok yorulduğum için buraya dinlenmek için oturmıştım, dedi” (Bektenov-Bayciyev. 1993/ 98).

zerikkeniñden “sıkıldığından; sıkıldığın için” (< *zerik-ken+i+ñ+den*)

Köpçülük uçurda mintip calgız bolosuñ, zerikkeniñden özüñ süylöşüp, ötkön-ketken okuyalardı esteysiñ “Çoğu zaman böyle yalnız olacaksın, sıkıldığın için kendin konuşup, geçmiş giden vakıaları hatırlarsın.” (Şarşeyev: 1991/112).

degeninen “dediği için; dediğinden dolayı” (< *de-gen+i+n+den*)

[*Cumanalı abışka:*] *Kempirim eköübüz kansert körüp oturat elek. Bir maalda: “Arip Sultanbekup küü çertip beret” degeninen kulak türüp kaldım* “[Yaşlı Cumanalı:] Hanımım ile ikimiz konser seyreliyorduk. Bir ara “Arip Sultanbekup müzik çalacak” dediğinden dolayı kulak tuttum” (Şarşeyev: 1991/140).

322216. -GANDIKTAN

-*gan* sıfat fiil ekinin +*lık* isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şekli daha önce ele alınmıştı. (bk. § 22225. -*gandık*). İşte -*gandık* sıfat fiil eki de ablatif ekiyle genişleyerek “-*dığından*; -*dığı için*; -*dıktan dolayı*” gibi sebep zarf fiil eki fonksiyonunda ve iyelik eki almadan kullanılan zarf fiil ekini oluşturur.

Yukarıda -*gandıktan* ekinin, iyelik eki almadığı belirtilmiş ancak -*ş-* müşareke ekinin Kırgız Türkçesi’nde *üçüncü çokluk şahıs* eki görevinde de kullanılmasından ötürü aşağıdaki *asışkandıktan* “astıklarından dolayı” örneğinde de görüleceği gibi -*ş-* eki kullanıldığı takdirde *üçüncü çokluk şahıs* ifadesi taşıyabilmektedir.

asışkandıktan “astıklarından dolayı” (< *as-ı-ş-gan+lık+dan*)

Çoñ daraktın dal tübünö kazan asışkandıktan, cerge cakın turgan butaktarın calın aymalap, sarı ala bolup küygön “Büyük ağacın tam altına kazan astıklarından dolayı, yere yakın duran dalları alevler yalayıp, dallar sarımtırak olacak kadar yanmış” (Eraliyev: 1992:88).

bolgonduktan “olduğundan dolayı” (< *bol-gan+lık+dan*)

Salıştırma-tarihıy metoddun öküldörünün ilimiy bolcooloru boyunca, tilderdegi okşoştuktar kokusunan kelip çıkpastan, al tilderdin baştapkı bulagı ce negizi bir bolgonduktan

kelip çıgat “Karşılaştırma tarihî metodunun temsilcilerinin ilmî mülâhazalarına göre, dillerdeki benzerlikler tesadüfî ortaya çıkmayıp, bu dillerin ilk kaynağı veya kökü bir olduğundan dolayı ortaya çıkar” (K.Saktanov: 1991/11).

bolbogonduktan “olmadığından, olmadığı için” (< *bol-ba-gan+lık+dan*)

Mümkün bizdin ayılda üy kuştarı bolbogonduktan, bizge balapan baguu sonun körüngön çıkar “Belki de bizim köyde ev kuşları olmadığından / olmadığı için, bize kuş yavrusu beslemek güzel gelmiştir herhalde” (Kaimov. 1976/13).

siñgendikten “sindiği için” (< *siñ-gen+lik+den*)

Keede cazuuçulardın çığarmaları el arasına tereñ siñgendikten, eldik çığarmalardın katarına kirip ketet “Bazan yazarların eserleri halkın içine derin sindiği için (=halk tarafından benimsendiği için) halk (folklor) eserleri arasına girer” (Bektenov-Bayciyev: 1993/11).

Ayrıca yine *-gandıktan* eki *bı* soru edatıyla da birleşerek tıpkı *-dı* ve *-gandanbı* yapıları gibi “-dı mı nedir?, -dığından dolayı mıdır?, -dığı için mi?” fonksiyonunda zarf fiil ekini oluşturur (bk. § 35. *Zarf Fiil Eki gibi kullanılan bazı ek veya adetlerle genişlemiş çekim ekler*).

32222. SIFAT FİİL EKİ + LOKATİF EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Lokatif eki de tıpkı datif, ablatif, eşitlik ekleri gibi sıfat fiil ekleriyle birleşerek zarf fiil eklerini oluşturur. Lokatif hal eki, Kırgız Türkçesi’ndeki nüanslarına rağmen genel olarak geldiği sıfat fiil eklerinde, Türkiye Türkçesi’ndeki *-ken* zarf fiil ekinin fonksiyonunu üstlenerek sıfat fiil eklerinden hal zarf fiil eklerini oluşturur. Lokatif ekinin bu fonksiyonu yalnızca sıfat fiillere değil isimlere getirildiğinde de görülür.¹³

Yine diğer sıfat fiil eklerinin hal ekleriyle birleşmesinden ortaya çıkan zarf fiil ekleri gibi lokatif ekli yapılar da iyelik eki alarak veya almadan kullanılırlar.

¹³ *Cıpar dağı burk etti. Anın Nazar çokto çaldan uşintip “öç” ala turgan adatı bar* “Cıpar yine öfkeyle sövdü. Onun Nazar yokken ihtiyardan “öç” alma adeti var” (Şarşeyev: 1991/50) örneğinde de görüldüğü gibi lokatif eki *-ken* zarf fiil eki fonksiyonundadır. “Hastalığında kimse onu ziyaret etmedi” cümlesinde aynı fonksiyon Türkiye Türkçesi’nde de görülür. Tek farkı Türkiye Türkçesinde ek bu fonksiyonunda daha ziyade

322221. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT FİİL EKİ +DA TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Daha önce de belirtildiği gibi Kırgız Türkçesi'nde *-a // -p catkan*; *-a // -p cürgön*; *-a // -p turgan*; *-a // -p oturgan* şeklinde dört şimdiki zaman sıfat fiil eki bulunmaktadır. İşte bu ekler +da lokatif ekiyle birleşerek yeni zarf fiil eklerini ortaya çıkarır (bk. § 231. *Şimdiki zaman sıfat fiil ekleri*).

3222211. -A // -P CATKANDA:

Şimdiki zaman sıfat fiili olarak kullanılan *-a / -p catkan* yapısı *-a / -p catkan / -atkan* vs. Kırgız Türkçesi'nde çok değişken şekillerde görülür (bk. § 2311. *-a // -p catkan*). Bu durum dolayısıyla bu sıfat fiil ekinden türeme zarf fiil ekleri de görülür. Türkiye Türkçesi'ndeki *-maktayken*, *-yorken* yapılarının karşılığıdır.

İyelik eki alıp almama durumu bu ekte de görülür.

kelatkanda “gelmekteyken; geliyorken” (< *kel-e catkanda*)

Üyünö kaytıp *kelatkanda stançadagı dükön karmagan kelin-kezek anı “abışka” dep atadı* “Evine dönüp geliyorken istasyonlarda dükkan çalıştıran hanımlar ona “ihtiyar” adını takmışlardı” (Aytmatov: 1988a/39).

baratkanda “gitmekteyken” (< *bar-a catkanda*)

Alar coldo baratkanda Semey, Anar, Aygöl cana Çono koşuldu “Onlar yolda gitmekteyken Semey, Anar, Aygöl ve Cono katıldı” (Kaimov: 1976/52).

cañırtıp catkanında “(sen) yenilemekte olduğunda” (< *cañırt-ı-p catkan+ı+ñ+da*)

Berilip iştegen iştin oor-ceñili sezilbeyt emespi. Öz teriñ tamgan nerseni kayradan cañırtıp catkanında can-dünüyöñ menen kızıp işteyt ekensin “Kendini vererek çalıştığın işin ağır veya hafif olması fark edilmez değil mi? Kendi alın terinin damladığı şeyi yeniden yenilemekte olduğunda bütün varlığında hararetle çalışmışsın” (Şeriyev-Muratov: 1994/4).

iyelik ekiyle birlikte kullanılır. Yine ekin benzer fonksiyonu Özbek Türkçesinde de görülür: *Ésiñ bardā él tām, küçiñ bardā yér tām* “Aklın varken insan tanı, gücün varken toprağı tanı” (ats.)

çaşap atışkanda “yaşıyorlarken” (< *çaşa-p atışkanda*)

[Zeynep:] *Çakşı tilek menen çaşap atışkanda uşunu emnege ayttı?* “[Zeynep:] İyi dilekle yaşıyorlarken bunu niye söyledi?” (Saktanov: 1991/362).

tartıp atkanda “çekişirken” (< *tart-ı-p atkanda*)

[Gapar] *Favorksiy kümbözdün sürötün kalem eskiz katarı tartıp atkanda men agamınday degen suroo berdim:* ... “[Gapar] Favorksiy kümbetin resmini eskiz olarak çizmekteyken ben ona şu suali sordum: ..” (Saktanov: 1991/376).

3222212. -A // -P CÜRGÖNDÖ:

-a // -p cürgön şeklinde fiile süreklilik anlamı katan yapı +*da* lokatif eki ile kullanıldığında bu defa -*yorken*; -*maktayken* anlamlarında zarf fili ekini oluşturur.

kezip cürgöndö “gezmekteyken, gezip dolaşırken, yaşıyorken” (< *kez-i-p cürgönde*)

Çın ele eçki eken tigil. /.../ Kantip emçegin emizdi. /.../ Emçegi sızdap, kezip cürgöndö ölük bolup catkan meni ayadıı? “Gerçekten de geçiymiş o. /.../ Nasıl da memesini emdirdi. /.../ Memesi sızlayarak dolaşıyorken / yaşıyorken ölmek üzere olan bana merhamet etmedi mi?” (Şeriyev-Muratov: 1994/10).

kılıp cürgöndö “etmekteyken” (< *kıl-ı-p cürgöndö*)

Perinin ayalı asman menen uçup, cer körüp, sayakat kılıp cürgöndö, tolgoo kirip, üyünö cetüügö çaması kelbey kalgan “Perinin hanımı gökyüzünde uçarak yeryüzünü seyrederek seyahat etmekteyken sancılanarak, evine ulaşmaya hali kalmamış” (Bektenov-Bayciyev: 1993/94).

okup cürgöndö “okuyorken, okumaktayken” (< *oku-p cürgöndö*)

[Camal] *Algaç bul kombinattı mektepte okup cürgöndö körgön* “[Camal] Önceleri bu odayı okulda okumaktayken görmüştü” (Abdrayev: 1993/10).

3222213. -A // -P TURGANDA:

Bu yapı Kırgız Türkçesi'nde normalde süreklilik bildirirken Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalarda bazı durumlarda geniş zaman sıfat fiil ekinin *-ken* zarf fiil ekiyle kaynaştığı yapı karşılığı olmaktadır. Bunun dışında genel olarak *-a turgan* yapısı gelecek zaman sıfat fiili olarak kullanılması yanında nadiren de olsa şimdiki zaman sıfat fiil eki olarak kullanıldığı için lokatif ekiyle oluşturulan yapı az da olsa bu fonksiyonlu zarf fiil eki olarak kullanılmaktadır.

kaynap turganda “kaynarken, kaynamaktayken” (< *kayna-p turganda*)

Emgek kaynap turganda / İştebey kişi turabı? “Ortalıkta iş kaynamaktayken / Çalışmadan insan durur mu?” (Bolobalayev: 1960/128).

tabılbay turganda “bulunmuyorken; bulunmazken” (< *tabıl-bay turganda*)

Bu, sözsüz, Çin imperiyasının kıcırın keltirmek. Ebepke sebep tabılbay turganda bul otko may tamızganday bolmok. Oşondoy boldu “Bu mutlaka Çin imparatorluğunun hoşuna gitmeyecek. Ebepke¹⁴ sebep bulunmazken bu ateşe yağ damlatmak gibi olacak. Nitekim öyle de oldu” (Kuşbekov: 1992/47).

3222214. -A // -P OTURGANDA:

Daha öncede temas edildiği gibi Kırgız Türkçesi'nde şimdiki zaman yapısının kurarken kullanılan tasvir fiileri *-bunlar cat-, otur-, cür-, tur-* olabilir- genellikle *-gan* sıfat fiiliyle beraber kullanıldıkları için tabii olarak *-gan* sıfat fiil ekinin ve bu sıfat fiil ekine hal ekleri getirilerek elde edilen zarf fiil eklerinin de özelliklerini taşır. Aşağıdaki örnekte de bu durum görülmektedir. Şayet *otur-* tasvir fiili olumlu şekilde *-ganda* ekini alırsa o takdirde anlam *-maktayken* olur, *-ganda* zarf fiil eki olumsuz fiil tabanına geldiği vakit kazandığı anlam ise *-p otur-* şimdiki zaman yapısında da ortaya çıkar. Yani *külüp oturganda* “(oturarak veya ısrarla) gülmekteyken”; *külüp oturbaganda* “gülmeyip de; gülüyor olmayıp da” gibi iki farklı anlam taşır. (bk. § 32225. *-ganda*)

¹⁴ Kelimenin anlamı sözlüklerde bulunamadı.

baykap oturganda “gözetlemekteyken” (< *bayka-p oturganda*)

Ak topuçan adam ceekte tayagına cölönüp, cumuştun çarkın baykap oturganda buldyozorçu cigit köpürönün bir cakkı başın kaza baştadı “Ak takkeli adam kenarda bastonuna dayanarak işin dönmesini gözetlemekteyken buldozerci bir genç köprünün iki ayağından birisinin çukurunu kazmaya başladı” (Kaimov: 1976/69).

taanıtıp oturganda “tanıtmaktayken” (< *taanı-t-ı-p oturganda*)

Anarbay özün-özü taanıtıp oturganda, ar bir sözdü köñülgö tüyüp kaluuga niyetteniştı “Anarbay kendi kendisini tanıtmaktayken, her bir sözünü akıllarına yerleştirmeye niyetlendiler” (Kaimov: 1976/73).

külüp oturbaganda “Gülmeyip de; gülüyor olmayıp da” (< *kül-ü-p oturba-ganda*)

Külüp oturbaganda emne, ıylap oturayınbı? “Gülmeyip de / gülüyor olmayıp da ne yani ağlayıp oturayım / ağlıyor olayım mı?” (Saktanov: 1991/18)

322222 -ARDA:

-ar geniş zaman sıfat fiil eki ile +da lokatif ekinin birleşmesiyle oluşarak, Eski Türkçe’den¹⁵ beri Doğu Türkçesi’nde kullanılagelen bu yapı Kırgız yazı dilinde geniş bir kullanım alanı bulunur. Ek, iyelik eki olarak veya almadan kullanılır.

i. Bu yapının iyelik eki almadan kullanıldığında fonksiyonu şunlardır:

1. -rken fonksiyonunda kullanılır:

koyordo “koyarken” (< *koy-arda*)

Ölüktü mürzögö koyordo soop işine kelgen kişiler bir uuçtap topurak duvalap, kazanak içine taştasat “Ölüyü kabre koyarken Allah rızası için gelen kişiler birer avuçtan toprak alarak kabir içine atarlar” (Tursunov: 1991/41).

¹⁵ R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri* kitabında verdiği metinlerde geçen *oğarda* (bk. s. XII) ve *yoğadtururta* kelimelerini “okurken” ve “kaybetmek üzere iken” şeklinde anlamlandırması -rda zarf fiil ekinin esasen Eski Türkçe devresinden beri kullanılageldiğinin göstergesidir (bk. R. R. Arat: *Eski Türk Şiiri*, s. 40-41).

taslim kılarda “teslim ederken” (< *taslim kıl-arda*)

Cakıp can taslim kılarda kübö bolgonsuñar “Cakıp can teslim ederken şahit olmuştunuz” (Tursunov: 1991/63).

cönöördö “giderken” (< *cönö-erde*)

Soguška cönöördö, kız oyundarında, kişi ölgöndö cana başka uçurlarda ırdala turgan ürp-adattık ar türdüü ırların da maanisi çoñ bolgon “Savaşa giderken, kızlar eğlenirken, biri öldüğünde ve başka zamanlarda söylenmekte olan geleneksel her türlü türkünün anlamı büyüktü” (Musayev-Taştemirov: 1992/18).

2. *-acağı zaman ; -acakken ; -dığı zaman ; -dığı sırada ; -ınca* zarf fiil ekleri fonksiyonlarında kullanılır:

kelerde “geleceği zaman” (< *kel-erde*)

Birok, tigi çoñ suuda da balık ança çok belem, bir dalay cürüp, zorgo eki balık karmap keleşti. Cup raykom kelerde alardı arıkka koyo beriştı “Ancak öteki büyük suda da balık o kadar yoktu herhalde ki epeyce bir gezip zar zor iki balık tutup geldiler. Her iki raykom üyesi geleceği zaman onları dereye bıraktılar” (Eraliyev: 1192/82).

ötördö “geçecekken” (< *öt-erde*)

Taygan aga uzatpay cetip, serpip ötördö tülkü mant beret “Taygan bey geç kalmadan gelerek, vurup geçecekken tülkü kurnazlık eder” (Kaimov: 1976/ 44).

uçarda “uçağı zaman, uçtuğu zaman” (< *uç-arda*)

coolaşarda “düşmanla savaşacağı zaman / savaşınca” (< *coo+la-ş-arda*)

Anın sıñarı coonu siler çaptıñar, atagı maga kaldı. Uçarda kanatım, coolaşarda kılıcım bolduñar. Men ıraazımın silerge! “Bunun gibi düşmanı siz kırdınız, namı bana kaldı. Uçacağım zaman / uçunca kanadım, düşmanla savaşacağım zaman / savaşınca kılıcım oldunuz. Ben sizlerden memnunum!” (Kuşbekov: 1992/29).

cazarda “yazacağı zaman, yazdığında” (< *caz-arda*)

Oşonu üçün cazarda aldına tigi içinekey sandığıñızdı koyup beriñiz “Bu yüzden yazacağı zaman / yazdığında altına öbür küçük sandığınıızı koyunuz” (Kaimov: 1976/22).

tirilteerde “diriltilince, diriltildiğinde” (< tiril-t-erde)

Kim antse, calgan düynödö uyattan başka urmat cok, a Kıyamatta kayra tirilteerde alar eñ kataal cazaga tartılat. “Kim öyle yaparsa, fânî dünyada utançtan başka itibar yok, ve Kıyamette yeniden diriltilince / diriltildiğinde onlar en ağır cezaya çarptırılacak” (Tursunov: 1991/58).

ii. Ekin, iyelik ekiyle kullanılması:

1. -rken zarf fiil eki fonksiyonunda:

cönööründö “(o) sefere çıkarken” (< cönö-er+i+n+de)

Revoljutsiyadan kiyinki mezgillerde cıynagan “Manastın” variantlarında Çubaktın da kırk çorosu bolgondugu cana Manas “Çoñ kazatka” cönööründö Semetey menen koştoşkonu cok “İnkılaptan sonraki devirlerde derlenen “Manas” varyantlarında Çubak’ın da kırk arkadaşı olduğu ve Manas’ın “Büyük savaşa” sefere çıkarken Semetey ile vedalaşması yok” (Bektenov-Bayciyev: 1993/37).

keserimde “ben keserken” (< kes-er+i+m+de)

Bir kezde ukmuştana iyreygen kuu butaktı “çirt” keserimde - kayçım tenesine tiyer zamat al “butak” “şuu” soylop kara kabıktın kat-katına citti “Bir defasında hayret ederek eğilmiş kuru dalı “çit” [ben] keserken, makasım vücuduna değer değmez o “dal” birden içine çekilerek kara kabuğun içinde kayboldu” (Şeriyev-Muratov: 1994/4).

ölöründö “ölürken” (< öl-er+i+n+de)

Kart ayuu ölöründö artında kalgan üç cetimine -Çoñkoldo, Daldagay cana Mantagayga kerezin ayttı: .. “Yaşlı ayı ölürken ardında kalan üç yetimine Çoñkoldo, Daldagay ve Mantagay’a vaziyetini söyledi: ..” (Kaimov: 1976/40).

2. -dığında ; -ınca; -acağı zaman; -acağında zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

surarında “sorunca, sorduğumda” (< *sura-ar+ı+mda*)

“Ake, Siz, canıbardın tilin bilesizbi?” - dep *surarında* - Men canıbarlardin tilin bilbeymin, - dedi akmurut kişi oşol zamat “Ağabey, siz hayvanların dilini biliyor musunuz? diye *sorduğumda*, -Ben hayvanların dilin bilmem, dedi ak bıyıklı kişi o zaman” (Şeriyev-Muratov: 1994/8).

keçeerinde “sen geçeceğin zaman” (< *keç-er+i+ñ+de*)

Agını katuu dayradan / Keçeerinde karap al “Akımı güçlü akarsudan / *Geçeceğin zaman* bir kontrol et” (Aytmatov: 1988b/44).

bararında “gideceğin zaman, gideceğinde” (< *bar-ar+ı+n+da*)

Caykı kanikulga çıkkandan beri Beken bir cakka orçundu iş için bararında gana galstugun tagınçu “Yaz tatitine çıktığından beri Beken bir yere ancak önemli bir iş için *gideceği zaman / gittiği zaman* kravat takardı” (Kaimov: 1976/50).

322223. -A ELEKTE:

Kırgız Türkçesi’nde yaygın olarak kullanılan -a *elek* sıfat fiil eki, lokatif ekiyle birleşerek iyelik ek alarak veya almadan Türkiye Türkçesi’ndeki “henüz -memişken; henüz -meden” yapılarının karşılığında kullanılır. (bk. § 232. -a *elek*)

i. Ekin, iyelik eki olmadan kullanımı:

kanıp-kana elekte “henüz tamamen kanmadan/ kanmamışken” (< *kan-ı-p kan-a elek+de*)

Düynönün bir burçunda çaşay berse kana?! Kayda-ah! Kumarın kanıp-kana elekte ele baarı ötüp, baarı bütüp, başka tüyşük, başka umtuluu, başka ömürlör aldıda kütöt eken go! “Dünyanın bir köşesinde yaşasa keşke! Nerede! *Henüz* özlemleri *kanıp kanmadan* hepsi geçip, hepsi bitip başka uğraş, başka çaba, başka ömür önünde beklermiş ya!” (Saktanov: 1991/148).

çıga elekte “henüz çıkmadan” (< *çık-a elek+te*)

Karil Dosoy öz sözünün ayagina çığa elekte ele stakandı Zaremaga karmata berip, calınıçtuu köz karaşın arttı “Karil, Dosoy sözünü henüz daha tamamlamadan bardağı Zarema’ya tutuşturarak, yalvaran bakışla baktı” (Şarşeyev: 1991/41).

buzula elekte “henüz bozulmamışken” (< *buz-u-l-a elek+de*)

[Meder:]- /.../ *Ökmötkö miñ mertebe rakmat. Silerge okşogon bekerpozdordu köçö taptatpay askerge alğanın körçü! /.../ Silerdi takır buzula elekte kişi kılıp çığarsın! - dedi da ...* “[Meder:] - /.../ “Devlete bin defa teşekkür. Sizler gibi işsizleri sokakta gezdirmeyip askere almasına baksana! /.../ Sizleri henüz tamamen bozulmadan / Sizler henüz tamamen bozulmamışken adam yapmın!” dedi ve ..” (Şarşeyev: 1991/85).

ii. Ekin, iyelik eki alarak kullanılması:

unuta elegimde “henüz ben unutmamışken” (< *unut-a elek+i+m+de*)

Tıştan, başına bir cakşı oy kele kalğanınan, unuta elegimde kagazga tüşürüp kalayın azır mende özümdü alaksitaar calgız uşul emespi dep oylop, köñülü kötörünkü kelbedi bele? “Dışarıdan, aklına iyi bir fikir geliverdiğinden, henüz ben unutmamışken kağıda geçirivereyim, şimdi beni meşgul edecek yalnızca bu değil mi diye düşünerek, sıkıntım azaldı biraz” (Şarşeyev: 1991/64).

keteleginde “henüz gitmeden önce / gitmediğinde / gitmemişken” (< *ket-e elek+i+n+de*)

Askerge keteleginde özü menen kurbaldaş baldardın köpçülüğü künügö emnegedir dal kolhozun keñsesinin mañdayındaki köpürönün eki tarabındaki sekiçege oturup tameki çegişip ötkön-ketkenderdi sindap, bolboso anekdot aytışçu “Henüz askere gitmeden önce kendisiyle yaşıt çocukların bir çoğu, her gün nedense kolhoz yazıhanesinin tam karşısındaki köprünün ik tarafındaki sekilere oturup sigara içerek gelip geçenleri gözlerler veya fıkralar anlatırlardı” (Şarşeyev: 1991/82).

ooruy eleginde “henüz hastalanmamışken” (< *ooru-y elek+i+n+de*)

Keede ooruy eleginde ele “eger men ölsöm, uşunday kılğıla!” dep, aldın ala kereezin ayıp koygondor da bolgon “Bazan henüz daha hastalanmadan önce / hastalanmamışken-“eğer ben ölürsem, böyle yapmın!” diyerek önceden vasiyetini söyleyenler de vardır” (Bektenov-Bayciyev: 1993/66).

322224. -ÇUDA:

-çu I sıfat fiil ekine lokatif eki getirilmesiyle ortaya çıkan -çuda zarf fiil eki esasen -ganda zarf fiil ekinin fonksiyon olarak örtüşmektedir (bk. 216. -çu I). Ancak -ganda kadar yaygın değildir. Yapılan taramalarda fazla örneğe rastlanmamıştır. Ek “-dığında; -ınca; -dığı sırada” fonksiyonlarında kullanılır.

tögüp cürçüdö “dökmekteyken; dökmekte olduğu sırada” (< *tök-ü-p cür-çü+de*)

Ceñem Mukaş baykem askerge ketelekte, kayık menen pristanga egin tögüp cürçüdö, biz Acam eköobüz colun tosüp bargan kezderdi ayıp catkanın bildim “Yengem’in, ağabeyim Mukaş’ın henüz asker gitmeden önce, kayıkla rıhtıma ekin dökmekteyken, biz [yengem] Acam’la ikimiz yolunu beklemeye gittiğimiz zamanları anlatmakta olduğunu anladım” (Asanaliev: 1984/111).

322225. -GANDA:

-ganda eki, -gan sıfat fiil ekine lokatif ekiyle birleşmesiyle oluşmuştur (bk. § 219. -gan). Kırgız Türkçesi’nde son derece yaygın kullanıma sahip olup bir çok fonksiyonları vardır. Tıpkı Eski Türkçe¹⁶ ve Eski Anadolu Türkçesi¹⁷ devresinde -dukça / dükçe ile -dukda / -dükde ekleri ve bu eklerin iyelik ekli şekilleri -duğınça / -düğünçe ve -duğında / -düğünde şekillerinde görüldüğü gibi Kırgız Türkçesi’nde de bu ek iyelik eki olarak veya almadan kullanılabilir :¹⁸

¹⁶ Orhun Kitabeleri’nde de -dıkta morfemi hem iyelikli hem de iyeliksiz olarak kullanılmaktadır. Aşağıda kitabelerde geçen *uçdukda* “uçtuğunda” ve *olurtukında* “oturduğunda” kelimeleri örnek olarak verilebilir. Bilge Kağan Kitabesi’nin doğu yüzünde [D 13] *k(a)ñ(i)m* [D 14] *k(a)g(a) : uçdukda : öz(ü)m : s(e)k(i)z y(a)şa : k(a)lt(i)m* “[D 13] babam [D 14] hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaşımda kaldım (bk. T. Tekin: *Orhon Yazıtları*, s. 40-41). Yine aynı kitabenin bu defa kuzey yüzünde [K 8] *[k(a)ñ(i)m]* [K 9] *k(a)g(a)n : (e)ç(i)m k(a)g(a) : ol(u)rtukında : tört bul(u)ñd(a)kı : bod(u)n(u)g : n(e)nçe : itmiş n(e)nçe y(a)r(a)tm(i)ş* “[K 8] (babam) [K 9] hakan, amcam hakan tahta oturduklarında dört bucaktaki halkları defalarca tanzim etmiş, defalarca düzüne sokmuşlar (bk. a.g.e. s. 32-33).

¹⁷ Bk. F. K. Timurtaş: *Eski Türkiye Türkçesi*, § 365, § 366, § 367, § 368.

¹⁸ Bu durum esasen diğer şivelerde de görülür. Mesela Özbek Türkçesinde hem *men bargändä* hem *bargänimdä*, hem *sen kelgünçä* hem de *kelgüniñçä* vs. Modern Türkiye Türkçesinde görülen -dikça eki iyeliksiz olarak kullanılırken aynı ekin Fuzûlî’nin şiirlerinde iyelikli olarak kullanıldığı görülür.

I) *Barganda* körömün “Gidince görürüm”.

II) *Barganımda* körömün “[Ben] gidince görürüm”.

Fonksiyonlarını şöyle sıralayabiliriz:

1. *-diğında / -diğinde* zarf fiil eki fonksiyonunda:

bolgondo “olduğında” (< *bol-ganda*)

-Sen, kızım, kıyla tetik ekensiñ, atkarkan işteriñ öz cayında. Uşu senden bir cakşı cumuşçu çıgabı deymın ya? - dep aytkan iştegenine bir cırıma künçö *bolgondo* Camalga Gülü “Gülü: Camal’a çalıştığma yaklaşık yirmi gün kadar *olduğında* -Sen, kızım hayli dikkatliymişsin, yaptığın işlerin yerli yerince. Bu senden iyi bir işçi çıkacağını mı gösteriyor, diyorum? dedi. (Abdrayev: 1993/5).

kelgenimde “geldiğimde” (< *kel-gen+i+m+de*)

Kanikulga *kelgenimde* oturıştarda, keçelerde teñ-tuştarım berilüü menen ırdap kalçu, ... “Tatile *geldiğimde* toplantılarda, gecelerde yaştlarım, arkadaşlarım kendilerinden geçerek şarkı söylerlerdi ...” (Mambetkulov: 1998/4).

uzatkanında “verdiğinde” (< *uzat-kan+ı+n+da*)

Kündüz kız *uzatkanında* uşunday “çıy-çuy” bolur deçü edi¹⁹ “Gündüz kızı (gelin olarak) *verdiğinde* böyle “laf-söz” olur demişti” (Şeriyev-Muratov: 1994/17).

2. *-ınca / -ince*. Daha ziyade *-ganda* durumunda yani *-gan+iyelik+da* durumu dışında *-ınca* fonksiyonundadır:

kartayganda “yaşlanınca” (< *kart-ay-ganda*)

Bir mergen kişi *kartayganda* körgön Karagul attuu calgız balası bolgon eken. “Bir avcının *yaşlanınca* doğan Karagul adlı tek oğlu varmış” (Bektenov-Bayciyev: 1993/53)

ötköndö “geçince” (< *öt-gende*)

¹⁹ *Edi* “idi” yerine Kırgız Türkçesi’nde esasen *ele* kullanılır. Buradaki bu kullanım belki Özbek belki de Kazak Türkçesi’nin tesiriyledir.

Uşul col menen ötköndö, Tanabay örgö çikkıçaktı çıdabay keteer ele “Bu yoldan geçince, Tanabay tepeye çıkıncaya kadar sabredemezdı” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/13).

taelim alganında “eğitilince” (< *taelim al-gan+ı+ñ+da*)

Taş cürök kagandan taelim alganında sen da taş cürök bolduñ, balam “Taş kalpli kağandan [sen] talim alınca sen de taş kalpli oldun, yavrum” (Şeriyev-Muratov: 1994/32).

3. Ekin şart fonksiyonu da vardır.²⁰ Bu fonksiyon bazan doğrudan tasarlama kiplerinden şart eki, bazan da haber kiplerinin şartı olabilir. Bu noktada Türkiye Türkçesi’ndeki *-ınca* zarf fiil ekinin fonksiyonlarına dikkat edilmelidir.

bilgende “bilse(ydik)” (< *bil-gen+de*)

-Keleriñdi bilgende tarap ketpeyt elek “-Geleceğini bilseydik dağılıp gitmezdik” (Aytmatov: 1982/15).

bolgondo “olsaydı” (< *bol-ganda*)

Keñeş ayalın kacırluu bir karap, tişin kacıratıp tim boldu. Örttön başka uçur bolgondo tili menen da, kolu menen da sazayın bermek bele, kim bilet, azır bolso antüügö çama çok “Keñeş, hanımına öfkeli bir bakarak, dişini gıcırdatarak sustu. Yangın anından başka zaman *olsaydı* diliyle de, eliyle de layığını vermez miydi, kim bilir, şimdi ise öyle yapmaya imkan yok” (Şarşeyev: 1991/9).

bilgende “bilseydi” (< *bil-gen+de*)

Al küñü calgız kaların bilgende go murdatan Seydakmattı eerçitip barıp, dayardap koymok “O gün şayet yalnız kalacağın *bilseydi* daha evvelce Seydakmat’ı yanına alarak gidip, hazırlardı” (Aytmatov: 1982/61).

²⁰ Kırgız Türkçesi’nde *-sa* morfeminin *-ınca* fonksiyonu da bulunmaktadır (bk. § 361 *-sa*). Ancak Burada dikkati çeken nokta *-sa* morfemi Kırgız Türkçesi’nde şart eki olarak kullanıldığında Türkiye Türkçesinde zaman olarak ancak çekim eklerinden sonra gelerek kullanılırken Kırgız Türkçesi’nde direkt fiil tabanlarına gelir ve cümledeki yüklem hangi zamanda ise bu zamanın şartı olur. Mesela: *Al kelse köröt elem* “O gelseydi götürdüm”. İşte *-ganda* zarf fiil eki de burada *-sa* morfemiyle fonksiyon olarak örtüşmektedir. (bk. § 361. *-sa*).

4. Ekin yukarıdaki şart fonksiyondan başka Türkiye Türkçesinde -ırsa ; -acak olursa ; -sa bile / -dığında bile gibi zaman kiplerinin şartı fonksiyonu da vardır:

aytkanda “söylenirse, söylenecek olursa” (< *ayt-ganda*)

Kıskasın aytkanda, bul okuu kuralı uçurunda caş muundardı tarihıy akıl-esi, öz elinin tarihı, madaniyatı menen sıymıktanuu sezimin tarbiyalay turgan mıktı kitep bolgon eken “Kısaca söylenirse / söylenecek olursa, bu okuma kitabı zamanında genç nesilleri tarihî şuuru, milletin tarih ve medeniyeti ile gururlanma duygusunu eğitecek mükemmel kitap imiş” (Musayev-Taştemirov: 1992/5).

unçukkanda “ses çıkarsa bile” (< *unçuk-ganda*)

Mına uşul oy başına bilt etip tüşö kalgan. Buharin dale unçukpadı. Unçukkanda emneni aytmak? Calgandıbı? “İşte bu düşünce aklına pat diye geliverdi. Buharin yine de ses çıkarmadı. Ses çıkarsa bile neyi söyleyecek? Yalanı mı?” (Saktanov: 1991/130).

ündögöndö “konuşunca, konuşsa bile” (< *ün+le-gende*)

Tergööçü - Emnege ündöböysüñ? /.../ [Kasım:] -Ündögöndö emne demekmin? Çındıktı aytsam işenbeysiñ, a calgandı kantip aytam? “Sorgu memuru: Niçin konuşmuyorsun? /.../ [Kasım:] -Konuşsam bile ne diyeceğim? Hakikati söyleyince inanmıyorsunuz, ama yalanı da nasıl söylerim?” (Saktanov: 1991/140).

5. -muşken zarf fiil eki fonksiyonunda:

ee bolgondo “sahip olmuşken” (< *ee bol-ganda*)

[Çüke] Caş ketti. Çıgarmaçılığının oğruştap, kalkına taanılıp, köpçülüktün süymönçülüğünö ee bolgondo talantı köktöğü cıldızday carkıldap canganda ketti “[Çüke] Genç öldü. Yazarlığının şahlanarak, halkına tanınıp, kamuoyunun sevgisine sahip olmuşken, kabiliyeti gökteki yıldız gibi parlamaktayken gitti” (Mambetkulov: 1996/4).

taşkanda “taşmışken” (< *taş-ganda*)

Kanatım kayçılaşkanda, / Kayratım tolup taşkanda, / Kaşayta körbö, kudayım “Kanadım keskinleşmişken, / Gayretim dolup taşmışken, / Sakın aciz bırakma Allah’ım!” ! (Manas: 1988/20).

kalganda “kalmışken” (< *kal-ganda*)

Kızık buyerde menden başka dele sürötçüler bar ele go? Bir cıl kalganda okuumdu bütürtö koyboy, çakırtıp algandarı emnesi? “Tuhaf burada benim dışımda başka ressamalar da var. Bir yıl kalmışken eğitimimi bitirmeye bırakmadan çağırmaları da neyin nesi?” (Saktanov: 1991/156).

6. -*dıktan sonra* zarf fiil eki fonksiyonunda:

koşulganda “katıldıktan sonra” (< *koş-u-l-ganda*)

Men öz nasilim kişi uuluna koşulganda tigi canıbar-eneler sütü menen bergen boorkerdiktin azabın köp tartbadımbı? “Ben, kendi soyum, insan oğluyla tanıştıktan sonra öteki hayvan anaların sütleriyle verdikleri merhametin ıstırabını çok çekmedim mi?” (Şeriyev-Muratov: 1994/23).

ötköndö “geçtikten sonra” (< *öt-gen+de*)

Dagı bir az mezgıl ötköndö alarga kooz çımçık koşuldu “Yine biraz zaman geçtikten sonra onlara güzel bir serçe katıldı” (Şeriyev-Muratov: 1994/31).

7. -*ırken* zarf fiil eki fonksiyonunda:

casaganda “yaparken, ederken” (< *casa-ganda*)

Meçittin kuruluşu tez ayaktayt. Anın eşikteri Kudduska karay açılât. Antkeni paygambar ibadat casaganda cüzün Kudduska burçu “Mescidin inşaatı kısa zamanda biter. Mescidin kapıları Kudüs’e doğru açılır. Çünkü peygamber ibadet ederken yüzünü Kudüs’e çevirirdi” (Aladin: 1992/60).

dem alganda “dinlediği sırada” (< *dem al-ganda*)

**Atam dem alganda mehman keliptir “Babamın dinlendiği sırada / dinlenirken mifasir gelmiş”*

cürgöndö “yaşarken, bulunurken” (< *cür-göndö*)

Men bir kızdı canday süyçü elem, - dep cazat bir cigit, - ansız künüm coktoy sezilçü. Men Ooganstanda cürgöndö üzböy kat alışıp turçubuz “Ben bir kızı canım gibi sevmiştim -

diye yazmakta bir delikanlı, - onsuz hayat yok gibi gelirdi. Ben Afganistan'da bulunurken devamlı mektuplaşırdık" (Eraliyev: 1192/92).

kütköndö "beklerken" (< *küt-gende*)

Cañı cıldı kütköndö adam emneler cönündö oyloyt? "Yeni yılı beklerken insanlar neler hakkında düşünür?" (Aytmatov: 1988b/34).

cürgönümdö "yaşarken" (< *cür-gen+i+m+de*)

Men tört ayaktuu canıbar menen nesipteş cürgönümdö - tilin bilbedim. Olordun dilin tuyundum. "Ben dört ayaklı hayvanla yiyeceğimi paylaşarak yaşarken dilini anlamadım. Onların gönlünü hissettim" (Şeriyev-Muratov: 1994/23).

8. Ek yaygın olarak fiilden olumsuz fiil yapma eki *-ba- / -be- ; -bo- / -bö- ; -pa- / -pe- ; -po- / -pö-*'den sonra kullanılırsa bu takdirde *-mayıp (da)* veya *-mayacak da* anlamındadır. Nadiren de olsa olumlu fiil tabanına gelerek *-ıp da* karşılığında kullanılabilir.

kantkende "ne yapıp edip" (< *kant-gen+de*)

Bul arada Alparstan da cön catkan cok. kantkende biylikti kayra aluu kerek "Bu arada Alparstan'ın da boş durduğu yok. Ne yapıp edip idareyi geri almak lazım" (Kuşbekov: 1992/14).

aytpaganda "söylemeyince, söylemeyecek de, söylemeyip de" (< *ayt-ba-ganda*)

[Talip:] *Emi bularga ayta turgan a kişi [ataları] cok, men aytpaganda kim aytmak?* "[Talip:] Şimdi bunlara akıl verecek o adam [babaları] yok, ben söylemeyip de / söylemeyeceğim de kim söyleyecek?" (Şarşeyev: 1991/120).

kaçpaganda "kaçmayıp (da)" (< *kaç-ba-ganda*)

Alar oturçu üydön bizge orun cok bolso. /.../ Alar barçu cerge biz barbasak. Kaçpaganda netçübüz? "Onların oturduğu evde bize yer yok ise. /.../ Onların gittiği yere biz gitmesek. Kaçmayıp da ne yapacağız?" (Kuşbekov: 1992/31)

oturbaganda "oturmayıp da, oturacağıma, oturacağım yerde" (< *otur-ba-ganda*)

Külüp oturbaganda emne, ıylap oturayınbı? “Gülüp oturmayıp / oturmayayım da ne yani ağlayıp mı oturayım? (Saktanov: 1991/18).

9. Kalıplaşmalarda görülr. Bazan bu kalıplaşmalar edat oluşumunda rol alır.

kalganda “kala” (< kal-ganda)

Talkuu baştalarga beş münöt kalganda Ömürkul Cakişev menen sırttan Tügölbay Sıdıkbekov kirdi “Müzakerenin başlamasına beş dakika kala Ömürkul Cakişev ile dışarıdan Tügölbay Sıdıkbekov (içeri) girdi” (Saktanov: 1991/180).

bolgondo “bilhassa” (< bol-ganda)

Birok, emne üçün koluna mal tiygen bir kezdegi kuldun balası baydın balasın ele emes, bolgondo da maga okşogon kedeydin balasına işenbey şekşine baştadı? “Ancak niçin eline mal geçtiği zaman yoksul çocuğu zenginin çocuğuna değil de bilhassa benim gibi fakirin çocuğuna inanmayarak tereddütlü davranmaya başladı?” (Saktanov: 1991/177).

bolgondo da “üstelik, hem de” (< bol-ganda da)

[Cumanaalı abışka:] Ey bala, mına nakal degen tak özüñsüñ, bolgondo da oñoyluk menen tüzölböy turgan nakalsıñ “[İhtiyar Cumanalı:] Hey çocuk, işte akılsız denen bizzat sensin, üstelik de kolaylıkla düzelmeyecek akılsızsın” (Şarşeyev: 1991/127).

karaganda “nazaran” (< kara-ganda)

Antkeni köp okugandan Mukay, Cusup menen Uzakbaydı kördüm. Köp okuganga karaganda, köp iştegen kişi aldığa ozot “Çünkü çok okuyanlardan Mukay, Cusup ve Uzakbay’ı gördüm. Çok okuyana nazaran, çok çalışan kişi ileriye gider” (Saktanov: 1991/171).

karaganda “göre, bakılırsa” (< kara-ganda)

Özünün aytuusuna karaganda al adep ırday baştaganda ırın kagazga tüşürüp, anı cattap alıp ırdagan “Kendisinin söylediklerine göre o ikide bir şiir (şarkı) okumaya başladığında şiirini kağıda geçirerek, bunu ezberleyip terennüm etmiştir” (Bolobalayev: 1960/18).

10. -*ganda* eki ayrıca *ele*²¹ ve *gana* edatlarıyla da birleşerek kullanıldığı görülür. *Ele* edatı yalnızca anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır.

mingende ele “bindiğinde de, binince de” (< *min-gen+de ele*)

- *Koyçu, - dedi Alima bir colu Camalga, - senin at mingende ele oolugup ketçü adatiñ emes bele* “-Boş versene - dedi Alima bir defasında Camal’a- senin at binince de aklına estiği yere gitmek adetin değil miydi?” (Abdrayev: 1993/23).

Gana edatı ise *ancak, sadece, yalnızca* anlamlarında kullanılır.²²

cetilgende gana “ancak olgunlaştığında” (< *cetil-gen+de gana*)

Cazuuçuga çigarma üçün oy köbünçö kütülbögön cerden kelet. Al anı başında saktap, ulam azdan taktap cana toluktap koyup cürö beret. Kaçan tolup bışıp cetilgende gana, al anı kagazga tüşürö baştayt “Yazara eser için fikir çoğunlukla beklenmedik yerden gelir. Yazar bunu aklında tutar, sonra biraz eklemeye ve doldurmaya başlayarak buna devam eder. Ancak ne zaman ki dolarak (pişip) olgunlaştığında yazar bunu kağıda dökmeye başlar” (Eraliyev: 1192/69).

kele kalganda gana “ancak tamamen geldiğinde” (< *kel-e kal-ganda gana*)

Azırkı zamandın problemları bizdi uçuru kele kalganda gana emes, dayıma, kün sayın oylondurat “Günümüzün problemleri bizi ancak vakit tamamen geldiğinde (dolduğunda) değil, daima, her gün düşündürtmekte” (Aytmatov: 1988b/35).

32223. SIFAT FİİL EKİ + DATİF EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Hal eklerinden datif hal eki de nasıl ki isimlere bazan yönelme dışında sebep fonksiyonunu da kazandırıyorsa, bir isim gibi düşünülen sıfat fiil ekleriyle birleştikleri zaman

²¹ Ele edatını aynı şekilde anlamı kuvvetlendirmek için Moğolca’da da kullanıldığını görülür (bk. N. Poppe (çev.: G. Karaağaç): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, s. 237.

²² Bu edat Eski Türkçe’deki *kınya* (> *kına* > *kana* > *gana*) edatından gelmektedir. Özbek Türkçesi’nde de bu edatın *ginä* şeklinde hem kuvvetlendirme hem küçültme hem de *ancak* anlamını katan bir ek olarak kullanıldığı görülür. Mesela: **Men körgän(im)däginä işanışım mümkün* “Benim ancak görünce inanmam mümkün”

onlara da sebep fonksiyonu kazandırmaktadır.²³ Ayrıca yine tıpkı sıfat fiil ekleri ile hal eklerinin birleşmesinden oluşan diğer zarf fiil eklerinde olduğu gibi bu yapıda da şahıs unsuru bakımından ikilik görülür. Yani iyelik alan ve almayan şekilleri bulunur.

322231. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT FİİL EKİ + DATİF EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Kırgız Türkçesi'nde şimdiki zaman yapısı ifade eden *-a // -p catkan; -a // -p cürgön ; -a // p oturgan* ve *-a // -p turgan* yapıları aynı zamanda bu fonksiyonda sıfat fiil ekleri oldukları için diğer sıfat fiil ekleri gibi datif ekleriyle birleşerek “-makta // -yor olduğu için” fonksiyonlu zarf fiil eklerini oluştururlar. Ayrıca yine diğer emsallerinde olduğu gibi iyelik alarak veya almadan kullanılabilirler.

Bu yapı çok işlek olmadığı için yapılan taramalarda fazla örnek bulunamadı. Bu yüzden şimdiki zaman sıfat fiil ekinden türeyen zarf fiil ekleri müstakil başlıklar altında ele alınmadı.

tüştönüp olturganına “öğle yemeğini yemekte olduğu için”

(*<tüş+le-n-i-p otur-gan+ı+n+a*)

[Başkarma] Tiginin uluulardın sözün bölböy unçukpastan tıñşap *tüştönüp olturganına* köz kırın salıp, sözgö aralıştırgısı keldibi, ce degele bölök oydo boldubu, ün kattı: ... [Amir] Ötekinin büyüklerin sözünü bölmeyerek ses çıkarmadan dinleyip öğle yemeğini yemekte olduğu için şöyle bir bakarak, söze karıştırası geldiğinden mi veyahut başka bir şey mi düşündüğünden mi ona seslendi: ...” (Şarşeyev: 1991/115).

taygılbay olturganına “kaymadan devam etmesine” (*< taygıl-ba-y otur-gan+ı+n+a*)

Uşunday zalkar talanttar, ırçılar tañ atkança talıkpay, ündörü kardıkpay, tilderi *taygılbay olturganına* tañ kalasın “Böyle yüksek kabiliyetler, şairler tan yeri ağarana kadar yorulmadan, sesleri bozulmadan, dilleri takılmadan devam etmelerine hayret edersin” (Tursunaliyev: 1975/58).

ee bolup turganıma “halihazırda sahibi bulunduğum için”

(*< ee bol-u-p tur-gan+ı+m+a*)

²³ Türkiye Türkçesi'nde “Eve gidiyorum” cümlesinde *-e* datif eki doğrudan yönelme bildirirken, “Bunu eve aldım” denildiğinde burada *-e* datif eki artık sebep bildirmektedir.

Kayradan Tac-Mahalga, anın tüptüz biyik minaralarına köz cügürttüm. Mina azır uşunça baylıkka, düynödögü keremettin birine ee bolup turganıma kubanam “Yeniden Tac Mahal’e, onun dümdüz yüksek minarelerinde göz gezdirdim. İşte şimdi bu kadar zenginliğe, dünyadaki kerametın birisine halihazırda sahip bulunduğum için seviniyorum” (Desali: 1996/5).

322232. -ARGA:

Geniş zaman zarf fiil eki -ar ile +ga datif ekinin birleşmesiyle oluşan bu zarf fiil eki esas olarak sebep bildiren zarf fiil ekini oluşturur. Bu ek de iyelik eki olarak veya almadan kullanılır.

i. Ekin iyelik eki olmadan kullanılması:

aytarga “söylemeye” (< ayt-ar+ga)

Aytarga sözün taba almay, / Kardıgaç eken mingeni “Söylemeye söz bulamadan, / Kırlangıç imiş bindiği” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/7).

ceñerge “yenmek için” (< ceñ-er+ge)

Akal toktot aptıkpay, / Atışkan coonu ceñerge “Akıl çalıştır heyecanlanmadan, / Savaşan düşmanı yenmek için” (Bolobalayev: 1960/108).

koyorgo “koymaya, koymak için” (< koy-ar+ga)

Cataarda bala kitep kabın koyorgo cer tappadı “Yatarken çocuk kitap kabını koymak için yer bulamadı.” (Aytmatov: 1982/43).

ii. İyelik ekiyle kullanılması: Kırgız Türkçesi’nde teklik şahıs iyelik eklerinden sonra datif eki -a şeklinde kullanılır.

catarına “yatmak için; yatması için” (< cat-ar+ı+n+a)

körörünö “görmek için; görmesi için” (< kör-er+i+n+e)

Catarına cayı çok, / Körörünö közü çok, / Çımın baykuş kantti eken? “Yatmak için yeri yok, / Görmek için gözü çok, / Zavallı sinek ne yaptı acaba?” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/11).

süyörünö “sevmen için, seveceğin” (< *süy-er+i+ñ+e*)

Erkeletken balañ cok, / Ermek bolor adam cok. / Ce süyörünö balañ cok / Ce süyönüşör adam cok “Şımarttığım çocuğun yok, / Avuntu olacak adam yok. / Hem sevmen için çocuğun yok, / Hem yaslanacağın adam yok.” (Manas: 1984/14).

cakşı körörünö “sevmesine, sevdiğine” (< *cakşı kör-er+i+n+e*)

Birok alarıñ köçmündüktü emne mınçalık cakşı körörünö alikünçö akalı cetmedi “Fakat onların göçebeliği neden bu kadar sevdiklerine şimdiye dek akli ermedi” (Kuşbekov: 1992/21).

322233. -BASKA:

Esasen -ar sıfat fiil ekinin olumsuz şekli olan -bas + ka datif ekinin birleşmesinden oluşan bu ek (-baska) “-maktan başka” ve -bas sıfat fiil ekinin mastar ekinin olumsuz görünüş fonksiyonu olduğu için aynı zamanda “-mamak için” fonksiyonlarında kullanılır. Kırgız Türkçesi’ndeki ünlü ve ünsüz uyumları neticesinde -baska / -beske ; -bosko / -böskö ; -paska / -peske ; -posko / -pöskö şekillerinde kullanılır. Çok yaygın değildir. Nadiren de olsa tekrar gruplarında da kullanılır.

-baska eki bilindiği gibi Harezmi sahasında -mazka ve Çağatay sahasında da -maska şeklinde kullanılmaktaydı. Ancak Harezmi sahasındaki kullanılışı fonksiyon olarak Kırgız Türkçesi’ndeki -baska zarf fiil ekinden ziyade -maksan ekine benzemekteydi²⁴ (bk. § 2112. -maksan). Çağatay sahasında ise ek olumsuz fiil ismi olarak kullanılmaktaydı.²⁵

çıdabaska “sabretmekten başka; sabretmemek için” (< *çıda-bas+ka*)

Terezeden üylögön suukka Sultanmurattın oñ kaptalı muzdagandan muzdap baratat. /.../ Birok çıdabaska çara cok “Pencereden üfleleyen soğuk dolayısıyla Sultanmurat’ın sağ tarafı dondukça donmakta. /.../ Fakat sabretmekten başka çare yok.” (Asanaliyev: 1984/7).

²⁴ *özin bilmezge tuttı* “kendisini bilmez gibi gösterdi” ME. 199-3 (bk. N. Yüce: *Muhakdimetü’l-Edeb*, s. 73).

²⁵ *yâr ağız açmasğa derdim sorgalı taptım sebab* “sevgilimin ağzını açmamasının sebebinin derdimi sormak(tan çekinmek) olduğunu anladım” (bk. J. Eckman: *Çağatayca El Kitabı*, s. 106).

könböskö “alışmamak için, kabul etmemek için ; alışmaktan başka” (< *kön-bes+ke*)

El-cerden kuulgan biz bu kumsargan kuu turmuşka aylasız köndük, könböskö ayla da çok ele, antkeni, atamdın can tartıp bara turgan başka tuugandarı çok boluçu “Yurdundan yuvasından kovulan bizim bu solmuş sefil yaşayışa çaresiz alıştık, alışmaktan başka çare de yoktu, çünkü babamın başını alıp gideceği başka akrabaları yoktu” (Saktanov: 1991/17).

kalbaska “kalmamak için” (< *kal-bas+ka*)

Attı minseñ bagıp min, / Col cürsöñ cöö kalbaska “Ata bineceksen [iyi] bakarak bin, / Yola çıktığında yolda yaya kalmamak için” (Bolobalayev: 1960/89)

aytpaska “söylemekten başka; söylememeye” (< *ayt-pas+ka*)

Bolooru bolgon soñ, emi aytpaska çara barbı “Olan olduktan sonra şimdi söylemekten başka çare var mı?

köyröndönböskö “çabalamaktan başka” (< *köyröndön-beske*)

Sımaptay çaykalgan corgonun üstündö köyröndönböskö çara barbı? “Civa gibi çalkalanan atın üstünde çabalamaktan başka çare var mı? (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/21)

322234. -GANGA:

-gan sıfat fiil eki datif ekiyle birleşerek Kırgız Türkçesi’nde çok işlek zarf fiil ekini oluşturur. Bu ek de hem iyelik ekli hem de iyelik eki olmadan kullanılır.

Ekin kullanımı:

i. İyelik eki olmadığı durumlarda ek, -ganga / -genge; -gongo / -göngö; -kanka / -kenke; -konko / -könkö şeklinde kullanılır.

Bir çok örnekte geçen -ganga yapısını Türkiye Türkçesi’ne genellikle -dığı için yanında -dığına şeklinde de aktarmak mümkündür. Ancak aşağıdaki körbögöngö kelimesinin -dığına

şeklinde çevrilmesi mümkün değildir. Türkiye Türkçesi'ne yalnızca *-dığı için* şeklinde çevrilebilir.

1. *-dığı için; -dığına; -dığından* dolayı zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

körbögöngö “görmediği için” (< *kör-be-gen+ge*)

[İt] *Köptön beri körbögöngö sagınp kalganday maga kuyrugun bulgalap, közün caldıratıp, ekelep koyot* “[Köpek] Çoktan beri görmediği için çok özlemiş gibi bana kuyruğunu sallayarak, gözünü parlatıp, şımarır” (Elebayev. 1980/23).

kiygenge “giydiğim için” (< *kiy-gen+ge*)

Men Alıkemin kalpagın kiygenge özümçö ele kubanıp, sıymıktanıp, şattanıp köçögö batpay cüröm “Ben Ali ağabeyimin kalpağını giydiğim için çok sevinip, gururlanarak, sevincimden sokağa sığmadan yürüyorum” (Tursunaliyev: 1975/24).

körbögöngö “görmediğinden dolayı, görmediği için” (< *kör-be-gen+ge*)

Uyku körbögöngö köz kıcıktarı kızarıp, sakal-murutu ayabay ösüp, caak etteri ogo beter şimirile tüşkön. “Uyku görmediğinden dolayı gözünün akları kızarıp, sakalı bıyığı iyice uzayıp, yanakları daha da şişmiş” (Saktanov: 1991/191).

2. *-dığına ; -alı* zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

acıraşkanga “ayrılalı, ayrıldığımızıza” (< *acıra-ş-gan+ga*)

Eköübüz acıraşkanga bir top boldu “İkimiz ayrılalı epey oldu.” (Elebayev. 1980/140).

3. Sebep fonksiyonunda:

süylöşkögö “konuşmak için” (< *süylö-ş-ken+ge*)

Anı menen süylöşkögö bal tildin dele keregi çok “Onunla konuşmak için bal dile ihtiyaç yok” (Şarşeyev: 1991/68).

taşıganga “taşımak için; taşımaya” (< *taşı-gan+ga*)

Bekbaydın arabası da atayı cer may taşığanga ılayıktalıp casalğan “Bekbay’ın arabası da bilhassa petrol taşımak için uygun olarak yapılmış” (Asanaliyev: 1984/8).

degenge “demek için” (< de-gen+ge)

Sadık “ıylaba Uultay, boluptur ketpeym” degenge arañ carap, ayaldı dalısınan sılap turdu “Sadık “ağlama Uultay, peki gitmem” demek için kendisinde zor güç bularak, karısının omzunu okşamaya devam etti” (Cusumatov: 1988/103).

ii. İyelik eki alarak kullanıldığı durumlarda datif eki -a şeklinde kullanılır.

1. -dığı için, -dığına ; -dığından dolayı zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

ataganına “adlandırdığına, adlandırdığı için” (< at+a-gan+ı+n+a)

Kattın başka mazmunu bat ele unutuldu, birok al kızdın meni “arabaçı cigit” ataganına köpkö maktanıp cürdüm “Mektubun içindeki diğer şeyler çabucak unutuldu, ancak o kızın beni “arabacı delikanlı” diye adlandırdığı için uzun zaman övünürük dolaştım” (Eraliyev: 1988/68).

iştegenime “çalıştığım için, çalıştığımınan dolayı” (< işte-gen+i+m+e)

Adagende öz közümö işenbey deldeye kaldım sonurkap. “Çınbı, kalppı? Tınbay iştegenime közüüm kardıktıbı?” dep “Hemen kendi gözüme inanamadan şaşırakaldım hayretle. “Gerçek mi, rüya mı? Durmaksızın çalıştığım için / çalıştığımınan dolayı gözüm bozuldu mu?” diye” (Şeriyev-Muratov 1994/5).

2. -dığına; -alı zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

turganıma “kalktığına, kalkalı” (< tur-gan+ı+m+a)

Töşöktön turganıma bir ayday bolgondon kiyin, bir künü tayenem kelip, meni alıp ketti “Yaktaktan kalktığına / kalkalı bir ay kadar olduktan sonra bir gün anneannem gelerek beni alıp [bir yerlere] götürdü” (Elebayev. 1980/23).

cibergenine “gönderdiğine, göndereli” (< ciber-gen+i+n+e)

A Moskvaga telegramma cibergenine bolgonu bir gana Cuma ötkön “Onun Moskova’ya telgraf gönderdiğine / O Moskova’ya telgraf göndereli topu topu bir hafta geçmişti” (Saktanov: 1991/202).

bütökönünö “bittigine, peyda olalı” (< büt+ken+i+n+e)

Bayagıldın canında toptoşkon kişilerdin, balıkçıların torun oñdop catkanın körüp, bul cerde köl bütökönünö kançalık zaman boldu dep surasam, bul köl kadimden bul cerde, ilgerki zamanda dagı bul cerde uşunday köl bolgon, -dep coop berişti “Ötekilerin yanında toplanan kişiler, balıkçıların torlarını onmakta olduklarını görerek, burada [bu] göl peyda olalı ne kadar zaman oldu diye sorduğumda, bu göl ta eskiden beri burada, eski zamanlarda dahi burada aynen böyle göl varmış, diye cevap verdiler” (Soltonoyev: 1993/4).

3. Sebep bildirir:

cegenime “yemem için” (< ce-gem+i+m+e)

Andan ne üçün kaçayın / Cegenime may bolsa “Ondan niçin kaçayım / Yemem için yağ ise” (Manas: 1984/71).

32224. SIFAT FİİL EKİ + EŞİTLİK EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Normalde isimleri cümle içerisinde zarf yapan eşitlik (ekvatif) hal eki, tıpkı diğer hal ekleri gibi sıfat fiil eklerine de gelerek onlardan zaman, miktar, tarz vb. durumları bildiren zarf fiil eki fonksiyonlu türemiş ekleri teşkil eder.²⁶ Kırgız Türkçesi’nde sıfat fiil eklerinden türeme diğer birçok zarf fiil ekleri gibi, +ça ekiyle genişleyerek zarf fiil eki olarak kullanılan sıfat fiil ekleri de iyelik ekli ve iyelik eki olmadan iki şekilli olarak kullanılır.²⁷ Ayrıca daha önce belirtilen sıfat fiil eklerinin +lık ekiyle genişleme durumu burada da görülür.

²⁶Türkiye Türkçesi’nde de aynı durum görülür. -dıkça, (geldikçe yersin); -r+iyelik+ça (yeterince aldı); -r+ca+sı+n+a (ölürcesine sever); -mış+ça+sı+n+a (anlamışcasına konuştu) vs.

²⁷Türkiye Türkçesi’nde de bu durum bilhassa Eski Anadolu devresinde görülür. Bu devrede -dıkça yanında -diğınca ve -dıkta yanında -diğında şekilleri görülür. Mesela Fuzûlî’de daha ziyade -diğınca şeklinde görülen ek bugünkü Türkiye Türkçesi’nde -dıkça şeklinde; Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi devresinde -dıkta şeklinde de kullanılan ek ise iyelikli olarak -diğında şekillerinde kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesi'nde kullanılan eşitlik ekinin sıfat fiil eklerine gelmesiyle ortaya çıkan türemiş zarf fiil ekleri sırasıyla şunlardır:

1. -*gança* / -*ganınça*
2. -*gançalık*
3. -*gıça*
4. -*gınça*
5. -*rça* / -*rınça*

322241 -*GANÇA*²⁸:

-*gan* eki, eşitlik ekiyle birleşerek -*gança* (< -*gan*+*ça*) türemiş zarf fiil ekini oluşturur. Üstelik -*gan* sıfat fiil ekini, Türkiye Türkçesi'nde -*dık*, -*mış* ve -*an* sıfat fiil eklerinin muadili olduğu hatırlanır ve ekin fonksiyonları dikkate alınır, bu durumun Türkiye ve Kırgız Türkçeleri arasında bir paralellik arz ettiği hemen anlaşılır.²⁹

-*gan* eki ile bu ekten türeyen bu tarz zarf fiil ekleri, değişik dilcilerce bazan zarf fiil eki bazan da sıfat fiil eki olarak kabul edilmiş ve bu konuda tutarlı bir tavır alınamamıştır.

Mesela, Eckmann -*gu* sıfat fiil ekinden türeme -*guça* şeklini zarf fiil eki olarak kabul ederken, -*gança* yapısını anlamca zarf fiil eki olmasına rağmen sıfat fiil ekleri ile birlikte ve -*gan* sıfat fiil ekinin kullanışları içerisinde vermektedir.³⁰

Benzer bir durum A. F. Karamanlıoğlu'nda görülür. Bir yandan -*gança* ekini “-*gan* sıfat fiil ekinin eşitlik hâli eki almış şeklidir. “-*dığı gibi*” anlamını verir”³¹ diyerek sıfat fiil ekler içerisinde ele alır. Öte yandan aynı eki bu defa da zarf fiil ekleri içerisinde hiç bir açıklamada bulunmaksızın tekrar vererek sadece -*gan* sıfat fiil ekine bakılmasını belirtir³².

Netice olarak bu ekin Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinden beri kullanılageldiği görülmektedir.

²⁸ bk. J. Eckmann: *Çağatayca El Kitabı*, s.113.

²⁹ Kırgız Türkçesi'ndeki -*gança* ekinin yapısını ve fonksiyonlarını, Türkiye Türkçesi'nde yazı dilindeki -*dıkça* ve -*mışçasına* zarf fiil ekleri ile diyalektlerdeki -*anaça* / -*anaca* zarf fiil eklerinin fonksiyonlarıyla örtüşmektedir. Aşağıdaki örneklerde bu durum daha net olarak ortaya konacaktır.

³⁰ bk. A. g. e. S. 101. Mesela: éligimdin *kélgençe* “elimden *geldiğince*”; evvel *aytkañça* ayta algum yok “İlk söylediğim gibi söyleyemem”.

³¹ Bk. A. F. Karamanlıoğlu: *Kıpçak Türkçesi Grameri* s.143.

³² A. g. e. s. 146.

Son olarak bu ek +lık isimden isim yapma ekiyle genişleyerek -gançalık şeklinde de kullanılır (bk. § 32123. -gançalık).

i. İyelik eki almadan kullanımı:

Ekin, iyelik eki almadan kullanıldığında ortaya çıkan fonksiyonları:

1. -dıgınca zarf fiil eki fonksiyonunda:

uzagança “uzun uzadiya, uzun süre” (< *uza-gan+ça*)

Suuda narı-beri süzüp, kanattarın kakkılap, cuunup-taranıp turgan appak kazdardan uzagança közümdü albooçumun “Suda öteye beriye yüzerek, kanatlarını çırparak, yıkanarak taranmakta olan bembeyaz kazlardan uzun süre gözümü alamazdım” (Kaimov: 1976/13).

2. -ana kadar; -ıncaya kadar; -sıya³³ zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

ayaktagança “bitene kadar” (< *ayakta-gan+ça*)

Birok uluu çabıt küzdö baştalat, bököndör sümbödöy bolup semirgen küzdön kış ayaktagança açınıp, suup turgan börülörgö toy tüşöt “Ancak büyük süreklilik avı güzde başlar, iri karacalar demir gibi semirdikleri güzden kış bitene kadar zavallı bir halde, üşümekte olan kurtlara bayram olur” (Aytmatov: 1988a/12).

kirgençe “girene kadar” (< *kir-gen+çe*)

Algan sayın aluuga arttı kumar, başınar körgö kirgençe toybadıñar “Aldıkça almaya iştiağınız arttı, başınız kabre girene kadar doymadınız” (Tursunov: 1991/41).

cetkençe “yetişinceye kadar” (< *cet-gen+çe*)

Aytalı, siler cazuu üçün koldongon kalem, azırkı abalına cetkençe, kıyla özgörüünü, önügüünü başınan keçirdi “Mesela, sizlerin yazmak için kullandığınız kalem, şimdiki haline gelinceye kadar hayli değişikliği, gelişmeyi başından geçirdi” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1001/5).

³³ Adana bölgesi ağzında (-gan >) -an sıfat fiili datif +eşitlik ekiyle Kırgız Türkçesi’ndeki -gança ekinin aşağıda görülecek fonksiyonlarından ikisi görülmektedir. İlki -ana / -ıncaya kadar fonksiyonu bunlardan birisidir: Akşam olanaça sokakta dolaştık. Doyanaça yedim. Param biteneçe harcadım.

cumgança “yumuncaya kadar” (< *cum-gan+ça*)

Karegine ala kettiñ / Ulu Toonun elesin / Kız cumgança kız aldında / Uluum tura beresiñ!... “Göz bebeklerine alarak gittin / Ulu Dağ’ın silüetini / Gözlerimi yumuncaya kadar gözümün önünde / Oğlum hep duracaksın!...” (Ömürbayev: 1989/5).

kangança “kanasıya” (< *kan-gan+ça*)

[Camaldın] Kimdendir tabası kangança oç algısı, kimdidir mookumu kangança şıldındagısı kelet “[Camal’ın] Birisinden, arzuları kanasıya oç alası, birilerini içi kanasıya (tatmin oluncaya kadar) alaya alası gelir” (Abdrayev: 1993/9).

3. -maktansa; -acağı yerde; -ana kadar; *acağına*³⁴ zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

cürgönçö “gezene kadar, gezmektense” (< *cür-gen+çe*)

Köpcülük ulaktın kızığı menen cürgönçö kün eñkeyiştep, tigi köz uçunda koşulup catkan kazaktın talaasının memiregen kök ceegine kongonu kaldı “Çoğunluk, ulak oyununu merakla seyretmektense gün batmaya yakın, öte yanda sürülmekte olan Kazak’ın tarlasının yumuşamış yeşil kenarına konmaya başladı” (Aytmatov: 1988a/70).

olturgança “oturmaktansa, oturacağı yerde” (< *oltur-gan+ça*)

Beker olturgança ayrağa talkan köölöp içken kızık emespi, izdegen cük tabılğança demiş bolup, bazardan çıkpay alıp satar çaykooçulukka ötüp algan “Boş oturmaktansa / oturacağına yoğurtla, kavrulmuş ve öğütülmüş buğdayı karıştırarak yemek daha iyi değil mi? (=boş oturmaktansa bedava çalış) diyerek aradığı yük bulunana kadar derken pazardan çıkmayıp ticarete başlamış” (Kuşbekov: 1992/51).

cürgönçö “gezeceğine” (< *cür-gen+çe*)

Mintip ar kaysı koktu-kolottun içinde cürgönçö öz komuşuna kaytışsın degeni keldim “Böyle orada burada gezeceğine kendi obasına dönsünler demeye geldim” (Kuşbekov: 1992/32).

³⁴ Ekin bu fonksiyonu da Adana bölgesinde de görülmektedir. Ondan borç *alanaça* parasız gezerim daha iyi.

4. -r halde; -dığı halde; -mış halde; -dığı gibi; bir yandan -arak, zarf fiil ekleri fonksiyonunda kullanılır. Kırgız gramerlerinde belirtildiğine göre bu fonksiyon daha ziyade güney ağızlarında bulunur.³⁵

titiregençe “titrer halde; titreyerek” (< *titre-gen+çe*)

Karışkır da, adam da buttarın cerge takap, titiregençe tartıſat, ... “Kurt da, insan da ayaklarını yere dayayarak, titrer halde / titreyerek çekiſir, ...” (Kaimov: 1976/26).

uyalagança “yuva yaptığı halde” (< *uyala-gan+ça*)

Kabıgının kat-katına cılaan soyloſ, uyulunun oyuguna çımçık uyalagança aynıbay ſirin cemiſin tökkön bul kanday ukmuş üzüm dep oylono kaldım “Kabuğunun her katına yılan sokulup, gövdesinin yara ve oyuklarına serçelerin yuva yaptıkları halde hiç deęiſmeden tatlı meyvesini veren bu ne tuhaf üzüm diye kendi kendime düşündüm” (Şeriyev-Muratov: 1994/5).

baskança “yürürken” (< *bas-gan+ça*)

Cürü degendey belgi berdi kızga anı karay baskança tigi cigit “Yürü dercesine işaret etti kıza ona doğru yürürken öteki delikanlı” (Abdrayev: 1993/5).

tiştegençe “bir yandan ısırırken / ısırılmış bir halde” (< *tiſ+le-gen+çe*)

Camal anın sözünö coop kaytarbay üstüñkü tegiz tiſteri menen aldınka erdin tiştegençe işin ulanta bergen “Camal onun sözüne cevap vermeden düzgün üst diſleriyle alt dudağını ısırılmış bir halde / bir yandan ısırarak işine devam etmişti.” (Abdrayev: 1993/5).

5. -dığı müddetçe zarf fiil eki fonksiyonunda:

tiygençe “vurduğu müddetçe” (< *tiy-gen+çe*)

Ay tiygen senin sarayın, / Ay tiygençe karayın. / Ay tiygençe kelbesen / Azabıñ tartıp kalayın “Ay ışığının vurduğu senin sarayın, / Ay ışığı vurduğu müddetçe bakayım. / Ay ışığı vurduğu müddetçe gelmezsen / İstrabını ben çekeyim” (Bektenov-Tayciyev: 1993/57).

³⁵ Bk. KATGr. s. 439; bk. KTGr. § 665.

6. Aşağıdaki örnekte *degençe bolboy* yapısında *bol-* fiili muktadirlik fonksiyonlu tasvir yardımcı fiili olarak kullanılmıştır, *-gençe bol-* yapısı da Türkiye Türkçesi'nde esasen *-maya kalmadan* anlamında olup bu özel kullanımda *-gança* zarf fiil eki *-maya* eki fonksiyonundadır

degençe bolboy “demeye kalmadan” (< *de-gen+çe bol-boy*)

Birok, al asker kim ekenin bala özü da bilbeyt. Ayılda go belgiliü: biröö askerden kayıtp keldi degençe bolboy, cabıla uçuraşkanı cügürüp barat emespi “Ancak, o askerin kim olduğunu çocuğun kendisi de bilmez. Köyde ise malum: birisi askerden dönüp geldi demeye kalmadan, topluca görüşmek için koşuşturarak gitmezler mi?” (Aytmatov: 1988a/207).

7. *-dığı kadar* yapısı fonksiyonunda:

kötörülgönçö “kaldırıldığı kadar” (< *kötör-ü-l-gen+çe*)

Sokogo cetip, buydalbastan işke kırıştım. Sokolordu kötörülgönçö kötörüp koyup, ot caktım “Pulluğa ulaşınca oyalanmadan işe gırıştım. Pulluğun dişlerini kaldırıldığı kadar kaldırarak traktörü ateşledim” (Asanaliyev: 1984/26).

8. Tekrar gruplarında kullanılır.

antip mintkençe “öyle böyle yapana kadar” (< *ant-i-p mint-ken+çe*)

Elüü ceti, elüü segiz, a tügül elüü toguz çaşında bu köz irmem ömürdün uşunçalık tez, uşunçalık kıska ekenin, anan da antip-mintkençe ele, çaşoonun kumarına kanıp-kana elegend ele karılık kara kölöködöy artıñan cete kelerin mınçalık içten sızıp, içten tınıp oylogon emes ele “Elli yedi, elli sekiz hatta elli dokuz yaşında bu bir göz açıp kapaması kadar olan ömürün böylesi çabuk, böylesi kısa olmasını üstelik de öyle böyle yapana kadar hayatın zevklerine henüz kanmadan yaşlılık kara bir gölge gibi ardından yetişerek geleceğini böylesi içten sızarak, içten durarak düşmüş değildi” (Saktanov: 1991/214).

ii. İyelik ekli şekiller: Ekin iyelik ekiyle birlikte kullanıldığında ortaya çıkan fonksiyonları:

1. *-ana / -incaya kadar* zarf fiil ekleri fonksiyonlarında

abışka bolgonubuzça “yaşlanıncaya kadar” (< *abışka bol-gan+ı+bız+ça*)

[Talip:] - *Anan emne, abışka bolgonubuzça uşul atam salgan kiçine tamga kirip-çıkıp cürö bereli deysiñbi?* “[Talip:] - Sonra ne yani yaşlanıncaya kadar bu babamın yaptığı küçücük eve gire çıka yaşamaya devam edelim mi diyorsun?” (Şarşeyev: 1991/120).

2. -dıǵı kadar ; -dıǵı ölçüde ; -dıǵına göre zarf fiil ekleri fonksiyonunda

bilgenimçe “bildiğim kadarıyla, bildiğime göre, anladığım ölçüde” (< *bil-gen+i+m+çe*)

Kişige, caratılışka, canıbarlarga bolgon öz baamımdı, turmuşka, bolmuşka, tagdırga karay öz tüşünügümdü bilgenimçe bocuradım “İnsanlar, tabiat, hayvanlar hakkındaki kendi anlayışımı, hayata, olup bitene, takdire bakarak kendi izahımı bildiğim kadarıyla / anladığım ölçüde ifade ettim” (Şeriyev-Muratov: 1994/15).

ırdaganınça “söylediği kadar, terennüm ettiği kadar” (< *ırda+gan+ı+n+ça*)

Akşerbet suluu arman kılıp ırdaganınça bar. Anı kantip caşırat “Güzel Akşerbet özlemle terennüm ettiği kadar var. Bunu nasıl saklar” (Kuşbekov: 1992/29).

3. -dıǵı gibi zarf fiil eki fonksiyonunda:

bilgeninçe “kendi anladığı gibi” (< *bil-gen+i+n+çe*)

Andaǵı ideyalardı ters çeçmelegen, ıyık kitepti kıyık kılğan, tekstterdi burmalap öz bilgeninçe talkuulagan sürölör bar “Bundaki [Kur'an'daki] fikirleri yanlış yorumlamış, mukkaddes kitabı saçma hale getirmiş, bölümleri tahrif ederek kendi anladığı gibi müzakere ettiği süreler var” (Tursunov: 1991/33).

4. -ırken zarf fiil eki fonksiyonunda:

oylogonunça “düşünürken” (< *oy+la-gan+ı+n+ça*)

“Basa, bu balanı ar bazar sayın köröm. Beçara, kaçan körsöm uşu kiyimi menen... Üşüböybü? Atası çok bala go?!” dep oylogonunça bala da aga nazarın tigip kalğanın körüp cılmayıp koyso - bala da bolor bolbos cılmaygan boldu “Ayrıca bu çocuğu her Pazar görüyorum. Zavallı her gördüğümde aynı bu giysisiyle... Üşümüyor mu? Babası yok galiba!”

diye düşünürken çocuğun gözlerinin da kendisine yönelmiş olduğunu görerek gülümseyince, çocuk da belli belirsiz gülümsedi” (Şarşeyev: 1991/12)

degenimçe “ben derken” (< *de-gen+i+m+çe*)

Anan arstanbı, taybaspı, kandaydır bir azuulu korkunuçtuu kürkürödü. “Cırtkış başımdı kemiret emi” degenimçe salkın aydarım beti, kolumdu aymaladı “Sonra arslan mı yoksa başka bir korkusuz hayvan mı, bir çeşit korkunç yırtıcı kükredi. Ben “Yırtıcı başımı yer şimdi” derken serin bir rüzgar yüzümü ve elimi okşadı” (Şeriyev-Muratov: 1994/20).

5. *-dıgınca; -mak üzereyken* zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

kelgeniçe “geldiğince; ulaşmak üzereyken” (< *kel-gen+i+çe*)

Dosoy uşular cönündö oylop catıp, özünçö bir bütümgö kelgeniçe³⁶ Zaremanın kıyırığı çoçutup iydi: ... “Dosoy bunlar hakkında düşünerek kendince bir neticeye ulaşmak üzereyken Zarema’nın haykırmasını birden korkuttu: ...” (Şarşeyev: 1991/43).

6. *-ana kadar; -meye kadar; -maya kalmadan* zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

degenimçe “dememe kadar, ben diyene kadar; dememe kalmadan” (< *de-gen+i+m+çe*)

- Kaçan kördüñ? - degenimçe menin sözümö kütpöy: ... “- Ne zaman gördün? Dememe kadar sözümü beklemeden : ...” (Elebayev: 1980/142).

7. Kırgız gramerlerinde belirtildiğine göre diyalektlerde ekin, ayrıca *-p / -arak* zarf fiil eki yerine kullanıldığı görülmektedir. Bu örnekler Güney diyalektlerinden Nookat bölgesinde yapılan derlemelerden alınmıştır.³⁷ Ancak aynı eserde ekle ilgili olarak bazı yazarların eserlerinde ekin bu fonksiyonda kullanıldığını belirtir.

Aşağıdaki verilen örnekteki *agança* (< *al-gan+ça*) yerine yazı dilinde *ala* kullanılacağını belirtilir.

³⁶ Bu örnekte (*kelgeniçe*) yine Kırgız imlasının oturmamışlığı görülmektedir. Aşağıdaki *bilgeninçe* örneğinde görüldüğü gibi Kırgız Türkçesi’nde *pronominal n* normalde kullanılırken bu örnekte *pronominal n* kullanılmamıştır.

³⁷ KATGr., s 439).

alğança “alarak” (< *al-gan+ça*)

Aştan *agança oturuñ* “Yemekten *alarak* oturun”. (KTAGr., 439).

Aşağıdaki örnekteki *körgönçö* yerine yazı dilinde *körüp* kullanılması gerektiği belirtilir.

körgönçö “görerek” (< *kör-gen+çe*)

Mekeni *körgönçö şaktağı ketmendi ala kel* “Mısırı *görüüp* (sonra) daldaki çapayı alıp gel” (KATGr., 439).

aralagança “dolaşarak” (< *ara+la-gan+ça*)

[Salkın:] -Eñ birinçi tamaktanıp alalı, andan kiyin şaardı *aralagança cakşı kino bolso körölü?* “[Salkın:] - İlk önce yemek yiyelim ondan sonra şehri *gezerek* iyi bir film varsa seyredelim” (Abdrayev: 1993/14).

körsötkönçö “göstererek” (< *körsöt-ken+çe*)

-Emi, Akcuurat kızım, - dedi direktor kolundagı karandaşı menen meni *körsötkönçö*. - Sen oşol ordunan ele aytçı? “- Şimdi, Akcuurat kızım, dedi müdür elindeki kurşun kalemiyle beni *göstererek*. - Sen yerinden söyle bakalım” (Abdrayev: 1993/60).

322242 -GİÇA:

Karahanlı,³⁸ Harizm³⁹ ve Çağatay sahalarında kullanılan bu ek Kırgız Türkçesi’nde de yaygın olarak kullanılmaktadır.⁴⁰ Eski Türkçe’de ve diğer Karahanlı, Kıpçak vs. gibi sahalarda yaygın olarak bu ekin yerine *-ğunça* / *-günçe* zarf fiil eki kullanılmaktaydı.⁴¹ Bu ek esasen

³⁸ Mesela: *ölmägüçe ye-* “ölmeyecek kadar ye-” KB 4770 (bk. M. Akalın: *Târihi Türk Şiveleri*, s. 158).

³⁹ Mesela: *sân kirgüçä sanduk* “senin gireceğin kadar sandık” Rab. 28r:17 (bk. M. Akalın: *Târihi Türk Şiveleri*, s. 205).

⁴⁰ *-gıça* zarf fiil eki Orta Asya şivelerinden Kırgız Türkçesi’nden başka bir de Yeni Uygur Türkçesi’nde görülmektedir. Özbek ve Kazak şivelerinde de görülmez. Yeni Uygur Türkçesi’nde de Kırgız Türkçesi’ndeki gibi *-gıça* zarf fiil eki yaygın olarak kullanılırken, Eski ve Orta Türkçe ile Çağatay Türkçelerindeki *-ğunça* eki çok nadir kullanılır. Hatta bu hususta S. M. Kaşgarlı’nın neşrettiği *Modern Uygur Türkçesi Grameri* kitabında gerundiumlar kısmında bu eke yer vermeyerek bu ekin görevinde *-giçe* ve *-ğança* eklerini verir. Ancak Rıdvan Öztürk’ün neşrettiği *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* kitabında ise *-giçe* ve *-ğançe* eklerinin yaygın, *-günçe* ekinin nadir kullanıldığından bahseder.

⁴¹ Eski Anadolu Türkçesi devrinde de *-ınca* / *-ince* (< *-ğunça* / *-günçe*) kullanılmaktaydı.

Eckmann'ın da belirttiği gibi “Aslen *-ğu / -gü* partisibinin eşitlik çekiminden başka bir şey olmayan *-ğuça / -güçe* gerundiumu, “*kadar, süresince, yetirince*” manasını taşır”.⁴² Eckmann'a göre bu ek daha eski olan *-ğunça / -günçe* ekiyle 15. Yüzyılda karıştırılınca muhtemelen birinden biri diğerinin fonksiyonlarını da üstlenmiştir⁴³.

J. Eckmann, “Harezmi Türkçesi” adlı makalesinde bu eki zarf fiiller kısmında *-ğuça / -giçe* şekliyle ele almaz.⁴⁴ Eki *-gınça / -ginçe* ekinden bahseder. Hatta ekin iki yerde iyelik ekli olarak kullanıldığından bahseder. Ancak makalenin başka bir yerinde *sân kurgüçâ şanduk* “senin gireceğin kadar sandık” örneğini verir ve buradaki *kurgüçâ* şeklinden hiç bahsetmez.

Ek, Kırgız Türkçesi'nde büyük ve küçük ünlü uyumları ile ünsüz uyumlarına tâbî olarak *-gıça / -giçe; -guça / -güçö; -kıça / -kiçe; -kuça / -küçö* şekillerinde görülür.

-ğuça zarf fiil eki, *-ana kadar; -ıncaya kadar* ve nadiren de *-mak için* ve *-acağına; -acağı yerde; -maktansa* görevlerinde kullanılır.

Son olarak *-ğuça* eki, diğer sıfat fiil eklerinin hal ekleriyle birleşmesinden oluşan zarf fiil eklerinden farklı olarak daima iyelik almadan kullanılır.⁴⁵

1. *-ana kadar, -ıncaya kadar* zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

degiçe “diyene kadar” (< *de-gi+çe*)

Şarip başın kötöröyün *degiçe* medsestra kız kıykırıp iydi: *-Başınızdı kötörböñüz!* “Şarip başını kaldırayım *diyene kadar* hemşire kız bağırırverdi: *- Başınızı kaldırmayınız!*” (Şarşeyev: 1991/148).

bütküçö “bitene kadar” (< *büt-gü+çe*)

Bizdin oyunubuz bütküçö kaş karayıp, malçılar uluu ot cagat “Bizim oyunumuz *bitene kadar* hava kararıp hayvancılar büyük ateş yakarlar” (Aytmatov: 1982/35).

uçkuça “uçuncaya kadar” (< *uç-ku+ça*)

Biri uçkuça biri cetip kelip adegende tamçılğan tamçı suu emi tigil möñgüdön beri sızıla agıp kelip menin oozuma çubura baştağı “Birisi *uçuncaya kadar* diğeri yetişip gelip

⁴² bk. J. Eckmann: *Çağatıyaca El Kitabı*, s. 113.

⁴³ A.g.e. s. 113.

⁴⁴ Bk. M. Akalın, *Târihi Türk Şiveleri*, s. 2

⁴⁵ J. Eckmann, “Harezmi Türkçesi” adlı makalesinde iki örnekte bu ekin iyelik ekli olarak kullanıldığını belirterek örnek verir (bk. M. Akalın, *Târihi Türk Şiveleri*, 210).

devamlı damlayan su artık dağlardaki geçen yıllardan kalan kardan bu yana sızarak akıp gelerek benim ağzıma damla damla akmaya başladı” (Şeriyev-Muratov: 1994/31).

sezgiçe “sezinceye kadar, hissedinceye kadar” (< sez-gi+çe)

Kıpkızıl almanı ala koyup kurç tişterin matıra berip daamın sezgiçe közdörün cumup ciberdi “Kıpkırmızı elmayı alıp keskin dişlerini batırarak tadını hissedinceye kadar gözlerini tamamen yumdu” (Şarşeyev: 1991/17).

2. -incaya kadar, -acağına, -maktansa, -acağı yerde zarf fiil ekleri fonksiyonunda:

çıkkiça “çıkıncaya kadar, çıkacağına” (< çık-kı+ça)

Katınıñarga da sokur tıyn çıkkiça canıñ çıksın dep bek tabıstap ketet turbaysıñarbi “Hanımınıza, on kuruş çıkıncaya kadar / çıkacağına canın çıksın diye sert konuşursunuz değil mi?” (Aytmatov: 1982/15).

törölgüçö “doğacağına, doğacağı yerde, doğmaktansa” (< törö-l-gü+çe)

Bolboso, kee bir üy-bülöölördö 12-15ke çeyin bala törölöt. Törölgüçö alardı kantip baguu kerektigi tuuraluu ata-enelerdin oyuna da kelbeyt “Yahut bazı evlerde 12 - 15’e kadar çocuk dünyaya gelir. [Bunların] Dünyaya gelmesindense onları nasıl yetiştirmesi gerektiği hususu anne ve babaların aklına dahi gelmez” (Eraliyev92).

bolguça “olacağına, olmaktansa” (< bol-gu+ça)

Agaña okşop caman eldin cakşısı bolguça, cakşı eldin camanı bolgonum artık “Ağabeyin gibi kötü halkın iyisi olacağına, iyi halkın kötüsü olmam [benim için] daha iyi” (Kuşbekov: 1992/20).

3. -mak için zarf fiil eki fonksiyonunda:

bergiçe “vermek için” (< ber-gi+çe)

Ertemenen mastığı taragan Orozkul başın mıkçıp, oholop ordunan turup atsa, kögala bolgon katını samoorun kaynatıp, piyalaların taza sülgü menen arçıp, çay bergiçe şaşat “Sabahleyin sarhoşluğu geçen Orozkul başını ovalayarak, oflayarak yerinden kalkarken, vücudu

göğermiş olan hanımı semaveri kaynatarak, piyaleleri temiz havluyla silerek çay vermek için acele eder” (Aytmatov: 1982/43).

koyguça “koymak için” (< *koy-gu+ça*)

Tayatası atın alsa, Bekey tayece samoorun koyguça şaşat “Dedesı atını alırken, anneanesi Bekey semaverin altına ateş koymak için / altını yakmak için acele eder” ((Aytmatov: 1982/43).

322243. -GINÇA:

Eski Türkçe’den beri yaygın olarak hemen bütün şivelerde kullanılagelen bu ek Kırgız Türkçesi’nde son derece nadirdir. Zaten yapılan taramalarda tek örnek bulunmuştur. Diğerleri Kırgız Türkçesi gramerlerinden alınmıştır.⁴⁶ -*gınça* ekinin fonksiyonlarını tamamen -*gıça* ve -*gança* ekleri üstlenmiştir (bk. § 322242. -*gıça*). Bu ek de tıpkı -*gıça* gibi daima iyelik eki olmadan kullanılır.

Aşağıdaki ilk örnek metinde *küy-* “yanmak” fiili, zarf olarak önce *küygünçö* şeklinde daha sonra da *küygüçö* şeklinde kullanılmıştır.

küygünçö “yanana kadar, yanacağına” (< *küy-günçö*)

Men kedeyge tiygiçe,

Kezigip kalsañ küygünçö,

Baldarım kul, sen malay,

Sendelip tirüü cürgönçö,

Men karakçı kanga tiygiçe

Kadırına küygüçö

Kazan asıp sendelip,

Kalkına tirüü cürgönçö,

Kanım cürü keteli,

Kaçıp cürüp ötölü (KATGr, S.438).

Ben fakirle evleninceye kadar,

Karşılaşırsen yanacağına,

Çocuklarım köle, sen uşak,

Çile çekerek yaşayacağına,

Ben haydut hanla evleninceye kadar,

Kadrin için yanacağına,

Kazan asarak çile çekip,

Halkın için yaşayacağına,

Hanım yürü gidelim

Kaçarak yaşayıp bu dünyadan göçelim.

⁴⁶ KATGr., s. 438.

cürgünçö “yürüyeceğine, yaşayacağına, yaşamaktansa” (< *cür-günçe*)

Kalkında tirüü cürgünçö.

Halkın içinde yaşamaktansa

Kanım cürü, keteli,

Hanım yürü gidelim,

Kaçıp cürüp ötölü

Kaçarak yaşayıp bu dünyadan göçelim.

(Oruzbayeva-Kudaybergenov: 1964/195).

bolgonça “olmaktansa” (< *bol-gunça*)

Katılıp kırıgın bolgunça / Kayta ketiş ep eken “Savaşarak kırıgın olmaktansa / Dönüp gitmek uygunmuş “ (Manas: 1988/83).

322244 -ARÇA:

Kırgız Türkçesi’nde bazı zarf fiil eklerinde görüldüğü gibi bu zarf fiil ekinde de iyelik eki alıp almama durumu görülür. Çok yaygın değildir. Ekin bu tarz türemiş şekli Eski Türkçe ve Orta Türkçe devrelerinde de görülür⁴⁷.

Bu ek aslında geniş zaman *sıfat fiili* + *iyelik eki* + *eşitlik* ekinin birleşmelerinden oluşmuştur. Ekin Eski Türkçe’den beri yaşadığı görülür. Günümüz Kırgız şivesinde olduğu gibi bu ek tarihte de hem iyelik ekiyle hem de iyelik eki olmadan kullanılmıştır. Mesela şu örneklerde ek iyeliksizdir: *yüzün utru tutur-ça sağınur* “gözü (yüzü) önünde durur gibi düşünür”⁴⁸; *kalı yaruğ ay tãñri bālgürä yarlıgar+ça, iligimiz bālgürä yarlıgadı* “hükümdarımız parlak ayın balkıması gibi görünerek buyurdu”⁴⁹. *Nehcü’l-Feradis*’te ise ekin iyelik ekiyle kullanıldığı görülür: *Küçläri yätärinçä* “güçleri yettiğince” (N.F. 24:17)⁵⁰.

i. İyelik eki almadan kullanımı:

⁴⁷ kalı yaruğ ay tãñri bālgürä yarlıgar+ça, iligimiz bālgürä yarlıgadı “hükümdarımız parlak ayın balkıması gibi görünerek buyurdu” (M. Akalın, *Târihi Türk Şiveleri* s. 47); yüzün utru *tutur-ça* sağınur gözü (yüzü) önünden durur gibi düşünür (M. Akalın, a.g.e., s. 43); *Küçläri yätärinçä* “güçleri yettiğince” (N.F. 24:17); *tiriglik bolurça yigümnı bulur men* “Hayat devam ettikçe yiyeceğimi bulurum (KB, 3801). Ek Karahanlı Türkçesi’nde de görülür (bk. B. Paçacıoğlu: *Orta Türkçe*, s.15).

⁴⁸ Bk. *Tarihi Türk Şiveleri*, s. 46.

⁴⁹ A.g.e. s. 47.

⁵⁰ Bk. *Tarihi Türk Şiveleri* s. 195.

satarça “satar gibi, satıcı gibi” (< *sat-ar+ça*)

Cakpasa başkasın taap beret elek ko. Tamam, bir buçuk! Siler aytkanday ele bolsun. Oy konok-küyöö, tokto, sabır kıl, - dep kardardın artınan koonun ala cügürgön alıp satarça eerçip kala berdi “Hoşa gitmezse başkasını bulup verirdik ya. Neyse bir tanem! Sizin söylediğiniz gibi olsun. Hey misafir damat dur, sabret, diye karların ardından sürüsünü alarak dolaşan alıcı satıcı gibi peşi sıra takip etmeye devam etti” (Kuşbekov: 1992/58).

ölörçö “ölesiye” (< *öl-er+çe*)

[*Kankey:*] ... *Mısali, saga kiyimin kiygizse, dal özünö okşoşmoksuñ. Anan, ii, senin süygönüñ bolmok, anı karakçılar sepilge kamap koyuşat sırtınan carakçandarga kaytartıp, senin kan dosuñ bar, eköññ berkiler menen ölörçö salgılaşıp atıp, boşotosuñar* “[*Kankey:*] ... Mesela sana elbisesini giydirse tıpatıp kendisine benzersin. Sonra evet senin sevdiğin de var, onu şakiler kaleye kapatırlar, dışarıda silahlı muhafızlar dolaşır, senin can dostun var, ikiniz ötekilerle ölesiye savaşıp [sevdiğini] kurtarırsınız” (Cumagulov 1988/89).

ii. İyelik ekiyle kullanılması:

toyorunça “doyasıya, doycak kadar, doyuncaya kadar” (< *toy-ar+ı+n+ça*)

ölörünçö “ölesiye, ölene kadar” (< *öl-er+i+n+çe*)

- *Emne alayasıñar?! Uuru toyorunça cep, ölörünçö karganarın bilbeysiñerbi!* “- Ne şaşıyorsunuz? Hırsızın doyacak kadar yiyip, ölene kadar lanetleneceğini bilmez misiniz?” (Kuşbekov: 1992/36).

32225. SIFAT FİİL EKİ + DAY EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Eski Türkçe devresinden itibaren birçok tarihî ve canlı Türk şivesinde yaygın olarak kullanılagelen *dey* (< *E.T. teg*) benzetme edatı Kırgız Türkçesi’nde de hem kullanım alanı ve hem anlamları genişlemiş olarak kullanılır.

Eski Türkçe devresinde *teg* edatı ekleşmeden de olsa sıfat fiil ekleriyle birlikte zarf fiil eki olarak kullanılmıştır.⁵¹

⁵¹ .. *kalıtı balık suwıntın adırılıp, isig kumda aǵnamış tǵ yirtä aǵnayı .. “... tıpkı balığın suyundan ayrılıp, sıcak kumda aǵnadığı gibi, yerde aǵnayarak ..”* (bk. A. V. Gabain: *Eski Türkçe’nin Grameri*. S. 249).

Kırgız Türkçesi'nde tıpkı bir ek gibi diğer Orta Asya şivelerinde olduğu gibi sıfat fiil ekleriyle birleşerek onlardan zarf fiil eklerini türetir.⁵² Bunu yaparken de tıpkı bir hal eki gibi kullanılır.⁵³ Bu şekli gelişme dışında ayrıca anlam olarak da “gibi” benzetme edatı anlamından başka “kadar” miktar edatı fonksiyonunu da üstlenmiştir.⁵⁴ Dey edatı ek gibi kullanıldığı için konsonant ve vokal uyumlarına da girerek -day / -dey; -doy / -döy; -tay / -tey; -toy / töy şekillerinde kullanılır.

Kırgız Türkçesi'nde sıfat fiiller ekleriyle dey edatının birleşmesinden oluşan türemiş zarf fiil ekleri şunlardır:

- şimdiki zaman sıfat fiil ekleri + day
- a turganday
- a elektay
- arday / -arlıktay
- çuday I
- çuday II.
- uçuday
- ganday
- guday
- gıstay
- ooçuday / -uuçuday

Bu eklerin kullanılışlarında diğer *sıfat fiil + hal eki* şeklindeki zarf fiil yapılarından önemli bir fark vardır. O da şudur: Genel olarak Kırgız Türkçesi'nde sıfat fiil eklerinde +da veya +dan hal ekleriyle türetilen zarf fiil ekleri şahıs unsurları açısından iyelik eki alan veya almayan

⁵² Verilecek olan örnekte de görüleceği gibi dey edatı kalıp kelimesine, tıpkı bir hal eki gibi düşünülmüş, 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra pronominal n'den sonra getirilmiştir.: *Sekimede eç özgörüü cektay, baya olturgan kalımday* “Sekime de hiç bir değişiklik yok gibi, az evvel oturduğu kalıbında gibi (kalıbını hiç bozmamış gibi)” (Kuşbekov1992/17).

⁵³ -dek / -dey şekillerinde de kullanılan bu ek bazı Türk şiveleri gramerlerinde hal ekleri kategorisi içerisinde yer alır. Mesela Uygur Türkçesi'nde benzetme hali (bk. S. M. Kaşgarlı: *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, s. 80), “Özbekçede bunlardan [diğer hal eklerinden] başka eşitlik hâlini ifade eden (“-ca/-ce, gibi” mânâlarını veren) -dek, -däy ekleri vardır” (bk. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, s. 1077).

⁵⁴ Şu örnekte dey edatı “gibi” değil “kadar” anlamındadır: *Eki-üç çimday çay içilip, /... / azdap söz uçugu üy-bülö, turmuş cagına ooy baştağan kezde, üy eesi kıyabı menen negizgi kepke öttü: ... “İki-üç bardak kadar çay içilip, /.../ yavaş yavaş konuşma ev bar, geçim konusuna kaymaya başladığı sırada, ev sahibi uygun şekilde esas meseleye geçti: ...”* (Şarşeyev: 1991/73).

olmak üzere iki türdür. Oysa *dey* edatı ile kurulan yapılarda iyelik alan kullanışlar son derece nadirdir. Hatta bazı *sıfat fiil eki + dey* yapısındaki zarf fiil eklerinde iyelikli şekil hiç yoktur.

322251. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT FİİL EKİ + DEY EKİ TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

3222511. -A CATKANDAY / -P CATKANDAY:

Kırgız Türkçesi'nde *-yor / -makta olan* fonksiyonundaki şimdiki zaman sıfat fiil eklerinden birisi olarak *-a catkan / -p catkan* yapıları ile nadiren de *-p atkan* yapısı kullanılır (bk. § 2311. *-a catkan*). *-a catkan / -p catkan + dey* yapısı “*-makta olduğu / -yormuş gibi*” fonksiyonundadır. Bu ek çok nadir kullanılmakta olup iyelik eki almadan kullanılır. Ek olumlu fiil tabanlarına getirildiği zaman hem *-p* hem de vokal zarf fiil ekleri (konsonantlardan sonra *-a/-e /-o /-ö ; vokallerden sonra ise -y*) kullanılır. Ancak *-p* zarf fiil eki öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanıldığı takdirde olumsuz tabana gelebilme özelliği burada da görülür (bk. § 316. *-p*). Bundan dolayı da olumsuz fiil tabanlarına ek geldiği zaman vokallerden sonra gelen *-y* zarf fiil eki kullanılır (bk. § 311. *-a // -y*).

körüp catkanday “görmekte olduğu gibi” (< *kör-ü-p catkanday*)

Soguştun mурdagı bizdin turmuştun bir elesin azır kinodon körüp catkanday közgö cıluu turat “Savaştan önceki bizim hayatımızın bir tahayyülünü şimdi filmde görüyorsunuz gibi göze sıcak geliyor” (Eraliyev: 1992/68).

süylöşüp catkanday “konuşuyormuş gibi” (< *süylöş-ü-p catkanday*)

Barı ele meni karap turganday, men cünöndö süylöşüp catkanday tuyulat “Hepsi de bana bakıyormuş gibi, benim hakkımda konuşuyormuş gibi geliyor” (Abdrayev: 1993/58).

menmensinip atkanday “kibirleniyormuş gibi” (< *menmensin-i-p atkanday*)

Bul körünüş kee biröölörgö Stalin ötö ele kaadalanıp menmensinip atkanday sezildi, birak anday emes boluçu “Bu görüntü bazılarına Stalin son derece özenerek kibirleniyormuş gibi geldi ancak öyle değildi” (Saktanov: 1991/368).

cetişpey catkanday “yetişmiyormuş gibi” (< *cetiş-pe-y catkanday*)

İşi köp adam üçün al [ubakat] ötö azday, cetişpey catkanday körünöt “İşi çok adam için bu [vakit] çok az gibi, yetişmiyormuş gibi görünür” (Şarşeyev: 1991/151)

3222512. -P CÜRGÖNDÖY:

Kırgız Türkçesi’nde -yor / -makta olan fonksiyonundaki şimdiki zaman sıfat fiil eklerinden ikincisi -p cürgön yapısıdır. Dey edatıyla birleşerek “-makta olduğu / -yormuş gibi” fonksiyonlu zarf fiil ekini oluşturur.

aralaşıp cürgöndöy “karışarak yaşıyormuş gibi/ yaşıyormuşcasına” (< *aralaş-ı-p cürgöndöy*)

Bayırkı folklordo fantaziya, mifologiya çok bolgon. Turmuştı bolbogon “küçtör”, “arbaktar”, “kayıptar”, “kuştar” koomgo aralaşıp cürgöndöy, alardı talamın talaşkanday ce biröönö karşı araket kılğanday çekten aşkan ukmuştuu türdö bolot “Eski folklorda fantezi, mitoloji çok yer alırdı. Gerçek hayatta olmayan “güçler”, “ruhlar”, “dev hayvanlar”, “kuşlar” insanların arasına karışarak yaşıyormuşcasına, onların nasiplerini çekişiyormuş gibi veya birisine karşı hareket edermiş gibi sınırını aşan şaşılacak olaylar bulunur” (Saktanov: 1991/12).

sögüp cürgöndöy “sürekli azarlıyormuş gibi” (< *sök-ü-p cürgöndöy*)

Tün içinde uykuda catsam da artımdan biröo “tart!” dep dayım aşatıp sögüp cürgöndöy bolot “Geceleyin yatarken de arkamdan birisi “çek!” diyerek sürekli bağırıp, sürekli azarlıyormuş gibi olur” (Elebayev: 1980/127).

3222513. -P OTURGANDAY / -P OLTURGANDAY:

Hiç işlek değildir. Yapılan taramalarda tek bir örneğe rastlanmıştır.

kütüp olturganday “bekliyormuş gibi” (< *küt-ü-p olturganday*)

Al başkadan ayla bolboy, bir meni kütüp olturganday, kaçan men kelgen sayın cetim kozuday cüdögön cüzü menen aldımdan çıkıp arız muñun maga dattaar ele “O başkalarından

çare olmayınca, bir tek beni bekliyormuş gibi, ben her geldiğimde yetim kuzu gibi süzölmüş yüzüyle önüme çıkarak ıstıraplarını bana anlatırdı” (Elebayev: 1980/128).

3222514. -P TURGANDAY:

Kırgız Türkçesi’nde -yor / -makta olan fonksiyonundaki şimdiki zaman sıfat fiil eklerinden ikincisi -p turgan yapısıdır. Daha önce belirtildiği gibi -p zarf fiil ekiyle turgan birleştiği zaman şimdiki zaman; -a / -y zarf fiil ekiyle turgan birleştiği zaman ise gelecek zaman sıfat fiil eki ortaya çıkar. -p turgan şimdiki zaman sıfat fiil eki dey edatı ile birleştiğinde ise nadir kullanılan “-makta olduğu / -yormuş gibi” fonksiyonlu zarf fiil eki oluşur.

karap turganday “bakıyormuş gibi” (< kara-p turganday)

Barı ele meni karap turganday, men cünöndö süylöşüp catkanday tuyulat “Hepsi de bana bakıyormuş gibi, benim hakkımda konuşuyormuş gibi geliyor” (Abdrayev: 1993/58).

sayrap turganday “sanki şakıyormuş gibi / şakıyıp duruyormuş gibi” (< sayra-p turganday)

Bakit kuşu dayım bakçamda sayrap turganday sezçümün, körsö anday emes tura “Baht kuşu daima bahçemde sanki şakıyıp duruyormuş gibi / şakıyormuş gibi sanırdım, meğer öyle değilmiş” (Saktanov: 1991/168)

caynap turganday “parlıyormuş gibi” (< cayna-p turganday)

Özü dalısı bir kez kelgen, boluk, dordok bet, eerdi tüyrük, kabagı biyik, kıpkızıl közünün arı cagınan erdiği caynap turganday neme ele “Kendisi, omzu bir arşın genişliğindeki şişman, şiş yüzlü, kalın dudaklı, şiş göz kapaklı, kıpkırmızı gözleri içinden erliği parlıyormuş gibi bir şeydi” (Elebayev: 1980/33).

322252. -A ELEKTEY:

Çok yaygın olmayan bu yapı “henüz -mamış / -madık / -mayan” fonksiyonundaki sıfat fiili olan -a elek + dey > -a elektey “henüz -memiş / -madık / -mayan gibi / kadar” karşılığında

dey turganday “diyecek gibi, demek üzere gibi” (< *de-y turganday*)

- *Aytganiñ tuura, - dep Bayasbek dağı bir nerse dey turganday bolup, tamagın kırına cötölüp koydu da:* - “- Dediğin doğru diyerek Bayasbek yine bir şey söyleyecek gibi / demek üzere gibi boğazını temizleyerek öksürdü ve : ...” (Abdrayev: 1993/7).

keltirbey turganday “getirmeyecek gibi / şekilde” (< *keltir-be-y turganday*)

Anın üstünö türkük agınga kır cagınan kuyulup, suunun kısmı küç keltirbey turganday ornotulgan “Bunun üstüne, köprünün desteği kenar tarafından konularak, suyun baskısının güç getirmeyecek şekilde yerleştirildi” (Kaimov: 1976/66).

322254. -*ARDAY*:

-*ar* gibi / kadar; -*acak* gibi / kadar; -*an* gibi / kadar anlamlarına gelen bu zarf fiil şekli yaygın olarak kullanılmadığından fazla örneğe rastlanmamıştır.

çirt-çurt eterdey “sinirlenecek gibi” (< *çirt-çurt et-erdey*)

[Apam] Kabırgası singan kişiden beter közün cumuñkurap, oozun bekem kımtınganı menen, anın çürüşkön çekesinde kıcır, azır ele çirt-çurt eterdey çukul caal tüyülüp turgan “[Annem] Kabırgası kırılan kişiden beter gözünü hafifçe yumarak, ağzını tamamen kapamakla birlikte, buruşuk göz kapaklarında kızgınlık, hemen şimdi sinirlenecek gibi alışılmışın dışında öfke kaynamakta” (Kasimbekov: 1990/134).

ölördöy “ölecek gibi” (< *öl-erdey*)

Körçü, mına bu bir üydön suu surap, közün oñuraytıp, ölördöy cutup catat “Baksana, işte şu, bir evden su isteyerek, gözünü yumarak, ölecek gibi içiyor” (Elebayev: 1980/58).

322255. -*ARLIKTAY*:

-*acak* gibi; -*acak* kadar; -*acak şekilde* fonksiyonlarındaki bu ek daima iyelik eki almadan kullanılır. Fazla yaygın değildir. Ek esas olarak -*ar* sıfat fiil ekinden türeme olduğu için -*ar* ekinin bazan -*aar* şeklindeki kullanımında da görülür.

tañ kalarlıktay “şaşılacak kadar” (< *tañ kal-ar+lıktay*)

Anın ırçılık talantının tañ kalarlıktay küçtüülgün, cer-köktün ortosunda kuştay erkin çabıttap, on segiz miñ aalamdı oodarıştırıp, ... “Onun şairlik istidatının şaşılacak kadar güçlü olduğunu, yeryüzü ile gökyükü arasında kuş gibi hür uçarak, on sekiz bin alemini dolaşarak, ...” (Aytmatov: 1988b/639).

aytarlıkday “diyecek kadar” (< *ayt-ar+lıktay*)

Çımında ele köl üstündö, dal uşunday kırdaalda, a kayıkta oturganda şampandın mintip açılışı bir kızıkday, comoktoguday dep aytarlıkday köründü “Gerçekten de göl üstünde tam böyle bir anda o kayıkta otururken şampanyanın böyle açılması çok tuhaf, masaldaki gibi denecek kadar göründü” (Şarşeyev: 1991/40).

este kalaarlıktay “akılda kalacak şekilde / gibi” (< *este kal-ar+lıktay*)

Oşon üçün mında kelgender da ar bir kündü este kalaarlıktay, kızık ötkörüügö umtulat - az ubakıttın içinde köptü körüp, bardık oyun-zookko katışuuga ülgürgüsü kelet “Bunun için buraya gelenler de her bir günü akılda kalacak şekilde / gibi, hoş geçirmeye çabalar, az zaman içinde çok şeyleri görerek, bütün eğlencelere katılmayı gerçekleştirmek isterler” (Şarşeyev: 1991/32).

322256. -BASTAY:

Sıfat fiil eki -bas + dey benzetme edatı yoluyla türetilen bu ek, “-acak gibi, -acak kadar; -ar gibi, -ar kadar” fonksiyonlarında gayet nadir kullanılır. Ek, iyelik eki almadan kullanılır.

taptırbastay “buldurmayacak gibi” (< *taptır-basday*)

Munu körüp, sekratarlık orunga bolgon mendegi ümüt koldon tüşkön bermetey eñ akırkı ıret cilt etip, artına birtike ökünüç kaltırat da, bir zamatta cogolot, kayra taptırbastay bolot “Bunu görerek, bendeki sekreterlik makamına olan ümit elden düşen inci gibi son defa fırlayarak ardında bir parça pişmanlık bırakır ve bir anda kaybolur, [kendisini] tekrar buldurmayacak gibi olur” (Kasimbekov: 1990/127).

322257. -ÇUDAY I:

Sesteş olan -çu II ekinden farklı olarak bu ek gelecek zamana yönelik değil geçmiş zaman ifadeli bir zarf fiil ekidir. -çuday II kadar işlek değildir. Bu ekin yerine daha ziyade -ganday şekli kullanılır.

baştaçuday “başlanmış gibi” (< *başta-çuday*)

Saal bolso bayagı cer titiregendegi alaamat baştaçuday bolup, askazoolor koştop koşo cañırıp, töbödön basıp kelatkan kayra tartkas kaardın küçü menen sürü oşonçolok üröy uçurdu “Biraz sonra az evvelki deprem esnasında felaket başlanmış gibi olup, yüksek kayalar ardı sıra yankılanarak, yukarıdan bastırarak gelmekte olan geri bastırılmayacak öfkenin gücüyle sallayarak o denli korkuttu” (Aytmatov: 1988a/4).

talap alçuday “yağma etmiş gibi” (< *tala-p al-çuday*)

Künün talap alçuday / Ölüm aydap şaştı ele “Günün yağma etmiş gibi / Ölüm sürerek acele etti” (Bolobalayev: 1960/151).

322258. -ÇUDAY II:

Sıfat fiil ekleri ele alınırken izah edildiği gibi iki fonksiyonlu -çu eki vardır (bk. § 216. -çu I ; § 217. -çu II). Hatta bu ekler büyük ihtimaller bir önceki madde olan -uuçuday ekiyle de menşe itibarıyla aynı olmalıdır. Ek, gelecek zaman sıfat fiil eki -çu +day benzetme edatının birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin fonksiyonları şöyledir:

1. -acak gibi zarf fiil eki fonksiyonunda:

bolçuday “olacak gibi” (< *bol-çuday*)

Kün ulam kötörülüp çöldün beti bugün da demeykisindey açık, ısıtık bolçuday “Güneş, daha yükselerek çölün yüzün bugün de her zamanki gibi sıcak olacak gibi” (Aytmatov: 1988a/16).

tüşüp ketçüdöy “düşüverecek gibi” (< tüş-ü-p ket-çüdöy)

Çal cönünçö kirbeptir, kiteptin mukabasınday gana cuka bir nerseni sol koltuguna kısıp, anı cerge tüşüp ketçüdöy oñ kolu menen kırınan karmap da alıptır “Yaşlı adam öylesine girmemiş, kitap mukavvası gibi ince bir şeyi sol koltuğuna sıkıştırarak, sanki yere düşüverecek gibi sağ eliyle ucundan sıkı sıkıya tutmuş” (Ömürbayev: 1989/5).

çıkçuuday “çıkacak gibi” (< çık-çuday)

Aydaydın közdörü çanağınan çıkçuuday bakırayıp ogo beter muzday tüştü “Ayday’ın gözleri çanağından çıkacak gibi büyüyerek daha da soğudu” (Saktanov: 1991/169).

sıyrçuuday “sıyracak gibi” (< sıyr-çuday)

Oşondon kiyin atka miner galustukçandarga öçügüp kaldı. Biröo carımı koluna tiyse terisin tirilöy sıyrçuuday içinen gımıldap ketçü “Ondan sonra ata binen kravatlılardan nefret eder oldu. Herhangi birisi eline derisini diri diri sıyracak gibi içinden tiksindir” (Saktanov: 1991/146).

2. -acak kadar zarf fiil eki fonksiyonunda:

ugulçuday “duyulacak gibi” (< ugul-çuday)

Zal içi çımin uça ugulçuday cımcırt bolup, baarı Buharindin coobun kütüp alıştı “Salonun için sinek uça duyulacak kadar sessiz olup, herkes Buharin’in cevabını bekledi” (Saktanov: 1991/126).

322259. -GANDAY:

-gan sıfat fiil ekinin Türkiye Türkçesi’ndeki -mış / -dık /-an sıfat fiil eklerinin karşılığı olması dolayısıyla -gan sıfat fiil eki -day benzetme ekiyle birleştiği zaman da yukarıdaki her üç sıfat fiil ekinden türemiş zarf fiil eklerin fonksiyonlarını üstlenir: -gan sıfat fiil ekinden türeyen zarf fiil ekleri iyelik eki alarak veya almayarak kullanılırken, -ganday yapısı nadiren iyelik eki alır.

1. -miş gibi; -miş kadar, -mişcasına zarf fiil eki fonksiyonunda iyelik eki alarak veya almadan kullanılır:

caktırbaganday “hoşlanmamış gibi” (< *cak-tır-ba-ganday*)

-*Karatooolukpu dep catam? - Kazıbek caktırbaganday kors etti* “-Karatoolu mu diyorum?
- Kazıbek hoşlanmamış gibi homurdandı” (Kuşbekov1992/3).

kutulganday “kurtulmuş gibi” (< *kutul-ganday*)

Emi kutulganday körünüp, Gülsarı süyröy kaçtı “Artık kurtulmuş gibi görünerek,
Gülsarı sürünerek kaçtı” (Aytmatov: 1988a/49).

ıçkendey “içmiş gibi, içmiş kadar” (< *ıç-kendey*)

[*Sagın:*] *Meyli emi, et cebeseñiz dagı sorpo ıçkendey bolup kalıñız* “[*Sagın:*] Neyse
artık, et yemeseniz de [hiç olmazsa] çorba içmiş kadar olunuz” (Şarşeyev: 1991/113).

bolgonumday “olmuşum gibi” (< *bol-gan+ı+m+day*)

Murun körgöndö: “kazak” deçülördün köbü kiyin meni “bızowçı” dep çakırıuçu boldu.
“Bızowçı” degen at - maga bir daracalı bolgonumday körünöt “Eskiden görünce “Kazak”
diyenlerin çoğu sonraları beni “buzağıcı” diye çağırır oldu. “Buzağıcı” adı benim biraz dereceli
olmuşum gibi görünüyor” (Elebayev: 1980/142).

2. -dığı gibi; -dığı kadar zarf fiil eki fonksiyonunda:

bilgendey “bildiği gibi” (< *bil-gendey*)

Siler bilgendey, adamzattın tarihi maymıldan adamga aylanuu mezgilenen baştalat
“Sizlerin de bildiğiniz gibi insanoğlunun tarihi maymundan insana dönüştüğü zamandan başlar”
(Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/5).

cazilganday “yazıldığı gibi” (< *caz-ı-l-ganday*)

Silerdin murda çaşagandardın mañdayına cazilganday silerdin beşeneñerge da orozo tutuu cazilgan “Sizlerden önce yaşayanların alınına yazıldığı gibi sizlerin alınımıza da oruç tutmak yazıldı” (Tursunov: 1991/68).

oylogondoy “düşündüğü gibi” (< *oylo-ganday*)

Karakaş ayım bu colu da cañılğan çok. Baarı özü oylogondoy boldu “Karakaş hanım bu defa da yanılmadı. Bütün herşey kendi düşündüğü gibi oldu” (Kuşbekov: 1992/14).

3. *-ar gibi, -arcasına* zarf fiil eki fonksiyonunda:

bildirgendey “bildirir gibi, bildirircesine” (< *bil-dir-gendey*)

İnciner aga irazılığın bildirgendey süykümdüü baş iykep koydu da, suunu şıñgıta baştıdı “Mühendis ağabey minnetini bildirir gibi / bildirircesine hoş bir şekilde başını salladı ve suyu içmeye başladı” (Kaimov: 1976/38).

kütgöndöy “bekler gibi” (< *küt-gendey*)

Oşo tigi kün batkan caktan keler balasını kütköndöy çal emi tündü teşe tiktep çebelenip çıdamı ketet: ... “O geçen gün batısından gelecek olan çocuğunu bekler gibi yaşlı adam şimdi geceyi yararak gözlerini dikip [görmeye] çabalayarak sabrı biter: ...” (Ömürbayev: 1989/17).

degendey “der gibi; dercesine” (< *de-gendey*)

-Cetimbi? - Cediger aşınasın tamaşalap catpasın degendey bir karap aldı da, tiginin anday niyeti çok ekenin körürü menen akidey asıldı, suroolorun caadırıp iydi: ... “-Yetim mi? -Cediger arkadaşı şaka yapıyor olmasın dercesine bir baktı ve ötekinin böyle bir niyeti olmadığını görünce iyice yapıştı, ardı ardına sorular yağdırdı:...” (Şarşeyev: 1991/13).

4. *-yormuşçasına ; -yormuş gibi* zarf fiil eki fonksiyonunda:

cetişpegendey “yetişmez gibi; sanki yetişmiyor gibi” (< *cetiş-be-gendey*)

[Camal] Kiçinekey bet aarçısı menen çekesindeki terin ulam-ulam sürtüp koyup, aba cetişpegendey demi kısılp, üstündöğü cuka köynöğü oorluk kılıp catkansıyt “[Camal] Küçük yüz havlusu ile yüzünün kenarlarındaki terini bir bir sildi ve sanki hava yetişmiyormuş gibi nefes almakta zorlanarak üstündeki ince elbisesi sanki ağırlık yapıyor gibi geldi” (Abdrayev: 1993/4).

ötpögöndöy “geçmiyormuş gibi” (< öt-be-gendey)

Kımız kekirtekten ötpögöndöy ar kimisi cer tikteşet “Kımız gırtlaktan geçmiyormuş gibi / geçmiyormuşçasına hepsi yere bakıyor” (Kaimov: 1976/72).

5. -acak gibi; -acak kadar zarf fiil eki fonksiyonunda:

süylögöndöy “söyleyecek kadar” (< süylö-gendey)

[Rıskul:] -Emneni süylömök elem? Sözdün baarın sen süylöp saldıñ go. Emi sekretarga söz süylögöndöy menin eki başım bar beken? “[Rıskul:] - Neyi söyleyecektim? Sözdün hepsinin sen söyleyip bitirdin ya. Şimdi sekretere bir söz söyleyecek kadar benim iki canım mı var sanki?” (Şarşeyev: 1991/123).

6. -mak kadar zarf fiil eki fonksiyonunda:

öltürgöndöy “öldürmek kadar” (< öl-tür-gendey)

Meyli bu düynödö, meyli tigi düynödö bolobu, künöö tartçu adam başka, alar emes, oşon üçün kamıragan çok, oşon üçün adam canın kıyıştı çımın öltürgöndöy körbödü “İster bu dünyada olsun isterse öteki dünyada olsun, ceza çekecek olan kişi başkası, onlar değil, bu yüzden aldırış etmedi, bu yüzden insan canına kıymayı sinek öldürmek kadar değersiz gördü” (Kuşbekov1992/6).

bagınp bergenindey “teslim olması” (< ber-gen+i+n+dey)

Stalindin tun uulunun kolgo tüşüşü, bir respublikanın bagınp bergenindey ele boldu “Stalin’in büyük oğlunun ele geçmesi, bir cumhuriyetin teslim olması kadar tesirli oldu” (Saktanov: 1991/370).

3222510. -GIDAY:

Kırgız Türkçesi’nde sinonimleri -çuday; -uuçuday; -rday; -rlıktay; -a turganday olan zarf fiil ekleri arasında en yaygın olarak kullanılan “-acak gibi, -acak kadar” fonksiyonlu zarf

fiil ekidir. Bu ek *-gu teg* şeklinde Eski Türkçe’de⁵⁵ ve *-gudék* şeklinde Çağatay devresinde⁵⁶ görülür.

Ek daima iyelik almadan kullanılır. Fonksiyonları şunlardır:

1. *-acak gibi* zarf fiil eki fonksiyonunda:

bütküdüy “bitecek gibi” (< *büt-gıday*)

Birok şaldayıp oturup kalgan menen cumuş bütküdüy emes “Ancak gevşeyip oturmakla iş bitecek gibi değil” (Aytmatov: 1988a/62).

körsötö algıday “gösterilebilecek gibi / kadar” (< *körsöt-ö al-gı+day*)

[Cumanaalı abışka:] *Emi balam, başkalarga örnök körsötö algıday bolup, namısıñdı bekem karmap cür* “[Yaşlı Cumanaalı:] Şimdi oğlum, başkalarına örnek gösterilebilecek gibi / kadar olup, namusuna sıkı tutunarak yaşa” (Şarşeyev: 1991/126).

oyloguday “düşünecek gibi” (< *oylo-gıday*)

Cambil agaydın bul cürüşünö karaganda anı eç kim too incineri dep oyloguday emes “Cambil Bey’in bu yaşayışına bakınca onu hiç kimse dağ mühendisi olarak düşünecek gibi değil” (Kaimov: 1976/35).

bolboguday “olmayacak gibi / olmaz gibi” (< *bol-ba-gıday*)

Bu öñdүү sözdördü azır orus orfografiyasının erecesine baş iydirip cazuu ançalık ılayıktuu bolboguday “Bu gibi sözleri şimdi Rus imla kaidelerine tabi ederek yazmak o kadar doğru olmaz gibi / olmasa gerek / değildir” (Tursunov: 1991/40-41).

2. *-acak kadar* zarf fiil eki fonksiyonunda:

⁵⁵ *sözlägü täg ärmäz “söylenecek gibi değil (yani hiç anlatılamaz)”* (bk.A.V. Gabain: *Eski Türkçe’nin Grameri*, s. 99); *birök özingе kılmağu teg negü iş işlegü oğrasar ol oğurda bu muntağu tül tüşeyük mn tip sözleyür erdi* “Eğer kendisine yapılmayacak gibi hangi işi yapmağı niyet etse, o zaman böylesine rüya görmüşüm diye, söyler idi.” (bk. K. Eraslan: *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller*, s.88).

⁵⁶ Mesela: *Çarh érmes fevt bolğan vaqtı yandırğudék* “felek, kaybolup giden zamanı tekrar geri döndürecek gibi değil” (bk. J. Ecmann (haz.: G. Karaağaç): *Çağatayca El Kitabı*, s.103).

kalgıday “yapacak kadar” (< *kıl-gıday*)

-Oozuňa karap süylösöň bolo Şadıkan. Senin tooguñdu şışkebek *kalgıday* bular emne açka kalıptır? “-Lafını bilip de söyleyen iyi olur Şadıkan. Senin tavuğunu şış kebab *yapacak kadar* bunlar aç mı kalmışlar yani?” (Kuşbekov: 1988/52).

bergidey “verecek kadar” (< *ber-gidey*)

Mundan tört cıl ilgeri köptün katarında, tigi emen cıgaçın men oturguzgan elem. Tez ele cetilip, mına emi kölökö *bergidey* bolup kalıptır “Bundan dört yıl önce herkes gibi, şu meşe ağacını ben dikmişim. Kısa zamanda yetişerek işte şimdi gölge *verecek kadar* olmuş” (Saktanov: 1991/167).

oygotkuday “uyandıracak kadar” (< *oygot-kuday*)

Akmurut Ümütöy uykudagı kişini *oygotkuday* kızıktuu kebin uladı “Akmurut Ümütöy uyumakta olan kişiyi *uyandıracak kadar* enteresan sözüne devam etti” (Sıdıkbekov: 1988/24).

3. -acak şekilde zarf fiil eki fonksiyonunda:

bap kelgidey “uygun olacak / yakışacak şekilde” (< *bap kel-gidey*)

Kantken menen el degen el emespi, ar bir cerdeşine *bap kelgidey* at taap koyup alıp, özünün közünön tışkarı cerde tergep ayta berişet go “Ne de olsa halk dediğin halk değil mi, her bir hemşehrisine *uygun olacak / yakışacak şekilde* ad [lakap] takarak, kendisinin olmadığı yerlerde adının yerine söylerler ya” (Şarşeyev: 1991/80).

ukpagıday “duymayacak şekilde” (< *uk-ba-gıday*)

[Cigit]Akırın eñkeyip, bölöktör *ukpagıday* unçuktu: ... [Delikanlı] Yavaşça eğilip, başkaları *duymayacak şekilde* konuştu: ...” (Cumagulov: 1988/86).

3222511. -GISTAY:

Kırgız Türkçesi’nde esasen -gu+sız > -gusuz > -gus /-gıs sıfat fiil ekinin *dey* edatıyla birleşmesinden oluşan bu ek “-mayacak gibi, -mayacak kadar” fonksiyonundaki zarf fiil ekidir. -gıs sıfat fiil eki normal kullanılışında zaten iyelik eki almadığı için -gıstay zarf fiil eki de iyelik

eki almaz (bk. § 22232. -gıs). Yapısında esas olarak +sız isimden isim yapan olumsuzluk eki bulunduğundan daima olumlu fiil tabanlarına gelir. Kullanımı yaygın olmadığından ancak tek örnek bulunabilmiştir.

taanıgıstay “tanıyamayacağı kadar” (< *taanı-gıstay*)

Al caş çağında sooda kербenderi менен el аралap, cer кезип cürүp, özü catka bilgen añız kepterge adam taanıgıstay cañı mazmun, cañı maani, cañı көркөмдүк берген “O genç yaşında ticaret kervanlarıyla halklar arasında dolaşarak, ülkeleri gezerek, kendisinin ezbere bildiği hoş efsaneleri, olayları insanların tanıyamayacağı kadar yeni mazmun, yeni mana ve yeni güzellik katmıştır” (Tursunov: 1991/10).

3222512. -UUÇUDAY:

Kırgız Türkçesi’nde gelecek zaman ve geniş zaman -*uuçu* sıfat fiil eki ile +*dey* benzetme edatının birleşmesinden oluşan bu ek yaygın olmamakla birlikte -*acak gibi* / -*an gibi*; -*acak kadar* / -*an kadar* fonksiyonlarında kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesi’nde bu ekin yerine daha ziyade -*çuday* kullanılmaktadır. Ek Kırgız Türkçesi’ndeki ünlü uyumlarından dolayı -*uuçuday* / -*üüçüdöy*; -*ooçuday* / -*ööçüdöy* şekillerinde kullanılır.

bolbooçuday “olacak gibi değil; olmayacak gibi” (< *bol-ba-uuçuday*)

Ayılçının coobun kubattagan Mırzabek менен Ceenbay da күлүп калышты. “Арга канча? Bularga başкачараак айтпаса bolbooçuday. Аш emesпи, акырындап түшүндүрбөсө ...” dedi Шарип ditinde “Көйлүнүн cevabının destekleyen Mırzabek ile Ceenbay da gülүштүлөр. “Çaresi yok. Bunlara daha farklı söylenmezse olmayacak gibi / olacak gibi değil. Yemek değil mi, sakince izah etmeyince ...” dedi Шарип аклындан” (Şarşeyev: 1991/85).

ölbööçüdöy “ölmeyecek gibi” (< *öl-be-üüçüdöy*)

ötpööçüdöy “geçmeyecek gibi” (< *öt-be-üüçüdöy*)

A biz tirүүлөр, дагы бирибиз арабыздан келbes cакка кеткенде, дагы ирет кайгырып алып, өлүмдү дагы ирет estep алып, анан ertesi ele ölbööçüdöy, бу дүйнөдөн ötpööçüdöy болуп, /.../ cürүп оlturat окшобойбузбу? “Ya biz canlılar, yine birimiz aramızdan dönülmez tarafa gittiğinde, yine bir defa kaygılanarak, ölüme yine bir defa hatırlayarak, sonra ertesi gün yine

ölmeyecek gibi, bu dünyadan göçmeyecek gibi olarak, /.../ yaşamaya devam etmez miyiz?" (Saktanov: 1991/103).

baş tartpooçuday "karşı çıkmayacak gibi" (< *baş tart-ba-ooçuday*)

[Şarip] *Ditinde koluna ooruluu naristesin kötörüp, balapanın cırtkış kuştan kalkalap kaluu üçün can dalbastagan ene çımçıkka okşoy tüşkön Gülcemaldı, oorunun küçünön esi oop baratkan anın kolundagı uulun ayap ketti, al tursun Frunzege çeyin alıp bar dese da baş tartpooçuday kıyazdandı* "[Şarip] Hayalinde eline hasta çocuğunu alarak, yavrusunu yırtıcı kuşlardan koruyabilmek için canını ortaya koyan ana serçeye benzeyen Gülcemal'e, ağrının şiddetinden şuurunu gitgide kaybeden elindeki oğluna birden acıdı, hatta Frunze'ye kadar götür dese dahi karşı çıkmayacak gibi hissetti" (Şarşeyev: 1991/147).

uçuuçuday "uçacak gibi, uçar gibi, uçuracak gibi" (< *uç-uuçuday*)

Torgoylordun çuldurap sayraganı delöörütüp, köñüldü alda kayda alıp uçuuçuday "Tarla kuşlarının şakıyarak ötmeleri artarak, insanın aklının bir yerlere alıp uçuracak gibi" (Şarşeyev: 1991/142)

33. BİRLEŞİK ZARF FİİL EKLERİ:

331. -GIÇAKTI:

Bu ek aslında -gu gelecek zaman sıfat fiil ekinin Çağatay Türkçesi'ndeki "gibi, kadar" anlamlarındaki *çağlıg* / *çağlık* edatıyla birleşmesinden oluşmuştur.⁵⁷ Bugün bu edat Kırgız Türkçesi'nde, hem *çağlıg* > *çaktı* şeklinde şekil hem de anlam değişmesine uğrayarak "kadar, -e yakın" manalarını kazanmış, daha sonra da -gu sıfat fiil ekiyle birleşerek ekleşmiş -*giçaktı* şekline gelmiştir⁵⁸ (bk. § 2110. -gı).

çağlıg / *çağlı*⁵⁹ / *çaktı* edatı büyük ihtimalle ölçü⁶⁰ ve ölçülü anlamlarına gelen *çağ* / *çağ* ismine, isimden isim yapan + *lıg* ekinin gelmesiyle oluşmuş olmalıdır. Ancak *çağ* kelimesi

⁵⁷ Bk. J. Eckmann: *Çağatayca El kitabı*, s.90.

⁵⁸ Burada ekleşerek denilmiştir çünkü diğer isimlerle birlikte kullanıldığında ayrı yazılarak edat olarak kullanılmaktadır. Mesela: *Türmönün içinen on çaktı mintıkçan çıktı* "Hapishanenin içinde on kadar silahlı çıktı" (Saktanov: 1991/193)

⁵⁹ Bu şekil Özbek Türkçesi'nde de bulunmaktadır. Bk. *ÖTİL* II. 381/a.

⁶⁰ Bk. *Kırgızca Sözlük*, 1, 244/a.

Gabain tarafından “doğru olarak, tamamıyla” olarak tanımlanmıştır.⁶¹ Bütün bunların dışında ayrıca *çağı* kelimesinin Özbek Türkçesi’ndeki *çağı* ve Kazak Türkçesi’ndeki *şağı* “acaba, olabilir mi” anlamlarındaki şüphe edatıyla da ilgisi olmalıdır.

Eklenen bu edat, hemen bütün diğer ekler gibi ünlü ve ünsüz uyumlarına girerek Kırgız Türkçesi’nde -gıçaktı / -giçekti; -guçaktı / -güçöktü; -kıçaktı / -kiçekti ; -kuçaktı / -küçekti şekillerinde kullanılır.

çıkkiçaktı “çıkana kadar” (< *çık-kıçaktı*)

Uşul col menen ötköndö, Tanabay örgö çıkkiçaktı çıdabay keteer ele “O yoldan geçince, Tanabay tepeye çıkana kadar tahammülü iyice biterdi” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/13).

kelgiçekti “gelinceye kadar” (< *kel-giçekti*)

Coldo tünöp kalamınbı, bir ayla tabış kerek go degen oy esine kelgiçekti al arabanı tegerenip basa berdi “Yolda mı geceleyeceğim, bir çare bulmak gerek düşüncesi aklına gelinceye kadar o arabanın etrafında dolanmaya devam etti” (Aytmatov: 1988a/36).

ölgüçöktü “ölünceye kadar, ölene kadar” (< *öl-giçekti*)

Caman menen dos bolsoñ, / Akırı bir kün doo bolot. / Cakşı menen dos bolsoñ, / Ölgüçöktü koşoşot “Kötüyle dost olursan, / Sonunda bir gün problem olur, / İyiyle dost olursan, / Ölünceye / ölene kadar iyilik eder” (Bektenov-Bayciyev: 1993/77).

332. -GİÇEÑDİ:

Yapılan taramalarda tek bir örneğe rastlanmıştır Ek, Kırgız Türkçesi’nde -gıçaktı zarf fiil ekiyle aynı fonksiyondadır (bk. § 331. -gıçaktı). -giçeñdi eki büyük ihtimalle -gu + çaktı > -gıçaktı > -giçeñdi⁶² şeklinde bir değişime neticesinde ortaya çıkmış olmalıdır.

cetkiçeñdi “yetişinceye / ulaşmaya kadar” (< *cet-giçeñdi*)

[Sadık:] - Saga taştadık. /... / Biz cetkiçeñdi uçular kımızdı talap ketet “[Sadık:] - Sana bıraktık. /... / Biz ulaşmaya kadar sığırcılar kımızdı içip bitirirler (Cusumatov: 1988/104).

⁶¹ Bk. A. V. Gabain: *Eski Türkçenin Grameri*, s.271b

⁶² Kırgız Türkçesi’ndeki *k > ñ* değişimine örnek olarak *çuñkur ~ çuñur* kelimesi verilebilir.

333. -GANÇAKTI:

Bu ek de büyük tıpkı *-gıçaktı* ekinde olduğu gibi *-gan* sıfat fiil ekinin, Çağatay sahasındaki *çağlıg*, Kırgız Türkçesi'ndeki *çaktı* edatı ile birleşmesi neticesinde çıkmıştır. Hiç yaygın değildir, yapılan taramalarda sadece bir yazarın hikayesinde rastlanmıştır. Fonksiyonu *-gıçaktı* ile aynıdır (bk. § 331. *-gıçaktı*).

Kırgız Türkçesi'ndeki vokal ve konsonant uyumlarından dolayı ek *-gançaktı* / *-gençektı*; *-gonçoctu* / *-gönçöktü*; *-kançaktı* / *-kençektı*; *-konçoctu* / *-könçöktü* şekillerinde kullanılır.

çıkkançaktı “çıkana kadar, çıkıncaya kadar” (< *çık-gançaktı*)

Asektin tört tülök bolgon “atlas” kartasın tuzga çıkkançaktı kök şiberge caya çapkılaybız da, andan soñ uykuga ketmey “Asek’in dört parça olmuş “atlas” oyun kağıtlarını en büyüğü çıkana kadar gür otların üzerine vurarak saçar ve daha sonra da uyurduk” (Asanaliyev: 1984/141).

tüşö bergençektı “ininceye kadar, inene kadar” (< *tüş-e ber-gençektı*)

Biz carabagan iş casap alğanıbizga oşentip keyip-kepçip condon kayra түшө bergençektı Asek kayradan ün salıp kaldı “Bizim yanlış şey yapmamıza böyle üzülererek tepeden geri ininceye kadar Asek yeniden konuşmaya başladı” (Asanaliyev: 1984/144).

kelgençektı “gelene kadar, gelinceye kadar” (< *kel-gençektı*)

Atçandardı körö sala bizdin cumuş daroo toktodu. Asek kayrılıp kelgençektı arada Seyit nebak öz alaçıgına kirip ketken adatınça “Athları görüverince bizim işimiz hemen durdu. Asek dönüp gelinceye kadar geçen zamanda Seyit çoktan adeti üzerine kulübesine girmiş gitmişti” (Asanaliyev: 1984/151).

34. FİİLİMSİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Bu tezde, cümle içerisinde zarf olarak kullanılan mastar, sıfat fiil ve zarf fiil eklerinin edatlarla birlikte oluşturdıkları yapılar, zarf fiil eki olarak ele alınmıştır. Bu noktada özellikle Türkçe’de zarf fiil ekleri üzerine müstakil çalışma yapan N. Yüce’nin bu tür yapıları da ele alması örnek teşkil etmiştir.⁶³ Bu tip fiilimsilerin edatlarla birleştiği yapıları zarf fiil eki (gerundium) kabul eden dilciler arasında T. Banguoğlu,⁶⁴ J. Eckmann,⁶⁵ F. K. Timurtaş⁶⁶ ve L. Karahan⁶⁷ zikredilebilir.

341. MASTAR + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

3411. HAL EKSİZ MASTAR EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

34111. -UU + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

341111. -UU ARKILUU:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-ma sayesinde; -ma vasıtasıyla; -arak” yapılarının fonksiyonlarında kullanılır.

taanışuu arkiluu “tanışma sayesinde / vasıtasıyla, tanışarak” (< *taanış-uu arkiluu*)

Antkeni, Toktogul sürgündö cürgön kezinde başka elderdin obon, ırları menen taanışuu arkiluu özünün muzıkalık tüşünügün bir top keñeytüügö mümkündük tüzülgön “Neticede

⁶³ N. Yüce, *Gerundien im Türkischen* adlı eserinde -mazdan önce / -mazdan evvel (bk. § 232); -dıktan sonra / -dığından dolayı (bk. § 233); -gandan sōna (§ 234) gibi yapıları da ver verir.

⁶⁴ T. Banguoğlu *Türkçenin Grameri* adlı eserinde *zarf fiiller* başlığı altında ele aldığı zarf fiil ekleri içerisinde -dığı halde, -masna rağmen (bk. § 368); -dığı sırada, -dığından beri (bk. § 370); -ana kadar, -ısaya kadar (bk. § 371); -dıktan sonra; -mezden önce (bk. § 371) vb. yapıları yer verir.

⁶⁵ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* adlı eserinde -gan sıfat fiil ekinin *bile, üçün, burun, soñra* gibi edatlarla oluşturduğu yapıları, sıfat fiil ekleri bahsinde -gan sıfat fiil ekini incelerken ele alır (bk. § 74). Buna mukabil, Eckmann, Karaman Türkçesi’ndeki zarf fiil eklerini ele aldığı makalesinde ise bu defa “-dıkla birle / birilen / birinen; -mak ilen” yapılarını zarf fiil eki olarak kabul eder ve makalesinde bu şekilleri zikreder (bk. J. Eckmann, “Einige Gerundiale Konstruktionen im Karamanischen”, *Jean Dery Armağanı*, s. 77—83).

⁶⁶ F. K. Timurtaş *Eski Türkiye Türkçesi* adlı eserinde -mazdın öñ / -mezdın öñ şekillerini zaman zarf fiil ekleri olarak verir (bk. § 361).

⁶⁷ L. Karahan “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri” konulu makalesinde “Anadolu ağzları, zarf-fiil türetmede dilimizin imkânlarını çok iyi değerlendiren, sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiillerden çeşitli ekler ve edatlar yardımıyla yeni şekiller yapmıştır” demektedir (bk. *Zeynep Korkmaz Armağanı*, s. 207).

Toktogul sürgünde yaşarken başka halkların şarkı ve türküleriyle tanışması sayesinde kendi müzik anlayışını epeyce genişletmeye imkân oluşmuştur” (Vinogradov: 1988/10).

tüş körüü arkıluu “düş görme yoluyla” (< *tüş kör-üü arkıluu*)

Al Keldibekten tartıp, uşul kezge çeyinki comokçulardın baarı “Manastı” түш körüü arkıluu gana aytıp kalğanının sebepterin izildeyt “O, Keldibek”ten itibaren, bugüne kadarki destancılarının hepsi “Manas”ı ancak düş görme yoluyla söylemelerinin sebeplerini araştırır” (Bektenov-Bayciyev: 1993/39).

341112. -UU BOYUNÇA:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-mak üzere, -mak hakkında” yapıları karşılığında hem iyelik ekli hem de iyelik eki olmadan kullanılır.

üyrönüü boyunça “öğrenmek üzere” (< *üyrön-üü boyunça*)

Radlovdun demilgesi menen Orta cana Çığış Aziyanı üyrönüü boyunça orus komiteti tüzülüp, tarihıy-arheologiyalık izildöö işterin cürgüzgön “Radlov’un çabasıyla Orta ve Doğu Asya’yı öğrenmek üzere Rus komitesi tertiplemiş, [bu komite] tarihî ve arkeolojik araştırma işlerini yürütmüştür” (Bektenov-Bayciyev: 1993/31).

çakıruusu boyunça “çağırması üzerine, çağrısına binaen” (< *çakır-uu+su boyunça*)

Kırgızstan ökmötünün çakıruusu boyunça kelip iştep atkan vengriyalık belgilüü sürötçü Bela Uits cana Kırgızstanga öz kaaloosu menen kelgen dagı bir vengriyalık skul’ptor Laslo Mesaroş cönündö al maga uzak söz kıldı “O bana, Kırgızistan hükûmetinin çağırması üzerine / çağrısına binaen gelerek çalışmakta olan tanınmış Macar ressam Bela Uits ve Kırgızistan’a kendi arzusu ile gelen diğer bir Macar heykeltıraş Laslo Mesaroş hakkında uzun uzun bahsetti” (Saktanov: 1991/157).

341113. -UU MENEN:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-makla; -arak; -ırken” gibi fonksiyonları üstlenir.

satıp aluu menen “satın almakla birlikte, satın alırken” (< *sat-ı-p al-uu menen*)

Rossiyadan kırıgız cerine soodagerler (kupetster) kelişip, kırıgızdardan mal, teri, cün, baaluu aybandardın terilerin c.b. satıp aluu menen özdörü kırıgızdarga kezdeme, tamak-aş, üy buyumdarı satıp turuşkan “Rusya’dan Kırıgız ülkesine tâcirler gelerek, Kırıgızlardan inek, deri, yün, kıymetli hayvanların derileri vb. şeyleri satın almakla birlikte / satın alırken kendileri Kırıgızlara kumaş, yiyecek ve ev eşyaları satmışlardır” (Kurmanaliyeva: 1969/4).

cıynoo menen “toplamakla, toplayarak” (< cıyna-uu menen)

Kırıgız adabiy murastarın cıynoo menen, anın tilin izildöo boyunca emgek kılğan okumuştıulardın biri V.V. Radlov bolup eseptelet “Kırıgız edebî mirasını toplamakla / toplayarak, Kırıgız dilini araştırma yönünde hizmet eden âlimlerden birisi de V. V. Radloff kabul edilir” (Kurmanaliyeva: 1969/4).

341114. -UU ÜÇÜN:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-mak için” zarf fiil ekinin karşılığı olarak kullanılır.

içüü menen “içmek için” (< iç-üü üçün)

Mına azır bir stakan suu içüü üçün şaardın kızılğan tandırday bolgon ısığında çekesinen kuyulğan terin aarçıp koyup turat “İşte şimdi bir bardak su içmek için şehrin kızdırılan tandır gibi olan sıcağında ikide bir şakaklarından akan terini siler durur” (Abdrayev: 1993/3).

çıgaruu üçün “çıkarma” (< çık-ar-uu üçün)

Kalemdin ulam cañı türün çıgaruu üçün, anı casap çatışkan adamdar öz ara pikir aluuları kerek ele “ Kalemin de yeni türünü çıkarmak için, onu yapmakta olan adamlar kendi aralarında fikir alışverişinde bulunmaları lazımdır” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/6)

34112. -Ş + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

341121. -Ş BOYUNÇA:

Türkiye Türkçesi'ndeki “-şına göre; -dığı gibi” yapılarının karşılığı olarak iyelik ekli olarak kullanılır.

aytılışı boyunca “söylendiği gibi, söylenişine göre” (< *ayıl-ı-ş+ı boyunca*)

cazılışı boyunca “yazıldığı gibi, yazılışına göre” (< *cazil-ı-ş+ı boyunca*)

Kee bir izildööçülör revolyutsiyadan murun kabil alingan dep eseptelgen sözdördün bir tobun kargız tilinde aytılışı boyunca, bir tobun orusça cazılışı boyunca cazuunu sunuş kılát “Bazı araştırmacılar Ekim İhtilali'nden önce kabul edildiğini var saydığı kelimelerin bir bölümünün Kırgızca söylendiği gibi, bir bölümünün [de] Rusça yazıldığı gibi yazmayı teklif ederler” (Kurmanaliyeva: 1969/40).

341122. -Ş MENEN:

Türkiye Türkçesi'ndeki “-masıyla; -ınca” zarf fiil eklerinin fonksiyonunda ve iyelik ekli kullanılır.

ösüşü menen “büyümesiyle” (< *ös-ü-ş+ü menen*)

Adatta ekonomikanın, ilim-tehnikanın ösüşü menen payda bolgon cañı tüşünüktördü tilde söz menen atoo zarılçılığı tuulat “Adette ekonomi, bilim ve tekniğin gelişmesiyle ortaya çıkan yeni düşünceleri dilde kelimeyle adlandırmak zarureti doğar” (Kurmanaliyeva: 1969/13).

kirişi menen “girmesiyle” (< *kir-i-ş+i menen*)

Bul tüşünüktün kargız tiline kirişi menen cogorudagıday ele kalıpka salıp beş, cıl degen töl sözdördün cana -lık müçösünün cardamı menen “beş cıldık” degen söz casaldı “Bu düşüncenin Kırgız diline girmesiyle / girince yukarıdaki gibi kalıplaştırarak, beş ve yıl gibi kök kelimelerin ve +lık ekinin yardımıyla “beş yıllık” kelimesi türetildi” (Kurmanaliyeva: 1969/18).

341123. -Ş ÜÇÜN:

Türkiye Türkçesi'ndeki “-mak için” yapısı fonksiyonunda kullanılır.

kaçış için “kaçmak için” (< kaç-ış için)

Toktogul sürgündön kaçış için üç sapar araket casagan Toktogul sürgünden kaçmak için üç defa teşebbüs etmiştir” (Vinogradov: 1988/10).

Not: Aşağıdaki örnekte de görüleceği gibi Türkiye Türkçesi’nde *oturması için* şeklinde iyelik ekli olarak ifade edilen söyleyiş, Kırgız Türkçesi’nde iyelik eki olmadan da söylenebilmektedir.

oturuş için “oturmak için, otursun diye” (< oturu-ş için)

El oturuş için biltirki buuday mayası koroomun kırka tam ceegine töşölgön “Halkın *oturması için* geçen seneki buğday samanı avludaki duvarın kenarına sırayla yerleştirilmiş” (Asanaliyev: 1984/58).

34113. -MAK + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

341131. -MAK TURGAY; -MAK TURSUN; -MAK TÜGÜL:

Türkiye Türkçesi’nde “-mak dursun; değil -mak” yapılarının karşılığı olarak kullanılırlar.

abramak turgay “büyülemek dursun, değil büyülemek” (< abra-mak turgay)

Çagat dep kişi balası bul azizdi [cılandı] beker ele camadayt. Cana sen munu arbadı dediñ. Arbagan cok. /.../ Bul aziz kişini arbamak turgay kişiden ayabay saktanat deysiñ, cer menen cer bolup soylop özün caskırat “Sokar diye insanoğlu bu azizi [yılanı] boşuna kötüler. Hem sen bunu büyüledi dedin. Büyülemedi. /.../ Bu aziz, insanı büyülemek dursun insandan gayet çekinir diyorsun, yerle yer olarak sürünerek kendisini gizler” (Sıdıkbekov: 1988/7).

cuutmak tursun “yakınlaştırmak dursun / değil” (< cuut-mak tursun)

A bu inim ceñesine biröönü cakin cuutmak tursun, karatıp da koyboyt “Fakat bu biraderim yengesine birini yaklaştırmak dursun / yaklaştırmak değil bakmaya bile bırakmaz” (Aytmatov: 1988a/198).

erkeletmek tügöl “değil şımartmak” (< erkelet-mek tügöl)

Uuldarına al minday emes ele. Alardı erkeletmek tügöl, töböşünön sılap körgön can emes “Oğullarına karşı böyle değildi. Onları değil şımartmak, başlarını bir defa olsun okşamış biri dahi değil” (Saktanov: 1991/115).

iyemek tügöl “değil eğmek” (< *iy-mek tügöl*)

Abdırakman baş iybedi. Baş iymek tügöl kayra anın şaştısın ketirip, aylasın kuruttu
“Abdırakman baş eğmedi. Değil başını eğmek yeniden onu şaşırtarak, hayrete düşürdü”
(Kuşbekov: 1992/21).

3412. MASTAR + ABLATİF EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

34121. -UUDAN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

341211. -UUDAN MURDA:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-madan önce” yapısı fonksiyonundadır.

aytuudan murda “söylemeden önce” (< *ayt-uu+dan murda*)

Munun sebebin aytuudan murda, “Kırgız adabiyatı” okuu kitebinin kandaýça
cazilgandığı cönündö kıskaçça aytıp bereyin “Bunun sebebini söylemeden önce, “Kırgız
Edebiyatı” okuma kitabının nasıl yazıldığı hakkında kısaca izahat vereyim” (Musayev-
Taştemirow: 1992/3).

341212. -UUDAN MURUN:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-madan önce” yapısı karşılığıdır.

casalgaloodon murun “süslemeden / düzenlemeden önce” (< *casalgala-uu+dan murun*)

“Acal ordunanı” casalgaloodon murun sözsüz coluguşum kerek. Kuttubayev aytpasa da,
men anı menen coluguşayın dep atkam “Acal madalyası” hazırlanmadan önce mutlaka
görüşmem lazım. Kuttubayev söylemese de ben onunla bulaşayım diyordum” (Saktanov:
1991/173).

umtuluudañ ulam “çabalamaktan dolayı” (< *umtul-uu-dan ulam*)

Toktoguldun muzıkalık talantı ötö köp kırduu bolgon: andagı bul kasiyetter öz
çıgarmaçılığı arkıluu eldin körkömdükkö degen ar türdüü muktacdıkgına caraşa ün koşuuga,

cañı mazmundu iykemdüü, açık-ayrım formada tartuulaşka umtulıudan ulam iştelip çıkkın
“Toktogul’un müzik kabiliyeti son derece güçlüydü: ondaki bu özellikler kendi yaratacılığı vasıtasıyla halkın güzelliğe olan her türlü ihtiyacına göre okumaya, yeni mazmunları marifetle, açık şekilde armağan etmeye çalışmaktan dolayı ortaya çıkmıştır” (Vinogradov: 1988/11).

3413. MASTAR EKİ + DATİF + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKİ:

34131. -UU + DATİF + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKİ:

34131. -UUGA ÇEYİN:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-maya kadar; -ana kadar; -ıncaya kadar” yapılarının fonksiyonunda kullanılır.

ayttıruuga çeyin “söyletmeye / söyletene / söyletinceye kadar” (< ayt-tır-uu+ga çeyin)

Ayrıkça buyum-tayım satkan düköndördö kezek kütüü uçurunda, bir buyumga eptep cetip kaluu ıntızarlığı kee bir beyadep adamdarga canagınday çekten çıkkın osol sözdördü
ayttıruuga çeyin alparat “Bilhassa her türlü eşya satılan dükkanlarda sıra bekleme esnasında, bir şeyi zar zor almaya erişebilme beklentisi bazı edepsiz insanları az evvelki gibi haddi aşan kaba sözleri söyletmeye kadar götürür. (Eraliyev: 1992/71).

342. SIFAT FİİL EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

3421. YALIN HALDEKİ SIFAT FİİL EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

34211. -AR + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

342111. -AR ALDINDA:

Esasen “-madan önce; -mak üzereyken” fonksiyonunda olup nadiren şahıs unsuru ile birlikte kullanıldığı da olur.

Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi *barar aldında* “gitmek üzereyken” kelime grubunda, cümlelerin konteksinden *gitme* fiilini gerçekleştirenin *ben* olduğu anlaşılır. Burada şahıs unsuru kullanılmamıştır. Oysa bir sonraki *ölör aldında* “ben ölmeden önce / ölmenden

önce / ben ölmek üzereyken” kelime grubunda ise bizzat iyelik eki kullanılarak şahıs ifade edilmiştir.

barar aldında “gitmek üzereyken” (< *bar-ar aldında*)

Eger ele çın sözümö işenbey, künöölü ce kılmıştuu esepteseñer, anda kamagıla, a antpeseñer, dekadaga barar aldında maga toskool bolbogula! “Eğer gerçekten de sözüme inanmıyor, suçlu veya ayıplı kabul ediyorsanız, o halde yakalayın, yok yakalamayacaksınız, [on gün süren] kutlamaya gitmek üzereyken bana engel olmayın!” (Saktanov: 1991/200).

ölör aldında “ben ölmeden önce” (< *öl-er aldı+m+da*)

Ölör aldında ırın ugup kalayın “[Ben]Ölmeden önce [son bir defa] şiirini / şarkını dinleyeyim” (Aytmatov: 1982/36).

çığar aldında “çıkmadan hemen önce; çıkmak üzereyken” (< *çık-ar aldında*)

Sultanmurattın esi-köönünön çıkpay kalgan bul okuya soguş çığar aldında, soguştan murgadı cayda bolgon “Sultanmurat”ın aklından ve gönlünden hiç çıkmaz hale gelen bu olay savaş çıkmadan hemen önce / çıkmak üzereyken, savaştan önceki yerde olmuştu” (Asanaliyev: 1984/8).

342112. -AR MENEN:

-ar sıfat fiil eki *menen*⁶⁸ “ile” edatıyla birlikte Türkiye Türkçesi’ndeki “-masıyla; -ar -maz; -ınca” fonksiyonlarında iyelik eki alarak veya almadan kullanılır.

keteer menen “gitmesiyle; gidince” (< *ket-er menen*)

Colbors keteer menen Çoñkoldoy menen Daldagay tamdın túbünö töşölgön bostektin üstünön tura kalıştı “Kaplanın gitmesiyle Çoñkoldoy ile Daldagay duvarın dibine düşenen postun üstünden birden kalktılar” (Kaimov: 1976/40).

bütörüm menen “bitirmemle, bitirince, bitirir bitirmez” (< *büt-er+i+m menen*)

⁶⁸ Kelime Eski Türkçe’den itibaren *bir+ile+n* > *birle+n* > *birlen* > *bilen* > *binen* > *benen* > *menen* değişme seyrini takip etmiştir.

[Kemel] Mektepti bütörüm menen uşu Anarhayga keldim “[Kemel] Okulu bitirmemle / bitirince / bitirir bitirmez bu Anarhay’a geldim” (Asanaliyev: 1984/9).

tuuları menen “doğar doğmaz, doğmasıyla (< *tuul-ar+ı menen*)

Başka bardık candıktarga karaganda adam balası beçel belem. Canıbarlardın baldarı tuuları menen enesinin emçegin izdep emip, oşol zamat eerçip basıp kelet “Diğer bütün canlılara nazaran insanoğlu daha mı beceriksiz? Hayvanların yavruları doğar doğmaz / doğmasıyla anasının memesinin arayarak [bulur ve] emip, hemen o anda [anasının] ardından takip ederek yürür gelir” (Şarşeyev: 1991/5).

342113. -AR ZAMAT:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-ar -maz; -dığında; -ınca; ırken; masıyla” fonksiyonlarında kullanılır.

körör zamat “görür görmez” (< *kör-er zamat*)

Maydandan kaytıp kelgenderdin baarı tee alıstan ele oşol toolordu körüp, körör zamat közdörünö kubanıçtan caş tegerenip, caşıp ketkenin sözdöp kalışaar ele “Meydandan dönüp gelenlerin hepsi tâ uzaktan o dağları görüp, görür görmez gözlerine sevinçten yaş dolarak ağladıklarından söz ederlerdi” (Aytmatov: 1988b/43).

tiyer zamat “değer değmez, değmesiyle, değince” (< *tiy-er zamat*)

Bir kezde ukmuşana iyreygen kuu butaktı “çirt” keserimde - kayçım tenesine tiyer zamat al “butak” “şuu” soylop kara kabıktın kat-katına citti “Bir defasında hayret ederek eğilmiş kuru dalı “çit” [ben] keserken, makasım vücuduna değer değmez o “dal” birden içine çekilerek kara kabuğun içinde kayboldu” (Şeriyev-Muratov: 1994/4).

ugaar zamat “duyunca” (< *uk-ar zamat*)

Bizdin ar biribiz üçün al kara çeçekey boorubuz bolup kaldı, anın ısmın ugaar zamat cürögübüz uluttuk sıymıktın cana erdiktin sezimine melt-kalt bolup tolup çıgat: ... “O, bizim her birimiz için kara gözbebeğimiz gibi bir yakınımız oldu, onun ismini duyunca yüreğimiz millî gurur ve yiğitlik duygusuyla coşarak dolar: ..” (Aytmatov: 1988b/45).

342114. -AR TÜRÜ:

Bu yapı *bar / çok* kelimeleriyle birlikte kullanılır. Anlam olarak *-ar türü bar / çok* yapısı “-ar / -acak gibi görünüyor / görünmüyor” fonksiyonundadır. Elbette *tür* kelimesi edat değildir. Ancak bu kalıplaşmış yapıda edat gibi kullanıldığı için burada ele alındı.

kıymildaar türü çok “kıymildayacak gibi görünmüyor” (< *kıymilda-ar türü çok*)

Alakanına olturğan makuluktun ordunan kıymildaar türü çok “Avucunda oturan mahluk yerinden kıymildayacak gibi görünmüyor.” (Kuşbekov: 1988/52).

sozular türü bar “uzanacak gibi görünüyor” (< *sozul-ar türü bar*)

Cana batıştan ileñ-salañ sokkon şamal emi küçöp kirdi. Kulak-murundu aymalap bir bilgeni barday, kıyazı tündün oo bir ookumuna çeyin sozular türü bar “Yine doğudan tembel tembel esen rüzgar şimdi güçlenmeye başladı. Kulağı burnu dalayarak bir bildiği var gibi, sanki gece yarısına kadar sürecek gibi görünüyor” (Kuşbekov: 1988/52).

34212. -BAS + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Bilindiği gibi daha Çağatay Türkçesi’nde *-mak* mastar ekinin menfi fiil tabanlarına gelmediği görülmekte olup ekin bu fonksiyonunu *+lık* ekiyle genişletilmiş olan *-mas* sıfat fiil eki gerçekleştirmekteydi. Bahsedilen durum *-mas* > *-bas* değişikliğiyle bugün Kırgız Türkçesi için de geçerlidir (bk. § 215. *-bas*). Yine bu ek edatlarla birleştiği zaman çoğunlukla geniş zaman menfi sıfat fiil ekinde *-mak* mastar ekinin olumsuz görünüşü rolünü üstlenmektedir.

342121. -BAS ÜÇÜN:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-mamak için” yapısı karşılığında kullanılmaktadır.

keçikpes üçün “gecikmemek için” (< *keçik-bes üçün*)

Men kızdı karay cügürdüm. Koyun taştap, al da maga cügürdü. Birok men aga cetpey toktodum. Cumuştan keçikpes üçün kayra tigi arabanı kuup cetişiş kerek “Ben kıza doğru

hızla yürüdüm. Koyununu bırakarak o da bana doğru yürüdü. Ancak ben ona ulaşmadan durdum. İşe geç kalmamak için tekrar az evvelki arabanın ardından giderek yetişmek gerek” (Asanaliyev: 1984/29).

ugulbas üçün “duyulmaması için” (< uk-u-l-bas üçün)

Türmönün içinen on çaktı mıntıkçan çıktı. Koroodo turgan tört motortskil törtöo bir uçurda tatırata ot aldırıp (multıktın ünün ugulbas üçün atayın uşintişçü), mıntıktar kezeldi Hapishanenin içinden on kadar silahlı kişi çıktı. Avluda duran dört motorsikletin dördü birden aynı anda çalıştırılarak (silahın sesinin duyulmaması için özellikle böyle yaptılar), silahlar hedefe yöneldi” (Saktanov: 1991/192).

baalap albas üçün “değerlendirmemek için” (< baha+la-p al-ba-s üçün)

Anday uçurlarda bir nerseni tuura emes baalap albas üçün adam özünö ayabay sak boluu kerek “Böyle zamanlarda bir şeyi yanlış değerlendirmemek için insan çok dikkatli olmalı” (Eraliyev: 1992/63).

34213 -ÇU + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİL EKİ:

342131. -ÇU TÜRÜ:

Bu yapı çok nadir kullanılır. Bu yüzden tek bir örnek bulunabildi. Fonksiyon olarak -ar türü zarf fiil eki yapısıyla aynıdır (bk. § -ar türü). -çu sıfat fiil ekinin tür kelimesiyle birlikte kullanılmasıyla oluşturulur (bk. § 216. -çu I). Bu yapı daima bar ve çok kelimeleriyle birlikte kullanılır. -çu türü bar / çok “-ar gibi görünüyor / görünmüyor” anlamındadır.

aldırçu türü çok “aldıracak gibi görünmüyor” (< al-dır-çu türü çok)

Emi emne kaluu kere? ... Dagı kamoogo alsabı?... Birok Abdırakmandın oñoy menen aldırçu türü çok “Şimdi ne yapmalı? ... Yine hapse mi almalı? .. Ancak Abdırakman kolaylıkla teslim olacak gibi görünmüyor” (Kuşbekov: 1992/21).

34214. -GAN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKİ:

-gan sıfat fiili edatlarla birleşerek zarf fiil eki fonksiyonunu üstlendiği zaman bu birleşimlerde iyelik ekleri de bulunabilir.

342141. -GAN BOYDON:

Boydon kelimesi esasında *boy* (isim kökü) +*dan* ablatif eki birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Sıfat fiil eki -gan + *boydan* yapısı, Türkçesi'ndeki “-dığı halde; -dığı gibi; -mış halde; -ar halde; -arak; -madan” yapılarının karşılığı olarak yaygın kullanılışa sahiptir. Genelde -gan sıfat fiil ekini bünyesinde bulunduran türemiş ek yahut diğer yapılar iyelik ekli de kullanılırken -gan boydon yapısında iyelik ekli kullanıma hiç rastlanmamıştır.

Bu kelime yalnızca -gan sıfat fiil ekiyle türemiş kelimelere değil aynı zamanda normal isimlere de gelerek onlardan mesela *ceke boydon* “yalnız halde” gibi bir yapıyı oluşturur.

cügürgön boydon “koştuğu gibi, koşarak” (< *cürgür-gen boydon*)

Kütüüsüzdön kız ordunan tura kaldı da, koş alakanı menen cüzün basıp, şart burulup cügürgön boydon çıkıp ketti “Ansızın kız yerinden kalkıverdi ve her iki eliyle yüzünü kapatarak, yüzünü çevirip koştuğu gibi / koşarak çıkıp gitti” (Kuşbekov: 1992/54).

bölüngön boydon “bölünmüş bir halde” (< *böl-ü-n-gen boydon*)

Düynö bolso oşondoy ele ar türdüü sayasiy sistemalarga acırap bölüngön boydon kala beret “Dünya ise aynen bu şekilde türlü türlü siyasi sistemlere ayrılarak bölünmüş bir halde / bölünerek bulunmaya devam eder” (Aytmatov: 1988b/35).

sustaygan boydon “somurtur halde; somurtarak” (< *sustay-gan boydon*)

Camiyla unçukpastan kattı ubaktıluu karızga alganday, sustaygan boydon kayra enesine beret “Camiyla ses çıkarmadan mektubu muvakkaten almış gibi, somurtur halde / somurtarak geri annesine verir” (Aytmatov: 1988a/205).

karmagan boydon “tuttuğu halde, tutarak” (< *karma-gan boydon*)

Bala dağı ele tüşüngönü cok. Akçanı ayar karmagan boydon Cedigerdi eerçidi “Çocuk hala dahi anlamış değıl. Parayı dikkatlice tuttuğu halde / tutarak Cediger’i takip etti” (Şarşeyev: 1991/16).

bilbegen boydon “bilmeden; bilmedikleri halde” (< *bil-be-gen boydon*)

Baykuş apam! Baykuş atam! Alardın tilegi minday bolboş kerek: cıyırma cılça birge ömür sürüp, bir-birinin tagdırın bilbegen boydon eköö eki cerde tıyuk kalıştı “Zavallı annem! Zavallı babam! Onların dileği böyle olmamalı: yirmi yıl kadar beraber yaşayarak birbirinin ne olduğu bilmeden / bilmedikleri halde ikisi iki ayrı yerde kalakaldılar” (Asanaliyev: 1984/43).

342142. -GAN BOYUNÇA:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-dığından beri; -dı -alı; -dığı halde” yapılarının fonksiyonunda kullanılır. İyelik eki alarak veya almadan kullanılabilir.

olturganı boyunça “oturduğu halde; oturarak” (< *oltur-gan+ı boyunça*)

- *Sen cerge kir. Sen ... -dep emi Salıy oşol olturganı boyunça beçel balaça köçüğü menen cılıp küyöösünö cetti da, anı başı menen süzgölöp: ...* “Sen kara yere gir. Sen ... - diyerek şimdi Salıy oturarak / oturduğu halde henüz yürümeyi bilmeyen çocuk gibi kalçalarıyla sürünerek kocasına ulaştı ve onu başıyla dürterek: ...” (Kuşbekov: 1992/24).

karmagan boyunça “tutmuş bir halde, tutarak” (< *karma-gan boyunça*)

Al, sözün tügötköndön kiyin emi bardık abalına közü cetip, tüşünüp bolgondoy kalamın karmagan boyunça bayatan beri çekesin tayanıp oturgan kolun tartıp alıp /.../ kaytıp oylonup turup minday dedi: “O, sözünü bitirdikten sonra artık durumuna her yönüyle aklı erip, tamamen anlamış gibi kalemini tutmuş bir halde / tutarak az evvelden beri şakağına dayanıp oturduğu elini çekerek /.../ tekrar düşünceli bir halde şöyle dedi: ..” (Elebayev: 1980/230).

342143. -GAN KEZDE:

Esasında “an, zaman, fırsat” anlamlarındaki *kez* kelimesi elbette ki edat değıldir. Ancak kelimenin lokatif eki alarak -gan sıfat fiil ekiyle birlikte kullanılması durumunda Türkiye

Türkçesi'ndeki “-dığı sırada; -ınca, -dikta” gibi zarf fiil ekleri fonksiyonunda kullanılmasından ötürü burada ele alınmıştır.

ölgön kezde “öldüğü sırada, öldüğü zaman, öldüğünde” (< *öl-gen kezde*)

Ata cönündö söz bolgondo baarı ogo better tuncuraştı. Al ölgön kezde Şarip menen Ariptin ali kiçine kezleri bolçu “Babaları hakkında konuşma olunca hepsi daha da mahzunlaştı. Babaları öldüğü sırada Şarip ile Arip’in henüz çocukluk devriydi” (Şarşeyev: 1991/121).

ooy baştağan kezde “dönüşmeye / kaymaya başladığı sırada” (< *oo-y başta-gan kezde*)

Eki-üş çınıday çay içilip, kaçan gana servanttın cark etip çıkkın ryumkalarga konyak, özünün bokalına şampan kuygan Bermet Döölötovna bir sıyra kötörtüp cibergen soñ, azdan söz uçugu üy-bülö, turmuş cagina ooy baştağan kezde, üy eesi kıyabı menen negizgi kepke öttü: ... “İki üç bardak kadar çay içilip, ancak ne zaman büfeden birden ortaya çıkan kadehlere konyak, kendi kupasına şampanya koyan Bermet Döölötovna bir kere de içip bitirdikten sonra, yavaş yavaş söz aile ve hayata doğru kaymaya başladığı sırada, ev sahibi usûlüyle asıl meseleye geçti: ...” (Şarşeyev: 1991/73).

342144. -GAN MENEN:

-gan sıfat fiil eki *menen* “ile” edatıyla birleştiği zaman “-muşla beraber; -ınca; -makla birlikte; -masına rağmen; -sa da” gibi çok değişik fonksiyonlarda kullanılır. Bu yapı da iyelik olarak ve iyelik eki almadan kullanılabilir.

İyelik eki olmadan kullanımı:

kömgön menen “gömmüşle” (< *köm-gen menen*)

Baldarın oşondoy cıgıp kalganın körüp turup, özün-özü cerge kömgön menen barabar sezgen analar kaday gana ayarıçtuu! “Çocukların böyle ortaya çıkmalarını görünce, kendi kendisini yere gömmüşle beraber hisseden anneler ne da zavallı!” (Eraliyev: 1992/83).

maktağan menen “övmekle, överek” (< *makta-gan menen*)

Maktağan menen ötpöysüñ, / Dan cagınan cetpeysiñ “Övmekle / överek geçmezsin, / Tahıl yönünden yetmezsin” (Bolobalayev: 1960/167).

İyelik ekli kullanımı:

bolganı menen “olmakla birlikte, olmasına rağmen” (< *bol-gan+ı menen*)

Cılcık köz kıtay tınzaları bulardı körsö da körmöksön. Alardın köpçülüğü Cungariyadan atayın alıp kelingender ele. Tili Mancurlarga okşoş bolgonu menen dini musulman “Küçük gözlü Çinli bekçiler, bunları görse de görmemiş gibi davrandı. Onların bir çoğu Cungarya’dan bilhassa getirilenlerdi. Dilleri Mançuların diline benzer olmakla birlikte din olarak Müslümanlar” (Kuşbekov: 1992/50).

degeni menen “dese de, dese bile” (< *de-gen+i menen*)

İçki sezimin maga kañçalık bilgizbeyin degeni menen, menin bu sözüm aga caga tüştü “Hislerini bana ne kadar hissettirmeyeyim demesine rağmen, benim bu sözüm onun hoşuna gitti” (Saktanov: 1991/162).

köçkөнүбүз menen “göçmemizle, göçünce” (< *köç-gen+i+biz menen*)

Biz köçkөнүбүз menen, uşunça cer, mal cayıtı boş kalbayt da “Biz göçsek de / bizim göçmemizle bu kadar yer, otlak boş kalmaz” (Kaimov: 1976/29).

Bu yapı *kanet-* / *kant-* fiiliyle kullanılması kalıplaşarak “ne de olsa” yapısında deyimini oluşturur.

kantken menen “ne de olsa” (< *kant-ken menen*)

Kantken menen el degen el emespi, ar bir cerdeşine bap kelgidey at taap koyup al, ... “Ne de olsa, halk dediğin halk değil mi, her bir yurttaşına uygun gelecek ad bularak koy, ...” (Şarşeyev: 1991/80).

342145. -GAN ÖÑDÜÜ:

Kırgız Türkçesi’nde *öñ* kelimesi aslında “yüz, çehre, beniz” anlamlarına gelmektedir. Kelime isimlerden sıfat yapan *-luu* (< -lîg) ekiyle genişletildiğinde “gibi, benzeyen” anlamlarına gelen ve edat olarak kullanılan *öñdütü* kelimesi ortaya çıkmıştır. Bu edat *-gan* sıfat fiil ekiyle yaygın olmasa da “-mış gibi” fonksiyonunda kullanıldığı olur.

kulak salıp oturgan öñdүү “dinliyormuş gibi” (< kulak sal-ı-p otur-gan öñdүү)

Uşul uçurda al, men ukpagan, menin kulagıma cetpegen kandaydır keremettүү bir nerselerdi tıñşap, oşogo can dili menen belirip; kulak salıp oturgan öñdүү tuyulat “O zamanlar o, benim duymadığım, kulağıma hiç gelmemiş bir tür mucizeli bir şeyleri dinleyerek, buna bütün benliğini vererek, dinliyormuş gibi geliyor” (Aytmatov: 1988a/209).

süyüngön öñdүү “sevinmiş gibi” (< süyün-gen öñdүү)

Keede al bir ün çalgansıp, sesteye kalganda, /.../ közü calcıldap bir nersege süyüngön öñdүү bolot “Bazan o bir ses [kulağına] çalınmışçasına afallıyakalınca, /.../ gözü parlayarak bir şeye sevinmiş gibi olur” (Aytmatov: 1988a/ 208).

342146. -GAN SAYIN:

Kırgız Türkçesi’nde genel olarak *sayın* edatı *her* anlamında kullanılmaktadır. Meselâ *kün sayın* “her gün” gibi.

Ancak *sayın* edatı -*gan* sıfat fiiliyle birlikte kullanıldığında “-dıkça ; her -diğinde” zarf fiil eki fonksiyonunda ve genel olarak şahıs unsuru almadan kullanılır. *Sayın* edatının böyle kullanılması Eski Türkçe’den beri devam etmektedir. Eski Türkçe’de, Kırgız Türkçesi’ndeki -*gan sayın* yapısı fonksiyonunda -*muş sayın* yapısı mevcuttu.⁶⁹

cegen sayın “yedikçe, her yediğinde” (< *ce-gen sayın*)

Atamdın bir tüp alma cıgaçının başına çıkkın calgız alması bar ele, oşonu atam cegen sayın caşarıp turçu “Babamın bir kök elma ağacının üstünde çıkan bir elması vardı, bunu babam her yediğinde / yedikçe gençleşirdi” (Bektenov-Bayciyev: 1993/92).

bargan sayın “gittikçe, gitgide” (< *bar-gan sayın*)

Bilimibiz bargan sayın artılıp, / Ölköm ösüp kündön küngö güldösün “Bilgimiz gitgide artarak, / Ülkem gelişip günden güne bayındır olsun” (Bolobalayev: 1960/160).

tüşkön sayın “indikçe” (< *tüş-ken sayın*)

⁶⁹ ... *sizing körküngüzni / körmüş sayın* ... “... sizin cemâlinizi gördükçe ...” (bk. R. R. Arat: *Eski Türk Şiiri*, s. 48-49).

Murdagıdan ayılga köp tüşö turgan boldu, tüşkön sayın aligi kelin menen coluguşup ketet “Öncekinden de köye çok iner oldu, indikçe de mezkur gelinle görüşüp gelir” (Aytmatov: 1988a/59).

342147. -GAN SEBEPTEN:

Bilindiği gibi Arapça asıllı olan *sebepten* kelimesi edat değildir. Ancak Kırgız Türkçesi’nde -gan + sebepten şeklinde kullanıldığında “-dığı için; -diğinden dolayı; -dığı sebebiyle” anlamlarında ve cümle içinde zarf olarak kullanıldığından burada ele alınmıştır.

bolgon sebepten “olduğu için” (< bol-gan sebepten)

Oyundun içinde kırgızdın eñ birinçi cakşı körgönü cana köp oynogonu bolgonduktan, “ordo atış” soguş dartı bolgon sebepten anı toluk körsötüp cazdım “Oyunun içinde Kırgızların en fazla sevdikleri ve çok oynadıkları olduğu için, “Ordo atış” savaş endişesi olduğu için bunu tam olarak tasvir ederek yazdım” (Soltonoyev: 1993/10).

342148. -GAN SIMAK:

-gan sıfat fiil eki *sımak* “gibi” edatıyla birleşerek, çok işlek olmayan -gan *sımak* “-mış gibi” yapısını oluşturur.

tarazaga salmaktagan sımak “teraziye vurmuş gibi” (< taraza+ga salmakta-gan sımak)

Kümüşay ene saal oylongonsup “uşunu kokustan tuura emes aytıp catambı” degençelik etiyattanıp, aytaar sözün tarazaga salmaktagan sımak tuncuray tüştü “Kümüşay nine biraz düşünmüş gibi “bunu birden yanlış mı söylüyorum (acaba)” derecesine ihtiyatlı davranarak söyleyeceği sözünü teraziye vurmuş gibi birden kederlendi” (Şarşeyev: 1991/97).

342149. -GAN SIÑARI:

Kırgız Türkçesi’nde gibi anlamına gelen *siñarı* edatı, -gan sıfat fiil eki birlikte kullanıldığı zaman işlek olmayan -gan *siñarı* “-dığı gibi; -mış gibi” yapısını oluşturur.

üyörtöpögön sıñarı “öğretmediği gibi” (< üyört-be+gen sıñarı)

Uşulardın baarın Cediger çal daana körböso da turpatı menen tuyup turdu. Alardı mintkile dep eç kim üyörtöpögön sıñarı, mintpegile dep dağı eç kim tıybagan “Bunların hepsini yaşlı Cediger açıkça görmese de vaziyetten hissetti. Onları böyle yapın diye hiç kimse öğretmediği gibi, böyle yapmayın diye de hiç kimse mani olmadı” (Şarşeyev: 1991/30).

3421410. -GAN SOÑ:

Kırgız Türkçesi’nde enteresan bir şekilde sonra anlamına gelen soñ edatı isimlere ve -gan sıfat fiil ekinden sonra geldiğinde genellikle ablatif eki almaz. Aynı manadaki ve fonksiyondaki *kıyın* edatı ise ister sıfat fiil ekli fiilimsiye isterse normal isimlere gelsin mutlaka ablatif eki ister. Soñ edatı bazan ek gibi bitişik de yazılabilmektedir. Genel olarak Kıpçak topluluğuna giren şivelerin bir çoğunda -gan sıfat fiil ekinin soñ edatına ablatifsiz bağlandığı görülür⁷⁰. Kırgız Türkçesi’nde bu durum daha da genişletilmiş olup zaman zaman isimlere dahi ablatifsiz geldiği görülmektedir. Buna mukabil Kırgızların doğu ve güney şeridini kuşatan ve dillerinde büyük

⁷⁰ Bu duruma örnekler verecek olursak:

Kırım Çöl Tatarcası’nda: *Bulutlar, bulutlar ölmek istermin / Ölgensonğ köklerde külmek istermin* “Bulutlar, bulutlar ölmek istiyorum / Öldükten sonra göklerde gülmek istiyorum” (A. Battal Taymas: “Kırımlı Filolog - Şair Bekir Çobanzade”, BELLETEN 1954, İstanbul 1988, s. 239.

Kumuk şivesinde:

Yetti yıl kaldım Zuhra
Görmege bolmay seni
Göz aldıñdan tayğan soñ
Unutğanmusan meni”

Yedi yıl kaldım Zuhra
Görmek imkânı olmadan seni
Gözünün önünden kaybolduktan sonra
Unuttun mu sen beni?

(bk. Nuri Yüce: “Kumuk Türkçesiyle Tahir ile Zühre”, BELLETEN 1992, Ankara 1995, s. 84.

Yine Polatlı Kırım ağzından bir örnek: “Ondan soñ bu köyge barıp şulaytıp, köyün kórúp kelgen soñ diy ki arkadaşı: .. Ondan sonra bu köye gidip böylece köyünü görüp geldikten sonra der ki arkadaşı:...” (Z. Yüksel: *Polatlı Kırım Ağzı*, Ankara 1989). Bu örneğin alındığı kitapta hatta (soñra >) *sora* edatı dahi -gan sıfat fiiliyle birleşirken ablatif eki almamaktadır. Gerçi bir iki örnekte ablatifli şekillere rastlanıldı ama bu herhalde Türkiye Türkçesinin tesirinden dolayıdır. *Kelinni tışırırler. Davullar şalı. Kelin tışken sora güreş yasarlar* “Gelini indirirler. Davullar çalar. Gelin indikten sonra güreş yaparlar” (a.g.e., s. 149).. Ancak soñ ve *sora* edatları isimlere ve ol zamirine geldiğinde ablatif ekli kullanılmaktadır (andan soñ, andan sora gibi).

Diğer bir Kıpçak şivesi olan Nogayca’da aynı durum görülmektedir: “*Tülki olay degen soñ, yılan dorbağa basın da tığadı* “Tülki böyle dedikten sonra yılan torbaya başını da tıkar” (bk. S. Çağatay: *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, s. 109); *Adaskanga ayıp yok, kaytıp üyin tapkan song* “Şaşırana ayıp yok, dönüp (geri) evini bulduktan sonra” (H. Ülker: *Nogay Atasözlerinden Örnekler* s. 532).

Aynı şekilde Dobruca Tatarcasında da görülmektedir: *Elwalcı güzeli bolarnı añlatkan soñ, korkup kocasınıñ arkasına saklana* “Helvacı güzeli bunları anlattıktan sonra korkup kocasının arkasına saklanır” (N. Mahmut, E. Mahmut: *Ayuv Kulak Batır*, s.91)

Bu duruma bir örnek de Kazak Türkçesi’nden: *Äweli “Carlı bolsañ, arlı bolma” deydi. Ardan ketken soñ, tiri bolıp jürgeñi qurısın* “Önceleri “Yarin varsa, hayalı olma” derlerdi. Arın (hayan) gittikten sonra, yaşamak kahrolsun” (Abay, 126). Bunun yanı sıra bu şivede isimlerden sonra soñ gelirse mutlaka ablatif eki ister, -gan sıfat fiilinden sonra ablatifli ve ablatifsiz olarak karışık olarak bulunur.

tesiri görülen Uygur ve Özbek Türkçelerinde bu edatın mutlaka ablatifli isimlere geldiği görülmüştür.⁷¹ Belki bu sebepten bu şivede nadir de olsa *-gan* sıfat fiilinin *soñ* edatına ablatif ekiyle bağlandığı da görülmüştür. Ayrıca yine Kırgız imlasındaki oturmamışlıktan kaynaklanan bir diğer sebeple de *-gan soñ* şeklindeki partisip + edat şeklindeki yapı bazan *-gansoñ* şeklinde yazılmaktadır.

bolbogon soñ “olmadıktan sonra; olmayınca” (< *bol-ba-gan soñ*)

Çın ele adamdın eçkimge tiyesi bolbogonsoñ al köz körünö ele unutulma beret emespi
“Hakikaten de insanın kimseyle alakası olmayınca o kişi açıkçası unutulmaz mı?” (Aytmatov: 1988a/ 211).

tügönüp kalgan soñ “tamamen bittikten sonra, bitince” (< *tügön-ü-p kal-gan soñ*)

Mal tügönüp kalgan soñ / Senin perzentiñdi ne kılam? “Mal tamamen bittikten sonra / bitince / Senin çocuğunu ne yapayım?” (Manas: 1984/23).

bolgan soñ “olduktan sonra, olunca” (< *bol-gan soñ*)

kalgan soñ “kaldıktan sonra, kalınca” (< *kal-gan soñ*)

At kaçagan bolgon soñ, / Aştan, toydon kalgan soñ, / Külüktüğü ne payda? “At hep kaçan olduktan sonra / olunca / Yemekten, düğünden kaldıktan sonra / kalınca / Yüğrük de olsa ne fayda?” (Bektenov-Bayciyev: 1993/77).

kirgen soñ “girdikten sonra” (< *kir-gen soñ*)

En eski kırgız dinin, din baştıgın “kam” degen. Musulman dinine kirgen soñ köpçülüğü
“biz musulmanbiz” degenden başka, musulmançılık colun cakşı bilbesten cürö bergen “En eski Kırgız dinini ve din adamını “kam” derlerdi. İslam dinine girdikten sonra çoğunluk “biz müslümanız” demekten başka, İslam yolunu iyi bilmeden yaşayamaya devam etmiştir” (Soltonoyev: 1993/11).

⁷¹ Çağatay devri Türkçesinden örnek olarak Babur’un Hatıratı’ndan bir kısım: ... munda to’ta□andan song Semerkand vilāyetini alıp manga bergeyler (S. Çağatay: *Türk Lehçeleri Örnekleri VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Yazı Dili*, s. 197).

-gan üçün, Türkiye Türkçesi'ndeki “-dığı için, -diğinden dolayı” yapılarının karşılığıdır. Bünyesindeki -gan sıfat fiil ekinden dolayı iyelik ekli kullanımı da vardır. Ayrıca +lık ekiyle genişlemiş şekli -gandık sıfat fiil eki de aynı şekilde kullanılabilir.

Kırgız Türkçesi'sindeki şimdiki zaman sıfat fiil ekleri de +lık ekiyle genişlemiş olarak da kullanılır. İşte burada şimdiki zaman sıfat fiil ekleri ve +lık ekiyle genişlemiş şekiller de ele alınacaktır.

kalganın üçün “kaldığım için, kaldığından dolayı” (< kal-gan+ı+n üçün)

Çıgarmanı okuyan üçün, sen esinde kalganın üçün içinden aga ıraazı bolosuñ “Eseri okuyan için, sen [okuyanın] aklında kaldığım için içinden ona minnettar olursun” (Eraliyev: 1992/93).

çeçkendigi üçün “çözümlediği için, çözdüğü için” (< çeç-gen+lik+i üçün)

Kaysı bir comoktordo akılduu kedey kandın tabışmagın tuura çeçkendigi üçün, anın suluu kızıñ alıp, aga küyöö bolot ce biyik daracaga cetişet “Bazı masallarda akıllı fakirin, hanın bilmesini doğru çözdüğü için, onun güzel kızını alarak hana damat olur veya yüksek mertebeye ulaşır” (Bektenov-Bayciyev: 1993/81).

kele catkandığı üçün “gelmekte olduğu için” (< kel-e catgan+lık+ı üçün)

Mınday bir karasam, bul adam düynönün künöösün büt öz moynuna alıp, ömür boyu başkaları aktap kele catkandığı üçün azır mında, beyiştin bosogosuna, atayın izdep kelip, aga kirüü üçün kудaydan uruksat surap olturgan adam okşop ketti menin közümö “Şöyle bir baktığımda, bu insanlık aleminin günahını tamamen üstlenerek, ömür boyu başkalarını aklayarak gelmekte olduğu için şimdi burada, cennetin eşiğinde bilhassa arayarak gelip, buraya girmek için Tanrı'dan izin sormakta olan insan gibi göründü gözüme” (Eraliyev: 1992/83).

3422.SIFAT FİİL EKİ + ABLATİF EKİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

34221. -A ELEKTEN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

342211. -A / -Y ELEKTEN MURUN:

Türkiye Türkçesi'ndeki "henüz -madan önce" fonksiyonunda bir yapı olup çok yaygın değildir.

dey elekten murun "henüz demeden önce" (< *de-y elek+den murun*)

Tün ortosu çende toñ cerdi türsüldötö bastırıp Karabaydıkına biröo keldi. Tereze tuşuna cakınday bere tizginin cıyıp: "O, Karake!" dey elekten murun ele, katuu dabış menen çal oygonup ketken "Gecenin bir yarısında donmuş yerleri gümbürdeterek Karabay'ın evine birisi geldi. Pencerenin karşısına yaklaştığında atının dizginini çekerek: Henüz "Hey Karabay ağabey!" demeden önce, gürültüyle yaşlı adam uyanıvermişti" (Elebayev: 1980/241).

34222. -ARDAN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

342221. -ARDAN MURDA:

Yalnızca Çağatay sahasında görülen *burna* "önce" edatı, Kırgız Türkçesinde *burna* > *murda* değişikliği geçirmiş olarak görülür.⁷² Ek her zaman ablatif eki ister. *-ardan murda* "-madan önce" fonksiyonunda kullanılır.

kılaardan murda "yapmadan önce" (< *kıl-ar+dan murda*)

Men azırkı düynö cönündö keñireek söz kılaardan murda özümdün ömür başatıma oy cügürtöm "Ben günümüz dünyası hakkında geniş geniş bahsetmeden önce, kendi ömrümün kaynakları hakkında fikir yürüteceğim" (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/16).

342222. -ARDAN MURUN:

Tarihî olarak Karahanlı, Harezmi ve Çağatay sahalarında ve günümüzde bir çok şivede görülen *burun* "önce" edatı Kırgız Türkçesi'nde *burun* > *murun* değişikliğiyle görülür. Her zaman ablatif eki ister. *-ar* sıfat fiil ekiyle birlikte *-ardan murun* "-madan önce" yapısını oluşturur.

⁷² Bk. N. Hacıeminoğlu: *Türk Dilinde Edatlar*, s. 28.

keterden murunku “gitmeden önceki” (< ket-er+den murun+ki)

Askerge keterden murunku cılı baykem baştap bir top bala tak uşu cerden balık uulaşkan “Askere gitmeden önceki yıl başta ağabeyim, bir grup delikanlı tam burada balık avlamışlardı” (Elebayev: 1980/64).

34223. -BASTAN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Daha önce de belirtildiği gibi -bas sıfat fiil eki ister yalın halde ister hal ekleriyle genişlemiş olarak edatlarla birlikte kullanıldığında çoğu zaman -mak mastar ekinin olumsuz görünüşü yerine kullanılır (bk. § 215. -bas sıfat fiil eki; § -bas + edat tarzındaki zarf fiil ekleri).

342231. -BASTAN MURUN:

“-madan önce” fonksiyonunda iyelik eki almadan kullanılır.

okubastan murun “okumadan önce” (< oku-bas+dan murun)

Bir künü Beyşembi maga bir kat alıp kelip okuttu. Oşol künü bir cakka barıp kelgen. Kattı men okubastan murun maanisin Elebeske tüşündürüp: ... “Bir gün Beyşembi bana bir mektup getirerek okuttu. O gün bir yere gidip gelmiş. Mektubu ben okumadan önce manasını Elebes’e açıklayarak: ...” (Elebayev: 1980/93)

342232. -BASTAN BAŞKA:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-maktan başka” yapısı karşılığında kullanılır.

olturbastan başka “oturmaktan başka” (< oltur-bas+dan başka)

Unçukpay erdin tiştep, tagdırga moyun sunup olturbastan başka argası kança “Ses çıkarmadan dudaklarını ısırarak takdire boyun eğerek beklemekten başka çaresi ne olabilir ki?” (Kuşbekov: 1992/25).

ukpastan başka “dinlemekten başka” (< uk-bas+dan başka)

Sekime ündöbödü, ukpastan başka çarası çok ele. Ugup olturdu “Sekime ses çıkarmadı, dinlemekten başka çaresi yoktu. Dinlemeye devam etti” (Kuşbekov: 1992/16).

34224. -GANDAN + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

342241. -GANDAN BAŞKA :

Türkiye Türkçesi'ndeki “-manın dışında, -maktan başka” yapıları fonksiyonundadır.

degenden başka “demekten başka” (< *de-gen+den başka*)

Eñ eski kırıgız dinin, din baştıgın “kam” degen. Musulman dinine kirgen soñ köpçülüğü “biz musulmanbız” degenden başka, musulmançılık colun cakşı bilbesten cürö bergen “En eski Kırıgız dinini ve din adamını “kam” derler. İslam dinine girdikten sonra çoğunluk “biz müslümanız” demekten başka, İslam yolunu iyi bilmeden yaşayamaya devam etmiştir” (Soltonoyev: 1993/11).

çapkandan başkanı “kesmenin dışında bir şey” (< *çap-kan+dan başka-nı*)

Apama bolso menin andayım cagat, - bışık bolsun, tıkan bolsun, atasınça cıgaç çapkandan başkanı bilbey, tiriçilik alasa-beresege könsün deyt “Annemin ise benim öyle olmam hoşuna gider, becerikli olsun, çevik olsun, babası gibi ağaç kesmenin dışında bir şey bilmeden, hayata ve alış verişe alışsın der” (Aytmatov: 1988a/198).

bakkandan başka “bakmanın dışında, bakmaktan başka” (< *bak-kan+dan başka*)

Kırıgız koy bakkandan başka neni bilet “Kırıgız koyun bakmanın dışında neyi bilir” (Saktanov: 1991/352).

342242. -GANDAN BAŞTAP:

Baştap edatı esasen *başta-* “başlamak” fiil tabanına *-p* zarf fiil ekinin getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu edat ablatif ekli sıfat fiillere gelerek Türkiye Türkçesi'ndeki “-masından başlayarak; -masından beri; -masından itibaren” yapılarının karşılığı olarak kullanılır.

baştap “beri, itibaren” (< *baş+la-p*)

Biz bul egindin meenetin calañ ele uşul cerde emes, talaanın özünön, aydooga dan taştagandan baştap kötörgönübüz kötörgön “Biz bu ekine emeği yalnızca burada değil, tarlanın kendisinden, sürülen tarlaya tohum atılmasından itibaren yüklenmişiz ha yüklenmişiz” (Aytmatov: 1988a/214).

342243. -GANDAN BERİ:

Türkiye Türkçesi'ndeki “-dığından beri; -alı beri” yapılarının fonksiyonundadır.

ayrılğandan beri “ayrıldığından beri” (< *ayrıl-gan+dan beri*)

Beçara cıldızduu neme ele, küyöösünön ayrılğandan beri cüdöp ketti “Zavallı hoş biriydi, kocasından ayrıldığından beri iyice perişan oldu” (Kuşbekov: 1992/24).

kelgenden beri “geldiğinden beri” (< *kel-gen+den beri*)

Kaşkardan kelgenden beri Kubat-biy konušta toktoy elek “Kaşkar’dan geldiğinden beri Kubat bey konaklama yerinde henüz durmuş değil” (Kuşbekov: 1992/20).

ölgöndön beri “öldüğünden beri; öleli beri” (< *öl-gen+den beri*)

Ataları ölgöndön beri üy eesi katarı - dem coopkerçilik da moynunda “Babaları öldüğünden beri / öleli beri evin büyüğü olarak aynı zamanda mesuliyet de kendi üzerinde” (Şarşeyev: 1991/80).

Bu yapının +*ki* aitlik ekiyle birleştiği zaman ortaya yeni ve farklı anlamlı bir yapı çıkar. Yukarıda bahsedildiği gibi -*gandan beri* yapısı “-dığından beri, -alı beri” anlamındayken, bu yapı +*ki* ekiyle genişletildiğinde -*gandan beriki* “-madan önceki” anlamını kazanmaktadır.

bolgondon berki “olmadan önceki” (< *bol-gan+dan berki*)

“Manas” - “Manas” *bolgondon berki* epostun tamçıga tamçı koşulup, sözgö söz, oygo oy kanalıp, bayırkı kırgız curtunun бүткүл чыгармаçılık kubatın Sagımbay bir özü diline stıygızıp turganday sezilet “Manas, Manas olmadan önceki destanın damla damla artarak, söze söz, fikre fikir katılarak, eski Kırgız yurdunun bütün yaratıcılık kuvvetini Sagımbay tek başına gönlüne sığdırmış gibi sanki” Aytmatov: 1988b/14).

342244. -GANDAN BÖLÖK:

Fonksiyon olarak Türkiye Türkçesi'ndeki “-maktan başka; -manın dışında” yapılarının karşılığında kullanılır.

süylögöndön bölök “konuşmanın dışında” (< *süylö-gen+den bölök*)

Ataň murda biy bolso, eldi butu menen bulgap, kolu menen kalçap köngön. Ana, bileginen küç ketti, kolunan iş ketti, çoň süylögöndön bölök önörü çok naadandı bayagı biyликтin kumarı tuttu da! “Baban eskiden bey iken, halkı ayağıyla tekmeleyerek, eliyle vuramaya alışmıştı. İşte bileğinden güç gitti, elinden iş gitti, büyük konuşmaktan başka sanatı olmayan cahilin eski beylik krizi tuttu!”(Kasimbekov: 1990/137).

342245. -GANDAN ELE:

Türkiye Türkçesi'ndeki “-dığından beri, -alı beri; daha -ınca; -dım -alı” yapıları karşılığında kullanılır.

baştagandan ele “başlayalı beri” (< *başta-gan+dan ele*)

Boy tarta baştagandan ele Kasım başkanı koyo turup, birinçi bilim aluunu eñsegen, ... “Boyu uzamaya başladığından beri Kasım başka şeyleri bir kenara bırakarak, evvela eğitimi düşünmüştür, ...” (Saktanov: 1991/149).

bilgenden ele “bileli beri” (< *bil-gen+den ele*)

Degi men bilgenden ele Kubanıçbek culunup iştep, culunup süylöp, culunup tamaktangan kaybar boluçu “Ben bildim bileli Kubanıçbek gayretle çalışıp, gayretle konuşup gayretle yiyen biriydi”(Saktanov: 1991/205).

kirgenden ele “daha girince” (< *kir-gen+den ele*)

Munu men başka bir eki üygö kirgenden ele baykagam “Bunu ben en baştaki bir iki eve daha girince anlamıştım” (Elebayev: 1980/102).

342247. -GANDAN KIYİN:

Türkiye Türkçesi'ndeki “-dıktan sonra, -dığı için, -ınca; -dığından dolayı” yapılarının karşılığı olarak kullanılır.

Kırgız Türkçesi'nde *kiyin* “sonra” edatı *soñ* “sonra” edatından farklı olarak daima ablatif eki istemektedir. Edat olan bu kelime *kidin* > *kizin* > *kiyin* şeklinde bir değişme neticesinde ortaya çıkmıştır. -*gandan sonra* yapısının fonksiyon olarak “-dıktan sonra” anlamından başka “-dığı için” anlamı da mevcuttur. -*gan* sıfat fiil ekinin hemen bütün kullanılışlarında görüldüğü gibi burada da hem iyelik ekli hem de iyelik eki olmadan kullanılması söz konusudur.

İyelik eki olmadan kullanımı:

bolbogondon kiyin “olmadığından dolayı” (< *bol-ba-ga+dan kiyin*)

Sebebi al kezde kırıgzdardın öz ene tilinde basması bolbogondon kiyin oros sözdörünün kırıgz leksikasına kırışı oozeke baylanış arkıluu gana mümkün bolgon “Sebebi o zamanlar Kırgızların kendi ana dillerinde matbaası olmadığından dolayı Rusça kelimelerin Kırgız lügatine girişı ancak konuşma dili vasıtasıyla mümkün olmuştur” (Kurmanaliyeva: 1969/7).

cok bolgondon kiyin “yok olduğu için” (< *cok bol-gan+dan kiyin*)

[Kümüşay:] -*Talıptın aytkanı tuura, baldarım. Atañar çok bolgondon kiyin ata orduna körüp, aytkanın uguşuñar kerek* “[Kümüşay:] - Talip’in söylediği doğru, çocuklarım. Babanız olmadığı için (onu) babanız yerinde kabul ederek söylediklerini dinlemeniz gerek.” (Şarşeyev: 1991/121).

çarçagandan kiyin “yorulduğu için” (< *çarça-gan+dan kiyin*)

Bala Kurman koymok emes ele, birok çarçagandan kiyin toktodu körünöt “Bala Kurman bırakmak niyetinde değildi, ancak yorulduğu için durdu galiba” (Elebayev: 1980/531).

bolgondon kiyin “olduğum için” (< *bol-gan+dan kiyin*)

Men da filarmoniya artisti bolgondon kiyin latviyalıktar menen Kubanıçbek Malikov bolup bir üydö olturduk “Ben de filarmoni artisti olduğum için Litvanyalılarla birlikte Kubanıçbek Malikov ile hep beraber oturduk” (Tursunaliyev: 1975/63).

ketkenden kiyin “gittikten sonra” (< ket-ken+den kiyin)

[Taşçaynar] Vertolyat Ala-Möñgünün ak kar, kör muzduu aşusun aşıp, buluttan arı körünböy, dooşu ugulbay, ketkenden kiyin dele bütön boyu kalçıldap kalıbına kele albay cattı “[Taşçaynar] Helikopter Ala-Möñgü’nün karlı buzlu geçidinden geçerek, bulutların ötesinde görünmez, sesi duyulmaz olup gittikten sonra, bütün gövdesiyle sarsılarak eski haline gelemeyen oldu” (Aytmatov: 1988a/5).

İyelik ekli kullanımı:

çıkkanımdan kiyin “ben çıktuktan sonra” (< çık-gan+ı+m+dan kiyin)

Oşo çoñ cilaandın alkagınan çıkkanımdan kiyin özümö küç payda boldu “[Ben] O büyük yılanın bölgesinden çıktıktan sonra kendimde bir güç peyda oldu” (Sıdıkbekov: 1988/19).

342248. -GANDAN KÖRÖ:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-maktansa; -acağı yerde; -acağına” zarf fiil eklerinin fonksiyonunda kullanılır.

cazgandan körö “yazmaktansa” (< caz-gan+dan körö)

Kosmostu cazgandan körö, çabandın itin cazbaysıñbı? “Uzayı yazacağına / yazmaktansa çobanın köpeğini yazsan olmaz mı?” (Eraliyev: 1992/95).

çıgargandan körö “çıkarmaktansa, çıkaracağına” (< çıkar-gan+dan körö)

Bularıñ baş kötörüp, dağı bir baleeni çıgargandan körö, uşintip kök mee bolup catkanı cakşı emespi alarga “Bunların isyan ederek başlarına yine bir bela açacaklarına böyle ahmak olarak yaşamaları daha iyi değil mi onları için” (Kuşbekov: 1992/53).

üylöngöndön körö “evlenmektense” (<üylön-gen+den körö)

Birö bir ıymanday sırın ayttı: “Esi çok suluuga üylöngöndön körö ayal albay, düynödön tak ötsöm bolmok eken “Birisi çok gizli sırrını söyledi: “Aklı olmayan güzelle evlenmektense, hiçbir kadınla evlenmeden dünyadan tek başıma göçüp gitsem olurmuş” (Eraliyev: 1992/78).

342249. -GANDAN SIRTOKARI:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-dığından başka; -dığı dışında” yapılarının fonksiyonundadır.

sizder körsötköndön sırtokarı “sizin gösterdiklerinizin dışında”

(<sizder körsöt-ken+den sırtokarı)

-Uluksaat etseñizder, sizder körsötköndön sırtokarı *dağı tömöndögü coldoştordu partkomdun atınan prezidiumga sunuş kılam* “-Müsaade ederseniz, sizlerin gösterdiklerinizin dışında yine aşağıdaki yoldaşları Komünist Partisi Komitesi adına başkanlığa takdim edeceğim” (Asanaliyev: 1984/159).

3422410. -GANDAN TARTIP:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-dığından beri, -dığından itibaren; -alı beri” yapılarının karşılığında kullanılır.

kele baştagandan tartıp “gelmeye başladığından beri” (< kel-e başta-gan+dan tartıp)

Omoy agay bizdin üygö kele baştagandan tartıp, al maga cakin kişidey körünö baştağı “Omoy öğretmen, bizim eve gelmeye başlayalı beri, bana yakın birisiymiş gibi görünmeye başladı” (Kaimov: 1976/22).

baştagandan tartıp “başladığından itibaren, başlayalı beri” (< baştal-gan+dan tartıp)

Biy, boluş, manaptar öñdöngön kırgızdın el bilermancı bolso, uşul okuya baştagandan tartıp, bir bet alıp kete albay, eki ortodo kalıp ... “Bey, müdür ve soylular gibi Kırgızların halk aydınları ise, bu vakıa başlayalı beri, hiç bir yana gidemeden, iki ara bir derede kalarak ..”(Elebayev: 1980/86).

bolgondan tartıp “olduğundan beri” (< *bol-gan+dan tartıp*)

Başkasın kim biliptir, oşol kolhoz bolgondon tartıp bulardın kılğanın kara cumuştan atıkkın kara mucuktar da kıla albas “Başkasını kim bilir, orası kolhoz olduğundan beri bunların yaptığını, sıradan işleri gören basit köylüler dahi yapamaz” (Elebayev: 1980/270).

3422411. -*GANDAN ULAM*:

Türkiye Türkçesi’ndeki “-dığı için; -dığından dolayı; -dığına göre” yapılarının fonksiyonundadır.

kiygenden ulam “giydiğine göre” (< *kiy-gen+den ulam*)

Oşondo da uçuru kelgen sözün aytıp kaldı. - Kim bilet, badana soot kiygenden ulam bir bilgeniñ barbı degenim da “O zaman da vakti gelen sözünü söyledi. - Kim bilir, zırh giydiğine göre bir bildiğin var mı diyorum da” (Kuşbekov: 1992/32).

otura kalganınan ulam “birden oturduğu için” (< *otur-a kal-gan+ı+n+dan ulam*)

Kişinin otura kalganınan ulam Akbara azuusun salbastan, küülöngön boydon başınan aşı sekip keti “İnsan birden oturduğu için [dişi kurt] Akbara onu ısırmadan, geri geri giderek hızlanıp birden atılıp [insanın] başından aşarak sıçradı gitti” (Aytmatov: 1988a/17).

kıñşılai bergenden ulam “inlemesinden dolayı” (< *kıñşılai-y ber-gen+den ulam*)

Akbara aldastap kıñşılai bergenden ulam döbötü Taşçaynar üñkürgö başbaktı “[Dişi kurt] Akbara sıkıntıyla inlemesinden dolayı erkeği Taşçaynar mağaraya şöyle bir baktı” (Aytmatov: 1988a/5).

§ ZARF FİİL EKLERİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ:

Zarf fiil eklerinin bu şekilde edatlarla kullanılması çok yaygın değildir. Ancak bilindiği gibi Eski Türkçe’den beri kullanıla gelen *-ınca / -ince* (< *gınça / -ginçe*) ile *-alı / -eli* (*-galı / -geli*) zarf fiil eklerinin bugün Türkiye Türkçesi’nde *-ıncaya kadar / -inceye kadar; -ıncaya değin / -inceye değin* ve *-alı beri / -eli beri* şekillerinde edatlarla birlikte anlamları pekiştirilmiş olarak kullanıldığı görülür.

§ -A / -Y // -P TURUP:

Kırgız Türkçesi'nde *tur-* yardımcı fiili *-p* zarf fiil ekiyle genişletildiği zaman *-dığı halde*; *-masına rağmen*; *-dığı gibi* şeklinde özel bir anlam kazanmaktadır. Ayrıca Türkiye Türkçesi'ndeki *bile bile* tekrar grubunda görülen yapıya da benzemektedir. *Turup* şeklinin yalnızca tasvir fiil birleşmelerde değil aynı zamanda isimlere gelerek onlara da “olmadığı halde” gibi bir anlam kazandırmasından dolayı edat olarak kabul edip burada ele alınmıştır. Mesela:

cok turup “yok olduğu halde; olmadığı halde” (< *cok turup*)

Bul caza - Alla taalanın ayattarına işenbey akısı cok turup ak paygambardı urganı için “Bu ceza Allah tealanın ayetlerine inanmadan hakkı olmadığı halde günahsız peygambere vurduğu için” (Tursunov: 1991/93).

Ayrıca *-p* ve *-a* zarf fiil ekleri izah edilirken *-ba+y* > *-bay* yapısı da baştaki her iki zarf fiil ekinin menfisi görevinin üstlenmekte olduğu daha önce belirtilmiştir.

Bu yapının daha ziyade *-p* zarf fiil ekiyle kurulan şekilleri yaygındır.

1 *-dığı halde*; *-masına rağmen* fonksiyonunda kullanımı çok yaygındır.

bolo turup “olduğu halde, olmasına rağmen” (< *bol-a turup*)

Oşol için caş cigit bolo turup, alıs çıkıksı cok “Bu yüzden genç delikanlı olduğu halde / olmasına rağmen uzağa gidesi yok” (Aytmatov: 1982/18).

bilip turup “bildiği halde, bile bile” (< *bil-i-p turup*)

A eger sen bilip turup, alardın ügütünö azıgırılşañ, anda aramzaasın “Eğer sen bildiğin halde / bile bile, onların öğütleriyle yoldan çıkarsan, o halde sen haramzâdesin” (Tursunov: 1991/65).

karmap turup “tuttuğunuz halde” (< *karma-p turup*)

O, Kuran karmagandar! Kudaydın Kuranın karmap turup, emnege ayatına işenbeysiñer?! “Ey Kur'an'ı tutanlar! Allah'ın Kur'an'ını tuttuğunuz halde neden [onun] ayetine inanmazsınız” (Tursunov: 1991/92).

2 -dıği gibi fonksiyonunda kullanımı nadirdir.

kötörüp turup “kaldırdığı gibi” (< *kötör-ü-p turup*)

Canagintip catkanda tıştan kirip kelip, Semyondu kötörüp turup, urdu ele, oşol bugün da köz aldım da körünüp turat “Az evvelki gibi yaparken dışarıdan gelir, Semyon’u kaldırdığı gibi [yere] vurdu, bu hadise bugün gibi gözümün önümde duruyor” (Elebayev: 1980/187)..

344. FİİL ÇEKİM EKLERİ + EDAT TARZINDAKİ ZARF FİİL EKLERİ

3441 -SIN ÜÇÜN:

Üçüncü teklîk şahıs emir -sin / sin ; -sun / -sün eki *üçün* “için” edatıyla birleştğinde -sin morfemi Türkiye Türkçesi’ndeki -mak mastar eki görevinde Türkiye Türkçesi’ndeki “-ması için” veya “-sin diye” yapılarının karşılığı olarak sebep bildiren zarf fiil eki fonksiyonunda kullanılır.

bolsun üçün “olması için, olsun diye” (< *bol-sun üçün*)

Nooruz mayramına on beş kün kalganda mayramga karata dayardık baştalat. Aylana-çüyrönü, üy-için tazaloo, mayramdık tamak-aştardı dayardoo işteri cürgüzülöt. Cañı cıldın tüşümü cakşı bolsun üçün atayın tamak-sümölök dayardalat “Nevruz bayramına on beş gün kalınca bayram için hazırlık başlar. Etrafı, ev içini temizleme, bayramlık yiyecekleri hazırlama işleri gerçekleştirilir. Yeni yılın kazancı, hasılatı iyi olması için / olsun diye özel yiyecekler ve sümölök⁷³ hazırlanır” (Sadıkov: 1996/4).

cabılbasın üçün “kapanmaması için; kapanmasın diye” (< *cap-ı-l-ba-sın üçün*)

Carık menen bilimge eşik açuu üçün cana al eşik eç kaçan cabılbasın üçün silerdin ata-agalarıñar kanın tökkönün cana çeksiz küç menen küröşkönün eç ubakta cadıñardan çıgarbagıla “Aydınlıkla bilime kapı açmak için ve bu kapı asla kapanmasın diye / kapanmaması

⁷³Orta Asya’da bahar gelince göğertilmiş buğdaydan elde edilen bir tür şerbetin yağ, un ve su karışımıyla pişirilmesi neticesinde elde edilen bir tür tatlı yiyecek. Kırgızca’da sümölök denilen bu tatlı Özbekçe’de sümeklek olarak adlandırılmaktadır.

için sizlerin atalarınız kanlarını döktüklerinin ve sonsuz güçle savaştıklarını hiç bir zaman aklınızdan çıkarmayın” (Alimov-Muratov: 1992/3).

kubansın üçün “sevinmesi için; sevinsin diye” (< *kuban-sın üçün*)

Bir adamdağı suluuluk calañ anın özünö gana emes, calpıga tiyeşelüü. Antkeni, tabiyat anı başkalar da körsün, köz kurçun kandırıp, kubansın üçün caratkan “Bir insandaki güzellik yalnızca kendisi için değil, herkese aittir. Çünkü tabiat onu başkaları da görsün, gözleri zevk alarak sevinmesi için / sevinsin diye yaratmıştır” (Eraliyev: 1992/77).

§ 35. BAZI EK VEYA EDATLARLA GENİŞLEYEREK ZARF FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN ÇEKİM EKLERİ:

§ 351. -AT DA:

Kırgız Türkçesi’nde -at / -yt eki esasen geniş ve gelecek zaman ifade eden çekim ekidir (bk. §-at sıfat fiil eki). Bu ek, *da* kuvvetlendirme edatıyla birleştiği zaman ortaya çıkan “-at da” yapısı tasvir fiil yapılarında -p veya -a zarf fiilinin yerine ifadeyi daha da güçlendirmek için kullanılır.⁷⁴ Ancak cümle içerisinde kullanıldığında ise Türkiye Türkçesi’ne aktarımda “-ar / -acak ve” gibi bir ifadenin yanı sıra -p veya -arak zarf fiilleriyle de ifade kullanılabilir.

1. Cümle içerisinde kullanımı:

burulat da “döner ve; dönüp; dönerek” (< *burul-at da*)

Al oy keldi urunup, öz uyuguna ketçü izdi taba albay can-dalbas: ulam bir çöp sabın süzgülöp, kayra burulat da kayra çıyırın izdöögö kiret, anı tapmayın canı cay alçuday emes. “Bu aklına geldiği gibi çabalayarak, kendi yuvasına giden yolu bulamadan ??? : olayısıyla bir bitkinin sapını süserek, tekrar dönerek / döner ve geri ??? araştırmaya girer, onu bulamadan huzur bulacak gibi değil” (Kuşbekov: 1988/50)

köyöt da “yanar ve; yanıp” (< *köy-et da*)

⁷⁴ Bu tür kullanımı Türkiye Türkçesinde de görüyoruz. Mesela “*olup bittir*” yerine “*oldu da bittir*”; “*gelip gitti*” yerine “*geldi de gitti*” vs. Bu durum Özbek Türkçesi’nde de görülür (bk. M. M. Tulum: *Özbekçe’de Tasvir Yardımcı Fiilleri*, § 1.3.3.)

Saman da otunu, duu etip bat küyöt da calp öçöt “Saman ateşi de birden alevlenerek yanıp / yanar ve birden söner” (Asanaliyev: 1984/7).

2. Tasvir fiil yapılarında kullanımı:

Şimdiki zaman sıfat fiil eklerinin bünyesindeki *-p* zarf fiil ekinin yerine kullanımı: Aşağıdaki *kozgoyt da catat* ile *cumşayt da oturat* yapıları normalde *kozgop catat* ve *cumşap oturat* şeklinde kullanılırken burada anlamı kuvvetlendirmek için *-at* / *-yt da* şekli tercih edilmiştir.

kozgoyt da catat “başlatmaktadır, ayaklandırmaktalar” (< *kozgo-yt da cat-at*)

Oşonduktan cayloodo bolsun, cakada bolsun eldin karı caşı debey ermegi da uşul bolup, erteli-keç bir döñgö cıynalıp alıp ar kılımdın başın çarpıp aňgemenin uşundan kozgoyt da catat “Bu yüzden ister yaylada olsun, isterse ovada olsun halkın ihtiyarı genci demeden meşgaleleri bu olup, sabah akşam bir tepeye toplanarak her asrın başını açarak olayı buradan başlatmaktalar” (Elebayev: 1980/71).

cumşayt da oturat “hep iş buyurur” (< *cumşa-yt da otur-at*)

Uşul kelin, kaçan da men bardım boldu: köçügümdü cer cıttatpay, cumşayt da oturat (Elebayev: 1980/60). “Bu gelin ben ne zaman gittiysem tamam, daha orturmadan hep iş buyurur.”

Aşağıdaki örneklerde ise *-p kal-* tasvir yardımcı fiilinin kuruluşundaki *-p* zarf fiil eki yerine *-at* / *-yt da* zarf fiil eki anlamı kuvvetlendirmek için kullanılmıştır.

bolot da kalat “oluverir” (< *bol-at da kal-at*)

Ibırayımcın akesinin aytkanı ıras /.../ [Kökö] Cuunup alsa, appak bolot da kalat “Ibırayımcın’ın babasının söylediği doğru /.../ [Kökö] Bir yıkanıp çıkarsa, bembeyaz oluverir” (Kasimbekov: 1990/39).

muzdayt da kalat “birden buz kesiliverir” (< *muzda-yt da kal-at*)

Bir caman körüp kalsa büttü, muzdayt da kalat “Kötü biri görürse tamam, birden buz kesiliverir” (Saktanov: 1991/356).

bolot da turat “olmaya devam eder” (< *bol-at da tur-at*)

Talaa köñülsüz. Meltiregen eni-çeni çok boz talaa. Kündö körgön künüñ bir kalıpta bolot da turat “Kır sakın. Bütün güzelliğiyle ucu bucağı olmayan boz kırlar. Her gün yaşadığın günün aynı şekilde olmamaya devam eder” (Elebayev: 1980/116).

§ 352. -DI DA:

Tıpkı § -at da morfeminde olduğu gibi, görülen geçmiş zaman ekinin *da* kuvvetlendirme edatıyla örneğinde görüldüğü gibi bu defa da tasvir yardımcı fiil şayet görülen geçmiş zamanda çekimlendiyse yine anlamı kuvvetlendirmek için ortaya çıkan -p zarf fiil eki fonksiyonunda bir yapıdır.

cogoldu da ketti “tamamen kayboldu; kayboldu gitti” (< *cogol-du da ket-ti*)

Kuytuygan, kiçine neme köptün içinde körünböy, topołoñdo cogoldu da ketti “Kısa boylu şey kalabalığın içinde fark edilmeyerek, gürültü patırdı içerisinde kayboldu gitti” (Elebayev: 1980/58-59).

captı da kaldı “tamamen kapadı” (< *cap-dı da kal-dı*)

Mına uşundan kiyin, kuday betin salbasın, özünün ötkön tarihin cana tarihıy çığarmaların izildep atkan soyuzduk başka respublikalardıñ akın-cazuuçuları cana okumuştıuları burç-burçta oozun captı da kaldı “İşte ondan sonra, Allah başa vermesin, kendi geçmiş tarihini ve tarihî eserlerini incelemekte olan Sovyetlerdeki diğer cumhuriyetlerin şair ve yazarları ile aydınları bulundukları her köşede ağızlarını tamamen kapadılar” (Saktanov: 1991/379).

toktodu da kaldı “durakaldı” (< *tokto-du da*)

[Stalin] Jukovdun kütüüsüz bu sunuşun ugaarı menen kancaasın oozunan ala berip ordunda daroo toktodu da kaldı “[Stalin] Jukov’un beklenmedik bu teklifini duyar duymak piposunu ağızından alarak o an yerinde durakaldı” (Saktanov: 1991/367).

bolduk da kaldık “oluverdik” (< *bol-dık da kal-dık*)

Koyçu emi, bir üydö kaptagan on dört kişi bolduk da kaldık “Boş versene şimdi bir evde toplam on dört kişi oluverdik” (Elebayev: 1980/31).

elestedi da turdu “canlanıp durdu” (< *eleste-di da tur-di*)

Ar bir adam attagan sayın uşul körünüş elestedi da turdu “Her adım attığımda bu görüntü [gözümün önünde] canlanıp durdu” (Elebayev: 1980/133).

§ 353. *DIBİ*:

Görülen geçmiş zaman ekinin *bı* soru edatıyla birleşmesi neticesinde ortaya çıkan *-dibi*⁷⁵ formu Türkiye Türkçesi’ndeki “*-dı mı ne; -dığından mıdır nedir / nedense; -dığından dolayı mıdır nedense*” fonksiyonundaki zarf fiil ekini oluşturur. Ayrıca bazan *bı* edatına *ele*⁷⁶ kelimesi getirilerek *bı+ele > bele* şeklinde de kullanıldığı olur.

aynıdibi “vazgeçtiğinden dolayı mı nedense” (< *aynı-dı+bı*)

Şarip obolu kaçuuga oñtoylondı ele, kayra anısınan aynıdibi, kurbusunun da, özünün da mookumun kandırgısı, balalıktın cısaanı katarı bir ıret körüşküsi kelip, ... “Şarip önce kaçmaya hazırlanmıştı sonra bundan vazgeçtiğinden dolayı mı nedense hem yaşının hem de kendi arzularını tatmin edesi, çocukluğun bir hevesi gibi bir defa görüşesi gelerek, ..” (Şarşeyev: 1991/87).

dedibi “dediğinden midir nedir” (< *de-di+bi*)

Atam meni calgız zerikpesin dedibi, bir küñü maga kiçinekey kara küçük alıp kelip:- Uulum, çarçaganıñda munabul küçüktü kuçaktap catıp cürsöñ üşüböysüñ, - dedi “Babam beni yalnız [olduğu için] sıkılmasın dediğinden midir nedir bir gün bana küçük bir kara enik getirerek: - Oğlum yorulunca işte bu eniğe sarılıp yatarsan üşümezsin, dedi” (Saktanov: 1991/18).

tuydubu “duyduğundan dolayı mıdır” (< *tuy-du+bu*)

⁷⁵ Bu yapı Özbek Türkçesi’nde *-dımı nimä bälä* şeklinde bulunmakta olup ancak daha ziyade konuşma dilinde görülür.

⁷⁶ Kırgız Türkçesi’nde hem güçlendirme edatı *ele* ile isim çekim *i-* isim fiilinin görülen geçmiş zaman formunda meydana gelen değişmesi sonucu ortaya çıkan *idi > ele* sestese olduğundan *bele* kelimesi içindeki *ele*’nin hangisi olduğu anlaşılamamaktadır. Ancak burada dikkati çeken bir diğer nokta da normalde *bı* soru edatı bir ek gibi kendisinden önceki kelimeye bitişik yazılmasına mukabil (*bı+ele >*) *bele* şekli ise ayrı yazılmaktadır.

Oşonu tıydubu berki cıyın başkaruuçu bir ooz gana bayan etip koydu Akbayevge tiginin cönün: “Bunu duyduğundan dolayı mıdır az evvelki toplantı yöneticisi, bir sözle Akbayev’e ötekinin durumunu açıkladı” (Ömürbayev: 1989/11).

içirke tüştü belem “birden ürperdiğinden midir nedir?” (< içirke-e tüş-tü+bı+ele)

Döndö olturgan bala batıştan ileñ-salañ sokkon zırkaarga içirke tüştü belem cakasın kötörüp, kökürögün kımtılanıp aldı “Tepede oturan çocuk batıdan yavaş yavaş çarpan ayazdan birden ürperdiğinden midir nedir yakasını kaldırarak, göğsünü kapattı” (Kuşbekov: 1988/50).

§ 354. -GANBI:

Tıpkı -dıbı örneğinde olduğu gibi -gan sıfat fiil ekinin bı soru edatı ile birleşmesi sonucu ortaya çıkan -ganbı formu “-dığından mıdır nedir / nedense” fonksiyonunda zarf fiil ekini oluşturur. Ayrıca şimdiki zaman sıfat fiil eklerini (-a / -p catkan; -a / -p cürgön; -a / -oturgan; -a / -p turgan) oluşturan tasvir fiillerinin de bünyesinde -gan sıfat fiil olması dolayısıyla bu ekler de burada ele alınmıştır.

bolgonbu “olduğundan mıdır nedir? Olduğu için midir nedir?” (< bol-gan+bı)

Balkim anın çaşoosunda minday aldagan uçurlar köp bolgonbu, ce cön ele tiginin kanday kişi ekenine toluk közüm cetsin dep attıbı, aytor, Cediger emi ırsaya külüp, kolundagı kabın bulgalaganda gana “balkim kap kötörtüp tıyın berer” degen oygo keldi okşoyt, ayarlay cakındadı “Belki onun hayatında böyle kandırıldığı zamanlar çok olduğundan mı, yahut yalnızca bunun nasıl biri olduğunu gözüm tam anlasın demekte mi her nedense, Cediger şimdi sırtarak gülüp, ancak elindeki çuvalı salladığında “belki çuval taşıtarak para verecek” şeklinde fikre geldi galiba, ihtiyat ederek yaklaştı” (Şarşeyev: 1991/12).

içip atkanbı “içiyor olduğundan mıdır nedir?” (< iç-i-p (y)at-kan+bı)

Süylöşküsü kelip turganı baykaldı. Künü-tünü içip atkanbı, öñü buzula tüşkөн “Konuşası geldiği anlaşıldı. Gece gündüz içiyor olduğundan mıdır nedir rengi iyice bozulmuş” (Saktanov: 1991/ 174).

§ 36. ZARF FİİL EKİ GİBİ KULLANILAN EKLER:

§ 361. -SA:

Eski Türkçe'den beri kullanılagelen -sa ekinin Kırgız Türkçesi'nde şartın dışında da fonksiyonları vardır.

-sa morfeminin zarf fiil eki olarak kullanılmasını N. Yüce,⁷⁷ L. Karahan,⁷⁸ G. Gülsevin⁷⁹ gibi bazı dilciler de dikkate almıştır. Kırgız gramerlerinde de bu ekin fonksiyonları anlatılırken “olayın ortaya çıkmasının sebebini, eylemin neticesini bildirir” denilmektedir.⁸⁰ -sa, ekinin bu şekilde zarf fiil eki olarak kullanılması birçok Türk şivesinde görülür.⁸¹

-sa morfeminin normalde şahıs unsurları almasından dolayı, zarf fiil eki görevinde kullanıldığında da şahıs unsuru olan zarf fiil ekleri grubuna girmektedir. Buna göre bu ek şahıs unsurlarını aşağıdaki gibi alır:

1. T.Ş.	-sam	1. Ç.Ş.	-sak
2. T.Ş.	-sañ	2. Ç.Ş.	-sañız; -sañar
3. T.Ş.	-sa	3. Ç.Ş.	-(1)şsa

Bu ekin fonksiyonları :

1. Normal olarak şart fonksiyonu vardır. Ancak ekin kullanılmasında Türkiye Türkçesi'nden farklı yanları vardır. Öncelikle Türkiye Türkçesi'nde ek eğer şart kipi görevindeyse doğrudan fiil tabanına, şayet zaman kiplerinin şartıysa ise edatını kısılmasıyla oluşan +sa (< ise) ekin bu kiplerin üzerine gelmesiyle sağlanır. Kırgız Türkçesi'nde yalnızca

⁷⁷ N. Yüce: *Gerundien im Türkiscen* adlı çalışmasında “Zarf fiil eki olmayan ancak bununla birlikte cümlelerin anlamına göre zarf fiil eki olarak şekiller” (Durh die unmittelbare Folge der negierten auf die affirmative Form gebildete Gerundialformen) başlığı altında -sa / -se şeklini de ele almaktadır. (bk. § 421.

⁷⁸ L. Karahan -sa morfemi hakkında “Zaman ve şart bildiren zarf-fiiller yapar. Bugün bir kip eki olarak değerlendirilmesine rağmen fonksiyon bakımından diğer zarf fiil eklerinden farksızdır. /.../ Bu şekil yazı dilindeki “-ınca/-ince, -dıkça—dikçe” ekinin yerini tutmaktadır.” demektedir (bk. L. Karahan, *Anadolu Ağzlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri*, *Zeynep Korkmaz Armağanı* s. 232.

⁷⁹ G. Gülsevin -sa eki hakkında “-sa : Aslında cümledeki başka unsurlar yardımı ile, asıl fiili, eklendiği fiile şart anlamı ile bağlayan bir zarf-fiil ekidir. Kişi ekleri de alabilen bu ek, aşağıdaki örneklerde ‘(y)Inca’; ‘-DIĞ+kişi+dA’ gibi eklerle çevrilebilen fonksiyonda kullanılmıştır.” demektedir (bk. G. Gülsevin: *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* s.127).

⁸⁰ KTGr., s.374

⁸¹ -sa ekinin, zarf fiil eki kullanılmasıyla ilgili olarak N. Yüce, eserinde tarihî ve yaşayan Türk şivelerinden örnekler verir (bk. N. Yüce: *Gerundien im Türkiscen*, § 421.

doğrudan -sa şart eki fiil tabanına getirilir ve cümlelerin yüklemi hangi zamandaysa o zaman kipinin şartı olur.

a. Geniş zamanın şartı fonksiyonunda:

içip koysa “içerse, içilirse” (< iç-i-p koy-sa)

Mısalı, tamak içerdin aldında ce içip catkanda, az gana ölçömdö süt içip koysa, tamak siñirüüçü bezderdin işteşi küçöyt “Mesela, yemek yemeden önce veya yemekten birazcık süt içilirse, yemeği sindiren bezlerin çalışması kuvvetlenir” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/9).

b. Görülen geçmiş zamanın şartı fonksiyonunda:

sezbeşe “sezmediyse” (< sez-be-se)

Mıntıktar udaa atıldı Kasım mañdayının ısıy tüşköñün gana sezbeşe, başka eç nerse sezbedi “Silahlar arka arkaya patladı. Kasım yalnızca birden alınının ısındığını sezmediyse başka hiç bir şey sezmedi” (Saktanov: 1976/194).

c. Öğrenilen geçmiş zamanın şartı fonksiyonunda:

etse “etmişse” (< et-se)

Bul teoriya da toluk algılıktuu emes. Ayrım emotsiyalık sezimder ün çıgaruuga türtkü berip, taasir etse etkendir “Bu teori de tam olarak kabul edilemez. Bazı heyecanlı duygular ses çıkarmak için dürtü olarak tesir etmişse etmiştir” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 6).

2. “-ınca / -ince” zarf fiil eki fonksiyonunda:

kanbasa “kanmayınca; kanmadıkça” (< kan-ba-sa)

Suu kadrın kim bilsin / Suusap kelip kanbasa “Su kadrini kim bilir / Susuyarak gelip kanmayınca / kanmadıkça” (Saparbayev-Ömüraliyeva-Egemberdiyev: 1991/10).

aydasa “sürse; ekse; ekinde [de]” (< ayda-sa)

Egin aydoonu köp bilbesten (asirese, tündük kargızı), aydasa köbünçö taruu aydagan
“Ekin ekmeyi iyice bilmeden (bilhassa kuzeydeki Kırgızlar), ekince [de] ekseriya darı ekmişlerdir” (Soltonoyev: 1993/6).

3. Türkiye Türkçesi’nde *-ken* (< *iken*) eki sıfat fiil gövdelerine gelerek onlardan zarf fiil yapıları oluşturur. Kırgız Türkçe’sinde *-sa* morfeminin böyle bir fonksiyonu vardır. Cümlelerin yüklemi hangi zaman kipindeyse *-sa* eki doğrudan fiil tabanına getirilmiş halde o zaman kipinin *-ken* ekiyle kullanıldığı durumu gösterir:

i. Aşağıdaki örneklerde *-sa* ekinin *-ırken* fonksiyonunda kullanıldığı görülmekte:

köñülün açsa “sıkıntılarımı giderirken” (< *köñül+ü+n aç-sa*)

Aytor uşul abışka menen bolgon ar bir kezdeşüüsü Şarip üçün mayramga tete. Bir cagınan küldürüp köñülün açsa, bir cagınan atalık nasaatın aytat “Her neyse bu ihtiyar adamların her görüşmesi Şarip için bayrama denk. Bir taraftan güldürerek sıkıntılarımı giderirken, bir taraftan [da] büyük olmanın gerektirdiği nasihatı söyler”(Şarşeyev: 1991/127)

tuncuraşsa “sükut ederken” (< *tuncura-ş-sa*)

Alardın ar kimisi özünçö oy menen alektenip, bir çeti Taliptin tuura aytıp catkanına içterinen koşuluşsa dağı, azırınça aga coop kıla turgan eçtemeleri cektugunan ulam tuncuraşsa, ekinçi çeti “uluunu urmattoo” degen cazılbağan zakondu karmanıp olturuştı “Onların her biri kendi düşünceleriyle meşgul olup, bir taraftan Talip’in doğru söylemekte olduğuna içlerinden katılsalar dahi şimdilik ona cevap olacak hiçbir şeyleri olmadığından dolayı sükut ederken, diğer taraftan “büyüğü sayma” denilen yazılmamış kanuna riayet ederek oturdular” (Şarşeyev 1991/120).

ii. Aşağıdaki örneklerde *-sa* ekinin *-yorken;-maktayken* fonksiyonunda kullanıldığı görülmekte:

kelatışsa “geliyorlarken, gelmekteyken” (< *kel-e cat-ı-ş-sa*)

Bir colu tekstil kombinatı cakka barışsa smena almaşçu ubağı eken. Bir tobu sürülüp cumuştan çıkıp kelatışsa, bir tobu şaşılış cumuşka kirip baratışat “Bir defasında tekstil kombinasyonu tarafına gittiklerinde vardiya değişme zamanıymış. İşçilerin bir bölümü grup halinde işten çıkıp gelmekteyken, bir bölümü aceleyle işe giriyorlardı” (Abdrayev: 1993/12).

iii. Aşağıdaki örneklerde -sa ekinin -mışken fonksiyonunda kullanıldığı görülmekte:

koluna tiyse “eline geçmişken” (< kol-u-n-a tiy-se)

- *Oy munu traktorun beret dep turasıñbı? Ceti cıldan beri kakşap cürüp arañ koluna tiyse* “- Hey sen bunun, traktörünü verir mi sanıyorsun? Yedi yıldan beri özlemle yaşayıp zar zor eline geçmişken ...” (Şarşeyev: 1991/99).

4. “-masına karşılık; -masına mukabil” yapılarının fonksiyonunda:

casasa “yapmasına mukabil” (< casa-sa)

Tabiyat tuuraluu kubuluşu alar oylop, süylöp sezip, türdü kıymıldar casasa, tabiyattın bardığı (aybandar, kuştar, cığaçtar, çöptör, bulak, toolor, taştar, buluttar c.b.) oşondoy kasiyetterge ee dep bilişken “Tabiat sebep olduğu değişimi onlar düşünerek, konuşarak, sezerek türlü hareketler yapmalarına mukabil, tabiatın tamamı (hayvanlar, kuşlar, ağaçlar, otlar, pınarlar, dağlar, taşlar, bulutlar vs.) böyle özelliklere sahip diye düşünmüşlerdir” (Musayev-Taştemirov: 1992/18).

bolso “olmasına mukabil” (< bol-sa)

Ekonomika cagınan bay, madaniyatı cagınan öskön uluttun tili koñşulaş tilderge taasirin tiygizip, al tildin leksikasının bayışına bulak bolso, oşol bay tildin özü da özündö cok nerselerdi atoodo ekinçi eldin leksikalık baylaşınan paydalanıp turat “Ekonomik cihetten zengin, kültür açısından gelişmiş bir halkın dili komşu dillere tesir ederek bu dillerin lügat yönünden zenginleşmesi için kaynak olmasına karşılık, bu zengin dilin kendisi de, kendisinde bulunmayan şeyleri adlandırırken diğer bir halkın lügat zenginliğinden faydalanır” (Kurmanileyeva: 1969/5).

5. Nadir olarak mastar eki gibi kullanılır. Bu durum aşağıdaki tek örnek görülmüştür.

çıgarsa “çıkarmak, çıkarmaya, çıkarmak için” (< çık-ar-sa)

Kazançının erki bar, / Kaydan kulak çıgarsa “Kazancının ihtiyarı var, / (Kazanın) neresinden kulak çıkarmaya” (Bektenov-Bayciyev: 1993/78)

6. Kırgız ve Özbek şivelerinde *-sa* morfemi özel bir yapıda, *-p* zarf fiil ekiyle fonksiyon olarak örtüşmektedir.

Mesela, “*Al coldo kelecayıp, anın colun tosuşuptur*” ile “*Al coldo kelecatsa, anın colun tosuşuptur*”. Burada *-sa* tamamen *-p* gibi *-ken* fonksiyonundadır. Bu noktada Yakutça dışındaki bütün şivelerde, *-p* / *-b*; *-ıp* / *-ip* şekillerinde kullanılan *-p* zarf fiil eki için, Çuvaşça’da *-sa* / *-se* kullanılması düşündürücüdür.⁸² Akla derhal yukarıda zikredilen yapının *-sa*’nın eski bir fonksiyonlarının bir kalıntısı olup olmama sorusunu getirmektedir.

-sa ekinin, bir diğer fonksiyonu da yine *-p* zarf fiil ekinin bir fonksiyonuyla örtüşmektedir. Mesela, **Bul ırdı kanday tüşünsö bolot* / *Bul ırdı kanday tüşünüp bolot*, “Bu şiiri nasıl açıklasa olur? Nasıl açıklanabilir?”⁸³

-p zarf fiil eki fonksiyonuna başka örnek :

[Kalmurat] *Murda birge işteşsek, emi askerden cañı kelseñ seni törgö ötkörbögöndö ...*
[Kalmurat] Eskiden beraber çalışıp/çalışmışken, şimdi askerden yeni geldiğinde seni baş köşeye geçirmeyip de ...” (Şarşeyev: 1991/98).

sezilbese “sezilmezken, fark edilmezken, sezilmeyip fark edilmeyip;” (< *sez-i-l-be-se*)

[Alıkuldun] *Oorulu ekeni murun köp uçurda sezilbese, soguş baştalğanda anın carası açıla tüşkönsüdü* “[Alıkul’un] Hasta olduğu önceleri çoğu zaman *fark edilmezken*, savaş başlayınca onun yarası sanki aniden açılıvermişti” (Saktanov: 1991/361).

ötüp ketsem “geçip otursam, geçip oturarak” (< *öt-ü-p ket-se-m*)

[Şarip] *Rakmat meymandostuguñarga. Adep kele kalıp törüñörgö ötüp ketsem, kiyin kaarıñarga kalıp cürböyün* [Şarip] Teşekkür ederim misafirperverliğinize. İki de bir gelerek baş köşenize geçip *otursam* / *geçip oturup*, sonra kahrınıza uğramayayım. (Şarşeyev: 1991/98).

Taramalarda rastlanan şu örnek pek dikkat çekicidir. Örnekte, *birde calgansa, birde calganbay*, kelimelerinde *-sa* morfemi olumlu bir köke getirilmiştir, ikinci kelime grubunda ise *-sa* morfemi olumsuz bir köke getirilmesi mümkünken onun yerine Kırgız Türkçesi’ndeki *-p*; *-a*

⁸² Bu konuda bk. Zeynalov (çev.: Y. Gedikli): *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, s.389

⁸³ Özbek Türkçesi’nde: *Bu mäsäläni qändäy tüşündirsä bolär ekän?* / *Bu mäsäläni qändäy tüşündirib bolär ekän?* “Bu meseleyi nasıl anlatılabilir acaba?”

/-y zarf fiil eklerinin menfisi olan *-bay* kullanılmıştır. Burada da *-sa* morfeminin tıpkı *-p* zarf fiil eki olarak kullanılması görülmektedir.

calgansa “ulanarak, ulanırken” (< *calgan-sa*)

calganbay “ulanmayarak” (< *calgan-bay*)

Azırkı tilderdin kee biröändö da, mısalı, özbek tilinde taandık müçölüü etişke calgangan -gu forması keler çaktık maanini bildiret, buga turur etişinen kaskargan -dır müçösü birde calgansa, birde calganbay da ayıla beret “Şimdiki dillerin bazılarında da, mesala, Özbek diline ait ekli fiile ulanan -gu şekli gelecek zaman manasını bildirir, buna turur fiilinden kısalan -dır eki kah ulanarak, kah ulanmayarak da söylemektedir” (KATGr., 381).

7. Kırgız Türkçesi’nde muktedirlik ifadesi esas olarak *-a al-* yapısı kullanılır (bk. § 311. *-a / -y*). Bu yapıdan başka bir de *-sa + bol-* şeklinde daha serbest bir muktedirlik hatta mümkünlük bildiren yapı vardır. Bu yapıyı Türkiye Türkçesi’ndeki “-abil-, -mak mümkün” yapılarının karşılığıdır.

paydalanışsa bolot “faydalanmaları mümkün, faydalanabilirler”

(< *payda+la-n-ı-ş-sa bol-at*)

Kitepte kamtilgan ayırım materialdar ortoñku klasstarga da tiyeşelüü bolgonduktan, munu 5-6-7 klasstın mugalimderi cana okuuçuları da paydalanışsa bolot “Kitapta ele alınan bazı unsurlar orta okul sınıflarıyla da ilgili olduğu için bunu 5, 6 ve 7. sınıf öğretmen ve öğrencilerinin de faydalanmaları mümkündür / faydalanabilirler” (Musayev-Taştemirov: 1992/6).

kete berseñiz bolot “gidebilirsiniz, gitmeniz mümkün” (< *ket-e ber-se+ñiz bol-at*)

Anda kete berseñiz bolot “O halde gidebilirsiniz” (Saktanov: 1991/200).

tüşünsö bolot “anlamak mümkün” (< *tüşün-se bol-at*)

Açık aytpasak da ar kimibiz özübüzçö azırkı kamooldun baarına bir gana Stalindi künöölöp atabız, biroq oşo biz künöölögön Stalindin Cokeme cardamga kelişin kandayaça *tüşünsö bolot* “Açıkça söylemesek de her birimiz şimdiki hapisler için yalnızca Stalin’i suçluyoruz, ancak bizim suçladığımız Stalin’in Cokem’e yardıma gelmesini nasıl anlamak mümkündür” (Saktanov: 1991/206).

8. Kırgız Türkçesi'nde gereklilik kipi esasen *-uu / -ş + kerek* “-malı; -mak gerek” yapısıyla sağlanır (bk. § 11. *-uu mastar eki*; § 15. *-ş mastar eki*). Bu yapı halihazır ve gelecek zamanda gereklilik ifade eder. Ancak bu yapının dışında yapılmış olması muhtemel “-mış olmalı” gibi geçmiş zaman ifade eden *-sa kerek* yapısı mevcuttur. *-sa kerek* yapısı ayrıca şüpheli bir gereklilik ifadesi de taşır.

cetkirse kerek “yetiştirmiş olmalı” (< *cet-kir-se kerek*)

Cañkı bala eköbüzdün tarihıbzıdı tayaneme, Kurmanbay cetkirse kerek. Bölök kişi aytkan çok, bilem. Al aytkanı bışik bolso, meni maktabasına közüm cetet “O çocuğun ikimizin arasındaki olayları anneanneme, Kurmanbay yetiştirmiş olmalı. Başka kişi söylemedi, biliyorum. Onun söylediği kesin olduğu gibi, beni övmeyeceğine / övmediğine de aklım yetiyor” (Elebayev: 1980/27).

§ Kalıplaşarak bir takım edatları oluşturur:

aytsa “zaten” (< *ayt-sa*)

Anın azır ölümgö emes, toygo alıp baratışkansıp özün özü ayabay aspiyettep, kamırabay kiyinip atışı, celdetti tañ kaldırdı. Aytsa, celdet anı te algaçkı surak kündörü ele caktırıp kalgan boluçı, birok cıluu sezimin sözü tügül közü menen da bildirçü emes, aytalçu emes “Onun şimdi ölüme değil, düğüne götürüyorlarmış gibi kendi son derece hakim olarak, endişelenmeden giyinmesi gardiyanı hayrete düşürdü. Zaten gardiyan ondan daha sorgu günlerinde hoşlanmıştı, ancak bu hoşlanmasını sözüyle değil gözüyle dahi bildirmiş, söyleyebilmiş değil” (Saktanov: 1991/192).

Bolboso kelimesi Orta Asya Türk şivelerinde *bolmasa* şekliyle çok yaygın olarak kullanılmaktadır.

bolboso “yoksa, öyle olmasaydı, aksi takdirde, o halde, öyleyse” (< *bol-ba-sa*)

Bu düynödön körör küñü, içer suusu tügönüp baratkan okşoyt, azırınça tirüü bolgonu menen, birok ısımı ebak tirüülördün tizmesinen sızılıp salıngan okşoyt, bolboso tirüü adamdı da uşunça kıynaşabı, uşunça kordoşobu? “Bu dünyada göreceği günü, içeceği suyu günden güne tüketiyor galiba, şimdilik diri olmakla birlikte ne var ki ismi tâ ne zaman dirilerin

listesinden çizilmiş gibi, yoksa / aksi takdirde / öyle olmasaydı yaşayan insana da bu kadar eziyet ederler mi, bu kadar hakir görürler mi?” (Saktanov: 1991/148)

Aşağıdaki *emese* örneği arkaik olmalıdır. Çünkü öncelikle bu kelime *e(r)*- cevher fiilinden türetilmiştir. Bu fiil bugün artık Kırgız şivesinde ancak kalıplaşmış kelimelerde bulunmaktadır. İkinci olarak Kırgız Türkçesi’nde, Türkiye Türkçesi’ndeki fiilden olumsuz fiil yapan *-ma-* / *-me-* eki daima *-ba-* / *-be-*; *-bo-* / *-bö-* şeklindedir. Burada ekin *-me-* şeklinde olması, kelimenin arkaik olduğunu göstermektedir. Üstüne üstelik bu kelime anlamları yönünden yukarıda verilen *bolboso* ile aynı anlamda hatta *e(r)*- cevher fiilinin anlamca *bol-* ile aynı olduğu dikkate alınırsa *emese*, *bolboso* kelimesiyle aynılık göstermektedir denilebilir.

emese “öyleyse, o halde” (< *e-me-se*)

Emese *özünü den-sooluk, çığarmaçılık dem kaalaym* “O halde sana sağlık, esenlik ve eser yazmada başarılar dilerim” (Tulparova: 1996/5).

bolso “ise, olsa, iken” (< *bol-sa*)

Apam bolso ayılga kaday önörpoz ırçı-çoorçu biröölör kelse oşogo meni alıp barıp körsötüp, Estebesim el taanıgan ırçı bolso dep tilek kılar el “Annem ise köye hangi sanatkar, ozan veya müzisyen birileri gelse oraya beni götürerek gösterip, Estebes’im [de] halkın tanıdığı ozan olsa diye arzu ederdi” (Tursunaliyev 1975/4).

körsö “meğer, meğerse” (< *kör-se*)

Bakit kuşu dayım bakçamda sayrap turganday sezçümün, körsö anday emes tura “Baht kuşu daima bahçemde şakıyormuş gibi sanırdım, meğerse öyle değilmiş” (Saktanov: 1991/168).

Infinitives, Participles and Gerunds in Kirghiz.

In this thesis, forms of verbs that are used in Kirghiz and that are equivalent to infinitives, participles and gerunds in Turkish are studied. As I lived in Kyrgyzstan for 10 months and learned the spoken Kirghiz language, from time to time I made use of the spoken language along with taking written language scripts as base.

In the thesis infinitive affixes first, if there is, historical depth while studying these affixes are examined and then their functions and characteristics are defined. After that, some sample sentences that show these criteria cited above and the translation of these sentences are given.

In the Participle section, participles in Kirghiz are determined first. It is seen that a few participle affixes are in use and sufficient information is not found in Kirghiz Grammars. First the history of simple participles which means, the ones whose structure that can't be identified are examined and it is considered whether they exist in other Turkish languages. Then their functions are shown with samples. Afterwards, derived participles and how they formed are explained. Finally, forms used as participles are examined.

In the gerunds section, the history of simple gerunds is examined and then the functions of the affixes are exemplified. Later on, derived Gerund affixes and the formation of these affixes are explained and also the functions of these morphemes are exemplified. Eventually, the morphemes which are used like Gerunds are exemplified.

As a result of the thesis it is obviously understood that in Kirghiz, some unique participle and gerund types which are not seen in other modern common Turkish languages exist. More over, it is seen that Kirghiz is very rich of these. Some of these forms are shared with the Mongolian language. And some others still keep their old Turkish features.

BİBLİYOGRAFYA:

- ABDULLAYEV, Elövset Zakiroğlu: “Azerbaycan-Moğol Dil İlişkileri”, TDAY Belleten 1987, Ankara 1992, s. 1-9.
- AKALIN Mehmet: *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara 1988, 276.
- ARAT Reşid Rahmeti: *Kutadgu Bilig* I (metin) TDK: 458, Ankara 1979, 656; *Kutadgu Bilig* (çeviri) TTK, Ankara 1988, 477; (neşre hazırlayanlar: K. Eraslan- O. F. Sertkaya - N. Yüce) *Kutadgu Bilig* (indeks) TKAE, İstanbul 1979, 565.
- BABIR, Zahir ad-din Muhammed (Kazakça’ya çeviren Bayuzaq QOCABEKUL): *Babırnama*, Almatı 1993, 448.
- BANGUOĞLU Tahsin: *Türkçenin Grameri*, TDK yayınları: 528, Ankara 1995, 628.
- BANGUOĞLU, Tahsin: “Türkçede Tekerrür Fiilleri” TDAY Belleten 1956, 2. baskı, Ankara 1988, s. 111-123
- BENZİNG, Johannes: “Kumuk Türkçesi”, TDED, c. XXVI, İstanbul 1993, s.165-188.
- BOROVKOV, A. K. : “Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâî” TDAY Belleten 1954, Ankara 1988, s. 59-96.
- CAFEROĞLU, Ahmet : “Azerî Türkçesinde -uban / -üben eki”, Jean Deny Armağanı, TDK yayını, sayı:172, Ankara 1958, s. 61-66.
- CAFEROĞLU, Ahmet: “Muğla Ağzı” TDAY Belleten 1962 s.107-130.
- CEVAT Ahmet : *Türkçede Kelime Teşkili*, 1. kitap, Ankara 1933, T.D.T.C. Gramer Kolu Neşriyatı Sayı: 1, 80 s.
- CEVAT Ahmet : *Yeni Bir GRAMER METODU Hakkında Layıha*, İstanbul 1931, c.1, 504
- ÇAĞATAY Saadet: *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara 1972,
- ÇAĞATAY Saadet: *Türk Lehçeleri Örnekleri VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Yazı Dili*, Ankara 1950, 330.
- ÇAĞATAY, Saadet: “Eski Osmanlıca’da Fiil Müştakları”, DTCF Dergisi c. V, Ankara, 1947, s. 525-552
- ÇAĞATAY, Saadet: “Nogay Atasözleri’nden Bir Kaç Örnek”, TDAY Belleten 1961, Ankara 1988, s. 47-51.
- ÇAĞATAY, Saadet: “Türkçede ki < erki”, TDAY Belleten 1963, s. 242-250.

- DENY Jean (Çev.: Ali Ulvi ELÖVE): *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, İstanbul 1941.
- ECKMANN János (çev. Günay KARAAĞAÇ): *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul 1988, 288.
- ECKMANN János (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar): *Nehcü'l-Ferâdis*, TDK: 518, Ankara (yılı yok), 313.
- ECKMANN János(haz. Osman F. SERTKAYA): *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, T.D.K. yayınları: 635, Ankara 1996, 436.
- ECKMANN János: “Çağatay Edebiyatının Son devri”, TDAY Belleten 1963, TDK Yayınları : 234, s.152
- ECKMANN János: “Türkçede -Raq -Rek ekine dair, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı”, Belleten 1953, Ankara 1988, s.49-52
- ECKMANN János: *Einige Gerundiale Konstruktionen im Karamanischen*, Jean Deny Armağanı'ndan ayrı basım, TTK., Ankara 1958, 77-83.
- ECKMANN, János: “Çağataycada İsim-Fiiller”, TDAY Belleten 1962, s. 51-60.
- ECKMANN, János: “Karamanlı Türkçesinde -Maca ekli fiil şekli”, TDAY Belleten 1953, s. 45.
- ECKMANN, János: “Küçük Çağatay grameri”, TDED, c. X, İstanbul 1960, 41-64.
- ECKMANN, János: “Türkçede - Raq - Rek ekine dair”, TDAY Belleten 1953, s. 49-52.
- ECKMANN, Janos : “Çağatay Edebiyatının Son Devri 1800 - 1920”, TDAY Belleten 1963, s. 121-156.
- EMRE, Ahmet Cevat: *Türk Dilbilgisi*,
- ERASLAN, Kemal: *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*, İstanbul 1980, 174.
- ERCİLASUN, Ahmet B. : *Kutadgu Bilig Grameri (Fiil)*,., Ankara 1984, 196.
- ERGİN, Muharrem: *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1984, 407.
- GABAİN, A. Von (çev. Mehmet AKALIN): *Eski Türkçenin Grameri*, 314.
- GABAİN, Annemaire V.: “Türkçede fiil birleşmeleri”, TDAY Belleten 1953, s. 16-28.
- GENCAN, Tahir Nejat: *Dilbilgisi*, TDK Yay.: 334, İstanbul 1971, 502.
- GÜLSEVİN, Gürer: *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay.: 673, Ankara 1997, 156.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin: *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, Ankara 1997, 193.

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin: *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara 1996, 214.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin: *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul 1984, 336.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin : “da / de edatı üzerine”, TDED, c. XVI, İstanbul 1968, s. 81-100.
- HACIOLOVA, Kremena A.: “Türkçe’de iken’in durumu ve fonksiyonu”, TDED, c.XVIII, İstanbul 1970, s. 1-8.
- Hazırkı zaman Uygur Tili* (heyet tarafından), Alma-Ata 1966, 456.
- İNAN, Abdulkadir : “XIII - XV. Yüzyıllarda Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve ‘Halis’ Türkçe”, TDAY - Belleten 1953, s.53-71.
- İSQAQOV R., SIDIKOVA, Ş. SARIBAYEV: *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi*, Almatı 1966, 240.
- Jean Deny Armağanı* (haz.: János ECKMANN, Agâh Sırrı LEVEND, Mecdut MANSUROĞLU), TDK yayınları:173, Ankara 1958, 355.
- KARAHAN, Leylâ: “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-Fiil Ekleri”, T.K.A.E., Zeynep KORKMAZ Armağanı,Ankara 1996, s. 204-236.
- KARAMANLIOĞLU, A. F.: “Nehcü’l-Feradis’in dil husûsiyetleri II, TDED, c. XVII, İstanbul 1969, s. 33-56.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi: *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yay.:579, Ankara 1994, 164.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı / 1371, Kaynak Eserler / 54, Ankara 1991, 1183.
- KAYA Ceval: *Uygurca Altun Yaruk* (Giriş, Metin ve Dizin), TDK Yay.: 607, Ankara 1994, 911.
- KILIÇOĞLU, Vecihe: “Türk gramerinde yeni araştırmalar”, TDAY Belleten 1953, s. 181-196.
- Kırgız Tilinin Tüshündörmö Sözdüğü* (Heyet tarafından), Frunze 1984, c.1, 624.
- Kırgızistan Ülke Raporu* (Heyet tarafından), TİKA yayını, Ankara 1993, VII+239.
- KİRİŞÇİOĞLU M. Fatih: *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK Yay.: 594, Ankara 1994, 136.
- KORKMAZ Zeynep: *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* c. 2, TDK yay.: 629, Ankara 1995, 476.

- KORKMAZ Zeynep: *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. 1. TDK yay.: 629, Ankara 1995, 959.
- KORKMAZ, Zeynep : “Yazılı devirlerdeki gelişmelere göre Eski Türkçenin yaşı”, *Belleten* 1989, Ankara 1994, 353-370.
- KORKMAZ, Zeynep : *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK yay.: 598, Ankara 1994, 92.
- KORKMAZ, Zeynep: *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları*, A.Ü. DTCF yay.: 19, Ankara 1962, VIII+98.
- MAHMUT, Nedret- MAHMUT, Enver: *Ayuv Kulak Batır*, Bucureşti 1991, 252.
- MANSUROĞLU, Mecdud “Türkçede -ğay / -gey eki ve türemeleri”, *Jean Deny Armağanı*, TDK yay.: 173, Ankara 1958, s. 171-183.
- MANSUROĞLU, Mecdud: “Anadolu’da Türk yazı dilinin başlama ve gelişmesi”, *TDED*, IV -1952, s. 215-229.
- MANSUROĞLU, Mecdud: “Türkçede -ğu ekinin fonksiyonları”, *Türkiyat Mecmuası* X, 1953, s. 341-348.
- MANSUROĞLU, Mecdud: “Türkiye Türkçesinde söz yapımı üzerinde bazı notlar”, *TDED*, c. X, İstanbul 1960, s. 5-24.
- MELANGES: “Türkçe’de -mış ekinin fonksiyonları”, *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 345-348.
- ORKUN H. Namık: *Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası*, İstanbul 1940, 119.
- ÖNER Mustafa: *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay.: 703, Ankara 1998, 270.
- Özbek Tiliniñ İzâli Lügâti* (Heyet tarafından), Moskova 1981, 2 cilt.
- ÖZTÜRK Rıdvan: *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, 172.
- PAÇACIOĞLU Burhan: *Orta Türkçe*, Sivas 1995, 293.
- POPPE Nicholas (Çev.: G. KARAAĞAÇ): *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, İzmir 1992, 254.
- SAFİULLİNA F. S.- ZEKİYEV M. Z. : *Hezergé Tatar Edebi Télé*, Kazan 1994, 320.
- SALMAN, Ramazan: “Gagauz Türkçesi”, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, sayı 15, Ankara 1997, s. 73-85.
- SERTKAYA, Osman F.: “-an/-en ekli yeni şekiller ve örnekleri üzerine”, *TDAY*, *Belleten* 1989, Ankara 1994, s. 335-352.